

ЖАҲОН АДАБИЁТИ

1997 йил июндан чиқа бошлаган

№11 (102)

2005 йил, ноябр

Муассислар:

ЎЗБЕКИСТОН
МАТБУОТ ВА АХБОРОТ
АГЕНТЛИГИ

ЎЗБЕКИСТОН
ЁЗУВЧИЛАР
УЮШМАСИ

РЕСПУБЛИКА
МАЎНАВИЯТ ВА МАЪРИФАТ
КЕНГАШИ

МУНДАРИЖА

НАСР

КЕН КИЗИ. Какку уясида. Роман.	3
Замонавий латин ҳикоялари:	
АЙВАРС КАЛВЕ. Харсанг юмалатини осонми?	81
ЯНИС ЛАПСА. Яйдоқ орол.	89
АЙВАРС ФРЕЙМОНИС. Жавон.	95
МАРА СВИРЕ. Медаль.	97

ШЕЪРИЯТ МИНТАҚАЛАРИ

ГЕОРГОС СЕФЕРИС. Қисқарганда сарвлар сояси.	75
НУРДАЛ ГРИГ. Осмон йироқ, ер қаттиқ.	104

ФАЛСАФА. МАДДАНИЯТ. САЊБАТ

СЕНЕКА. Мактублар.	108
АСРОР МЎМИН. Минглаб чақиримдан келар овозинг.	121

ИНТЕРНЕТ ДУНЁСИ

АЛЕКСАНДР ПЕЧЁНКИН. Жасадни мўмиёлаш.	130

ТАРИХНИНГ ЎҚИЛМАГАН САҲИФАЛАРИ

БУРҲОН АБУЛХАЙРОВ. Яна бир қатагон қурбони.	138

ТОШКЕНТ
НОЯБР

АДАБИЙ ТАНҚИД
АБДУҒОПИР ҚОСИМОВ. Камю ва Калигула.....146

КИТОБЛАР ОЛАМИДА
РОБЕРТ ДЕНКОФФ. Бахту тахтга элгувчи билим.....148
З. СОДИҚОВ. «Кутадгу билиг» таржимаси ва таржимон тўғрисида.....157

САРГУЗАШТ. ДЕТЕКТИВ. ФАНТАСТИКА
ФРЕДЕРИК ФОРСАЙТ. Шоқолнинг куни. Роман..... 159

Бош муҳаррир:
Озод ШАРАФИДДИНОВ

Таҳрир хайъати:
Мирпўлат МИРЗО
(Бош муҳаррир ўринбосари)
Файзи ШОҲИСМОИЛ
(масъул котиб)
Ортиқбой АБДУЛЛАЕВ
Амир ФАЙЗУЛЛА

Жамоатчилик кенгаши:
Равшан АБДУЛЛАЕВ
Алишер АЗИЗХЎЖАЕВ
Бобур АЛИМОВ
Қуддус АЪЗАМОВ
Одил ЁҚУБОВ
Туробжон ЖЎРАЕВ
Абдулла ОРИПОВ
Ғайрат ШОУМАРОВ
Тўлепберген ҚАЙПБЕРГЕНОВ
Рустам ҚОСИМОВ
Ўзлат ҲАБИБУЛЛАЕВ

Жаҳон адабиёти, 11. 2005.

ИНДЕКС 828, 829

Ўзбекистон Матбуот ва ахборот агентлигида рўйхатга олинган, №172

Уч босма тобоқ ҳажмгача бўлган қўлёзмалар қайтарилмайди.

Таҳририят манзили:
700129, Тошкент, Навоий кўчаси, 30.
Телефонлар: 144-41-60; 144-41-61; 144-41-62.

Навбатчи муҳаррир Г.МУҲАММАДЁРОВА
Рассом Ю.ГАБЗАЛИЛОВ
Техник муҳаррир М.НИЗОМОВА
Мусаҳҳиҳ Д.АЛИЕВА, Н.ИБРАГИМОВА
Компьютерда саҳифаловчи Ш.АБДУЖАББОРОВА

Теринга берилди 15.08.2005 й. Босишга руҳсат этилди 15.11.2005 й. Бичими 70x108 1/16.
Газета қоғози. Офсет босма. Шартли босма тобоқ 18,2. Нашриёт босма тобоғи 20,0.
Жами 800 нусха. А-299 рақамли буюртма. Баҳоси шартнома асосида.

“Жаҳон адабиёти” журнали компютерида терилиб, Ўзбекистон Матбуот ва ахборот агентлигининг “Ўзбекистон” НМИУида чоп этилди.
700129, Тошкент, Навоий кўчаси, 30.

Жаҳон адабиёти, 2005 й.

Кен КИЗИ

Какку уясида*Роман*

Менга аждаҳолар йўқ нарса деб айтган,
кейин эса мени уларнинг инига олиб
борган Вик Ловеллга бағишлайман.

БИРИНЧИ ҚИСМ

Улар ўша ерда.

Оқ костюмдаги қора танлилар мендан олдин уйғонишиб, йўлкада пол артиш ишларини тугаллай деб турганлари устига бориб қоламан.

Учовлон зўр бериб полни ишқалаб артишарди. Учаласи ҳам бадқовоқ, ҳамма нарсадан — шу тонгдан, шу уйдан, ўзларини ишлатаётган одамлардан норози, газабнок. Улар газабли пайтда кўзларига кўринмаганинг маъқул.

Латга туфлида сичқондек унсиз юриб, деворга қапишганча ўтиб оламан, аммо уларнинг махсус ускунаси барча ҳаракатимни бир пул қилди: учаласи баравар бошини кўтарди, қоп-қора башаралардаги кўзлар эски радио чироғидек ёниб турарди.

— Ана у, сардор. Бош сардор, йигитлар. Сардор Швабра. Қани, бу ёққа келчи, сардорвачча...

Латга тутишади менга, қаерни ювиш кераклигини айтишади ва мен хўп дейман. Биттаси чўпка билан орқадан оёқларимга солади: имиллаганинг жазоси.

— Ана, чоңмай кўрсин-чи. Бўйини қаранглар — туя, бошимдаги олмани тиши билан олади-ю, ўзи гўдакдай итоаткор.

Кулишади, сўнг орқамдан шивир-шивир қилишади. Қора машиналар гувиллайди, уларнинг гувиллашидан нафрат, ўлим, бошқа касалхона сирлари анқийди. Ёнларида бўлганимда ўзларининг қабиҳ сир-синоатлари ҳақида баралла гапираверишади — мени кар ва гунг деб ўйлашади. Ҳамма ҳам шундай деб ўйлайди. Қолбуки, уларнинг қулоғига лағмон илишдан осони йўқ. Бу жирканч ҳаётда баданимдаги ярим ҳинди қони менга кўрсатган бирдан-бир ёрдам — айёрликни ўргатди ва бу бир умр асқотиб келмоқда.

Бўлим эшиги олдидаги полни юваяпман, ташқаридан калитни тикиб қўйишади, бу катта ҳамширани англатишини биламан: калит кулф ичида майин, тез, итоаткорона айланади, бу калитларни у азалдан олиб юради. Муздек ҳавони елпиб у йўлакка ўтади ва эшикни ёпади. Сўнгги сонияларда унинг бармоқлари ялтироқ пўлат бўйлаб сирғалишини кўраман — тирноқларининг ранги лаблари рангидан. Чўдай қип-қизил. Кавшарлагичнинг ниши дейсиз. Улар сенга тегиб кетса борми, иссиқлигини ҳам, совуқлигини ҳам билмай қоласан.

АМИР ФАЙЗУЛЛА
ва
Файзи
ШОҲИСМОИЛ
таржимаси.

Кен Кизи — XX асрнинг ўрталарида яшаб ижод қилган америкалик ёзувчи. Унинг номи адабий жамоатчилик орасида унча машҳур бўлмаса-да, "Какку уясида" романи анча шов-шувларга сабаб бўлган эди. Адиб какку уяси, яъни руҳий касаллар устидан тажриба ўтказиш маскани ҳақида ёзгани учун ҳам қувғинга учрайди. У иккинчи асари "Баъзан менга илҳом келади" романидан кейин ижодни тарк этиб, фермада ишлайди.

«Какку уясида» асари ўзбек тилида илк бор босилаётир.

Унинг сумкаси ампква қабиласи август жазирамасида тош йўлда савдо қилиб ўтирадиганлар сумкасидан — асбоб-усқуналар солинадиган каноптола дастали қутига ўхшаб кетади. Бу ерда неча йилдан бери ишлаётган бўлсам, унда шу сумкани кўраман. Ичида аёлларнинг лаш-лушидан ном-нишон йўқ, қаёқдаги тишли темир ғилдиракчалардан тортиб, мис сим калаваларига ўхшаган темир-терсақлар.

Ёнимдан ўтиб кетаётиб бош ирғаб қўйди. Мен изма-из швабрани олиш учун ўзимни девор томонга оламан, жилмаяман, унинг "аппаратура"сини чалғитиш мақсадида кўзларимни яшираман — кўзинг юмуқ бўлса, фикрингни уқити қийин бўлади.

Қоронғида ёнимдан ўтиб борар экан, унинг резина пошнасининг тақ-туқини эшитаман. Ҳар қадам ташлаганида сумкаси шарақлайди. Қадамлари ҳам залворли. Кўзимни очганимда у аллақачон йўлак тўрида ҳамширалик ўрнига қараб бурилайётган эди — у ерда уззукун столда ўтириб, саккиз соат ойнадан кўз узмайди ва кундўзги палатада бўлаётган гапларни ёзиб боради. Унинг чехраси хотиржам ва мамнун эди.

Тўсатдан... у қора санитарларни кўриб қолди. Улар шундоқ ёнгинасида шивир-шивир қилар эдилар. Унинг бўлимга қандай кириб келганини пайқашмади. Энди унинг ёвуз нигоҳини ҳис этиб туришарди — бироқ бўлар иш бўлган эди. У келдими, ҳар қанақанги гап сотишни таққа тўхтатишга ақллари етарди. Тумшайган юзларини ҳар томонга ўгиришади. У эгилиб, уларга қарайди — улар йўлак охирида қўлга тушишганди. Уларнинг нималар ҳақида гап сотишларини у яхши биларди ва ғазабдан ўзини йўқотгудек бўлди. Ғазаблангани шунчаликки, қора газандаларни бурда-бурда қилиб ташласа. У шишгандан шишади — назарида оқ либоси орқасидан тарс ёрилиб кетадигандек, у учовлонни ҳам беш-олти қайта ўраб олмоқчидай қўлларини чўзади. Хумдай бошини айлангириб, орқага қарайди. Ҳеч ким кўринмайди, фақат ўша-ўша Швабра-Бромден, ярим ҳинди, швабраси ортита беркинади, уни ёрдамга чақиролмайди, чунки у гунг. Шунда у ўзига эрк беради: қизил лаб қийшайиб, ишшайишга айланади, унинг ўзи эса тобора шишаверади, трактордай катталашади, ҳатто ичидаги қисмларнинг шарақ-шуруғи қулоғимга чалинади, бамисоли кўп юк ортиганида мотор "пат-пат"лаб қолганидек. Нафасимни ичимга ютиб ўйлайман: тамом, бу сафар улар тўхтаб бўлишибди. Бу гал улар азбаройи нафратдан шунақанги қутуришганки, бир-бирини парча-буриш қилиб ташлаши ҳеч гап эмас.

Бироқ у қора санитарларни чаққон қўллари билан бир жойга тўплаб, улар эса швабра дастаси билан унинг қорнининг тит-питини чиқара бошлаши ҳамон, бу қанақа шовқин-сурон бўлди, дея беморлар ётоқхонадан чиқиб келишди. Аёл дарҳол аввалги ҳолатига қайтди, уни бундай бемаза важоҳатда кўришларини асло истамасди. Беморлар кўзларини ишқалаб, нима гаплигини англагунларича ҳаммаси жойига тушиб бўлганди — рўпараларида ўша-ўша босиқ, хотиржам ҳамшира турар, санитарларга "бу ерда тўпланиб туриб олманглар, ахир бугун душанба, иш ҳафтасининг биринчи тонги, бир дунё иш..." — деб уқтирар эди.

— ... биласизми, душанба, тонг...

— Ҳа, мисс Гнусен.

— ... Эрталаб қиладиган ишимиз шунақанги кўпки... хуллас, бу ерда гўж бўлиб гап сотгандан кўра...

— Ҳа, мисс Гнусен...

У жимиб қолди, атрофда тўпланиб, уйқудан шишган ва қизарган кўзлари билан қараб турган беморларга биттама-битта бош ирғади. Аниқ, бир хилда бош ирғади. Унинг юзи силлиқ, қимнатбаҳо кўғирчоқдай теп-текис, мутаносиб. Баданининг ранги мармардай оқ, кўзлари кўм-кўк, бурунлари бежирим. Фақат лаб ва тирноқларининг рангию сийнасини айтмаса. Танасини тиклашда тангридан бир хатолик ўтган шекилли, шамшоддек қоматда улкан сийналар... шугина унинг дилини хира қиларди.

Беморлар ҳамон шу ерда эди, улар аёлнинг санитарларга ташланиши сабабини билмоқчи. Шунда у мени кўрганини эслаб, дейди:

— Бугун душанба эмасми, келинлар, чигилёздига бечора мистер Бромденнинг соқолини олиб қўямиз, шу билан зора одатдагидек... э-ҳа, саришга

бўлиб олсак — ахир нонуштадан кейин соқол оладиган хонада ит эгасини танитай қолади.

Улар мента юзлангунларича мен латтахонага шўнғийман, эшикни қарсиллатиб ётиб, нафасимни ичимга ютаман. Нонуштагача соқолингни олишдан ёмони йўқ. Агар курсоққа бир нима ташлаб олсанг-ку, сал одамбашара бўлиб оласан, анави Комбинатда ишлайдиганлардан битта-яримтаси ўзларининг устараси билан келиши қийин бўлади. Борди-ю, нонуштагача соқол олдиранг — аёл бунақа ишни жуда дўндиради-да, — уларнинг устарасига қарши кўлингдан нима келарди?

Латтахонада кўмилиб ётибман, қоронғида юрагимнинг дуп-дупини эшитаман, кўркмасликка, ҳар хил хаёлларни қувлашга, қишлоғимиз ва Колумбия дарёсимизни эслашга ҳаракат қиламан. Йўлакдан кўркүвим ҳидини олмоқчи бўлиб келаётган миқти қора санитар шарпасини ҳис қиламан. У бурнининг катакларини ўрадай кенг очади, хумдай бошпини у ёқ-бу ёққа айлантиради, ҳидланади, бутун бўлимдаги кўркүвни ўзига тортиб олади. Мени билиб қолади, пишиллаганини эшитаман. Қарга яширинганимни билмайди, аммо ҳидимни олади. Топш қотаман...

Латтахонадан ўн қадам қочиб улгурмаган ҳам эдимки, бир кичик ва бир катта санитар мени тутиб олди-да, соқол оладиган хонага судраб кетди. Мен шовқин солмайман, қаршилиқ кўрсатмайман. Қичқирсанг, ўзинга ёмон. Ўзимни босаман. Улар қаншаримга етгунларича ўзимни тутаман. Бунинг ростданан устара бўлиши мумкинлигини ҳалигача билмасдим. Аммо қаншарга етганларида тоқатим тоқ бўлади. Қаншарга етганларидан кейин тоқата бало борми? Шунда... тугмачани босишади: ҳаво тревогаси! Ҳаво тревогаси! — ва мени шунақанги баланд пардаларга қўйишадики, гўё энди овоз йўқдай, шиша девор ортидан ҳамма мента ўкиради, аммо офизларидан "их" деган товуш чиқмайди. Менинг шовқиним барча шовқинларни босиб кетади. Яна туманли машинани қўйишади ва у устимга муздек ва оппоқ қор бўлиб ёғилади, у шунақанги қуюқки, агар тутиб қолишмаганида, шунинг ичига кириб яшириниб олардим. Туман ичида ўн сантиметрдан нарини кўрмайман ва ўзимнинг қичқиргим остида фақат катта ҳамширанинг товушини эшитаман, у тўқима сумкаси билан беморларни йўлда уриб йиқитиб, йўлакда қийқариб чопади. Унинг қилмишини эшитаман, аммо қичқиргимни кесолмайман. У олдимга келмагунча қичқираман. Иккитаси мени ушлаб олган, у эса тўқима сумкасининг ичидаги қақир-кукурлари билан кўшиб оғзимга уради ва швабра дастаси билан туртиб ичкарироққа тикади. Хуллас, роса таъзимимни беради ва мен ҳамма нарса — касалхона, аёл, бу ердаги одамлар ва... Макмёрфи ҳақида оқизмай-томизмай сўзлаб бераман. Борди-ю, булар содир бўлмаган воқеалар бўлса-да, барибир, уларнинг барчаси — ҳақиқат.

Туман тарқаб, мен кундузги хонада ўтирганимни кўрдим. Бу гал мени Карахтлар шалманига олиб боришмади. Соқол олиш хонасидан судраб олиб чиқиб, изоляторга қамаб қўйишгани ёдимда. Нонушта беришдим, йўқми, эслолмайман. Беришмади-ёв. Санитарлар нонушта сарқитларини шундай тонгларда изоляторга элтишларини эслашим мумкин — хўжакўрсинга мента-ю, ўзлари паққос туширишади — улар нонушта қилишади, мен эса чурик матрасда ётганча қиздирилган нон билан ликопчадаги тухумни ишқалашларини томоша қиламан. Чўчқа ёғи ҳиди анқийди, тишлари орасида нон кусирлайди. Янаги галда муздек бўтқа олиб келишади ва ҳатто тузсиз ейишга мажбур қилишади.

Бутунги тонгни сира эслолмайман. Улар ҳақдори деб атайдиган нарсани бурнимдан чиққунча тикдилар ўзиям, бўлим эшиги очилгунга қадар ҳеч нарсани англаганим йўқ. Эшик очилдими, демак соат саккиз ёки тўққиз бўлибди, демак изоляторда кам деганда бир ярим соат думалаб ётганман, техниклар келиб, ҳамшира буйруғи бўйича истаган ишларини қилишлари мумкин, мен бўлсам балони ҳам билмайман!

Катта эшикдан шовқин эшитилади, йўлак бошида, бу ердан кўринмайди. Бу эшикни саккизда очишади, кун давомида юз марта очиб-ёпишади, ги-иқ, ширқ-ги-иқ, ширқ. Ҳар куни эрталаб биз кундузги хонанинг иккала девори ёқалаб ўтириб оламиз, бошқотирма сувратларни тахлаймиз, қулфнинг ширқиллаганига қулоқ тутамиз, у ерда нима пайдо бўлишига маҳтал бўламиз.

Бошқа қиладиган ишимиз ҳам йўқ-да. Гоҳо касалхонада яшайдиган ёш врачлардан бири улар ДПЛ деб атайдиган доридан ичиб олунимизга қадар бизларни кўздан ўтказгани келади. Гоҳида кимнингдир хотини баланд пошнали туфлида сумкачасини қорнига тираганча кўргани келади. Баъзида эса бу аҳмоқона жамоатчилик билан муносабат дея бошлангич мактаб муаллимларини бошлаб келади, у ҳар доим терлаган кафти билан қарсақ чалиб, руҳий касалликлар шифохонаси аллақачон: "Қандай оромбахш муҳит, ўлай агар!" деган эски тартиб зулмидан халос бўланидан мамнулигини изҳор этади. Муаллимлар хавфсизлик юзасидан ғуж бўлиб олишади, у бўлса қарсақ чалиб, гиргитгон бўлади: "Йўқ, хонимлар, эски замонлар ўтиб кетди, яшириб нима қилай, овқати, муомаласи ёмон эди, бизлар жуда илгарилаб кетдик!" Эшикдан ким кириб келмасин, биз кўришни хоҳлаган одам бўлиб чиқмасди, аммо ноумид шайтон, қулф ширқ этиши билан худди ипга тизгандай барча бошлар барабар ўша ёққа қараб бурилади.

Бугун қулфлар бошқача жаранглайди, бу одатдаги меҳмонлардан эмас. Ҳамроҳлик қилувчининг тоқатсиз ва асабий овози эшитилади: «Янги бемор, келинг, қўл кўйинг». Кейин қора танлилар келади.

Яп-янги. Ҳамма қарта ўйинини ва "монополия"сини таққа тўхтатади, йўлак эшигига юзланади. Бошқа куни бўлганда мен йўлакда юрган ва кимни келтиришганини кўрган бўлардим, аммо бугун, боя айтганимдай, катта ҳамшира нақ юз килони ичимга тикқан, мана, стулдан жилишга мажолим йўқ.

Бугун студла ўтирибман ва уни олиб келишларини эшитиб турибман, холос.

— Эрталабдан мени судда ва кеча кечкурун қамоқхонада обдон ювишди. Агар суви бўлганда, худо ҳақи, таксида ҳам ювган бўлишарди. Эҳ, йигитлар, мени бир ёққа юборишлари керак бўлса, олдин ҳам, кейин ҳам, олиб бораётганда ҳам теримни шилиб ювишади. Сув товушини эшитсам, ашқол-данқолимни йиғадиган бўлиб қолдим. Э, йиғиштир ўша градусенигингни, Сэм, янги уйга кўз ташлаб олай, ҳеч бўлмаса. Умримда руҳий касалликлар институтида бўлмаганман.

Беморлар ҳайрат ичида бир-бирларига қараб олишади ва яна овоз келаётган томонга юзланишади. Нега бунча бақириб гапирмаса — ахир қора танли йигитлар бор-ку, ёнлариди! Унинг товуши шунақа эдики, гўё уларнинг устидан туриб пастга гапирётгандай, гўё ердан йигирма метр баландда парвоз қилиб туриб, пастга қараб қичқираётгандай. Қаттиқ гапирарди. Унинг йўлакдан келаётганини эшитиб турибман — қаттиқ-қаттиқ юриб келаётгиди, ҳеч етолмайди, темир пошнаси полга от туёғидай урилади. Эшикда пайдо бўлади, тўхтайди, йўғон бармоқларини чўнтагига суқади, оёқларини кериб, қаққайиб олган, беморларнинг кўзи унда.

— Хайрли тонг, йигитлар.

Унинг боши узра барча авлиёлар кунидан қолган қоғоз варрак ипда осилиб турибди; у кўлини кўтариб, бармоқларини қисирлатиб кўяди.

— Куз куни шунақанги ёқимлики...

Гапи билан у отамни эслатади, овози баланд ва шўх; ўзи эса отамга ҳечам ўхшамайди: у тоза қонли колумбиялик ҳинди, сардор эди. Бу эса малласоч, узун гажакдор, қалпои остидан чиқиб турган сочи анчадан бери устара кўрмаган, келбати эса отамдай барваста: жағи катта, елка ва кўкраги ҳам кенг, тишларини тиржайтириб, оғзини катта очиб кулади. Қаттиққўллиги ҳам отамдан ўзгачароқ, буники титиғи чиққан бейсбол коптогига ўхшайди. Бурнининг усти ва ёноғида кўндаланг чандиғи бор — кимдир муштлашувда бошлаб таъзирини берган — ҳали чоки ҳам олиб ташланмаган. У кутиб, тик турибди, аммо ҳеч ким жавоб беришни ўйлагани ҳам йўқ, шунда у кула бошлайди. Унинг нега кулаётганига ҳеч кимнинг ақли етмайди, ҳеч қанақа кулгили нарса бўлгани йўқ-ку. Кулгиси эса анови жамоатчилик билан муносабатларга ўхшамасди — баланд овозда, оғзини каррақдек очиб бемалол куларди. Кулги давра бўйлаб ёйилади, кенгайиб бораверади, деворларга урилади. Жамоатчилик билан муносабатлардагидек палағда кулги эмас. Бирдан кўп йиллардан буён биринчи марта кулги овозини эшитаётганимни англаб қолдим. Тўйиб кулиб олгач, у кундузги хонага кириб келади.

— Менинг отим Макмёрфи, йигитлар. Р.П.Макмёрфи, ўлпудай нимжонман,

— у кўз қисиб қўяди ва қўшиқ айта бошлайди: — ... Мен қартани кўрганим он Пул не бўпти, тикаман жон... — Кейин яна қулади.

Сўнг қандайдир қартавозлар даврасига боради, йўғон бармоғи билан захарханда одам қўлидаги қартани туртади, қарталарга кўзини қисиб қарайди-да, бошини чайқайди.

— А-ҳа, сизларнинг муассасангизга бекорга келганим йўқ, қарта столида бир сизларнинг кўнглингизни чоғ қилай дегандим-да. Пендлтон шифохонасида файз қолмади, мени бу ёққа ўтказишларини илтимос қилдим, билдингизми? Э-ҳа, манавини қаранглар, қартани шундай ушлаб олибдики, бутун барак яққол кўриб турибди-я? Сизларнинг бир патингизни юлиб қўймасамми, йигитлар.

Чесвик қарталарини суради. Малла унга қўлини беради.

— Зўр-ку, дўстим, нимага ўйнаймиз? ”Минг”гами? Нимагадир қарталарини яширишга шошилмаяпсан. Дурустроқ қарталаринг йўқмиди? Унда кетдик — ҳар эҳтимолга қарши ўзимникини олиб олган эдим, ундаги сувратлар антиқа. Балки текшириб оларсизлар, а? Ҳаммаси ҳар хил. Эллик икки ҳолат.

Бусиз ҳам Чесвикнинг кўзлари косасидан чиқиб кетаёзганди, буни кўриб эса бугунлай ўзини йўқотиб қўйди.

— Ўзингчи бос, хўл қилиб ташлама, вақтимиз бемалол, битимиз тўкилгунча ўйнаймиз. Ўзимнинг қартамда ўйнашни ёқтиришимнинг боиси — бошқа ўйинчилар зотни топунларича камида бир ҳафта кетади.

Унинг эгнидаги шими ва кўйлагининг ранги ўчиб, унқиқиб кетганди. Далада кўп ишлаганидан юзи, бўйни ва қўллари қорайиб кетган. Бошида мотоцикл қалпоқчаси, чарм курткасини билагига солиб олганди, оёғида кулранг, чанг босган ва зилдай бошмоқ, бир тепса, одамни қоқ иккига, бўлади-қўяди. У Чесвикдан нари кетади, бошидан қалпоқчасини олади-да, сонига бир уриб, ҳаммаёққа чанг тўзитади. Бир санитар термометр билан унинг атрофида гирдикапалак, аммо ҳеч уни туголмайди. У эса тўғри ўткирлар даврасига бориб суқилади ва барча билан бир-бир қўл сиқиб кўришади. Шу туришида у автомобилфурушга ёки қорамол кимошди савдогарига жуда-жуда ўхшаб кетарди.

— Биласизми, нима гап? Ахлоқ тузатиш фермасида қизиқ ишлар бўлди, суд мени жинни бўлган деб ҳукм чиқарди. Нима, энди суд билан олишайми? Худо асрасин. Хоҳ жинни де, хоҳ кутурган де, хоҳ одамхўр де, фақат мени нўхат даласидан халос қилсанг бўлгани. Чунки бир умр уларнинг омочини кучоқлаб ўтгим йўқ. Менга нима дейишади денг: жинни — бу ҳаддан ташқари кўп муштлашади эмиш... хаҳ... шу ерда улар хато қилишади, нима дейсизлар? Хотинларни деб муштлашган одамни ким эшитган, ё кўрган? Ана шунақа, сенми, лақабинг нимаиди? Мен — Макмёрфиман, икки долларга гаров боғлайман, ҳозир қўлингга неча очко борлигини билмайсан — қарама! Икки доллар эканми? Жин урсин, Сэм! Бирпас шу градусник ўлгурни ниқтамай тура оласанми, йўқми?

Янги келган бир зумда кундузги хонага кўз югуртиради.

Бир томонда ёшроқ беморлар — улар ўткирлар деб аталади, чунки докторлар уларни даволаш учун пишган беморлар деб ҳисоблашади, — қўл кураши ва қарта ўйини билан банд, шунчасини олади, шунчасини қўшади, охирида қарта тўғри чиқади — ишлари шу. Билли Беббит ситара ўрашга ҳаракат қилади, Мартини у ёқдан-бу ёққа юриб, стол ва стуллардан нарса топади. Ўткирлар кўп ҳаракат қилишади. Улар ўзаро ҳазиллашадилар, муштумларини аста нуқишади (ҳеч ким овози борича кулолмайди — бутун тиббиёт ходимлари ён дафтарлари ва оламжаҳон саволлари билан югуриб келишади) ва учи ямлаб ташланган сариқ қаламда хат ёзишади.

Улар бир-бирларини туртадилар, гоҳо кимдир ўзи ҳақида бежо гапириб қўяди, унинг столдош қўшниси эса эснайди, ўрнидан туради, шартта ҳамширанинг навбатчилик столига боради-да, кўрган-эшитганларини хатга туширади, бу бутун бўлим учун муолижа қизиқиши уйғотади, — ҳарҳолда ҳамшира “навбатчилик китобини шунинг учун юргизиб қўйибмиз”, дейди. Лекин у шунчаки далил тўплаш учун шундай қилаётганини мен биламан-ку.

Орамиздан кимнидир текширгани бош бинога юборади, у ерда миянинг авра-астарини ағдаришади, иккинчи ҳар нарсаларни валақламайдиган қилишади.

Ўткирларга қарама-қарши томонда комбинат маҳсулотлари чиқиндилари — сурункалилар. Уларни шифохонада тузатиш учун эмас, кўча-кўйларда санқиб, обрўни тўкмасликлари учун сақлашади. Сурункалилар бу ерда доимий қолади, дейишади врачлар. Сурункалилар менга ўхшаб оёқда юрадиганларга, агар овқат бериб турса ҳали қимирлайдиганларга ҳамда сабзавот ташувчиларга бўлинади. Биз, сурункалилар, яъни кўпчилигимиз тузатиб бўлмайдиган ички носозликлари бор машиналармиз.

Яна шундай сурункалилар бўладики, улар бу ерда ўткир бўлиб тушишгану, кейин ўзларига келиб қолишган. Сурункали Эллис ўткир бўлиб келган, уни яхшилаб даволашган, мияхонада меъёрдан ортиқроқ уриворишган, у ерни ҳабашлар Қарахтхона дейишади. Ҳозир у ўша алпозда деворга парчинлаб қўйилган, сўнгги марта столдан кўтариб олиб келишганда мана шундай ҳолатда бўлган эди: қўллари чормихланган, кафтлари буқилган — башарасини кўриб юрак увишади. Олдинги жойида у шунчалик узоқ қолиб кетдики, пешуби пол ва тирқишларни ивигиб, еб юборди. У дам-бадам пастки палатага ағанаб тушар, юқорида эса ҳар йўқламада ҳисобдан адашишгани-адашишган эди.

Рақли ҳам сурункалилардан, бир неча йил аввал ўткир бўлиб тушганди, бироқ уники сал бошқачароқ бўлганди: бошида ниманидир нотўғри таъмирлаб қўйишганди. У ҳеч кимни аяб ўтирмасди: санитарларни тепар, амалий машпулотга келган қизларнинг оёғидан тишлар эди, охири таъмирга жўнатиб юборишганди. Рақлини столга чандиб қўйдилар ва эшик ёпилгандан кейин уни узоқ вақтгача кўрмадик. Эшик ёпилишидан олдин эса у санитарларнинг ортидан кўзини қисиб: ”Ҳали бунинг учун кўрадиганингни кўрасан баринг, маразлар”, деб қолганди.

Уни бўлимга икки ҳафтадан кейин соч-соқоли қиртишлаб олинган, пешонасида пиёладай гурра, кўзининг устида тугмадай тикилган чандиқ билан олиб келишди. Кўзларидан унинг қанчалик ичидан куйдиришгани кўриниб турарди: кўзлари хира, худди куйган предохранител каби кулранг туста кириб, маъносиз боқарди. Энди у кун бўйи битга иш билан банд: куйган юзи олдида эски фотосуратни тутиб ўтиради, совуқ бармоқларида айлантиргани-айлантирган, фотосурат эса аллақачон ивиб, кўзи каби ҳар иккала томони кулранг туста кирган, унда нима борлигини билиб ҳам бўлмасди.

Эллис ва Рақли энг ёш, полковник Маттерсон — энг кекса сурункалилардан эди. Қоқ суяк бўлиб қолган бу кекса суворийнинг қиладиган биргина иши — ўтиб кетаётган ҳамширалар этагини ҳасса билан кўтариш ва хоҳловчилар топила, кафтгадай аллақандай ёзув тарихини ҳикоя қилиш эди.

Бўлимда ҳаммадан нарида менман — иккинчи жаҳон урушидан буён. Мендан нарида — ҳеч ким. Беморлардан ҳеч ким. Мендан нарида катта ҳамшира бор, холос.

Ўткирлар сурункалилар билан деярли гаплашишмайди. Бирлари кундузги хонанинг бир девори ёнида бўлса, бирлари бошқа девор ёнида бўлишади, санитарларнинг буйруғи шунақа. Санитарлар шунда кўпроқ тартиб бўлишини, улар шундай хоҳлашини айтишади. Улар нонуштадан кейин хонамизга киришади-да, қандай жойлашганингизни кузатиб туриб, бош иргашади: ”Жуда тўғри, йигитлар, ана шундай бўлиши керак. Ана шундай бўлинглар доим”.

Янги маллавой Макмёрфи ўзини сурункали эмасман деб туриб олди. Бир дақиқадаёқ кундузги хонага кўз югуртириб чиқди-да, жойи ўткирлар орасида эканини англади ва мийиғида кулганича йўл-йўлакай ҳамма билан қўл бериб кўришиб, ўша ёққа йўл олди. Ўткирлар муаллима чиқиб кетиб, энг худобезори бола барчасининг бошида тегирмон тоши юргизган болалардек бирдан хомуш тортиб қолишди. Макмёрфи уларнинг бу аҳволини кўриб турса-да, парво қилмади.

— Шунақаям сует бўладими одам деганлари, жин урсин. Йигитлар, ахир у қалар жиннига ўхшамайсизлар-ку. — У кимонди савдосида харидорлар ишгаҳасини очишга ҳаракат қилган савдогардек уларни жонлангиришга уринди. — Бу ерда ким ўзини гирт жинни дейди? Сизларда бош жинни ким? Қарталар кимнинг ихтиёрида? Мен бу ерда биринчи кунман, шунинг учун керакли

одамга дарҳол ёқсам дейман — агар у керакли одамлигини исботласа. Хўш, ким бу ерда бош жинни?

У бунди Билли Биббитга айтди. У эгилди ва шунақанги тикилиб қарадики, Билли тутила-тутила бўлса ҳам жавоб беришга мажбур бўлади: ”м-мен ҳ-ҳали б-бош ж-жинни эмасман, ҳ-ҳозирча му-муовинман”.

Макмёрфи унга баҳайбат қўлини узатади ва Билли уни қисидан ўзга чора тополмайди.

— Бўпти, жўра, — дейди Макмёрфи, — мен, албатта, сенинг му-муовин бўлганингдан хурсандман, лекин бу дўконни бутун ичак-чавоқлари билан қўлга олиш ниятидаман, мен бошлиқ билан гаплашганим маъкул. — У қарта ўйинини тўхтатган ўткирларга кўз югуртириб чиқади, бир қўли билан иккинчисини яширади ва барча бўғинларини қасирлатади. — Кўрдингми, жўра, мен бу ерда ўйин қироли бўлишни кўзлаб қўйганман, очко олишга қаттиқ қасд қилганман. Хуллас, мени атаманингнинг олдига олиб бор, қайси биримиз қайси биримизга тобе бўлишимизни у билан ҳал қиламиз.

Кўкси тоғдай, чандиқли юзидан табассум аримайдиган бу одам аҳмоқ қиляптими ёки у ростданам шунақа бир қайнови камми ёки униси ҳам, буниси ҳамми, ҳеч ким билмайди, нима бўлгандаям барчалари жон-жон деб ўйинга бош қўшишади. Улар унинг қизил панжасини Билли Биббитнинг нозик қўли устига қўйганини кўришади ва Биллининг нима дейишини кутишади. Билли жавоб бериши лозимлигини тушунади, шу боис ўтирилади-да, ”минг”га ўйнаётганлар ичидан биттасини танлайди.

— Хардинг, — дейди Билли, — м-менимча, бу сенга тегишли. Сен беморлар кенгашининг ра-раиссан. Бу одам сен билан га-гаплашмоқчи.

Ўткирлар кулиб қўйишди, қандайдир ғайриодатий иш бўлаётганидан энди уларнинг жаҳди чиқмаётганди, балки хурсанд эдилар. Сен бош жинни эмасмидинг деб, Хардингга тегажўқлик қилар эдилар. У қарталарни ташлайди.

Билли уни кўрсатганида Хардинг стулда чалқанча ётарди, дарров жиддий қиёфага кириб Биббит ва Макмёрфига эмас, шифтга қараб сўрайди:

— Мана бу... жентльмен қабулга ёзилганми?

— М-мистер М-Макмёрфи, сиз қабулга ёзилганмисиз? Мистер Хардинг ишли одам, ё-ёзилмасдан ҳеч кимни қабул қи-қилмайди.

— Мана бу ишли одам Хардинг ростданам сизларнинг бош жиннингизми? — Биллига кўзининг қири билан қарайди Макмёрфи. Билли бошини тез-тез сараклатади. Хамманинг эътибори унда бўлганидан хурсанд: — Унда бош жинни Хардингга айт: уни Р.П.Макмёрфи кўрмоқ истайди ва бу касалхона улар иккови учун торлик қилади. Мен бошлиқ бўлиб ўрганиб қолганман. Шимоли-Гарбнинг бери ўрмон хўжалиқларида бош трактор ҳайдовчиси эдим. Нақ Корея урушидан бери бош қартабоз эдим, ҳатто Пендлтондаги мана шу нўхат фермасида бош сувчи бўлганман. Модомики, жинни бўлишим керак экан, бўлганга яраша бирйўла, гирти бўлай. Хардингга айтки, ё мен билан яккама-якка кўришсин, ёки у куёнюрак мишиқини, кун ботмай туриб шаҳарда қорасини кўрмай.

Хардинг яна ҳам ялпайиброқ ўтириб олди ва йўтон бармоқлари билан ёқа жиғасини ушлаб олди.

— Биббит, дастлабки Макмёрфилардан бўлган мана бу йигитга етказки, мен у билан туш пайти катта йўлақда учрашаман, баҳсимизда икки тутаб турган жинсий аъзо охириги сўзини айтади. — Хардинг ҳам Макмёрфидай сўзларни олифтгаларча, чўзиб гапирарди; бироқ овози ингичка, бўғиқ бўлиб, кулгили чиқарди. — Тўғрисини айтиб қўявер унга, мен икки йилдан бери бўлимнинг бош жиннисиман ва дунёда мендан томи кетганроғи бошқа йўқ.

— Мистер Биббит, жанобингиз Хардингга айтиб қўйишингиз мумкин: менинг томи кетганлигим шунчаликки, Эйзенхауэрга овоз берганман.

— Биббит, мистер Макмёрфига айтгинки, азбаройи томи кетганлигимдан Эйзенхауэрга икки марта овоз берганман.

— Сен мистер Хардингга жавобан айтгинки, — у ҳар иккала қўлини столга қўяди, эгилади ва паст овозда гапирарди, — томи кетганлигим шунчаликки, Эйзенхауэр учун бу галги ноябрда ҳам овоз бермоқчиман!

— Куллуқ қиламан, — дейди Хардинг, бошини эгади ва Макмёрфининг қўлини сиқади.

Макмёрфи ютиб чиққанлиги менга аён, ҳолбуки айнан нимани ютиб чиққанини тушунмайман.

Барча ўткирлар ўз машгулотларини қўйиб, аста яқин келишади — бу янги келган ким ва нима эканини билиш керак. Бўлимимизда ҳеч бунақаси бўлмаганди. Ундан кимсан, нима иш қиласан, деб суриштира кетишди, ҳеч кимни бундай суриштиришганини сира кўрмаганман. У ким бўлганини айтади. Айтишича, оддий бир саёқ бўлган экан, армияга кетгунча ўрмон хўжаликларида кўчиб юраркан, армия унинг табиий мойиллигини аниқлаб берибди. Баъзиларга у капалак тутишни, бошқаларга тишини тиржайтиришни ўргатибди, унга эса покерни¹ ўргатишибди. Шундан кейин у ақлини тўплабди-да, ўзини барча тоифадаги қарта ўйинларига бағишлабди.

— Қарта ўйна, ўйланма, қаерда хоҳласанг, ўша ерда яша, агар одамлар халақит бермаса, — дейди у, — лекин ўзингиздан қолар гап йўқ, жамият одамларни ўз ҳолига қўймайди. Ўз майлимни топганимдан буён майда шаҳарлардаги шунча кўп қамоқхоналарда бўлдимки, китобча ёзсам бўлади. Уччига чиққан жанжалкаш эмишман. Муштлашаман, демак. Бекорларни айтишибди. Овсар ўрмончи эканлигимда муштлашар эдим, улар ортиқча таранг қилиб ўтиришмасди — ҳа энди буёғи узрли, нима бўлганда ҳам меҳнаткаш одам, бир чигилини ёзгиси келгандир-да. Борди-ю, сен ўйинчи бўлсанг бирда-иккида кишибилмас кимнингдир башарасини ёрганингни билиб қолишса борми, унда ими-жимиди жуфтакни ростлаб қол, бўлмаса тайёр жиноятчисан-да. Бир гал шунақанги жаҳллари чиқдики, мени у дала ҳовлидан бу дала ҳовлига роса кошток қилиб отишди.

У бошини чайқайди, лунжини шиширади.

— Лекин бу фақат бошида бўлди. Кейин ўрганиб кетдим. Тўғриси айтсам, шу муҳлатгача Пендлтонда ножўя хатти-ҳаракат учун ёпиштиришди — қарийб уч йилгача кўзга кўринмадим. Қаттиқ куйдим. Малакани йўқотдим: кичкина ердан туриб, мен шаҳардан қорамни ўчиргунча полицияга хабар қилиб ултуришибди. Қаттиқ тушдим...

У яна қаҳ-қаҳ уриб кулади ва қўлларини қисади, ҳабаш ҳар гал термометр билан унга яқинлашганда куч синашгани кимнингдир столига бориб туриб оларди — кўп ўтмай у барча ўткирлар билан таниш бўлиб олди. Охиргисининг қўлини қисди-да, гўё ўртамизда ҳеч қандай фарқ йўқдай, ўша заҳоти сурункалиларга ўтиб кетди. Тушуниб бўлмайди, у ё ўзи шунақа улфатижон ёки азбаройи ўйинга қизиққанидан бошқа пайтда ҳатто ўз фамилияларини билмайдиган ёмон одамлар билан танишиб олади.

У Эллисининг қўлини девордан юлқиб олади ва сиёсатчидек силкитади ва уни бирон бошқа ёққа олишларини истайди. Эллисининг овози эса бошқалардан ёмон эмасди.

— Жўра, — таҳдид билан дейди у Эллисга, — менинг отим Р.П.Макмёрфи, кап-катта одам ҳалқоб қилиб, ичида билтанглаб ётиши менга сира ёқмайди. Энди сиймай қўйиш вақтинг етмадимикин?

Эллис оёқлари олдидаги ҳалқобга қаттиқ ҳайратланиб қараб қолади.

— Э-ҳа, раҳмат, — дейди у ва ҳожатхона томон бир неча одим ташлайди.

Макмёрфи сурункалилар сафи бўйлаб ҳаракат қилганча полковник Маттерсон, Рақли, чол Пигунинг қўлларини сиқади. У учирувчилар, ўзиюрарлар, сабзавотлар қўлини сиқади, чўккалаб ўтирганларни, кўтариб турғазини керак бўлганларнинг қўлларини сиқади. Сув жинниси Катта Жорждан бошқа ҳаммасининг қўлини сиқади; Жорж жилмайди-да, ифлос қўлдан ўзини тортди, Макмёрфи эса четланиб унга ҳурмат кўрсатди, ўзини шундай дейишга ҳақли санайди:

— Қўлгинам-а, анави ақлининг фаҳмлашича, сенинг шунча гуноҳинг борми?

Сўнгиси менман, ҳамон бурчакдаги стулга ёпишиб қолганман. Менгача келиб тўхтайди, яна йўғон бармоқлари билан чўнтақларини чангаллайди, қаҳ-қаҳ уриб кулади, гўё мен унга бошқалардан кулгилироқ бир нарса кўрсатгандай. Тиззаларимни кучоқлаб, кар сингари бир нуқтага тикилиб

¹ П о к е р — қарта ўйини.

ўтирибман. Унинг кулгисидан кўрқиб кетаман: тагин мени атайлаб шунақа қилиб ўтирибди деб қолса-чи?

— Ҳай-ҳай-ҳай, — дейди у, — нималарни кўраяпмиз?

Бу қисмни яхши эслайман. Бир кўзини юмиб, бошини орқага ташлаб, тепадан менга қаради. Бурнидаги чандиқ чўзилади ва у қаҳ-қаҳ уриб кулади. Аввалига уни юзим ҳиндиларга ўхшаб қоралигидан, сочим ҳиндилардек мойланганидан куляпти деб ўйладим. Ёки менинг нимжонлигимдан кулдимикан? Лекин шу заҳоти унинг бошқа нарсадан куляпти деб ўйлаганимни эслайман: дарҳол англадим, мен кар ва гунг ролини ўйнаяпман-ку. Ҳар қанча зўр ўйнамай, барибир, у мени сезиб қолди ва куляпти. Қалай эканман, дегандай им қоқиб кўяди.

— Сен нима дейсан, сардор? Худди ўтириб иш ташлашдаги Ўтирувчи Буқа¹нинг ўзгинасисан-а. — Ўтқирларга қайрилиб қарайди — ҳазилни тушунишаяптмикан? Улар эса ҳиринглаб кўйишди, холос, у яна менга ўтирилиб, им қоқади: — Отинг нима, сардор?

Хонанинг нариги бошидан туриб Билли Биббит жавоб беради:

— Ф-фамилияси Бромден. Сардор Бромден. Лекин ҳамма уни сардор Швабра дейди, чунки санитарлар унга нуқул пол арттиришади. Ў-ўзи ҳам шундан бошқага ярамайди. Кар, — дейди Билли, — агар кар бўлиб қолсам, — у хўрсинади, — ме-мен ўзимни ўлдирардим.

Макмёрфи ҳамон менга қараб турарди.

— Катта бўлганда анча бўйи ўсиб қолар-а? Қизик, ҳозир қанча экан у?

— Икки метр бир сантиметр деб ўлчашган бўлса керак. Дароз-у, ўз соясидан кўрқади. Ол-оддий дароз кар ҳинди.

— Бу ерда ўтиришини кўрдим, мен ҳам ҳинди бўлса керак деб ўйладим. Лекин Бромден ҳиндилар номи эмас. Қайси қабиладан у?

— Билмадим, — деди Билли. — Мени ётқизишганда, у шу ерда эди.

— Менда врачнинг маълумотлари бор, — деди Хардинг, — у ярим ҳинди, колумбиялик ҳинди бўлса керак. Бу Колумбия дарасидаги қирилиб битган қабила. Врач унинг отаси қабила сардори бўлган, деганди, унинг "сардор" лақаби ҳам шундан олинган. Бромден фамилиясига келсак, менинг ҳинди этнографиясидан билимим у қадар чуқур эмас.

Макмёрфи бошини шундоқ манглайимга эгди, энди унга қарамасликнинг иложи йўқ эди.

— Шу тўғрими? Сен кармисан, сардор?

— У к-кар ва г-гунг.

Макмёрфи лабини чўччайтирганча юзимга узоқ тикилди. Сўнг қаддини ростлаб, кўлини узатди.

— Қанақа ёввойи бу, кўл бериб кўришишни билар лоақал? Минг кар бўлса ҳам, минг гунг бўлса ҳам. Худо ҳақи, сардор, бўйинг теракдай бўлса ҳам кўл беришни биларсан? Ё бир-икки деб санайми? Касалхонанинг янги бош жиннисини ҳақорат қилиш яхшимас-ку.

Шундай деб у Хардинг ва Биллига қараб кўйди ва афтини бужмайтирди, ammo нақ лагандай келадиган кўлини ҳамон менга узатиб турарди. Эсимда, кафти текис ва ёғочдай қаттиқ эди, болта ва омочга ишқаланавериб шу ҳолга келиб қолган. Бўгинлари қадокқа тўла, қадоклар чатнаб кетган, ёриқларига кир тўлан. Фарб бўйлаб қилган саёҳатлари харитаси. Унинг кўли менинг кўлимга ишқаланиб тегеди. Унинг бармоқлари йўғон кўли кўлимни қандай қисгани эсимда...

— Мистер Макморри.

Бу катта ҳамшира.

— Мистер Макморри, илтимос, бу ёққа бир келиб кетинг.

Бу катта ҳамшира. Уни термометрли ҳабаш чақириб келганди. Ҳамшира ўша термометр билан соатига урганча тик турар, янги беморга синчков боқар эди. Лаблари пластмасса сўрғични олишга шайланган чақалоқ лабларидай чўччайган.

— Мистер Макморри, санитар Уильямнинг айтишига қараганда, сиз келганингиздан бери душда чўмилишни хоҳламаётган эмишсиз. Шу ростми?

¹ *Ўтирувчи Буқа* (1834-1890) — сиу ҳинди қабиласи бошлиғи, 60-йиллар бошидан 1877йилгача оқлар билан жанг қилган. Полиция томонидан ўлдирилган.

Биласизми, бўлимдаги бошқа беморлар билан танишиб олишдек ишни зиммангизга олганингиздан хурсандман, лекин ҳар нарсанинг ўз мавриди бор, мистер Макморри. Сизни мистер Бромдендан ажратганимдан афсусдаман, аммо тушунинг: ҳар ким... қоидага риоя қилиши керак.

Мистер Макморри бошини орқага ташлайди, мен алдамаганим каби у ҳам ҳамширани алдамаётганига ишора қилиб кўз қисади. Бир дақиқа қизга кўзининг қири билан қараб қолади.

— Биласизми, — дейди у, — нимагадир менга ҳар доим кимдир қоидани пеш қилиб туради...

У қизга қараб жилмаяди, қиз ҳам унга жилмайиб жавоб қилади, бир-бири билан сулҳ тузиб олади.

— ... ҳолбуки, айнан қоидага тескари иш тутишимни яхши билади.

Шундай деб у қўлимни қўйиб юборади.

Ойна ортидаги постда катта ҳамшира чет эл ёзувли пакетчани очади ва шприцга шишачадан нимранг яшил суюқликни олади. Кичик ҳамширалардан бири, ўйнаб турувчи кўзлари билан катта ҳамширанинг елкаси оша қараб турган хонимча шприцга тўла баркашни қўлига олади, аммо кетмайди.

— Мисс Гнусен, янги бемор ҳақида тасаввурингиз қандай? У келишган, хушмуомала, ҳаммаси рисоладагидай, аммо кечирасиз-у, у бу ердагиларни қўлга олиб олмақчи.

Катта ҳамшира нина учини бармоғида текшириб кўради.

— Янги беморнинг нияти, — у шишачанинг резина тиқинини тешади ва поршенни тортади, — айнан шундайлигидан хавотирдаман: қўлга олиб олиш. У биз манипулятор дейдиганлардан биттаси, мисс Флинн, бундайлар ҳамма нарсадан ва ҳар бир одамдан ўз мақсадлари учун фойдаланадилар.

— Ҳа! Аммо... Рухий касаллик шифохонасида-я? Қанақа мақсадлари бўлиши мумкин?

— Минг хил. — У хотиржам жилмаяди, диққат билан шприцни тўлғазади. — Қулайлик, дориломон ҳаёт, масалан; эҳтимол, ҳокимият, обрў; пул топиш... Балки ҳаммаси бараварига. Гоҳи манипуляторнинг мақсади — касалхонани барбод қилиш. Жамиятимизда бор шундай одамлар. Манипулятор бошқа беморларга таъсир қилиши, уларни шу даражага олиб бориши мумкинки, бир вақтлар ўрнатилган тартибни қайта тиклаш учун ойлар кетади. Рухий касалликлар шифохоналаридаги ҳозирги ошкоралик замонида бу уларнинг қўлидан келади. Бир неча йил олдин бошқача эди. Эсимда, бир бемор бўларди, мистер Тейбер деган, бу пихини ёрган манипулятор эди. Узоққа боргани йўқ. — У чала тўлдирилган шприцни жажжи темир калтақчадай юзи рўпарасида ушлаб туради. Кўзлари сузилади — уларда ширин хотира жилва қилади. — Мистер Тейбер, — такрорлайди у.

— Йўқ, рост, мисс Гнусен, — дейди кичик ҳамшира, — касалхонани барбод қилиш нега керак экан? Сабаб нима...

Игнани тиқинга тиқиб, катта ҳамшира унинг сўзини бўлади: шприцни тўлдиради, суғуради, баркашга қўяди. Унинг қўли бўш шприцга чўзилганини кўраман.

— Сиз, мисс Флинн, назаримда, беморларимиз ақдан озган одамлар эканини унутаяксиз, шекилли.

Тушлик олдидан яна туман машинасини ишга солишди, аммо тўлиқ қувват билан эмас — туман унчалик қуюқ эмас, агар яхшилаб зўр берсам, у-бу нарсаларни кўра оламан. Бориб-бориб зўр беролмай ҳам қоларман, узил-кесил таслим бўларман, айрим сурункалиларда бўлгандек, туманда адашиб кетарман, лекин ҳозирча мени манави янги келган қизиқтириб турибди, қизиқ, умумий йиғилиш унга ёқармикан?

Соат ўн иккидан ўтди, туман бутунлай тарқади, санитарлар ўткирларга йиғилиш ўтадиган жойни супуриб-сидиришни буюришди. Кундузги хонадан барча столларни қаршидаги ваннахонага олиб ўтишади. Жой тайёр, дейди Макмёрфи, ўйин-кулгини бошлайверса бўлади.

Катта ҳамшира деразадан кузатиб турибди. Уч соатдан бери у дераза ортидаги ўрnidан жилгани йўқ, тушликка ҳам бормади. Столлар хонадан олиб чиқилди,

соат бирда доктор йўлак бошидаги хонасидан чиқиб келади, кузатув ойнаси олдида ўтади, ҳамширага бош ирғаб қўяди ва эшикдан чапдаги стулга ўтиради. Беморлар ундан кейин ўтиришади, сўнг кичик ҳамширалар ва ёш врачлар тўшланади. Ҳамма жой-жойида ўтирибди, катта ҳамшира ойна ортидан туради, тўрдаги тутмачали ва дастакли пўлат пулт томон кетади, бутун хўжаликни қандайдир автопилотга айлантиради ва навбатчилик китоби ва қайдлар саватчасини кўтариб, кундузги хонада пайдо бўлади. У бу ерда ярим кун бўлди, аммо эгнидаги либоси ўша-ўша оҳори билан, қаттиқлигича турибди, бирон жойиғимланмаган, фақат бўғинларигина музқаймоқ пўстидек синиб букилган.

Эшикнинг ўнг томонига келиб ўтиради.

У ўтириши билан қария Пит Банчини оёққа туради, бошини чайқаб, хириллаб дейди:

— Чарчадим. Эҳ худойим-ей... Уҳ, ўлгудай чарчадим...

Ҳар гал шунақа, бўлимда янги одам пайдо бўлса, унинг дийдиёсини эшигиши керак.

Катта ҳамшира Питга қарамайди ҳам. Саватдаги қоғозлар билан андармон.

— Мистер Банчининг ёнига биров бориб ўтурсин, — дейди у. — Тинчлантиринлар уни, йиғилишимизни бошлаб олайлик.

Билли Бибиғит йўл олади. Пит Макмёрфи томон ўтирилади ва темир йўлдаги қизил чироққа ўхшаб бошини гоҳ ўнгга, гоҳ сўлга эгади. У темир йўлда ўтгиз йил ишлади, бор қувватидан айрилди, аммо ҳали ҳам ишляпти — хаёлан.

— Мен чарчади-и-им, — дейди у ва Макмёрфининг олдида бошини чайқайди.

— Тинчлан, Пит, — дейди Билли ва сепкилли қўлини унинг тиззасига қўяди.

— Қаттиқ чарчадим...

— Биладан, Пит. — Қоқ суяк тиззасига шапатиллаб қўяди ва Пит бошини олади, бутун унинг шикоятига ҳеч ким қулоқ солмаслигини тушунади.

Ҳамшира қўлидаги соатини олади, девор соатига қарайди, ўзиникини бурайди, саватга солади. Саватдан жилдни суғуради.

— Шундай қилиб, йиғилишни бошлаймизми?

Тўпланганларга кўз югуртириб чиқади — тағин бигта-яримгаси луқма ташлаб, халақит бермоқчи эмасми? Одамлар кўзларини яширадилар, барчаси ўзидан гудур қидиради. Макмёрфидан бошқа ҳамма. У бурчакдан ўриндиқ топиб шундай ўтириб олгандики, гўё у энди абадий ўзиникидек. Ҳамширанинг ҳар бир ҳаракатини диққат билан кузатади. Худди ҳозир мотоциклда кетадигандек, қалпоқчасини малла бошига бостириб кийиб олганди. Қарта дастаси унинг тиззасида қоқ иккига бўлиниб ётарди, бир бўлагини олади-да, иккинчисига тап этиб уради. Сукунатда унинг овози баралла эшитилади. Ҳамширанинг ўткир нигоҳи унга қадалади. Эрталабдан буён унинг покер ўйнаётганини кўрган эди, гарчи ўйинда пул юрмаса-да, унинг бу ердагиларга ўхшаб гугуртга қаноат қиладиганлардан эмаслигига гумони бор эди. Қарталар шитирлаб тарқалади-да, яна тап этиб йиғилади, шундан кейин кафтлардан бирининг тагида ғойиб бўлади.

Ҳамшира яна соатига қарайди, жилддан қоғоз хатчўшларни суғуради, уларга қарайди-да, қайта жилдга солади. Жилдни қўйиб қўяди, навбатчилик дафтарини олади. Деворга қапишган Эллисни йўтал тутади, ҳамшира унинг йўтали қачон тўхтаркин деб кутади.

— Хўш. Жумда биз суҳбатни мистер Хардинг... ёш хотини билан жанжалилашиб қолгани ҳақидаги гапда тутатган эдик. У хотинимнинг сийнаси ҳаддан ташқари катта, шундан ташвишдаман, чунки кўчадаги эркаларнинг нигоҳини ўзига тортади, деганди. — У навбатчилик дафтарининг хатчўп қистирилган саҳифаларини очади. Дафтардаги беморларимиз қолдирган қайдларга кўра, Хардинг "маразларнинг кўз ола қилиши учун барча асосларни муҳайё этади" деган. Бундан ташқари хотини ташқаридагиларнинг диққатини тортиши учун унинг ўзи шароит яратиб беради деган гапга иқроор бўлган. Унинг яна шундай деганини эшитишган: "Дилбар, аммо чаласавод хотиним тўпори кўполлик ва ҳайвоний кучдан маҳрум ҳар қандай сўз ва қўл ҳаракати — бу

хотинчалиш ҳезалакнинг сўзи ва қўл ҳаракатидир, деб билади”. Қолганини ичида ўқийди, сўнг дафтарни ёпади.

— Бундан ташқари, у хотинимнинг катта сийнаси гоҳо менда норасолик туйғусини уйғотади деган. Хўш. Бу муаммога дахл қилишни истайдиган одам борми?

Хардинг кўзларини юмди, ҳамма жим. Макмёрфи жавоб берувчи бормикан дегандек кўз югуртиради, — сўнг дарсадаги боладай қўлини кўтарди, бармоғини қирсиллатади; ҳамшира унга бош ирғайди.

— Мистер... э-э... Макмёрри?

— Нимага дахл қилишни?

— Нима? Дахл қилиш...

— Менимча, сиз ”дахл қиладиган одам борми” деб сўрадингиз...

— Дахл қилиш... бу масала, мистер Макмёрфи, хотин билан уришишга дахлдор, мистер Хардинг ундан азият чекашпти.

— Ҳа-а. Мен бўлсам... ҳалиги... анови... нимайди... дахл қилиш...

— Сиз нима демоқчийдингиз ўзи?...

Ҳамшира тил тишлаб қолди. Бир сония ўзини йўқотиб қўйди. Ўткирлардан битгаси кулгисини яширади, Макмёрфи эса қаттиқ керишади, эснайди, Хардингга кўз қисади. Шунда совуқ юзли ҳамшира дафтарни саватта ташлайди, ундан бошқа жилдни олади ва ўқийди:

— Макмёрфи Рэнд Патрик. Пендлтон қишлоқ хўжалик ахлоқ тузатиш колониясидаң шгат идоралари томонидан текшириш ва эҳтимол даволаш учун кўчирилган. Ўттиз беш ёшда. Уйланмаган. Корейда ”Буюк хизматлари учун” хочини олган — лагердан ҳарбий асирларнинг қочишига раҳбарлик қилган. Сўнгра буйруқларни бажармаганлиги учун ҳуқуқ ва имтиёзлардан маҳрум этилиб, бўшатиб юборилган. Сўнгра кўчада муштлашувлар ва барларда тўполонлар, маст ҳолда бир неча марта қўлга тушган, тартибни бузганлиги учун ҳибсга олинган, ҳақоратли хатти-ҳаракатлар, қимор ўйинлари — кўп марталаб ва бир марта номусга текканлиги... учун ҳибс...

— Номусга теккан? — сесканиб тушди доктор.

— Балоғатга етмаган қизнинг...

— Ҳе. Буёғини келтириша олмабди. Қизалоқ кўрсатмадан бош тортган...

— ... қизалоқ ўн беш ёшда.

— Ўн еттидаман деганди, док, жуда хоҳлаётувди.

— Суд эксперти жинсий алоқа бўлганлигини аниқлаган... иш баёнида айтилган, бир неча марталаб.

— Ростини айтганда, шунчалик хоҳлагандики...

— Экспертга хулосаларига қарамай, қизалоқ кўрсатма беришдан бош тортди.

Кўрқитилгани шундоқ кўриниб турибди. Айбланувчи суддан кейин дарҳол шаҳардан чиқиб кетди.

— Ҳа, сал эви билан-да... Док, мен сизга тўғриси айтман. — У эгилади ва тиззасига ёнбошлаб, босиқ овозда хонанинг нариги томонидан туриб докторга дейди: — Қонуний ўн олти ёшига етган вақтда бу митти манжалақи мендан бир дунё жизза қолдирарди.

Иш шунгача бориб етдики, оёғи билан чалиб йиқитарди-да, ўзи ерга биринчи бўлиб ётиб оларди.

Ҳамшира жилдни ёпади ва докторга узатади.

— Доктор Спайви, бу бизнинг янги беморимиз. — Гуё сариқ қоғоз ичига одам солингану кўрик учун бераётгандек. — Унинг иши билан сизни кейинроқ танишгирмоқчи эдим, бироқ қарасам у гуруҳ йиғилишида ўзининг ким эканлигини билдириб қўймоқчи, у билан ҳозироқ шуғулланса бўлаверади.

Доктор ишдан тортиб, кўзойнагини чўнтагидан олади ва бурнининг устига қўндиради. Кўзойнак бироз ўнганга оғади, лекин у бошини чапга эгиб, уни тўғрилайди. Енгил табассум билан қоғозларни варақлайди — афтидан, бизга ўхшаб бу янги беморларнинг қилиқлари унинг ҳам кулгисини қистатган бўлса керак, бироқ бизга ўхшаб у ҳам очикчасига кулолмайди. Охиригача варақлаб чиқади-да, жилдни ёпади, кўзойнакни чўнтагига солади. Макмёрфига қарайди — у хонанинг нариги бошида ўтирибди, икки кўзи унда.

— Тушунишимча, мистер Макмёрфи, илгари психиатрлар сиз билан шуғулланишмаган-а?

— Мак-мёр-фи, док.

— Ҳа? Қулоғимга ... ҳамшира айтганди...

Янги жилдни очади, кўзойнагини ипидан ушлаб суғуради, ”иш”га бир дақиқача қараб туради, ёпади, кузойнакни чўнтагига солади.

— Ҳа. Макмёрфи. Тўғри. Узр.

— Ҳечқиси йўқ, док. Бу хонимчадан бошланди, у хато қилди. Шунақа хато қиладиган одамларни биламан. Халлахан исмли бир амаким бўлгучи эди, бир аёл билан юрарди, у эса унинг фамилиясини тўғри айтолмайман деб баҳона қиларди, Хуллиган деб чақирарди, гашига тегарди-да, хуллас. Неча ойгача шундай деб юрди, охири ўргатди ҳам. Бошлаб ўргатди.

— Ҳа? Қандай қилиб ўргатди? — сўрайди доктор.

Макмёрфи тиржаяди ва бош бармоғи билан бурнини қашийди.

— А-ҳа, буни айтмайман. Амаким Халлаханнинг усулини қаттиқ сир сақлайман, ҳарҳолда гапимни тушунгандирсиз? Ўзимга керак бўлиб қолиши мумкин.

Буни у ҳамширанинг юзига айтади. Ҳамшира жавобан жилмайди, йигит эса нигоҳини докторга қаратди.

— Психиатрлар борасида бир нима сўраётувдингизми, док?

— Ҳа. Улар сиз билан шуғулланганми, йўқми, аниқламоқчи эдим. Сухбаглашиб, бошқа муассасага жойлаштиришдимми?

— Ҳўш, агар вилоят ва штат жиннихоналарини ҳисобга олмаганда...

— Психиатрия муассасалари.

— Эҳа-а. Буни айтаяпсизми? Йўқ. Сизлар биринчисисизлар. Лекин менинг томи кетган, док. Рост. Мана бу ерда... бу ёққа олинг, кўрсатаман. Менимча, колониядаги врач...

У ўрнидан туради, қарта дастасини курткаси чўнтагига солади, бугун хонани юриб докторнинг олдига ўтади, унинг устига энгашади ва унинг тиззасидаги дафтарни варақлай бошлайди.

— Менимча, у бир нима ёзганди, мана шу атрофларда бўлса керак, орқада...

— Ҳа? Кўрмабман. Ҳозир. — Доктор яна кўзойнагини суғуради, тақади, Макмёрфи кўрсатган жойни қарайди.

— Мана бу ерда, док. Менинг ”иш”имни ўқиганда ҳамшира тушириб қолдириди. У ерда айтилган: ”Макмёрфида бир неча бор, — док, илтимос, мени охиригача тушунинг, — бир неча бор психопатия деб гумон қилишга имкон берувчи ҳиссий портлаш содир бўлган”. У айтдики, ”психопат”нинг маъноси менинг муштлашувимни билдираркан ва ... — узр, хонимлар, — билдираркан, у айтдики, жинсий алоқада ўзимни қаттиқ зўриқтирар эканман. Доктор, бу нима, жуда жиддийми?

Унинг кенг гарғаша юзида болаларча маъсум ташвишни кўриб доктор ўзини босади ва бошини эгиб, ёқаси ичига қих-қихлаб кулади; кўзойнак бурнидан тўша-тўғри чўнтагига келиб тушади. Барча ўтқирлар ва ҳатто сурункалилардан баъзилари ҳам кулишади.

— Қаттиқ зўриқаман — сиз-чи, док, сиз ҳеч шунақа бўлганмисиз?

Доктор кўзларини артади.

— Йўқ, мистер Макмёрфи, ўлай агар, ҳеч қачон. Қизиқ, колониядаги врач бундай ёзиб кўйибди: ”Шуни назарда тутиш жоизки, бу одам ўзини жиннига солиши мумкин, шу боис колонияда оғир иш қилмасин”. — У бошини кўтаради. — Нима дейсиз, мистер Макмёрфи?

— Доктор... — Макмёрфи қаддини ғоз тутади, пешонасини тириштиради ва кўлларини ёяди — мана, менинг бўлган-турганим шу, кўриб кўйинг. — Мен томи кетганга ўхшайманми?

Доктор кулгисини аранг тўхтатиб қолганидан жавоб қайтаролмайди. Макмёрфи шартта ҳамширага ўгирилади-да, унга ҳам шу саволни беради:

— Ўхшайманми?

Ҳамшира жавоб бермай, ўрнидан туради, доктордан жилдни олади ва сават ўрнидаги соат қутисига ташлайди. Ўтиради.

— Доктор, эҳтимол, мистер Макмёрфига йиғилишларимизни олиб бориш тартибини таништириб қўйганимиз маъқулмиди?

— Ҳамшира, — гап қўшади Макмёрфи, — хотин киши фамилиясини бузиб айтган амаким Халлахан тўғрисида сизга айтдим-а?

Ҳамшира унга одатдаги табассумсиз узоқ тикилади. У киши билан суҳбат учун табассумини ҳар қандай керакли ифодага айлантира оларди, бироқ бу билан ҳеч нарса ўзгармайди — барибир, юз ифодаси муайян мақсад учун махсус яратилган нарса.

Ниҳоят қиз гапирди:

— Мени маъзур тутасиз, Мак-мёр-фи. — Кейин докторга ўтирилади. — Ҳа, агар сиз тушунтирганингизда...

Доктор қўлларини чалиштиради-да, ўзини орқага ташлайди.

— Нима ҳам дердим. Модомики шу ҳақда сўз очилган экан, мен муолажа жамоангиз назариясини тушунтириб беришим керак. Ҳолбуки, одатда, бунга охирида тўхталардим. Аъло фикр, мисс Гнусен, зўр фикр.

— Назарияни ҳам, албатта, аммо мен қондани назарда тутган эдим: йиғилиш вақтида беморлар ўтириши керак.

— Ҳа. Албатта. Кейин эса мен назарияни тушунтираман. Мистер Макмёрфи, шартлардан бири: йиғилиш вақтида беморлар ўтириши керак. Акс ҳолда, биласизми, биз тартибни ушлюлмай қолишимиз мумкин.

— Тушундим. Мен фақат ”иш”имдаги жойимни кўрсатиб қўйгани турган эдим. — У ўз ўриндиги томон кетади, яна ҳузур қилиб керишади, эснайди, ўтиради ва кўшакка ўхшаб қулайроқ жойлашади. Ниҳоят, жойлашиб ҳам бўлади ва докторга қарайди.

— Шундай қилиб, назария... — бошлайди доктор мамнун ҳолда чуқур нафас олиб.

— Хотинга... — дейди Ракли.

Макмёрфи кафтини оғзига қўяди-да, чийиллаган шивирлаш билан бутун хонага эшиттириб сўрайди:

— Кимнинг хотинига?

Мартини бўлса бошини ирғайди ва кўзларини чақчайтиради.

— Ҳа, — дейди у, — кимнинг хотинига? Ҳа-а. Унинг. Ҳа-а. Кўраяпман уни. Ҳа!

— Уникадай кўзим бўлиши учун... катта пул берардим, — дейди Макмёрфи ва йиғилиш охиригача бошқа ҳеч нарса демайди. Фақат қараб ўтиради, тинглайди, зиғирча ҳам нарсани, битта ҳам сўзни диққатдан қочирмайди.

Доктор ҳамон ўз назариясини ҳикоя қиларди, ниҳоят катта ҳамшира унинг маърузасини етарли деган қарорга келади, унинг жим бўлишини илтимос қилади, ахир Хардинг билан шуғулланишлари керак-ку. Улар йиғилиш охиригача у ҳақда гап сотишади.

Йиғилиш вақтида Макмёрфи яна икки марта олдинга эгилади, бир нима демоқчидай бўлади, бироқ фикрдан қайтади ва ўзини орқага ташлайди. Унинг юзида ташвиш соялари. Бу ерда нимадир бўлаётти, англашга уринарди у. Аммо нима эканига ақли етмайди. Масалан, ҳеч ким кулмаяпти. Раклидан, ”Кимнинг хотинига?” деб сўраганида, у ҳамма кулиб юборади деб ўйлаганди, лекин ҳеч ким тишининг оқини кўрсатмади. Девор ҳавони ҳар томондан сиқиб турибди, кулгига бало борми? Қизиқ жой-а, одамларга кулги ёқмайди, жудаям қизиқ, лаблари қип-қизил, маммалари чойнакдай-чойнакдай, кулиб турувчи сўлқилдоқ энага олдида бунча суст кетишмаса бари. Кутин керак, бу жойда нималар бўлаётганини билиш керак, деб ўйлайди, ҳе йўқ-бе йўқ ўйинга бурунни тикиш ярамайди. Яхши ўйинчи ҳар доим шу қондани эслайди: аввал ўйинга назар сол, сўнгра қартани қўлингга ол.

Муолажа жамоаси назариясини мен шунчалик кўп эшитганманки, олдида орқасига қараб ва орқасидан олдига қараб сўзлаб бера оламан, рисоладаги жамиятда фаолият кўрсата олишидан олдин одам туруҳда яшашни ўрганиши керак, туруҳ унга ёрдам бера олиш, унинг чатоқ жойи қаерда, кўрсата билиш қурбига эга бўлиши керак, кимнинг ақли расою кимники йўқ, буни жамият ўзи ҳал қилади, сен эса унга мослашсанг бўлгани. Хуллас, мана шунақа гап-

сўзлар. Янги бемор пайдо бўлди дегунча доктор дарҳол ўзининг назариясини пеш қилади — кетди шундан; бу ерда, афтидан, фақат у бош бўлади, йиғилишни ўзи олиб боради. Муолажа жамоасининг мақсади — тўлалитича беморлар, уларнинг овозлари бошқарадиган демократик бўлим тузиш деб айтишади, у бизни қайта кўчага, ташқи дунёга муносиб фуқаролар қилиб чиқаришга ҳаракат қилармиш. Ҳар бир кичик норозилигини, ҳар қандай шикоятини, сен нимани ўзгартиришни хоҳлайсан, бари-барини гуруҳ олдида изҳор эта олишинг ва муҳокама қилишинг керак, ичингда сақлаб юрмаслигинг керак. Сен атрофдагилар орасида ўзингни шу қадар эркин ҳис этишинг керакки, беморлар ва тиббий ходимлар билан ҳиссий муаммоларни очиқ-ошқора муҳокама қила ол. Суҳбат қилинг, дейди у, муҳокама қилинг, иқдор бўлинг. Борди-ю, дўстинг одаддаги суҳбатда бир нима деса, навбатчи дафтарга ёзиб қўй, врачлар ва ҳамширалар билишсин. Жўн тилда айтгандек, бу чақимчилик эмас, бу ўртоққа ёрдам. Одамлар кўзида пок бўлиш учун эски туноҳларни худонинг даргоҳида чиқариб ташланг. Гуруҳ йиғилишида иштирак этинг. Ўзингизга ва дўстларингизга ақли расонинг сирлари ичига кириб боришига ёрдам беринг. Дўстлар бир-биридан сир яширмаслиги керак.

У сўзини шу билан тугатадики, уларнинг вазифаси — бўлимни сиз яшаган ҳалиги эркин демократик жойларга ўхшаган қилиш: ички дунё катта ташқи дунёнинг миқёсли андазаси бўлсин, яхши бир кунда сиз ўша жойга қайтиб боришингиз лозим бўлади.

У яна мушоҳада қилишда давом этарди ҳам, лекин анави катта ҳамшира, одадда, уни тўхтатиб қўяди, сукут орасида қария Пит ўрнидан туради, ўзининг пачоқ қозончаси билан ”тўхта” ишорасини қилади-да, ҳаммага чарчадим деб зорланади, ҳамшира эса юпат деб бировга юклаб қўяди, йиғилишни ўтказишга ҳалақит бермасин дейди. Питни тинчлантиришади ва йиғилиш давом этади. Фақат бир кун, янглишмасам бир марта, тўрт йилми, беш йилми аввал бундай бўлмаганди. Доктор ўтириши ҳамон ҳамшира дабдурустан:

— Хўш? Ким бошлайди? Сирларингни очинглар, деса бўладими?

Ҳамма ўткирлар тош қотиб қолганди — шу саволдан кейин у чурқ этмай йигирма дақиқа ўтирганди, жим, сергак, худди электр сигналидай, ким-бировдир ўзи ҳақида сўзлай бошлашини кутиб. Йилдай чўзилган йигирма дақиқа давомида хонани сукунат исканжага олганди, гангиб қолган беморлар қилт этмай ўтиришарди.

Йигирма дақиқа ўтгач, ҳамшира соатига қараб, шундай деганди:

— Орангизда умрида иқдор бўлмаган жиноят қилиб қўйган одам йўқ деб тушунишимиз керакми? — у навбатчилик дафтарини олгани саватга шўнғиганди. — Бизда нима ёзилганини текшириб кўрамиз.

Шунда нимадир ишлаб кетди, девордаги қандайдир акустик қурилма шундай мослаб қўйилганки, унинг айнан шу сўзни айтиши билан ишга тушади. Уларнинг оғизлари барабар очилади. Ҳамширанинг синчков нигоҳи девор ёнидаги яқинроқ ўтирган одамда тўхтади.

Унинг лаблари пичирлайди:

— Мен ёнилғи қуйиш шохобчасидаги кассани ўмарганман.

Ҳамшира кейингисига қарайди.

— Мен сингилчамни тўшакка ётқизмоқчи бўлманман.

Ҳамширанинг нигоҳи учинчисига кўчади, уларнинг ҳар бири тирдаги нишондай учиб турарди.

— Мен... бир гал... укамни тўшакка ётқизмоқчи бўлувдим.

— Олти ёшимда мушугимни ўлдириб қўювдим. Худо, кечир мени, уни тош билан уриб, қўшнига тўнкагандим.

— Мен хумордан чиққунча ёлғон гапиргандим. Синглимни зўрлагандим!

— Мен ҳам. Мен ҳам!

— Мен ҳам. Мен ҳам.

Бунақа бўлади деб ҳамширанинг тушига ҳам кирмаганди. Барчалари қичқираб эди, бири биридан ўтаман дерди, гапнинг маъноси қаёққа боришини билмай тўхтовсиз оғизларини кўширтиргани-кўширтирган эди, мақтанганлари шунчалик эдики, охири бир-бирининг кўзига қаролмай қолишди. Ҳамшира ҳар бир тазаррудан кейин бош ирғар ва биргина сўзни такрорларди: ҳа, ҳа, ҳа.

Шунда қария Пит ўрнидан турди.

— Чарчадим! — қичқирди у кучли, жаҳл аралаш жарангдор овозда, бунақасини илгари сира эшитишмаганди.

Ҳамма жим бўлиб қолди. Улар негадир хижолат торта бошлашганди. Гўё у арзирли, муҳим, тўғри нарсани айтгандай бўлди-ю, уларнинг болаларча қичқириқлари бир пулга қимматдай бўлиб қолди. Катта ҳамширанинг чапараста жаҳли чиқди. У шиддат билан унга ўтирилди, унинг табассуми иягидан тўкилиб тушмоқда эди: ҳаммаси эндигина изга тушаётувди-я...

— Ким бор, шўрлик Банчинига қарасаларинг-чи?!

Бир неча одам ўрнидан турди. Унинг елкасига қоқиб, унга далда бермоқчи бўлишди. Лекин Пит жим бўлишни истамасди.

— Чарчадим! Чарчадим! — такрорларди у.

Охири ҳамширага бир санитарга уни куч билан хонадан олиб чиқишни буюрди. У Питга ўхшаганларга санитарларнинг куч ишлатиши мумкин эмаслигини эсидан чиқарганди.

Пит бинойи умр сурункали эди. Гарчи касалхонага олтмишида тушган бўлса ҳам у ҳар доим сурункали бўлган. Унинг бошида иккита катта-катта ўйиқ бор эди, бири у томонида, бири бу томонида. У туғилганда врач уни қисқич билан суғуриб олганди. Пит аввал мўралаб қаради, туғуруқхонада қандайдир аппарат кутаётганини кўрди, қаёққа туғилаётганини тушунгандек бўлди ва туғилмаслик учун қўлига илинган нарсдан тута бошлади. Врач ўша ёққа кирди, муз оладиган учи тўмтоқ қисқич билан унинг бошидан тутди ва ташқарига суғуриб чиқарди, ҳаммаси жойида деб кўнгли хотиржам бўлди. Фақат Питнинг боши мутлақо ҳўл, лойдай юмшоқ эди, қотгандан кейин эса қисқичдан тушган иккита ўйиқ шундайича қолиб кетди. Унинг ўзи ҳам восвосроқ эди, у ўзига келиши, фикрини бир жойга тўплаши, олти яшар бола ўйнаб туриб бажарадиган бир иш қилиши учун бор иродасини ишга солиши керак.

Лекин бир ёмоннинг бир яхшиси ҳам бўлади: восвос бўлгани учун ҳам Комбинат чангалига илинмай қолди. Уни эпақага келтира олмадилар. Охири унга темир йўлда оддийгина иш беришди, у ерда у мўъжазгина ёғоч уйда, овлоқда, олисдаги бекалда ўтириши ва агар мил бир томонга оққан бўлса, поездларга қизил фонусни, бошқа томонга оққан бўлса, яшил фонусни, агар йўл бошқа поезд билан банд бўлса, сариқ фонусни силкитиши лозим бўларди. У бу ишни жон-жаҳди билан, кимсасиз бекалда ёрдамчиларсиз, асло йўқотиб бўлмайдиган бир хилдаги атвор билан бажарарди. Шу-шу уни ҳеч қанақа бошқа одатга кўниктира олишмади.

Қора санитарнинг уларга уни қил-буни қил деълмаслиги ана шундан. Аммо санитар бу ҳақда ўз вақтида ўйлаб кўрмаганди, ҳамширанинг ўзи ҳам Питни хонадан олиб чиқишни қачон буюришни ўйлаб кўрмаганди. Санитар тўғри Питнинг устига бостириб борди-да, кўлидан ушлаб эшикка тортди, шудгорда отни буриш учун юганни ана шундай тортишди.

— Чу жонивор, чу. Қани, Пит, кетдик ётоққа. Ҳаммага халақит бераяпсан.

Пит уни силтаб ташлади.

— Чарчадим, — огоҳлангирди у.

— Кетдик, қария, жанжал кўтараяпсан. Мўмин боладай қаравотга тапша ташлаб ухлайсан-қоласан.

— Чарчадим...

— Сенга айтаяпман, борасан ётоққа!

Санитар яна унинг кўлидан тортди ва Пит бошини чайқамай қўйди. У тик ва тўғри турарди, кўзлари ҳам бирдан равшан тортди. Одатда, унинг кўзи ярим юмук ва сут тўлдирилгандай хира бўларди, ҳозир эса зилол чашмадай тип-тиниқ эди. Санитар тутган кўлининг панжаси ҳам шиша бошлаганди. Ходимлар ва беморларнинг кўпчилиги ўзаро гап сотишарди, қарияга ва унинг бир маромдаги ”чарчадим” деганига парво ҳам қилишгани йўқ, ҳозир уни тинчитишди-да, йиғилиш давом этади, деб ўйлашаётганди. Унинг муштумини қисиб-ёяётганини, муштуми тобора шишаётганини кўришмаган эди. Битта мен кўриб турардим. Унинг шишиб, тошдай қотганини, кўз ўнгимда катталашиб, силлиқ... қаттиқ бўлиб қолганини кўрдим. Бамисоли оташқурак қисиб олган зангли чўян зўлдир. Мен ундан кўзимни олмай, қутар эдим, санитар эса бу вақтда Питни кўлидан тугиб, яна эшик томонга тортди.

— Қария, айтдим-ку...

Муштум кўринди. "Пит ўзи яхши бола" деб ортга чекинмоқчи эди, аммо бироз кечикди. Чўян зўлдир деярли тиззадан учиб келди. Санитар гурс этиб деворга урилди ва ёпишиб қолди, кейин мой суртиб қўйилгандай аста полга сирғалиб тушди. Девордаги чироқлар пақиллаб ёрилиб, қисқа туташув содир бўлди, сувоқ эса худди унинг гавдаси шаклида кўчиб тушди.

Бошқа дароз ва пакана иккаласи ҳанг-манг бўлиб қолди. Ҳамшира бармогини қирсиллатган эди, улар ҳаракатга келишди. Уринларидан кўзғалиб, Питнинг олдига боришди. Дарознинг ёнида пакана қавариқ ойнадаги аксга ўхшарди. Бир-бирига жуда яқин келишди-да, тушунишлари лозим бўлган нарсани дарҳол тушунишди, биринчидан, бошқалар каби Пит ҳам ҳеч қанақанги одатга ўргатилмаганди, агар шунчаки буйруқ берилса ёки қўлидан тортса, хўп деб ижро қилиб кетавермасди. Унга ёввойи ҳўкиз ё чўчқага муомала қилгандек муомала қилиш керак эди, уларнинг тўдасидан биттаси девор тагида чўзилиб ётганига келсак, бундай иш учун уларнинг бошидан силаб қўймас эди.

Улар буни бараварига англашди ва дароз ҳамда унинг пакана акси ҳам бир хил ҳолатда қотиб қолди: чап оёғи олдинда, ўнг қўли чўзилган — катта ҳамшира ва Пит оралигидаги ярим йўлда. Уларнинг олдида чўян зўлдир чайқалиб турарди, уларнинг орқасида ошпоқ газаб қайнайди, улар титраб кетишди, тутақишди, олтовларининг ичида нимадир гичирлаётгани қулоғимга чалинди. Тормозни қўйиб юбормасдан тўла газ берилган машинадек саросима ичида улар даг-даг қилишганини кўрдим.

Пит хона ўртасида турарди, оёғи олдида чўян зўлдирни чайқарди, залворлигидан эгилиб олганди. Энди ҳамманинг кўзи унда эди. У кўзини катта санитардан кичигига олди, уларнинг яқинлашиш нияти йўқлигини кўриб, беморларга ўтирилди.

— Биласизми... булар ҳаммаси — ғирт бемаънилиқ, — деди Пит, — ғирт бемаънилиқ.

Катта ҳамшира оҳиста стулдан тушди ва эшик олдига суяб қўйилган тўқима сумка томон бора бошлади.

— Ҳа, ҳа, мистер Банчини, — ғулдиради у. — Фақат тинчланиш керак.

— Ғирт бемаънилиқдан бошқа нарса эмас. — Унинг овози жарангини йўқотганди, келишув учун Питнинг вақти кам қолгандек кескин ва қатъий эди. — Биласизми, мен ҳеч нарса қилолмайман... ҳеч нарса қилолмайман, биласизми? Мен ўлик туғилганман. Сизлар эса — йўқ. Сизлар ўлик туғилмагансизлар. Оҳ, бу жуда оғир бўлган...

Пит йиғлаб юборди. У сўзларни энди керагидай қилиб айтолмаётганди, у оғзини очар ва ёпар, аммо сўзларни жуфтлаб, бирон гап айтолмади. Равшан тортиши учун бошини айлантириб қўйди ва кўзларини пирпиратганча ўткирларга қаради.

— Оҳ... мен... сизларга... айтаманки... айтаманки...

У яна чўка бошлади ва чўян зўлдир яна одатдаги қўл ҳажмигача кичрайиб борди. У қўлларини олдига ҳовуч қилиб йиғди-да, беморларга ниманидир таклиф қилгандек бўлди.

— Ҳеч нарса қўлимдан келмайди. Менинг туғилишим хато бўлган. Шунчалик кўп жабр тортганманки, охири ўлганман. Мен ўлик туғилганман. Ҳеч нарса қўлимдан келмайди. Мен чарчадим. Гапиришдан ва туришдан чарчадим. Мен эллик беш йилдан бери ўликман.

Катта ҳамшира тўғридан-тўғри яшил шими устидан хонанинг нариги томонидан туриб укол қилди. Уколдан кейин игнани суғурмай ўзини ортга олди, шиша ва пўлат думчага ўхшаб шприц шим устида осилиб қолди, қария Пит эса тобора чўкиб, олдинга эгилиб борарди — уколдан эмас, чарчоқдан; сўнги дақиқаларда уни узил-кесил ва обдон нари олиб бориб, бери олиб келишганди, биратўла — унга бирров қарасангиз кифоя эди, у адои тамом бўлган одамлигини англайсиз-қўясиз.

Хуллас, укол ортиқча эди; бусиз ҳам боши лиқиллаб қолганди, кўзи хиралашганди. Ҳамшира игнани олганини билдирмай унга томон келаётганда у бутунлай букилиб қолган ва бошини чайқаганча полда йиғлаб ётар эди — кўз

ёши юзини ҳўлламаётгани, балки чор атрофга тирқираб отилмоқда эди: гоҳ ўннга, гоҳ чапга чак-чак отиларди, гўё ерга ёш уруғи экилмоқда эди.

— Оҳ, — деди у. Ҳамшира игнани суғуриб олганди, у лоақал қилт этмади.

У, эҳтимол, бир дақиқа ҳаётга қайтди ва бизга бир нима дейишга уриниб кўрди, бироқ бунинг фойдаси йўқ эди, унинг бу уриниши эса уни батамом ҳолдан тойдирганди. Думбасига қилинган укол бефойда эди, ҳамшира ўликка укол қилди нима-ю, тирикка укол қилди нима, барибир эди — уни қон билан ҳайдагани на юрак, бошга олиб чиққани на томир, бу оғу билан қарахт қилгани на мия бор эди.

— Мен... чарчадим...

— Хўш. Агар икковингиз астойдил жасорат кўрсатсангиз, мистер Банчини жимгина уҳлагани ётади.

— ... ўлгудай чарчадим.

— Доктор Спайви, санитар Уильямс ўзига келади. Унга қараб туриг, илтимос. Унинг соати синган ва қўли кесилган.

Пит ортиқ бундай қилмади ва энди қилмайди ҳам. Энди у йиғилишда шовқин кўтарилган бўлса уни тинчлантирадилар ва у тинчиб қолади. Аввалгидай у гоҳо ўрнидан туради, ҳам бошини чайқайди, ҳам маъруза қилади, унинг чарчагани эса бу шикоят ҳам, ўзини оқлаш ҳам, оғоҳлантириш ҳам эмас — ҳаммаси аллақачон тамом бўлган; бу вақтни кўрсатмайдиган, аммо ҳали ҳам юриб турган эски соатдай гап, миллари қайрилиб кетган, рақамлари ўчган, кўнғироғи занглаб овоз бермай қўйган — эски, кераксиз соат, аммо ҳали ҳам чиқ-чиқ қилади, хириллайди, аммо бундан ҳеч қандай маъно йўқ.

Соат иккигача гуруҳ бечора Хардингни оқ калтақ, қора калтак қилади.

Соат иккида доктор йўлда типирчилай бошлайди. Ўз назариясини гапирмаган йиғилишларда у ўзини ноқулай сезади; бундай вақтда у ўз хонасида диаграмма чизиб ўтиргани маъқул. У нотинчланади, ниҳоят, йўталиб қўяди ва шунда ҳамшира соатига қарайди ва ваннахонадан столларни олиб чиқишни буюради, муҳокамани эртага соат бирга қолдиради. Яна лақиллатганларини эндигина англагандек уялган шолгомдек қизарадилар. Ваннахонадан столларни олиб чиқиш учун улар йўлакдан боришади, бошқалар тоқчаларга ёпишадилар ва "Макколс" журналининг эски сонларини ҳафсала билан қарай бошлайдилар. Уларни яна ўртоқларига гижгижладилар, гўё у жинойтқору булар прокурорлар, судьялар ва терговчилардек сўроқ қилишга мажбур этганлар. Қирқ беш дақиқа улар унинг авра-астарини аёларишди ва ҳатто мамнуният билан саволлар ёндиришди: у нималарни ўйлайди? Нега у хотинини қондиrolмайди? Нега у ўзини умрида эркак билан иш тутмагандек қилиб кўрсатади? Саволларга виждонан жавоб бермаса у соғайишга қандай умид боғлайди? — саволлар, шамалар энди уларнинг ҳам меъдасига тегади ва улар унга яқин боришни ҳам истапмайди — уялганлари қолади, холос.

Макмёрфининг кўзлари булар барчасини битга ҳам қолдирмай кузатиб турарди. У ўриндиқдан турмади. Унинг кўриниши яна серташвиш. У ўриндиқда ўша-ўша ўтирган кўйи ўткирларни кузатади, қарта дастаси билан сертук иягини қашиб қўяди. Охири ўрнидан туради, эснайди ва керишади, қарта бурчаги билан қорни устидаги тугмани тирмалайди, сўнг қартани чўнтагига солади ва қора терга ботиб яқранг, яқнасақ ўтирган Хардинг томон одимлайди.

Бир дақиқача у Хардингга қараб туради, сўнг кенг панжаси билан қўшни стул суянчиғини тутамлайди, суянчиқни Хардинг томонга буриб, унга отга ўхшаб миниб олади. Хардинг ҳеч нарсани сезмайди. Макмёрфи чўнтақларига тап-тап уриб қўяди. Сигарета топади, биттани суғуриб, тутатади; у сигаретани олдида тугиб, хўмрайиб учига тикилади, бош бармоғи ва кўрсаткич бармоғини ялайди ва сигарета оловини тўғрилайди.

Ҳамма бир-бирига қарамасликка тиришади. Хардинг Макмёрфини сездими, йўқми, айтолмайман ҳам. Хардингнинг кўкси қанот каби озғин елкалари ичига бугунлай кириб кетган, стулнинг бир чеккасида қўлларини тиззалари ўртасида қисиб тўпша-тўғри ўтирарди. Аллақачонларга тикилади, ниманидир хиргойи қилади, хотиржам кўринмоқчи бўлади, ўзи эса лунжларини қимтиб олган — ҳечам хотиржам бўлмаган бош суяги тиржайиши ҳосил бўлган.

Макмёрфи яна сигаретини тишларига олади, қўлларини стул суянчигига қўяди ва бир кўзини тутундан қисганча иягини қўллари устига ташлайди. Иккинчи кўзи билан Хардингга қарайди, сўнг гапира бошлайди ва сигарета унинг лабларида ўйноқлайди.

— Менга қара-чи, мана бу йиғилишчаларинг ҳар доим шунақа ўтадимми?

— Ҳар доим. — Хардинг хиргойи қилишдан тўхтабди. У энди лунжларини чайнамайди, аммо ўша-ўша нигоҳларини Макмёрфининг елкаси оша тўғрига тикиб олган.

— Мана бу ҳангоматалаб муолажа гуруҳи сизларда ҳар доим шунақа қиладимми? Кушлар бозоридаги жанг бўладими?

Хардинг бирдан бошини буради ва олдида биров ўтирганини энди сезгандек кўзлари Макмёрфига қадалади. У яна лунжларини қимтийдди, юзининг ўртариги бир ёнга қийшаяди ва уни жилмаяпги деб ўйлаш мумкин бўлади. У елкаларини ростлайди, стул суянчигига ётиб олади ва хотиржам ҳолатта киради.

— Кушлар бозорида? Сизнинг галати қишлоқча ўхшатишларингизга тишим ўтмайди деб қўрқаман, дўстим. Сиз нима тўғрисида гапираётганингизни тирноқча тушунмадим.

— Э-ҳа, унда мен сенга тушунтираман. — Макмёрфи овозини кўтаради, у бошқа ўткирларга бурилиб қарамайди, аммо улар учун гапиради. — Гала биронта товукнинг қонаган жойини сезади-да, чўқий бошлайди, қип-қизил жишга айлангириб, суяк ва патларини яланғочлаб қўяди. Кўпинча ўша чўқишлар орасида яна битта товукда қон доғи кўринади, энди унга навбат келади. Кейин яна биттасида қон доғи пайдо бўлади, уни ҳам ўшунча чўқишади; шундай давом этиб кетаверади. Шу тариқа бир неча соат ичида бутун паррандахона чиқимга тушиб қолади, мен ўзим кўрганман. Ачинарли нарса. Товукларни алдаш мумкин, фақат уларнинг кўзларига парда боғлаб қўйиш керак. Кўрмасликлари учун.

Хардинг узун бармоқларини тиззасида чалиштиради, тиззасини ўзи томон тортади, суянчиққа ётади.

— Кушлар бозорида. Ростданам яхши ўхшатиш, дўстим.

— Сизнинг йиғилишингизда ўтирганимда мен шуларни эсладим, агар ҳақиқатни билмоқчи бўлсанг. Ифлос товуклар галасига ўхшайсизлар.

— Демак, қон доғи бор товук — мен эканман-да?

— Ким бўлмаса?

Улар аввалгидек бир-бирига жилмаяди, бироқ уларнинг овози шунчалик босиқ, паст бўлиб қолган эдики, мен янаям яқинроқ бориб супуришга мажбур бўламан, акс ҳолда эшитиб бўлмасди. Бошқа ўткирлар яқинроқ келадилар.

— Яна бир нарсани айтмайми? Биласанми, кимнинг тумшуги ўткир?

Хардинг давомини кутади.

— Анови ҳамширанинг, шунақа.

Сукунатда даҳшатдан ”вой-й” деган босиқ овоз қулоққа чалинади. Девоорларда бирин-кетин машиналар ишга тушиб кетганини эшитаман. Хардинг қўлини бир жойда тутиб туролмайди, лекин у хотиржам бўлишга тиришади.

— Мана, ҳаммаси жўнгина экан, — дейди у, — ҳаддан ташқари жўн. Сиз палатада олти соат бўлдингиз, Фрейд, Юнг ва Максвелл Жонснинг барча ишини ихчамлаштиришга улгурдингиз ва уни битта нарсага ўхшатдингиз: кушлар бозоридаги жанг.

— Мен Фрейд ва Максвелл Жонс тўғрисида гапирмаяпман, мен сизларнинг битлиқи йиғилишингиз, сизни ҳамшира нималар қилгани ва бошқа маразлар тўғрисида гапираяман. Сенга укол қилишди.

— Менга?

— Ҳа, ҳа, сенга. Мириқиб укол қилишди. Думингга ҳам, ёлингга ҳам. Шунча душманлар тўдасини ортгириб нима гуноҳ иш қилувдинг, оғайни? Чунки сенга нақ гадалашиб ташланишди.

— Йўқ, бу сира мумкин эмас! Сиз бир нарсани ҳисобга олмаяпсиз, мутлақо менсимаяпсиз, улар бу ишларнинг барчасини менга яхшилиқдан қилиша-ётганини ҳисобга олмаяпсиз! Ҳар қандай баҳс, ходимлар ва қисман мисс Гнусен кўтариб чиққан ҳар қандай масала мутлақо муолажа мақсадларини кўзда тутати. Сиз доктор Спайвининг муолажа жамоаси назарияси ҳақидаги нутқидан битта

сўзни ҳам эшитмабсиз, эшитган бўлсангиз ҳам маърифатсизлигингиз боисидан тушунишга қодир эмассиз. Сиздан ҳафсалам пир бўлди, ҳа, дўстим, жуда пир бўлди. Эрталаб танишганимизда сиз менга ақлдироқ кўрингандингиз — ҳа, балки саводсиз лапашангми-ей; аниги — гозмижоз қишлоқи лофчи, аммо бундоқ олиб қараганда аҳмоқона эмас. Шунча синчков ва зийрак бўлишимга қарамай, гоҳо мен ҳам хато қиламан.

— Номаъқулнинг бешгасини айтибсан, оғайни.

— Ҳа, бир нарса эсимдан чиқибди, сизнинг ибтидоий дағаллигингиз ҳам кўзимга тушганди. Муқаррар разилликка мойил жинни, кўр-кўрона манманлик ишқибози. Ҳа. Кўриб турганингиздек, бу барча табиий истеъдодлар сизни билимдон медикка айлангирган, мисс Гнусен тизимини танқид қилишингизга имкон берган, ҳолбуки, у — баланд обрўли руҳшунос ҳамшира, йигирма йиллик тажрибага эга. Ҳа, сиздаги истеъдод билан, дўстим, сиз мўъжизавий кашфиётлар қилишингиз мумкин, лўқиллаб оғрувчи Id бошингизни, мажруҳ ўта-менни¹ даволашингиз мумкин. Эҳтимол, сиз бутун бўлимни, сабзавотларни ва ҳоказоларни даволар олармидингиз. Бор-йўғи олти ой ичида, хонимлар ва жаноблар, ёки пулингизни қайтариб беришларини талаб қилинг!

Макмёрфи баҳсга киришмайди, фақат Хардингга тикилади, охири салмоқ билан сўрайди:

— Ростданам бугунги йиғилишдаги мана бу бир тийинга қиммат нарса кимнидир даволаб, фойда келтиради деб ўйлайсанми?

— Шундай бўлмаса сиз билан менга бу ерда пишириб кўйибдимми? Ходимлар ҳам худди ўзимиз каби бизнинг тузалиб кетишимизни истайди. Улар разиллар эмас. Мисс Гнусен бўлса бўлар, қаттиққўл, ёши катта хоним, лекин у зинҳор кўзимизни ёвузларча чўқиб, ўйиб оладиган кушлар бозоридаги махлуқ эмас. Сиз ўзингиз ҳам бунга шак келтирмасангиз керақдир, тўғрими?

— Бу борада — йўқ. У кўзимизни чўқимайди, оғайни. У буни чўқимайди.

Хардинг титраб тушади, қарасам унинг тиззалари орасида қисиллик қўллари икки оқ ўргумчак сингари икки йўсин қоплаган бугоқ орасидан теллага, дарахт танаси олдидаги айри бўйлаб ўрмалаб чиқаяпти.

— Кўзни эмасми? — дейди у. — Илтимос, айтинг, мисс Гнусен нимани чўқийди?

Макмёрфи истеҳзоли тиржайди.

— Нима, сен билмайсанми?

— Ўлай агар, билмайман! Агар сиз шунақа кўй...

— Тухумларни чўқийди, оғайнижон, сенинг олтин тухумчаларингни...

Ўргумчаклар ўрмалаб дарахт танаси олдидаги айрига чиқади-да, титраб, ўша ерда тўхтайтиди. Хардинг кулишга уриниб кўради, бироқ унинг юзи ва лаблари шунақанги оқ эдики, кулги ҳам кулгига ўхшамас эди. У Макмёрфидан кўзини олмасди. Макмёрфи оғзидан сигаретани олади-да, такрорлайди:

— Тухумларингни. Йўқ, оғайни, ҳамширангиз ҳеч қанақа газанда товуқ эмас, тухумкесар у. Мен бунақанинг мингтасини кўрдим, ёшларини ҳам, қариларини ҳам, эркакларини ҳам, аёлларини ҳам. Уйда ҳам кўрдим, кўчада ҳам — бу одамлар сени нимжон қилмоқчи, қуюшқонда сақламоқчи бўлишади, уларнинг қоидаларига риоя қилишинг, улар буюрганидек яшашинг керак. Буни қандай қилиб зўр бажариш керак, сени қандай айлангириш, тушовлаш керак? Мана бундай қилиб: энг нозик жойингга уриш. Муштлашувда тизза кўйишмаганми сенга? Терақдай қулайсан-а? Бундан ёмони бўлмайди. Жонингни суғуриб олади. Агар сенга қарши ўзини кучли кўрсатиб эмас, балки сени кучсиз қилиш билан енгмоқчи бўлгани чиқиб қолса, унда унинг тиззасини кузат, шартта нозик жойингга тушириб қолади. Мана бу ялмоғиз шу билан шуғулланади: нозик жойингга туширади.

Хардингнинг юзида қондан асар йўқ, бироқ қўллари эплай олди: Макмёрфининг сўзларини ўзидан нари қилмоқчи бўлиб, бўшашибгина силтаб қўяди.

¹ Id (лот.)- у; Фрейд психологиясида ҳушсизлик соҳаси, ўзини қониқинч тамойили асосида кўрсатишга интилувчи инстинктив қувват манбаи. Ўта-мен — онгли мойилликлар ва ижтимоий мақсадлар ўртасида воситалик қилувчи психиканинг бир қисми, виждонга ўхшаган бир нарса.

— Мехрибон мисс Гнусенимиз. Доим кулиб турувчи, қувноқ, латофатли онажонимиз мисс Гнусен, шу фариштасимон, мурувватпеша аёл — тухумкесарми? Йўқ, дўстим, ҳечам ўхшамайди.

— Латофатли онажон деб алжирашингнинг, оғайнижон, менга кераги йўқ, Балки у онажондир, лекин у баҳайбат булдозер-ку, болгага ўхшаб бутунлай темирдан! Оққўнгил кекса онажон бўлиб у бутун мени бошлаб тузлади, атиги уч дақиқагагина келган эдик, кўп эмас. Назаримда, у сизларни ҳам, йигитлар, бир ё икки йил эмас, бутун умр лақиллатиб келаяпти. Ўҳ, озмунча қанжиқларни кўрмадимми кўзим билан, аммо буниси ҳаммасидан ўтиб тушади!

— Қанжиқ? Бир дақиқа олдин у тухумкесар эди, кейин ялмоғиз бўлди... ё товукмиди? Сиз ўхшатишга жуда суяги йўқ одам экансиз, дўстим.

— Бўпти, қўявер уни, у қанжиқ, ялмоғиз ва тухумкесар, энди бошимни қотирма — нима демоқчи эканимни биларсан.

Хардингнинг юзи ва қўллари ҳар доимгидан тезроқ ҳаракат қилади, — ишоралари, жилмайишлари, истехзолари, афтини буриштиришлари тезлаштирилган кинофильмдагидек кетма-кет жилва қилади. У буни тўхтатишга қанча кўп урингани сайин улар шунча тез алмашар эди. У қўллари ва юзига ўз хоҳишича ҳаракат қилишига йўл қўйиб берган ва уларни идора қилишга уринмаган маҳалларда ишоралари, ҳаттоки юз ўйинини томоша қилиш маза, бироқ булар тўғрисида ўйлаб, уларни идора қилишга ҳаракат қилиб қолса борми, у ёввойилар рақсига тушаётган диркиллама кўғирчоққа айланарди-қоларди. Ҳаракатлари тезлашгандан-тезлашар, товуши ҳам ундан қолишмасди.

— Менга қаранг, мистер Макмёрфи, дўстим, жиннидош ҳамкасабам, бизнинг мисс Гнусенимиз — турган-битгани мурувват фариштаси, буни ҳамма билади-ку. У шамолдай беғараз, ўзининг беҳосият ишини бир кун қанда қилмай бажариб келади, ҳафтасига беш узун кун. Бунинг учун мардлик керак, дўстим, мардлик. Бундан ташқари, ишончли манбалардан менга маълумки, — мен манбаларимни ошкор қилишга ҳақли эмасман, аммо айтишим мумкинки, айнан шу одамлар билан Мартини алоқа боғлаб туради, — у дам олиш кунларида инсониятга хизмат қилади, шаҳарда жамоатчилик ишини беғараз адо этади. Бири-биридан сархил неъматларни тайёрлайди — консерва маҳсулотлари дейсизми, ивита таъсир учун пишлоқ дейсизми, совун — моддий томондан сиқилиб қолган қандайдир ёш келин-куёвга инъом қилади. — Бу манзарани чизмоқчи бўлиб, унинг қўли ҳавода лип-лип қилади. — Оҳ, кўрдингизми. Ана шунақа бизнинг ҳамширамиз. Эшикни авайлаб тақиллатади. Тасмали саватча. Ёш келин-куёв севинчдан ўзини йўқотади. Эрининг оғзи очилиб қолган, хотин кўз ёшини тўхтатолмайди. Ҳамшира уларнинг хонадонини нурга тўлдирди. Уларга пул жўнатаман деб ваъда қилади... кир ювиш кукуни, ҳа. Саватни хона ўртасига қўйиб қўяди. Ҳавойи бўса ва илоҳий табассумлар ҳадя қилиб, фариштамиз кетганида у катта-катта сийналарда пайдо бўлган дил туйғуларининг тотли сугидан мастдек кўринади, бағрикенгликдан силласи қуриydi. Силласи қуриydi, эшитаяпсизми? Эшикка келиб туради-да, у тортиниб турган ёш келин-куёвни бир четга тортади ва шахсан ўз номидан йигирма доллар таклиф этади: — ”Бора қол, менинг камбағалгина, бадбахтгина, оч-наҳоргина болажоним, бора қол, ўзинга тузукроқ кўйлак сотиб ол. Тушунаман, эрининг бунга қурби етмайди, мана сенга пул, ол-да, бориб харид қил”. Бу ҳиммат учун келин-куёв ундан бир умр миннатдор бўлиб қолади.

У тобора тезроқ гапира бошлайди, бўйин томирлари шишиб чиқади. У гапини тутатди; бўлимда ўлик сукунат ҳукм суради. Тиқ этган товушни эшитмайман, фақат аллақерда паст овозда галтакча гир-гир айланади — афтидан, магнитофонга ёзиб олишарди.

Хардинг атрофга олазарак бўлади, ҳамма уни кузатаётганини кўради ва зўраки кулади. Кулгиси ҳам янги қарағай тахтасидан мих суғургандек овоз беради: иии — иии — иии. Ўзини тўхтатолмайди. Пашшага ўхшаб қўллари бир-бирига ишқалайди ва бу даҳшатли чийиллашдан кўзларини қисиб олади. Кулгиси тобора ўткирлашиб бораверади ва охири пиқиллаб, Хардинг бошини кафтига ташлайди.

— Қанжиқ, қанжиқ, қанжиқ, — шивирлайди у тишининг орасидан.

Макмёрфи яна сигарета тутатади ва унга узатади; Хардинг бир оғиз ҳам сўз атмай, сигаретани олади. Макмёрфи ҳамон одам юзини умрида биринчи марта кўриб тургандек, Хардингнинг башарасига ҳайрат ва ташвиш ила боқади. У Хардингнинг энди тобора секинроқ силкинаётгани ва типирчилаётганига қараб турарди.

— Сиз айтган гапларнинг бари тўғри, — сўз бошлайди Хардинг. Сўнг бошқа беморларга кўз югуртириб чиқади. Ҳамма уни кузатиб турарди. — Ҳеч ким буни овоз чиқариб айтишга журъат қилмаганди, лекин орамизда бошқача ўйлайдиган, унга ҳам, мана бу дўконга ҳам сиздан бошқачароқ муносабатда бўладиган, ўзининг ҳуркак юрагидаги ўша туйғуларини яширмайдиган одамнинг ўзи йўқ.

Макмёрфи қовоғини солиб сўрайди:

— Анави эзма-чурик чол-чи, доктор? Тўғри, унинг ҳар нарсага фаҳми етавермас, аммо фариштанинг нима қилаётганини, одамларни қанақанги хўрлаётганини кўриб туради-ку.

Хардинг ичига чуқур тортади ва тутунни чиқара туриб дейди:

— Доктор Спайви... у ҳам худди бизга ўхшаган одам: ўзининг норасолигини яққол англайди. Кўрқоқ, руҳи синган, ночор куёнча, мисс Гнусенимизнинг ёрдамисиз бўлимга раҳбарлик қилишга асло қодир эмас ва буни тушунади. Бу ёғини сўрасангиз, унинг тушунганини ҳамшира билади ва ҳар қулай фурсатда унга эслатиб туради. Қайдлардами ёки, масалан, диаграммалардами арзимаган хатоликни кўриб қолса борми, ҳамшира унинг нақ тумшугини ерга ишқалайди, шунақа.

— Тўғри, — бу Макмёрфининг олдига яқин келган Чесвик эди. — Хатоларимизни рўқач қилиб, тумшугимизни ерга ишқалайди.

— Нега доктор уни ҳайдаб юбормайди?

— Бу касалхонада, — дейди Хардинг, — врачнинг ишга олиш ва ишдан ҳайдашга ҳақи йўқ. Назоратчи қилади, назоратчи эса — аёл, мисс Гнусенимизнинг эски дугонаси, ўтгизинчи йилларда армияда ҳамшира бўлиб ишлаган. Бизлар аёллар салтанатининг қурбонларимиз, дўстим, бизнинг ҳар биримизга ўхшаб, врач ҳам шулар олидида ожиз. Ҳамшира ихтиёридаги телефон гўшагини кўтариб, назоратчи хонимга қўнғироқ қилишини ва суҳбат асносида, дейлик, доктор метилпипериденга кўпроқ буюртма бераётганини айтса, ҳаммаси туташини доктор билади.

— Шошма, Хардинг, мен сизларнинг кимёнгизни тушунмайман.

— Метилпиперидин, дўстим, — бу синтетик гиёҳвандлик, героиндан икки баравар кучли таъсир қилади. Шу жумладан, врачларда ҳам.

— Шу эзма-чурик чолми? Гиёҳвандми?

— Ҳеч нарса билмайман.

— Бўлмаса нега уни айблайсан гиёҳванд деб...

— Сиз яхшилаб кулоқ солмаяпсиз-да, дўстим. У ёмонламайди. Шунга ишора қилади, шама қилади, бўлади, шунинг ўзи етарли. Бугун ўзингиз сезмадингизми? Кишини пост эшиги олдига чақириб олди, олдига пешвоз чиқди ва нима учун каравотингда қоғоз салфетка ётибди, деб сўради. Сўради, вассалом. Нима деб жавоб бермасин, у ўзини ёлғончи деб ҳис қилади. Агар рўчкани артган эдим деса, ҳамшира: "Тушунаман, рўчкани" дейди, агар салфеткада бурун чирки бўлса, у: "Тушунаман, бурун чирки" дейди, ўзининг бежирим турмакланган оппоқ сочли бошчасини ирғайдилар, бежиримгина жилмайиб кўядилар-да, бурилиб ойнаванд хоначаларига кетадилар, бемор эса бу салфетка билан нима қилганини эслолмай гаранг бўлиб туриб қолаверади.

Хардингни яна безгак тутади ва елкалари бир жойга йиғилиб қолади.

— Йўқ. Уни айблашнинг ҳожати йўқ.

У ишоралар қилишда устаси фаранг. Бугунги йиғилишда у мени лоақал бир марта ёмонлаб гапирганини эшитдингизми? Аслида шундай туюлгандики, гўё у мени кўплаб камчиликларда, рашк ва паранояда айблагандек бўлди, хотинимни қондиrolмайсан, дўстларинг билан галати алоқа боғлайсан, сигаретани қичиқ билан ушлайсан ва ҳаттоки оёқларинг ўртасида бир тутам юмшоқ, ишакдай майин, оппоқ жундан бошқа ҳеч вақо йўқ, деди! Бевачилик-да, дейсизми? Э, йўқ, сизлар уни билмайсизлар!

Хардинг бирдан жимиб қолади, эгилади-да, иккала қўли билан Макмёрфининг қўлларидан ушлайди. Юзи ғалати қийшаяди, худди чил-чил бўлган вино пишасидай қизил ва кулранг бурчакларга қопланади.

— Дунё зўрники, дўстим! Бизнинг яшаш маросимимиз шунга асосланганки, ожизларни ейиш ҳисобига кучлилар янаям кучли бўлиб кетаверади. Биз ҳақиқатта тик боқишимиз керак. Шундай бўлиши керак, бунга шак келтириб бўлмайди. Биз буни табиат қонуни деб тан олишимиз керак. Куёнчалар маросимда ўз вазифасини қабул қилиб олди ва бўрини энг кучли деб тан олди. Куёнча айёрлиги, қўрқоқлиги ва чапдастлиги билан ўзини ҳимоя қилади, бўрини кўриши билан ин қазиб, ичига яширинади. Шу билан жон сақлайди, яшаб қолади. У ўз ўрнини билади. Ҳеч қачон бўри билан жангга киришмайди. Бунда қандай маъно бор? Қандай маъно бор?

У Макмёрфининг қўлларини қўйиб юборади, қаддини ростлайди, оёғини оёғи устига ташлайди, чуқур тин олади. Сўнг жилмайишдан чўзилиб турган лабларидан сигаретани суғуриб олади-да, яна кулади — иии — иии — иии, тахтадан мих суғургандек овоз чиқади.

— Мистер Макмёрфи... дўстим... мен товуқ эмасман, куёнчаман. Врач — куёнча. Мана, Чесвик — куёнча. Билли Биббит — куёнча. Биз ҳаммамиз турли ёшдаги ва тоифадаги куёнчалармиз ва Уолт Дисней мамлакати бўйлаб дик-дик сакраймиз. Фақат мени тўғри тушунинглар, биз куёнча бўлганимиз учун бу ерда эмасмиз — биз ҳамма жойда куёнча бўлиб келганмиз, — бу ерда бўлишимизга сабаб шундаки, биз ўзимизнинг куёнча ҳолатимизга кўника олмаймиз. Бизга ҳамширага ўхшаб, ўз ўрнимизни билишимиз учун, яхшигина бўрихона керак.

— Аҳмоқона гапларни гапирасан-да. Бундан чиқди, панжангни йиғ-да, бу кўкёллар сенинг куёнча эканингни кўрсатиб қўйишини пойлаб ётавер экан-да?

— Йўқ, ҳамшира менга кўрсатиб қўймайди. Мен куёнча бўлиб тутилганман. Менга бир қаранглар. Ҳамшира менга ўз ролимдан бахтли бўлишим учунгина керак.

— Сен қандай қилиб куёнча бўлар экансан, хумпар?

— Кулоқларимни кўраяпсанми? Бурнимнинг титрашини-чи? Тугмачадай думимни-чи?

— Худди томи кетгандай гап...

— Томи кетган? Қандай зийраклик.

— Жин урсин сени, Хардинг, мен бундай демоқчимасман. Унақа томи кетган эмас. Шу маънодаки... жин урсин, ҳайронман, ҳаммангиз қанчалик ақли расосизлар. Агар мендан сўрашса, сизларни кўчалаги ҳар қандай жулдирвоқидан асло кам эмассиз деб айтар эдим...

— Ана, холос, кўчадаги жулдирвоқидан эмиш.

— Ҳе-йўқ, биласанми, томи кетганлар — киноларда кўрсатишади-ку, томи кетганларни... Сизлар эса шунчаки содда-баёвсизлар ва ҳалигиндай...

— Куёнчаларга ўхшаган-а?

— Куёнчаларга заррача ўхшамайсизлар. Куёнчалар қаёқдаю сизлар қаёқда.

— Мистер Биббит, мистер Макмёрфининг олдида бир диркиллаб беринг. Мистер Чесвик, момиқина эканингни бир кўрсатиб қўйинг.

Кўз олдидан Билли Биббит ва Чесвик мунгайтангина ошпоқ куёнчаларга айланадилар, лекин Хардинг буюргандек қилишга уяладилар.

— Эҳ, улар уялишяпти, Макмёрфи. Ростки, зўр-а? Балки улар дўстлари тарафини ололмагани учун ўзларини ноқулай сезишаётгандир. Уларни қайта сўроқ қилганларидан айбдордек ҳис қилишаётгандир. Кўнглингни чўктирманг, дўстлар, уялишингизга ҳожат йўқ. Ҳаммаси рисоладагидай кетаяпти. Куёнча зотдоши тарафини ёқлаб чиқолмайди. Бу аҳмоқона бўлар эди. Сизлар оқилона иш тутдингиз, қўрқоқлик қилдингиз-у, аммо оқилона бўлди.

— Менга қара, Хардинг, — дейди Чесвик.

— Йўқ, йўқ, Чесвик. Тўғри гапга жаҳлинг чиқмасин.

— Кулоқ солсанг-чи, бир вақтлар мен хонимимиз ҳақида Макмёрфи айтган гапларни айтган эдим-а?

— Ҳа, лекин сен жуда секин гапирганинг, кейин сўзларингни қайтиб олганинг. Сен ҳам куёнчасан, ҳақиқатдан юз ўтirma. Шунинг учун бутун

йиғилишда менга берган саволларинг учун сендан сира хафа эмасман. Сен ўз ролингни бажардинг, холос. Борди-ю, сени ёки, Билли, ёки сени, Фредриксон, ўртага чиқарганларида сиз менга қандай хужум қилган бўлсангиз, мен ҳам сизларга шундай аёвсиз хужум қилган бўлардим. Биз ўз хулқимиздан уялишимиз керак: биз, майда жониворлар, ўзимизни ана шундай тутишимиз керак.

Макмёрфи ўриндиқда бурилади-да, ўткирларга кўз югуртиради.

— Тупшунмадим, нега улар уялмаслиги керак. Мен, масалан, уларнинг сента ҳамшира билан баравар ташланишини кўриб нафратим кўзиб кетди. Ўзимни худди яна Хитойнинг асирлар қамоқхонасида тургандек ҳис қилдим...

— Гап бундай, Макмёрфи, — дейди Чесвик, — кулоқ сол.

Макмёрфи ўгирилади ва кулоқ солади, аммо Чесвик чурқ этмайди. Чесвик ҳеч қачон гапини давом этдирмайди, — у олдинга ташланиб, ”хужумга!” деб дунёни бошига кўтарадиган, бир жойда депсиниб турадиган, уч одимгина ташлаб, тўхтаб қоладиган жангчилар тоифасидан эди. Унинг гапни таҳдидли бошлаб, сўнг ачиб, палағдаси чиққанини кўриб, Макмёрфи дейди:

— Худди Хитой қамоқхонасидагидай.

Хардинг қўлини кўтариб, сулҳга чақиради.

— Йўқ, йўқ, йўқ, бу тўғри эмас. Бизларни қораламанг, дўстим. Йўқ. Аксинча...

Хардингнинг кўзларида яна айёрона чакноқни кўраман, ҳозир кулиб юборади деб ўйлайман, лекин у атиги оғзидан сигаретани олади-да, у билан Макмёрфини кўрсатади — унинг қўлида сигарета яна бир ошпоқ, учи тутаб турган бармоққа ўхшаб кўринади.

— ... сиз ҳам, Макмёрфи, минг лофчи-қофчи, омади чопган бозорчи бўлманг, сиз ҳам биз каби мана шу дағал пўстлоқ остига яширинган момикқина, юмшоққина қуёнчасиз.

— Ҳа, тошнинг. Узункулоқ. Қизик, нега мен қуёнчамаман-а? Жинни бўлганим учунми? Мушглашганим учунми ёки хотинбоз бўлганим учунми? Хотинбоз бўлганим учундир ё? Ҳалигиндай, ҳа-ҳа, ҳа-ху, кечирасиз, қизишиб кетибман. Ҳа-ҳа, ҳойнаҳой, шунинг учун қуёнча бўлсам керак...

— Тўхтанг. Сиз бироз мушоҳада қиладиган масалани кўтариб чиқмадингизмикан. Қуёнчалар шунақага мойиллиги билан машҳур, шундайми? Айтиш мумкинки, ҳаддан ташқари машҳур. Ҳа. Ҳм. Ҳарҳолда сиз эслатган ҳолат шуни кўрсатадики, сиз — соғлом, фаол ва тўлақонли қуёнчасиз, бизлар эса ҳатто шу маънода ҳам тўлақонли қуёнча саналмаймиз. Омадсиз нухсалармиз — заиф қавмнинг парти кетиб, шарти қолган, заиф вакиллари. Ургочига ярамайдиган ҳезалакмиз.

— Бирпас тўхта, нукул менинг сўзларимнинг оёғини осмондан келтирасан...

— Йўқ. Сиз ҳақ эдингиз. Эсингиздадир, ахир айнан сиз эътиборингизни ҳамширамиз чўқишга интилган жойга тортган эдингиз. Сиз хато қилмагансиз. Бу ерда шу қобилиятини йўқотгани ёки йўқотиб бўлганидан кўрққан одам йўқ. Бизлар масхарали ҳайвончалармиз, лоақал қуёнчалар дунёсида ҳам эркаклик қила олмаймиз — мана, биз қай даражада заиф ва яроқсизмиз. Тамом. Биз, айтиш мумкинки, қуёнчаларнинг қуёнчаларимиз!

У яна олдинга эгилади ва унинг оғзидан мен кутган чийилдоқ кулги чиқади, қўллари ҳавода чарх уради, юзлари учади.

— Хардинг! Учир унингни!

Бу тарсаки билан баравар эди. Хардинг саросималаниб қолди, очиқ лабларидаги қийшиқ табассум изсиз йўқолди, қўллари тамакининг кўкиштоб тутуни орасида муаллақ осилиб қолди. Бир лаҳза у шундай қотиб турди, сўнг кўзлари айёрона қисилади ва Макмёрфига тикилади, шу қадар паст овозда гапирдики, мен чўткани унинг столига яқинроқ олиб бораман, акс ҳолда эшитиб бўлмайди.

— Дўстим... сиз... балки, бўридирсиз?

— Ҳечам бўри эмасман, сиз ҳам қуёнча эмассиз. Туф-ей, умримда бунақасини эшитмагандим.

— Худди бўрига ўхшаб увиллайсиз-ку?

Қаттиқ пишиллаб Макмёрфи ҳалқадай ўраб олган ўткирларга бурилади.

— Кулоқ солинлар, хой, сизларга нима бўлган ўзи, тавба? Наҳотки ўзларингни ҳайвон деб биладиган даражада томи кетган бўлсаларинг?

— Йўқ, — дейди Чесвик ва Макмёрфининг ёнига бориб туради. — Мен — унақамасман. Мен куёнча эмасман, падарига лаънат.

— Баракалла, Чесвик. Сизлар-чи, қоланлар? Гуллатинг бу ишни. Ўзларингга қаранлар, шунчаликка борибсизларки, эллик яшарлик хотиндан қочасизлар. У сизларни нима қила оларди?

— Ҳа, нима қила оларди? — дейди Чесвик ва қоланларга шиддатли кўз югуртиради.

— Сизларни қамчи билан савалата олмайди. Сихга торта олмайди. Қозиққа ўтқаза олмайди. Энди бундай нарсаларга қонунлар бор — ўрта асрлар эмас ҳозир. Умуман, у сизларни ҳеч нарса...

— У-у-унинг нима қ-қ-қила олишини кўрдинг-ку! Б-бугун йиғилишда, — Билли Биббит куён терисини олиб ташлайди. У Макмёрфи томон эгилади, бир нима демоқчи бўлади, лабларида сўлак, юзи чўлдай. Кейин бурилади-да, нари кетади. — Э-э, ф-ф-фойдаси йўқ. Яхшиси ўз-ўз-ўзимизни ўлдирганимиз маъқул.

Макмёрфи унинг орқасидан қичқиради:

— Йиғилишда? Нимани кўрибман йиғилишда? Ҳеч балони кўрганим йўқ, бир-иккита савол берди ҳамшира, саволлари ҳам осонгина, одоблигина. Савол таёқ ёки тош эмаски, уриб суягингни синдирса.

Билли орқасига бурилади.

— Лекин у қ-қ-қандай қилиб берди саволини...

— Сен жавоб қилишинг шарт эмас-ку.

— Агар ж-ж-жавоб бермасанг, у тиржаяди, д-д-дафтарига ёзиб қўяди, кейин эса... кейин эса...

Биллининг олдига Скаллон келади.

— Борди-ю, унинг саволларига жавоб бермасанг, Мак, ўзинг айтгандай бўлади. Ҳукумат тепасидаги маразлар ана шунақа эзади одамларни. Қўлингдан ҳеч нарса келмайди. Келадиган бирдан-бир нарса — портлатиш, бошига урсин бу хўжалигини... ҳаммасини портлатиш керак.

— Яхши, у сенга савол беради — нега унга қараб, саволиниги пишириб е, демайсан?

— Ҳа! — дейди Чесвик ва муштумини ўдағайлайди. — Саволини пишириб есин.

— Бундан нима чиқади, Мак? Шунда у сенга қараб: "Бу саволнинг нимаси ҳафсалангизни пир қилди, Макмёрфи?" дейди.

— Сен яна айт, пишириб е, деб. Ҳаммасини пишириб есин. Сени уриб-ўлдириб қўйишга тгани йўқ-ку.

Ўткирлар уларнинг атрофига келиб тўпланди. Энди Фредриксон жавоб беради:

— Яхши, пишириб е, дедим, сени эса кучли тажовузкорлар рўйхатига ёзиб қўйишади ва юқоридаги ашаддийлар бўлимига жўнатишади. Мени шундай қилишганди. Уч марта. Бу шўрлик аҳмоқларни ҳатто якшанба кунлари кинога олиб боришмайди. Уларда ҳатто телевизор йўқ.

— Ҳа, дўстим, агар, пишириб е "тарзида душманлик гапларини қилаверадиган бўлсангиз, Карахтхонага ёки, эҳтимол, ундан ҳам нарироққа, жарроҳларга жўнатиб юборишлари ҳеч гап эмас...

— Тўхта, Хардинг, айтган эдим-ку, мен сизларнинг мусиқангизни билмайман деб.

— Карахтхона, мистер Макмёрфи, бу ЭКМ — электр карахт машинасининг бошқача аталиши. Бу машина ҳақдори, электр курси ва исқанжага олиш ишини қилади. Бу енгил, оддий ва жуда қисқа амал, аммо иккинчи у ёққа боришни ҳеч ким хоҳламайди. Ҳеч ким.

— Нима қилишади у ерда?

— Ҳоч шаклида курсига боғлаб қўйишади, фақат шох ўрнига сизда электр учқуни супургиси бўлади. Бошнинг ҳар икки томонидан симлар улаб қўйилади. Жик! Беш центлик электр қуввати мияга — қарабсизки бирваракайига ҳам даволанасиз, ҳам адоватли "пишириб е" ингиз учун жазоингизни оласиз, қўшимчасига эса олти соатдан уч кунгача, сизнинг конституциянгизга боғлиқ равишда, ҳеч кимнинг оёғи остида ўралашмайсиз. Ўзингизга келгач, сиз ҳали

бир неча кун мўлжални йўқотганлик ҳолатида бўласиз. Сиз текис ўйлай олмайсиз. Кўп нарсани эслолмайсиз. Агар амалда қурумсоқлик қилинмаса, одамни сиз девор олдида кўрганингиз мистер Эллиста ўхшатиб қўйишлари мумкин. Ўттиз беш ёшда оғзида сўлагини, олдида сийдигини тутиб туролмайдиган бир исқирт. Ёки Раклига ўхшаб еб-ичиб, ҳожат чиқариб, ортидан хотинини бўралаб сўкадиган бемаъни жисмга айлантиришади. Ёки отдошини қучоқлаб, ёнингизда турган сардор Швабрага бир қараб кўйинг.

Нари кетишга кеч энди — Хардинг сигаретаси билан мени кўрсатади. Ҳеч нима сезмаганга соламан ўзимни. Супураман.

— Эшитишимча, кўп йиллар олдин, ҳали электр карахти расм бўлган вақтларда сардор шундан икки юзгасини олган. Тасаввур қилинг-а, бунинг онгга таъсири қанақа бўлади, ўзи-ку, олдин ишдан чиққан бўлса. Унга бир қаранг: тоғдай фаррош. Олдингизда туб америкалик, икки метрли супуриш қурилмаси, ўз соясидан ҳуркади. Кўрдингизми бизларни қандай қилиб кўрқитишларини, дўстим.

Макмёрфи менга қарайди, сўнг Хардингга бурилади.

— Менга қара, бунга қандай чидайсизлар? Демократик тартиб тўғрисида доктор бизга нима балоларни гапиради бўлмаса? Нега овозга қўймайсизлар?

Хардинг унга кулиб қўяди ва шоншмай сигаретасини тортади.

— Нимага қарши овозга қўямиз, дўстим? Гуруҳ йиғилишида ҳамшира бошқа савол бермасин дебми? У бизга ортиқ бунақа қарамаслиги учунми? Айтинг менга, Макмёрфи, нимага қарши овоз берамиз?

— Жин урсин, нима фарқи бор? Истаган нарасага қарши овоз бераверинглар. Наҳотки тушунини қийин бўлса: сизлар ҳали барча жасоратингизни йўқотиб қўймаганингизни кўрсатишингиз керак. Наҳотки тушунини қийин бўлса: унинг бошингизга чиқиб ўтириб олиши мумкин эмас-ку. Ўзингизга бир қаранг: сардор ўз соясидан чўчиб тушади дейсан, мен эса сизларникига ўхшаган кўрқоқ даврани туғилганимдан бери кўрмаганман.

— Мен кўрқмайман! — дейди Чесвик.

— Сен кўрқмаслигинг мумкиндир, оғайнижон, қолганлар эса оғзини очишдан ва кулишдан ўлгудай кўрқади. Биласанми, касалхонангиздаги нима мени бирдан ҳайратга солади? Бу ерда ҳеч ким кулмас экан. Остона ҳатлаб кирганимдан буён бировнинг очилиб кулганига кўзим тушмади, билдинг? Кулгани эсдан чиқарган одам таянчини йўқотади. Борди-ю, эркак ўзини аёл олдида тишининг оқини кўрсатмайдиган даражага келтириб қўйган бўлса, у ўзининг асосий эркаклик хусусиятларидан бирини бой берди деяверинг. Икки гапнинг бирида у хотинининг оғзига қарайдиган бўлиб қолади ва...

— Ҳа-ҳа. Афғидан дўстимга жон кира бошлаган кўринади, қуёнча оғайнилар. Айтинг-чи, мистер Макмёрфи, устидан кулишдан ташқари аёлга ким биринчи эканини қандай кўрсатиш керак? Оилада шоҳ ким эканини қандай билдириш керак? Сиздай одам бу саволга жавобни билиши керак. Уриб таъзирини беролмайсиз-ку, тўғрими? У милицияни чақиритиш мумкин. Унга қичқириб, газаб қилмайсиз: у “кичкинтойимнинг яна инжиқлиги тутиб қолдими-а”, деб жаҳддор ўғилчасини юпатгандай бир оғиз киноя гапи билан ютиб кетиши мумкин. Бундай тасалли олдида сизнинг ҳимматли газабингиз наҳотки аҳмоқона туюлмайди? Шундай экан, кўраясизми, дўстим, ҳаммаси деярли сиз айтгандай: замонавий аёллар ҳукмронли балосига қарши эркакларда биргина таъсирчан қурол бор, аммо бу зинҳор кулги эмас. Ягона қурол, у ҳар йили бизнинг ўта мазахўрак, турли сабаблар билан тадқиқ этиладиган жамиятимизда тобора кўпроқ одамлар бу қуролни қандай кучсизлантиришни, илгари голиб бўлганни қандай мағлуб этишни биладилар...

— Оббо, жуда ўтлаб кетдинг-ку, Хардинг, — дейди Макмёрфи.

— ... биз шундай шонли жиннилик шавкатларимизга эга бўлиб турган бир пайтда бу қуролни қиролчиамизга қарши ишлатиш керак деб ўйлайсизми? Бу қуролни мисс Гнусенга қарши ишлата оламан деб ўйлайсизми? Майли, бугун бўлмас. Эртагами?

Кўлини узун чўзиб шиша хоначани кўрсатади. Барча бошлар ўша томонга қараб бурилади. У ўша ерда, ойнадан қараб турибди, яширин магнитофонда барини ёзиб бораётгани — аллақачон бунга қарши воситани ўйлаб топаётгани.

Ҳамшира ҳамманинг унга қайрилиб қараганини кўриб турарди, у бош иргайди ва улар тескари ўтириладилар. Макмёрфи қалпоғини олади ва ҳар иккала кўлини малла сочлари орасига тикади. Энди ҳамма унга қарайди, унинг нима деб жавоб беришини кутади ва у буни тушунади. Қандайдир тузоққа тушиб қолганини англайди. Қалпоғини кияди, бурни устидаги чандиқни силаб кўяди.

– Ҳўш, агар кекса ялмоғизни қурита оласанми деб сўрайдиган бўлсанг, йўқ, бу кўлимдан келмас-ов...

– У ўзи чакки эмас, Макмёрфи. Чехраси ажабтовур, яхши сақланган. Сийнасини яширишга минг уринмасин, идора кийимини киймасин, биз ундаги қандайдир зўр нарсани кўриб турамыз. Ёшлигида у, ҳойнаҳой, чиройли аёл бўлган бўлса керак. Барибир ҳам танамизга ўйлаб кўрсак, борди-ю, у кекса бўлмаган, Еленадай дуркун ва соҳибжамол бўлган тақдирда ҳам сиз буни қила олар эдингизми?

– Еленани билмайман, аммо гапни қаёққа бураётганингни тушундим. Аммо сен ҳақсан, худо ҳақи. Башараси муздай совуқ бу қари эчкини нима ҳам қилардим, Мэрилин Монрога ўхшаган чиройли бўлгандайди.

– Шунини айт. У энди.

Тамом, вассалом. Хардинг ўзини орқага ташлайди, ўткирлар Макмёрфи нима дер экан деб кутадилар. Макмёрфи уни бурчакка сиқиб кўйганларини кўриб турибди. Бир дақиқача уларнинг башараларига қараб қолади, сўнг елкаларини қисади-да, ўрнидан туради.

– Ўлиб кетмайдими менга деса, унинг менга на иссиғи, на совуғи.

– Ана, кўрдингизми, на иссиғи, на совуғи.

– Қари ялмоғиз мени уч минг вольт билан меҳмон қилишини истаб, ўлибманми. Бунинг устига спорт деб қарамасанг унда лаззатдан асар ҳам йўқ.

– Шунини айт.

Хардинг баҳсада ютиб чиқди, аммо бундан ҳеч ким хурсанд эмас. Макмёрфи йўғон бармоқлари билан чўнтақларини қисиб олган, у кулишга уриниб кўрди.

– Йўқ, йигитлар, кемага тушганнинг жони бир, тухумкесар ҳузурда бекорга юришга тоқатим йўқ.

Ҳамма унинг ортидан кулиб қолади, аммо айтарлик хушчақчақлик йўқ. Макмёрфининг ақли жойидалигидан ва уни охири вой можарога тезлашмаганидан хурсанд бўлман, аммо қолганлар нимани ҳис қилаётганини тушуниб турибман: шуниси дилимни хуфтон қилади. Макмёрфи яна чекади. Ҳеч ким жойидан қимир этгани йўқ, ҳамма унинг гирдида тик турганча хомуш жилмаяди. Макмёрфи яна бурнини силайди, беморлардан тескари ўтирилади, орқага, ҳамширага қарайди ва лабини тишлайди.

– Лекин, боя айтдингки... сени чақмагунларича у ҳалиги палатага жўнатолмайди, шундайми? То сен уни “онангни” лаб сўкмагунингча, ойналарни синдирмагунингча ундай қилолмайдими?

– Ҳа, фақат шунда.

– Йўқ, сен ростини айтаяпсанми? Чунки менда сизларнинг қандай патингизни юлиш борасида бир фикрча пайдо бўлди. Фақат олифталарча куйишни истамайман. Мен ўша туйнукдан зўрға чиқиб олдим; қордан кутулиб, ёмғирга тутилиб юрмасдим.

– Жуда тўғри. То сиз кутуриш бўлими ёки ЭКга муносиб бир нарса қилмагунингизча у ҳеч нарса қилолмайди. Агар оғир бўлсангиз ва уларнинг қилиқларига чидасангиз, ҳамшира ҳеч нарса қилмайди.

– Демак, ўзимни яхши тутсам ва уни “онангни” лаб сўкмасам...

– Санитарларни сўкмасангиз.

– ... ва санитарларни “онангни” лаб сўкмасам ва умуман тўполон қилмасам, у мени ҳеч нарса қилмайдими?

– Ҳа, ўйинимизнинг қоидаси шу. Тўғри, ҳар доим у ютиб чиқади — ҳар доим, дўстим. Унинг ўзи ҳеч нарсани парво қилмайди, бунинг устига вақт унинг фойдасига хизмат қилади, у ҳар қандай беморнинг тит-питини чиқара олади. Шунинг учун ҳам уни касалхонадаги энг яхши ҳамшира дейишади ва унга шунақа ҳуқуқ бериб кўйишибди. У жунбушга келган шаҳват ниқобини очиб ташлашга жуда уста.

– Тупурдим мен бунга. Биласанми, нимани билишим керак: у билан бежавотир ўйинга туша оламанми? Агар ипакдай майин бўлсам, қилдан қийиқ ахтариб, у тўполон кўтармайдимми? Мени электр курсига жўнатмайдимми?

– Ўзингизни тугсангиз, сизга ҳеч бало қилмайди. Тутақиб кетмасангиз, сиз учун қутириш бўлими ёки электр карахт каби шифобахш восита кўринишидаги жилов талаб қилишга чинакам сабаб келтириб чиқармасангиз, сизга ҳеч бало қилмайди. Лекин бу энг аввало сиздан ирода талаб этади. Сиз-чи? Малла сочингиз-у, қора рўйхатингизни нима қиласиз? Чучварани хом санаманг.

– Яхши. Бўлги. – Макмёрфи кўлини артади. – Биласанми нимани ўйлаяпман? Сиз, мишиқилар, афтидан уни росмана чемпион деб ўйлаяпсизлар. Росмана – боя нима деб атагандинг? – Ҳа-ҳа, парвосига келмайдиган хотин. Бир нарсани билмоқчиман, нечтангиз унинг шундайлигига қаттиқ ишонаман, унинг учун пул тикишга тайёрман деб айтгансиз?

– Қаттиқ ишонаман деб? ...

– Ҳа-да, мен айтаяпман: ҳой жулдирвоқилар, орангизда мендан беш доллар ишлаб қолишни истовчи борми? Мен бу пулни шу хотин учун тикаман: шарт шуки, ҳафтанинг охиригача мен уни кўлга оламан, у мени эмас. Бир ҳафтадан кейин у ҳузуримда деворга чиқади, агар эпллмасам – пул сизники.

– Шунақа гаров боғлаяпсизми? – Чесвик оғирлигини у оёғидан бу оёғига ташлайди, Макмёрфи каби кўлини артади.

– Ҳа, шунақа.

Хардинг ва яна уч-тўртгаси “тушунмадик” дейди.

– Жуда оддий. Бу ерда ҳеч қандай унақа катта ва мураккаб нарсанинг ўзи йўқ. Мен ўйинни севаман. Ютишни ҳам севаман. Бунда ютиб чиқаман деб ўйлайман ҳам, хўпми? Пендлтонда шунгача бориб етдики, бир центга мен билан гаров боғлашни исташмай кўйишди – нукул мен ютардим-да. Дарвоқе бу ерга келганимнинг сабаби бор, менга янги пандавоқилар керак бўлиб қоланди. Сизга айтайми: бу ерга дил тортишдан олдин дўконингиз ҳақида баъзи нарсаларни билиб олгандим. Қарийб ярмингиз нафақа оларкансиз, ойига уч-тўрт юз доллардан, пуллар елга кетар экан, уни ҳеч нимага сарфлашмас экан. Мен шундан фойдаланиб қолишга қарор қилдим, шоядқи, сизнинг ҳам, менинг ҳам ҳаётимизга бироз маъно кириб қолса. Бошингизни қотирмайман. Мен ўйинчиман ва ютқазишга ўрганмаганман. Умримда эркакликда мендан бир қадам олдинга ўтган хотинни кўрмадим. У менга муносибмиди, йўқми, бунинг аҳамияти йўқ. Вақт унинг фойдасига ишлар, аммо менинг анчадан бери омадим чопмади. У қалпоғини бошидан олади-да, уни бармоғида айлантиради ва чаққонлик билан орқа томонидан бошқа кўли билан тутиб олади.

– Яна бир гап: бу ерга келганим сабаби, ўзим хоҳладим, сабаби жудаям оддий, қамоқхонадан кўра бу ер баҳарнав. Мен умримда жинни бўлган эмасман, нима бўлганда ҳам буни ўзимда сезмаганман. Ҳамширангиз бошқача ўйлаяпти, у мендай ақлли, ўткир одам кўлига тушиб қолишни кутмаган. Менинг ютуғим ана шунда. Шунинг учун айтаяпман: агар бир ҳафтада унинг кетига туз тикмасам, ҳар бирингиз беш долларлик бўласиз.

– Барибир менинг ишонгим келмаяпти...

– Ана шунақа. Кетига туз, бурнига қаламшир. Онасини кўрсатаман. Шундай бошлайки, вой акажон десин, сизлар ўйлаганчалик енгилмас баҳодир эмаслигини лоақал бир галгина намойиш қилиб кўйсин. Бир ҳафтада. Ютдимми, йўқми, буни сен айтасан.

Хардинг қалам олади-да, қарта ёндафтарига ниманидир ёзиб кўяди.

– Мана. Бу ердаги фондда чириб ётган пулларимдан ўн долларга ишончнома. Икки баравар тўлашга тайёрман, дўстим, фақат бу кўз кўриб, қулоқ эшитмаган мўъжизани кўрсак бўлгани.

Макмёрфи варақчага қарайди ва уни буклайди.

– Яна ким тўлашга тайёр бунга?

Ўткирлар ёндафтарга навбатга туришади. У варақчаларни олади-да, дағал бош бармоғи билан қисиб, кафтида буклайди. Кафтидаги қоғоз дастаси ўсиб боради. У гаровчиларга кўз юуртиради.

– Тилхатларни сақлашимга ишонасизларми?

– Ҳеч нарсадан хавотир олмасак бўлади, — жавоб беради Хардинг. — Яқин вақтлар ичида сиз биздан ҳеч қачққа кетмайсиз.

Рождество кунларининг бирида қоқ ярим тунда олдинги бўлимда эшик шарақлаб очилади ва бурни совуқдан кўкарган, қовоқлари қизарган соқолли, бақалоқ бир одам кириб келади. Қора санитарлар уни йўлакда фонуслари ёдусида кўриб қолишади. Кўриб турибман, у бошдан-оёқ оппоқ қировга бурканган. У қонгалаш кўзларини нурдан тўстангача мўйловини сўради.

— Ваҳ-ҳаҳ-ҳаҳ-ҳа, — дейди у. — Жон-жон деб қолар эдим-у, аммо чопишим керак. Биласизми, жадвал жудаям тигиз. Ваҳ-ҳаҳ-ҳа. Шошаяпман...

Санитарлар фонуслари билан бостириб борадилар. Соч-соқоли олинган, чўздай озгин бу одамни кўйиб юборгунларича бу ерда олти йил ушлаб туришди.

Пўлат эшикдаги регуляторни жўнгина бураб катта ҳамшира девор соатини ўзи хоҳлаган тезликка сола оларди: у ҳаёт маромини тезлаштиришни истаб қолганди, у тезроқ ишга солади ва миллар циферблат узра гилдирак кегайлари каби пириллаб айланади. Ойна-экранларда ёритиш, тонг, кун, туннинг шиддатли алмашинувлари акс этади — нур ва зулмат лип-лип қилади. Унинг ойна билан қандай хайрлашишини кўраман. У туғма холли жиккак ҳамшира навбатчига хат қолдиради; сўнг кўлини пўлат эшикдаги пультага чўзади, кундузги хонадаги овоз кучайтиргични улайди: "Хайр, йигитлар. Ўзингизни тутинг". Сўнг мусиқани олдингидан ҳам кўтариброқ кўяди. Кафтининг орқаси билан ўз ойнасини артади; у навбатчиликка киришган бақалоқ қора санитарни кўрсатади: имилламасдан ишга кириш.

Деворлардаги аппаратлар чийиллайди, хўрсинади, шитоб билан айланади. Энг кекса сабзавот қария Бластик қорнини ушлаб, вой-войлайди. Шарни (санитарлар уни Кўловдиргич дейишади) ичимлик сув отилиб турувчи фавворачада кўлини ювади. Ўткирлар ўтириб олиб қарта ўйнашади ва шнур етганча телевизорни бир жойдан бошқа жойга кўчиришади, қизиқроқ кино кўришни хоҳлашади.

Шифтдаги овоз кучайтиргичлардан ҳамон мусиқа янграб турибди. Мусиқани радиодан беришмаётганди, деворлардаги усқуналарнинг халақит бермаётгани шундан эди. Мусиқа постдан берилаётганди, у катта галтакка ёзиб олинганди, бутун пластинкани биз ёдлаб олгандик, Макмёрфига ўхшаган янгилардан ташқари ҳеч ким энди уни эшитмасди ҳам. У ҳали кўникканича йўқ. У сигаретага очко ўйнайди, радиокарнай эса қарта столининг устида. Ўзининг қарталарини кўриш учун қалпоғини бурнигача бостириб кийиб олган, бошини орқага ташлайди-да, унинг тагидан қарайди. Оғзидан сигаретани олмай гапирди, эсимда, Далъз-Сити қорамол ярмаркасида бир кимонди савдогари шундай гапирарди:

— ... Эй-эй-эй, бўлинглар, бўлинглар, — дейди у тез-тез, қаттиқ қичқириб, — қулоғим сизда, олифталар. Сўраймизми ё ўтказиб юбраверамизми? Сўраймиз дейсанми? Хўш, хўш, хўш, ўнталик тепагаю, болакай тагин сўрайди. Инсоф билан айт. Чойчақа ола қол, ишларинг чатоқ, бир карра саккиз, докторни сўраймиз. Бир карра тўққиз, доктор келаяпти. Сен ҳам ол, Сканлон, биронта лўтгибоз ҳамширанинг иссиқхонасидаги мана бу расво мусиқани жим қилиб келса яхши бўларди! Уҳ, Хардинг, бу матоҳинг кечасию кундузи шанғиллайдими? Умримда бунақа жинница шовқинни эшитмаганман.

Хардинг унга ҳайрон бўлиб қарайди.

— Сиз қанақа шовқин тўғрисида гапираяпсиз ўзи, мистер Макмёрфи?

— Мана бу расво радио тўғрисида. Уҳ! Эрталаб келганимдан бери миямни кавлайди. Фақат мен эшитганим йўқ деб лағмон илма.

Хардинг қулоғини шифтга буради.

— А-ҳа, ҳа, мусиқа бор экан. Йўқ, бизлар диққатни тўпласак эшитамиз, ахир астойдил эътибор қилса одам юракнинг уришини ҳам эшитади-ку. — У Макмёрфига жилмайиб кўяди. — Биласизми, дўстим, бу ёзиб олинган мусиқа. Радиони кам эшитамиз. Сўнгги ахборотлар ҳар доим ҳам шифо бўлавермайди. Биз бу мусиқани шунчалик кўп эшитамизки, қулоғимиз ўрганиб кетган. Шаршара ёнида яшайдиган одам унинг товушини сезмагандай. Агар сиз шаршара ёнида яшаганингизда, уни узоқ тинглаган бўлармидингиз?

— У ҳар доим шаршарадай шовиллаб турадимми? — сўрайди Макмёрфи.

— Ухлаганимизда — йўқ, — дейди Чесвик, — бошқа вақтда ҳар доим чалиниб туради.

— Куриб кетсин. Ҳозир ўчир деб қорага айтаман, бўлмаса оладиганини олади мендан!

У ўрнидан туради, Хардинг уни қўлидан туртади.

— Дўстим, айнан мана шу ҳаракатни тажовузкорлик деб ҳисоблашади. Баҳда ютқазиб қўйишга мунча ошиқмасангиз?

Макмёрфи унга қарайди.

— Шунақа де ҳали? Мияни бурайдими? Қисадими?

— Худди шундай.

Макмёрфи аста стулга чўкади ва дейди:

— Оббо падарига лаънат-ей.

Хардинг қарта столи атрофидаги бошқа ўткирларга кўз югуртиради.

— Азаматлар, мен бизнинг малласоч даканимизда киноковбойча матонатнинг гоят номардларча таназулини сезаяпман.

Жилмайганча стол оша Макмёрфига қарайди. Макмёрфи унга бош ирғайди, сўнг им қоқиш учун бошини орқага ташлайди ва бошмалдоғини ҳўллайди.

— Ҳа-ҳа, профессоримиз Хардингта афтидан жир бита бошлабди. Бир-иккита қўлни ютибди-ю, димоғлари осмонда. Хўш, хўш, хўш, ана у, ўтирибди иккилиги тепага бўлиб, мана бу "малборо" қутичаси унинг ўтиб кетганини кўрсатади. О-ҳо, уям кўяяпти, майлингиз, профессор, мана сенга учлик, у яна хоҳаяяпти, иккиликни ҳам ола қол, бутун бешпасини оламизми, профессор? Иккига кўпайтирамизми ё майдалаб ўйнаймизми? Яна бир кути иккига оширмаймиз деяпти. Хўш, хўш, хўш, профессор етиб олади, ҳаммаси тушунарли, иш пачава, бир карра саккиз ва профессорга ҳемири ҳам йўқ...

Радиокарнайдан баланд, шовқинли янги мусиқа янграйди Макмёрфи репродукторга қараб қўяди ва олдингидан ҳам қаттиқроқ қичқириб, бўш келмайди:

— ... эҳе-ҳе-ҳей, навбатдаги ким, жин урсин, оласанми ё жуфтакни ростлайсанми... Ҳўп-па, ушла...

Шу тариқа соат тўққиз яримда чироқни ўчиргунларича ўйин давом этади.

Мен бутун тун Макмёрфининг ўйинини кузатсам бўларди — унинг қарта сузишлари, жаврашлари, шерикларининг кўзларини шамғалат қилишлари, уларни ўйинни ташлаб, туриб кетишгача олиб боришлари, сўнг уларда ишонч пайдо қилиш учун бир ё икки қўлни ютқазиб, ўйинни давом эттиришлари гоят мароқли эди. Бир гал танаффус пайтида у стул-пустули билан ўзини орқага ташлаб, қўлларини боши орқасига қилиб, шундай деди:

— Зўр лўттибознинг сири нимада — у олифта-сатангта нима кераклигини, унинг нима олишини, қандай миясига қўйишни фаҳмлаб туради. Мен буни ёзда кўчма аттракционларда ишлаганимда билиб олганман. Олдинга бир жаноб келади, сен унга бош-оёқ кўз югуртирасан ва дейсан: "А-ҳа, мана бу ўзини ҳеч кимга бўй бермайдиган деб билади". Сен уни ҳар гал туширганингда, у сенга акиллаб қолади, сен кўрқиб, жонинг чиққудек бўласан, қуёндек қалтирайсан ва унга дейсан: "Худо ҳаққи, муҳтарам зот, ташвишланманг. Кейинги қўл бизники бўлади, муҳтарам зот". Кейин иккалангиз ҳам ўзингизга керагини оласиз.

У олдинга энгашади ва стулнинг олдинги икки оёғи полга тақ этиб тушади. У қартани олади, бошмалдоғи билан шақирлатиб ўтиради, столга уриб текислайди, икки бармоғини ҳўллайди.

— Сиз ҳақингизда, жаноб ҳақида, мен шу нарсани тушуниб етдимки, сизга катта банка кўринишидаги хўрак керак экан. Мана сизга бошламасига опшюққина ўнталик. Қани, чуҳ, кетди-ик! Қўрққанлар қарамаси-ин...

У бошини орқага ташлаб, қаҳ-қаҳ уриб кулади, уларнинг пул тикишларини зимдан кузатади.

Қаҳ-қаҳ кулгилар хонада бутун оқшом тинмади, қартани сузаркан, у турли латифалар айтиб, ўйинчиларнинг ичагини узмоқчи бўларди. Лекин ўйинчилар ўзларини тийиб туришарди: аллақачон жонларига тегиб бўлганди. Шунда у кулдиришдан тўхтаб, жиддий ўйнай бошлади. Икки марта харифлар банкни ундан олиб қўйишди, бироқ ҳаял ўтмай у сотиб олар ёки қайтадан ютиб оларди, унинг ҳар икки томонидаги сигареталар ғарами ўсиб борарди.

Кейин, үйин охирлаб қолганда, у ютқазга бошлади, уларга шу қадар тез бой бердики, ҳарифлар мағлуб бўлганларини эсларидан чиқариб юбордилар. У охириги үйинда иккита сигарета ютқазгади, қарта дастасини столга қўяди, ух тортиб ўзини орқага ташлайди, кўзларидан қалпоқчасини кўтаради — үйин тамом.

— Хўш, муҳтарам зотлар, мен сизга айтсам, бироз ютдик, қолганини ютқаздик. — Жула ғамгин бош чайқайди. — Билмадим... Очкога устаси фаранг эдим, лекин, йигитлар, сизларнинг олдингизда мен ип эшолмай қолдим. Сизларнинг қанақадир сирли йўлларингиз бор, эртага бунақа фирибгарлар билан пулга бас бойлашгани одамнинг қандай юраги дов берсин.

Уларнинг бу гапдан қандай маъно чиқаришларини у хаёлига ҳам келтирмайди. У үйинни уларга қўйиб берди, кузатиб турган бизлар эса буни жуда тушуниб турардик. Ҳайишчилар ҳам. Аммо ҳозир ютиб олинган эмас, фақат қайтариб олинган сигареталарни (чунки аввал-бошданоқ бу сигареталар уларнинг ўзлариники эди-да) тутамлаб ялаётганларнинг чеҳрасида шундай бир кинояли табассум жилва қилардики, гўё улар Миссисипидаги энг пихини ёрган учарлардан.

Семиз санитар ва ҳамма Гивер деб чақирадиган санитар бизни кундузги хонадан ҳайлаб чиқаради ва калитча билан занжирдаги чироқларни ўчира бошлади, бўлим ичкараси қоронғилашган сайин жиккаккина холдор ҳамширанинг кўзлари шунчалик чақноқ кўринади. У шиша хона эшигида туриб олиб тунги ҳақдори улашарди, беморлар навбатга туришади, ҳамшира эса бугун кимга қандай дори беришда адашмасликка ҳаракат қилади. Сувни қаёққа қуяётганига ҳам қарамайди. Унинг бутун диққат-эътибори башарасида кўрқинчли чандиғи бор анови баҳайбат жиннида — у қалпоғини бостириб кийганча қизга яқинлашиб келарди. Макмёрфи қоронғи хонадаги қарта столдан турганини, қамоқхона қўйлагининг тугмаси очиқ ёқасидан чиқиб турган кўкрак жунини қалдоқли бармоқлари билан бураганча бу томон йўл олганини кўриб қолганди. Барзанги яқин келганда қизнинг ўзини четга олганидан билдимки, ҳойнаҳой, катта ҳамшира уни олдиндан огоҳлантириб қўйган — бу жиннидан эҳтиёт бўлиш керак, бу шаҳватпараст аёл зотининг кушандаси, яъни маньяк.

Қизнинг кўркув тўла катта-катта кўзларини ундан узмай қараб турганини Макмёрфи сезиб қолди, шунинг учун бошини эшикка суқади-да, танишиш учун оғзини катта очиб дўстона жилмаяди. Қиз ўзини йўқотиб қўяди ва сувли графинни оёғига тушириб юборади. У дол-вой қилиб, бир оёғида сакрай бошлади, менга узатган ҳақдориси стакан ичидан тўғри қип-қизил холи кўриниб турган сийнаси ичига кириб кетади.

— Ҳамшира, ёрдам берсам майлими?

Чандиқ ва игна излари босган, хом гўшт рангидаги қўл пост эшигида суқилади.

— Кирманг! Мен билан бўлимда иккита санитар бор!

Қиз кўзлари билан санитарларга ишора қилади, аммо улар узоқда сурункалиларни қаравотга боғлаш билан овора эди, ёрдамга тезда етиб келиб улпуришмасди. Макмёрфи ҳиринглайди ва кафтини ағдариб кўрсатади — пичоқ йўқлигини айтмоқчи бўлади.

— Ҳамшира, мен ҳеч нарса қилмоқчи эмасдим, шунчаки...

— Кирманг! Беморларнинг бу ерга... Йўқ, кирманг, мен католикман! — Шундай дея у бўйнидаги тилла занжирни тортади, хочга қўшилиб унинг ёқаси ичидан ҳалиги ҳақдори ҳам отилиб чиқади. Макмёрфи қўлини унинг нақ бурни тағида силкитади. Қиз чийиллайди, хочни оғзига тикади, худди уни бошига туширмоқчи бўлишаётгандек, афтини бужмайтиради, ранги қув оқаради, бундан сийнасидаги қизил холи янада товланиб кетади. Ниҳоят, у кўзини очади — қаршисида ўша-ўша қалдоқли кафт турарди, кафт ўртасида эса — қизил ҳақдори.

— ... сиз тушириб юборган мана бу гулчелакни олиб бермоқчи эдим, холос.

— Шундай дея у иккинчи қўли билан графинни узатади.

Ҳамшира чийиллаб ух тортади. У графинни олади.

— Раҳмат. Хайрли тун, яхши ётиб турунг. — Шундай дея кейинги бемор юзига эшикни тарақлатиб ёпади — бутунча ҳақдори бериш етарли.

Ётоқхонасида Макмёрфи ҳақдорини менинг кўрпамга итқитади.

— Обакидандон шимасанми, сардор?

Мен бошимни чайқайман, у эса зарарли ҳашаротдек бир чертиб ҳапдорини кўрпадан учириб юборади. Ҳапдори полдан сакраб кетади ва чигирткадек чириллаб кўяди. Макмёрфи ухлагани ечинади. Ишчи шими ичидан катта-катта қизил кўзли наҳанг суврати туширилган қоп-қора шойи трустик кийиб олганди. Унинг трустикига қараб турганимни кўриб, у жилмаяди.

— Орегона штати университетининг адабиёт бўлимида ўқийдиган бир қиз совға қилувди, сардор. — У резина ишгонбоғини қорнига тарс-тарс уриб тортади.

— Шунинг учун мени рамз дейди.

Унинг қўллари, бўйни ва юзи офтобда куйган, ҳаммасини жингалак жигарранг юнг қоплаган. Кенг елкаларида нинали ёзувлар — ”Жанговар бўйинбоғлар”¹ ва қўлида М-1 милтиги тутган қизил кўзли ва қизил шохли шайтон, иккинчи елкасида — қарталар елпуғичи, тузлар ва саккизликлар. У думалоқланган кийимини менинг каравотим ёнгинасига ташлайди ва ёстигини дўшослайди. Унга менинг ёнимдан жой беришганди.

Кўрпага суқилади-да, менга дейди:

— Қани, ёнбошладик, бўлмаса, ана, қоровой келаяпти чироқни ўчиргани.

Атрофга қарайман: санитар Гивер келарди — туфлиларимни ечаман ва мени каравотга кўндаланг қилиб чойшаб билан боғлаб кўйгани етиб келганида кўрпага суқиламан. Мени боғлаб бўлгач, у сўнгги бор хонага кўз югуртириб чиқади, ҳиринглайди ва чироқни ўчиради.

Ётоқхона деярли қоп-қоронғи, фақат постдан тушиб турган йўлакдаги нур сал-пал ёруғ аралаштирган. Мен ёнимдаги Макмёрфини илғаб турибман, у чуқур ва бир текис нафас оларди, устидаги адёл бир кўтарилиб, бир тушарди. У тобора секин нафас олабошлайди, назаримда у ухлаб қолганди. Сўнг унинг каравотидан худди от пишқиригидек паст хириллаган товуш кулоққа чалинади. У ухламаётганди, нимадандир жим куларди. Кейин кулгидан тўхтайди-да, шивирлайди:

— Қоровой келаяпти деганимда оёғи куйган товукдек питиллаб қолдинг-ку, сардор. Сени қар дейишаётганди.

Қанча замонлардан бери биринчи марта мен қизил ҳапдорисиз ухлагани ётдим (агар уни ичмай яшириниб олсам, қизил холи бор тунги ҳамшира ортимдан санитар Гиверни овга юборади, у фонус нурида мени ҳамширага укол қилдиргани олиб кетади), шунинг учун санитар келганида ўзимни ухлаганга солиб ётаман.

Қизил ҳапдори ичсанг, сен нафақат ухлайсан: сени фалаж қилиб, қимир этказмай кўяди. Шунинг учун улар менга қизил ҳапдори беришади — эски бўлимда мен тунлари уйғонардим ва ухлаётган беморларни не кўйларга солишларини кўрар эдим.

Жим ётибман, билинар-билимас нафас оламан, нима бўлишини кутаман. Зим-зиё қоронғилик, нарида резина тагчармларда оҳиста юришади, ётоқхонасига икки бор кўз солишади, биттама-битта фонус тутиб қараб чиқишади. Кўзимни юмиб олсам-да, ухламайман. Юқоридан чўзиқ увиллаган нола келади — кимнидир код сигналларини олиш учун токка ўтқазилган.

— Бир қулгум пиво бўлсайди, тун узоқ, — бир санитарнинг бошқасига шивирлаганини эшитаман. Резина тагчармлар ҳамшира постига томон шипиллаб кетади, у ерда музхона бор. — Пивони яхши кўрасанми, холпошша? Тун узоқ-а.

Тепадаги одам жимиб қолди. Деворлардаги машиналарнинг инграшлари пасайиб, бора-бора бутунлай ўчади. Касалхонада жимжитлик — фақат уйнинг аллақарида узоқдан илгари мен илғамаган майин шовуллаш эшитилади — худди тунда тўғондаги катта электростанциядай. Босиқ, тинимсиз, ваҳшиёна кудрат.

Йўғон қора санитар йўлакда турибди, уни кўриб турибман, атрофга аланглайди ва ҳиринглайди. Аста ётоқхона эшиги олдига кириб келади, нам кафтларини қўлтиқларига суртади. Ҳамшира пастдан тушган нурдан ётоқхона деворига унинг кўлкаси тушади — филдай баҳайбат, у эшикка юриб келиб

¹ “Б ў й и н б о ғ” ёки “ч а р м б ў й и н л а р” — денгиз пиёда аскарларининг лақаби.

бизларга аланлаганда соя кичрайди. У яна ҳиринглайди, девор ёнидаги жавонча эшигини очиб, унга бошини тикади.

— Жуда зўр, қароқларим, қотиб ухлайверинглар.

Дастакни бурайди, эшик тагидаги бутун пол элеватор платформасидек пастга шўнғийди.

Ётоқхона полидан бошқа ҳеч нарса қимирламайди, бизлар деворлар, эшиклар ва палата деразаларидан, каравотдан, тумбочкадан ва бошқа нарсалардан тезгина нари сузиб кетамиз. Механизмлар афтидан, шахтанинг барча тўрттала бурчагидаги тишли филдираклар ва тишли рельслар овози чиқмайдиган қилиб мойлаб ташланганди. Фақат беморларнинг нафас олишларию бизга тобора яқинлашиб келаётган шовқинни эшитаман. Биздан ярим километр наридаги эшиқдан тушаётган нур шахта деворларини хира чангга белади. Хиралашиб бораверади, бораверади, кейин эса бизга узоқдан шахта деворларидан акс садо бериб қичқириқ янграйди: "Кириглар!" — сўнг зимзиё қоронғилик чулғайди.

Пол чуқур ердаги қандайдир қаттиқ нарсага қўнади ва енгил силкиниб тўхтайди. Миттигина зулумот, чойшаб ичим тўлиб нафас олишимга йўл қўймайди. Уни нари сураман ва шу вақт пол аста силкиниб олға силжийди. Қандайдир филдиракчалар, мен уларнинг товушини эшитмайман. Ҳатто қўшнилари нафасини ҳам эшитмайман ва дарҳол англайман — бояги шовқин шунақанги кучаядики, қулоқни чипша битказди. Биз унинг қоқ ўртасидамиз. Мен тирноқларим билан лаънати чойшабни тортаман ва охири ундан кутуламан, шунда бутун девор юқорига қараб кетади ва катта машина зали кўринади, унинг на боши, на охири бор, юзлаб домна печлари алангасининг гира-шира ёғдусида темир кўприкчалардан терга ботган, белигача яланғоч, уйқусираган одамлар кириб келади.

Кўраётганларим худди овоз бериб жаранлагандек туюлади — худди улкан тўғоннинг ичига ўхшайди. Улкан мис қувурлар юқорига, зулматга кириб кетган. Симлар узоқда кўзга кўринмас трансформаторлар томон чўзилган. Моторлар, муфтлар, генераторлар бошдан-оёқ шилимшиқ мой ва чангга кўмилган — бири қиш-қизил бўлса, бири тим-қора.

Барча ишчилар бир хилда ҳаракат қиларди, юришлари равон, худди сузаётгандай. Ҳеч ким шопмайди. У бир сония тўхтайди, регуляторни бурайди, тутмачани босади, рубильникни кўяди, учкун чақнаб, унинг юзини бир томондан опшоқ ёритади. У пўлат зиналардан юқорига қараб югуради.

Ишчи чопиб кетаётган кўзини юмади ва теракдай қулайди, ёнидан чопиб кетаётган икки ўртоқ уни ушлаб қолади ва юриб кетаётган уни ёни билан печкага улоқтиради.

Ётоқхона поли шахтадан машина залига юриб чиқади. Бизнинг устимизда худди кушхонадагидай осма транспорт турганини кўраман, — музхонадан қассобга осонгина олиб бориш учун рельслардан юривчи роликлар ўрнатилган. Шим, оқ кўйлак кийган, енглари шимариелиқ ва калта бўйинбоғ таққан икки одам каравотларимиз узра темир кўприкча панжарасига суяниб турганча суҳбатлашади, қўллари билан ҳаракатлар қилади, мундштуқларидаги узун сигареталар қизил ҳалқалар чизади. Улар суҳбатлашмоқда, лекин овозларини улкан зал юғиб юбормоқда эди. Биттаси бармоқларини қирс этказди, энг яқиндаги ишчи шартга ўтирилиб қарайди ва унга томон югуради. У мундштуги билан каравотлардан бирини кўрсатади, ишчи пўлат зинага ўқдай учади, бизнинг олдимизга келади, худди картошка хирмонидек икки баҳайбат трансформатор ўртасига яширинади.

Яна пайдо бўлади, шифтдаги рельсга осиб қўйилган илмоқни олиб келади, илмоқдан ушлаганча йирик-йирик одимлар билан менинг каравотим олдидан ўтиб кетади. Аллақардан тушган ёруғлик нақ менинг устимдан унинг юзини ёритади. Келишган, дағал ва ниқобга ўхшаш мум чехра ҳеч нима истамайди. Бундай чехралардан миллиончасини кўрганман.

Каравотга яқинлашади, бир қўли билан сабзавот Бластикнинг товонидан тугиб, икки килограмм юкдай уни ҳавога кўтаради, иккинчи қўли билан ишчи илмоқни товон пайига жойлайди ва энди қария оёғи осмондан бўлиб осилиб қолади, унинг рангпар юзи шишиб кетди, кўзларидан кўрқув ва даҳшат

акс этади. У иккала қўли ва бўш оёғини ўйнатади, пижамаси этаги юзини ёпади. Ишчи пижамани тутамлаб, қоп оғзидек бурайди, юк осилган аравани кўприкчага судрайди ва оқ кўйлакли икки одамга бошини кўтариб қарайди. Бири камаридаги қиндан наштарни олади. Наштарга занжир пайвандланган. У наштарни ишчига туширади, занжирнинг иккинчи учи ишчи қурол билан қочиб кетмаслиги учун тутқичга улаб қўйилган.

Ишчи наштарни олади, бир сермаб Бластик кўкрагини кўндалангига кесади ва чол энди уригмай қўяди. Мен қусиб юборишдан ўзимни зўрга тийиб турардим, аммо ўйлаганимдай ичак-чавоқлар тўкилиб тушмади, қон оқмаяпти — фақат тизиллаб қўр ва занг тўкилаяпти, ҳар замонда симча ёки шиша милтиллаб қолади. Ишчи энди тиззасидан шу қиринди-чиқиндилар ичида турарди.

Қаердадир ўчоқ жағини очади, кимнидир ямлайди.

Сакраб турмоқчи, югурмоқчи ва Макмёрфини, Хардингни, кимни бўлса ҳам уйғотмоқчи бўламан, аммо бундан маъно йўқ. Силгалаб биттасини уйғотаман-да, у: оббо аҳмоғ-ей, миясини еган, нималарни ўйлаб юрибсан, дейди, вассалом. Қайтанга ишчининг мени ҳам ўшандай илмоққа осишга, қани, бу ҳиндиваччаларнинг ичида нима бор экан, бир кўрайлик-чи, дейишга ёрдамлашгани қолади, холос.

Хира машинанинг хуштак чалиб чиқарган совуқ нафаси кулоғимга чалинади, Макмёрфининг каравоти остидан дастлабки жилгалар ўрмалаб чиқа бошлайди. Худо хоҳласа туманда беркиниб олишга фаросати етиб қолар.

Аҳмоқона вайсашни эшитаман, қандайдир таниш одамни эста солади, бошқа томонга қараш учун бироз буриламан. Юзи шишган, тақирбош бу жамоатчилик билан алоқалар бўйича ходимнинг нега бунақа шишиб кетгани устида беморлар тинмай баҳслашадилар. "Тугса керак дейман-ов", — дейишади улар. "Тугмайди, ишонмайман ҳам, ахир эркакнинг туққанини ким эшитган?" — "Бир ҳисобдан тўғри, аммо сен ҳеч қачон шунақа эркак ҳақида эшитганмисан ўзи?" Биринчи бемор елка қисиб, бош ирғаб қўяди: "Қизиқ гаплар".

Ҳозир у ечинган, эғнида фақат елкаси ва кўкрагига ғаройиб сувратлар чизиб ташланган узун кўйлак. Ниҳоят, мен унинг чинданам иккиқат бўлганини кўраман (у ёнимдан менга кўз ташлаб ўтаётганида кўйлаги бироз орқага сурилиб кетди), ўзини шунақанги чандиб олгандики, ҳали-замон пақ этиб ёрилиб кетгудек ҳолда эди.

Белдамчасига эса бештача шалвираган нарса осилган, тутунга ўхшаган сочларига ҳам шунақа нарсалар осиб олган.

Қўлидаги фляжкадан ниманидир хўшлаб-хўшлаб қўяди — суҳбатга томоғини хўшлаб турмаса бўлармиди, яна бир қўлида камфорали тупдон — бадбўй ҳидни кесиш учун дам-бадам уни бурнига олиб борарди. Орқасидан бир гала муаллимаю толибалар йўрғалаб келишарди. Барчаси кўк пешбандда, сочлари майда тутамчалаб турмакланган. Тақирбош уларни бошлаб бораркан, тинмай нималарнидир уқдирар эди.

Кулиги бир нарса эсига тушиб қолади ва гапидан тўхтайди, ҳиринглаб юбормаслик учун фляжкадан хўшлайди. Шу пайт толибалардан бири саросима ичида ўтирилади-да, товонидан осилган, чавоқланган сурункалини кўриб қолади. Қиз додлаб, ўзини четга этади. Жамоатчилик билан алоқалар бўйича ходим бошини буриб, мурдани кўради ва унинг суяксиз қўлидан тутиб айлангириш учун олдинга ташланади. Толиба унинг ортига яширинади, қўрқиб қараб туради, аммо юзида ҳаяжон.

— Кўраяпсизларми? Кўраяпсизларми? — кўзларини ўйнатиб айлангиради, фляжкадан тинимсиз хўшлайди — у кулидан ўзини туголмайди. Афтидан, кулидан ёрилиб кетса ҳам ажаб эмас.

Ниҳоят, кулидан тўхтайди, машиналар сафи бўйлаб юришда ва тушунтиришда давом этади. Бирдан тўхтайди ва пешонасига шап этиб уради.

— Эҳ, калламдан чиқиб кетибди! — Яна бир ўлжани кучоқлаб, белдамчага боғлаш учун осилган сурункали томонга чошиб кетади.

Ўнда ва сўлда худди шундай нохуш ишлар содир бўларди... жиннилар, бемаъни ишлар, шунақанги аҳмоқона ва ваҳшийна ишларки, йиғлаб юборгинг келади, шунақанги ҳақиқатга ўхшаганки, кулиб юборгинг келади... бироқ туман қалинлашиб боради, бошқа томоша қилмаса ҳам бўлади. Шу пайт кимдир

қўлимдан туртади. Нима бўлаётганини энди билиб турардим: кимдир мени туман ичидан суғуриб олади ва биз яна палатада пайдо бўламиз, тунда рўй берган нарсалардан ном-нишон йўқ, — агар борди-ю, бу ҳақда бировларга оғзимдан гуллайдиган бўлсам, улар менга қараб: “Жинни, шунчаки босинқирабсан, тўғон қаърида улкан машина зали бўлишига, унда роботлар одамни қийма-қийма қилишлари ҳеч ақлга сиғадими ўзи”, дейишлари аниқ.

Ахир бўлмаган бўлса, унда одам уни қандай кўради?

Мени туман ичидан қўлимдан ушлаб тортган мистер Тёркл эди, у мени силкитиб жилмаяди. У дейди:

— Ёмон туш кўрдингиз, миста Бромден — у санитар, ўн бирдан еттигача узоқ тунда бир ўзи навбатчилик қилади, — узун лиқилдоқ бўйинли, доим уйқусирагандай кулиб турувчи кекса занжи. Ундан доим ичкилик ҳиди келиб туради. — Қани, ухлаб олинг, миста Бромден.

Бошқа сафар, агар қаттиқ боеланиб, қимирлай олмай қолганимда, чойшабни бироз бўшатиб кўярди. Агар кундузги смена у ҳақда нималар ўйлашидан кўрққанида у бундай қилмасди, албатта, бунинг учун уни ишдан ҳайдашлари мумкин; лекин улар мени ўзи бўшатиб олган деб ўйлашади. У буни менга яшилик қилмоқчи, ёрдам бермоқчи бўлганидан қилаётгандек туюлади — яхшилик қил — балиқ билади, балиқ билмаса холиқ билади.

Бу гал мени бўшатиб кўяди-да, мен илгари кўрмаган икки санитар ва бир ёш врачга қарашгани кетади — улар Бластикни замбилга жойлашади ва чойшаб тагига олиб кетишади, чолга ҳаётлигида тушида кўрмаган мулойимлик билан муомала қилмоқда эдилар.

Эргалаб, Макмёрфи мендан олдин оёққа туриб олибди — Жулз Девордаюрар амакидан кейин мендан эрта турган биринчи одам. Жулз кекса, айёр занжи чол бўлиб, тунда қора санитарлар дунёни бир томонга оғдириб юборадилар деган ўз назариясига эга эди. Уларни кўриш учун у тўшакдан эртароқ суғурилиб чиқишга аҳд қилганди. Жулз каби мени ҳам палатага қанақа аппаратни киритиб юборишларини ёки соқол олиш хонасида қандай хушёрлик билан туришларини кузатиш мақсадида эртароқ туриб оламан, навбатдагиси тургунича ўн беш дақиқача мен санитарлар билан танҳо йўлакдаман. Бугун тонгда бўлса адёл тагидан суғурилиб чиқар-чиқмасимдан Макмёрфининг ҳожатхонадан келаётган овози қулоғимга чалинади. У куйларди! Дилида зарра гами йўқ одамдай вадаванг кўйиб куйларди. Овози тиниқ, кучли, цемент ва пўлатда ажойиб акс садо берарди.

“Мендаги отларингни ўзинг боқсанг бўларди...”

Овози ҳожатхонада гумбураб чиқаётганидан ўзи завқланарди.

“Ёнимда бўлсанг бир дам кўнглим яна тўларди”.

У нафасини ростлайди, овозини бадтар кўтаради, товушининг баландлиги шунчаликки, деворлардаги симлар тиграмоқда эди.

“Отларим кўйларингнинг сулисини емайди. — У усулни ростлаштиради, бир парда тушади ва шеър сўнгига етади: — Хайр, жонгинам, кутма, ёринг энди келмайди”.

У куйлаяпти! Ҳаммани эсанкиратиб кўйди. Бунақасини бу бўлимда кўп йиллардан бери ҳеч ким кўрмаган ҳам, эшитмаган ҳам эди. Ётоқхонадаги ўткирларнинг кўпчилиги тирсақларида туриб олишган, кўзларини пир-пир қилиб, қулоқ солишади. Улар бир-бирларига қарашади ва қош учирашади. Санитарлар нечук униси ўчиришмаяпти? Илгари ҳеч кимнинг бундай шовқин солишига йўл кўйишмасди. Янги келган билан нега бошқалардек муомала қилишмаяпти? У ҳам боши юмалоқ одам-ку, бир куни кучдан ҳам қолар, бизлар каби ўлар ҳам...

Ётоқхонадан йўлакка чиқаман ва шу топ ҳожатхонадан Макмёрфи чиқиб келади. Бошида қалпоқча ва шундан бошқа ҳеч қандай кийими йўқ — фақат сонига сочич тутиб олганди. Иккинчи кўлида тиш чўткаси. У йўлакда турибди, ўнгга ва сўлга қарайди, товонини муздай тош полдан сақлаш ниятида оёқ учида кўтарилади. Ўзига жиккаккина санитарни танлайди-да, унинг олдига

яқинлашади ва бешикдан буён яқин дўстидек шарақлатиб елкасига шапалоқ уради.

— Ҳой оғайни, жағни тозалагани пастани қаердан топса бўлади?

Пакананинг боши бурилади ва бурнини қоқ суяк қўлларига тирайди. Уларга тумшайиб қарайди, сўнг тезгина атрофга кўз югуртиради, анови иккаласи узоқдами, ишқилиб; сўнг Макмёрфига жовонни фақат олтию қирқ бешда очишларини айтади.

— Тартиб шунақа, — дейди у.

— Ростданми? Пастани ўша ерда сақлашадими? Жовонда-я?

— Шунақа, жовонга солиб қўйилган.

Санитар пол артишда давом этмоқчи бўлади, аммо мана бу қўл ҳамон каттакон қизил чангақдек унинг елкасидан маҳкам қисиб турарди.

— Жовонга солиб қўйилган дейсанми? Ана холос, пишди гилос, хўш, нима учун солиб қўйишади, нима дейсан? У хавфли эмасдир-ов? Одамни заҳарламайдими, а? Идишчаси бошни ёрмайдими? Хавфсиз буюмни нега энди қулфлаб қўйишади — чинжалоқдай матоҳ-ку, ўша тиш пастаси қурмагур?

— Бўлимда тартиб шунақа, мистер Макмёрфи, бунинг сабаби ҳам бор. — Бу сабабга Макмёрфининг ишонмаганини кўриб, у елкасида турган унинг қўлига қараб тагин тумшайди ва қўшимча қилади: — Ҳар ким кўнглига келган вақтда тишини юваверса, охири нима бўлишини биласизми?

Макмёрфи унинг елкасини қўйиб юборади, кўкрагидаги малла юнгни тутамлаб ўйнайди ва ўйга толади.

— Эҳа-ҳа, ана энди тушундим нимага шама қилаётганингни, бўлимдаги тартиб — ҳар овқатдан кейин тишини тозаламайдиганлар учун экан-да.

— Эй худойим, наҳотки шуни ҳам тушунмасангиз?

— Йўқ, энди тушунарли. Одамлар миясига келганда тиш ювадиган бўлиб қолган дедингми?

— Ҳа-да, шунинг учун ҳам...

— Йўқ, тасаввур қиласанми? Ким олтию ўттизда тиш тозалайди, ким олтию йигирмада... бу ёғини сўрасанг, олтидан бошлаб юборишади. Йўқ, сен тўғри айтдинг.

Мен девор олдида турибман, у занжининг елкаси оша менга кўз қисиб кўяди.

— Мен полни артиб қўйишим керак, Макмёрфи.

— Ўҳ! Сени ишдан қўймоқчи эмас эдим. — У ортга чекинади, санитар эса полга энгашади. Бироқ Макмёрфи яна яқин келади ва эгилиб, санитарнинг жез банкасига мўралайди. — Эй, қарагин-а, бу ерда нима ёзилган?

Санитар қарайди.

— Қасққа қарай?

— Банкага қара, кичкинтой. Банкангдаги қанақа кукун?

— Бу... совун кукун.

— Ўзи, умуман пастада юваман тишимни, аммо... — Макмёрфи чўткани кукунга тикади, айлантиради, суғуриб олади ва банка қиррасига уради, — аммо шу ҳам бўлаверади. Ташаккур. Бўлимдаги тартиб тўғрисида эса кейин гапашамиз.

Сўнг яна ҳожатхонага қайтиб кетади ва яна тиш чўткаси ҳаракати билан бўлиниб-бўлиниб турган қўшиқ қулоғимга чалинади.

Бир дақиқача санитар унинг ортидан қараб қолади, сурранг қўлида латта ҳаракатсиз осилиб турарди. Сўнг у кичрик қоқлади, атрофга аланглайди, уни кузатиб турганимни кўради, олдимга келади, йўлак бўйлаб кезинишпа ундайди, мени кун-кеча пол ювганим жойга олиб боради.

— Мана! Мана шу ерда, жин урсин сени! Шу ерда ишла, амманнинг бузоғидай қараб турма! Шу ерда! Шу ерда!

Мен эгиламан ва кулганимни кўрмасин деб унга орқа ўтирганча полни арта бошлайман. Макмёрфининг санитарни олиб келганидан хурсандман, бу ҳар кимнинг ҳам қўлидан келавермайди. Отам уздабурон — ўшанда шартнома пулини ундиргани ҳукумат бошлиқлари келишган эди, отам эса оёғини тираб туриб олганди, қошини чимириб, икки кўзи осмонда эди. Осмонга қараганча: “Канада

ёввойи ғозлари учаяпти”, деди. Бошлиқлар унга қараганча қоғозларини шатир-шутир қилишганди: “Нималар деяпсиз?... Э-э, йилнинг бу палласида ғозлар бўлмайди... Э-э, ғозлар — йўқ”.

Улар шарқий соҳил сайёҳларидай гапирар эдилар — улар ҳам ҳиндилар билан бошқачароқ гаплашиш керак деб ўйлашади, акс ҳолда тушунишмайди. Отам бўлса уларнинг гаплашаётганини эшитмагандек тураверганди. Кўзини осмондан узмасди. “Ғозлар учаяпти, оқтанли одам. Биласизларми, улар қанақа? Бу йил улар ғозлар. Бултур ҳам ғозлар эди. Ундан олдинги йили ҳам, ундан олдингидан олдинги йили ҳам ғозлар эди”.

Улар бир-бирлари билан кўз уриштириб, йўталиб қўядилар. “Балки шунақадир, сардор Бромден, бўпти. Ғозларни ўз ҳолига қўйинг. Шартнома билан танишинг. Биз таклиф қилаётган нарсамиз сизга... халқингизга катта фойда келтиради... қизилтанлилар ҳаётини ўзгартириб юборади”.

Отам дейди: “Ундан олдинги йили ҳам, ундан олдингидан олдинги йили ҳам...”

Уларни калака қилишаётгани бошлиқларнинг миясига бориб етгунча бутун кенгаш кулавериш ичаги узилаётганди. Бамаки ва П.Бўри ерда думалаб кулар ва нафаси бўғилиб дерди: “Биласизларми, улар қанақа, оқ одам”.

Ушанда бошлиқларни хўп калака қилишганди; улар ортларига ўгирилишди-да, бир сўз ҳам демай, қип-қизил бўйинларини кўрсатганча катта йўлга қараб кетишди, бизлар эса кулиб қолавергандик. Баъзан кулги нима қилиши мумкинлигини унутиб қўяман.

Катта ҳамширанинг калити кулфга суқилади ва у ичкарига кирар-кирмас санитар унинг ёнида пайдо бўлади, кичик ҳожати қистагандек оёғи питиллаб туради. Мен улардан сал беридаман, унинг Макмёрфи исмини икки бор тилга олгани қулоғимга чалинади, у Макмёрфининг тишини ювгани ҳақида гашираётганини англайман, аммо тунда оламдан ўтган кекса сабзавот ҳақида чурқ этмайди. Қўлларини ўйнатади, каллаи саҳарлаб бу маллавоёв не томошалар кўрсатганини маълум қилади — барча қондани бузади, бўлимдаги тартибга риоя этмайди, ўзингиз уни йўлга солмасангиз бўлмайди.

То санитар гапини тугатмагунча унга кўзларини ўқдай қадаб туради, сўнг у Макмёрфининг қўшиғи аввалгидан ҳам баландроқ янграётган ҳожатхона эшиғига қарайди.

Отанг қашшоқ одам экан, ҳемири йўқ ёнида,
Мени эса санагиси келмас одам сонда.

Аввалига унинг юзида ғамгин ифодалар пайдо бўлди: худди биз каби у ҳам анчадан бери қўшиқ эшитмаган эди ва бу қанақа товуш эканини дафъатан англаб етмайди.

Менга деса дунёни ўт олиб кетмайдими,
Ҳар кимнинг ғами бошқа, ўзига етмайдими?

Яна бир дақиқача у эшитиб туради, худди туш кўраётгандек бўлади, сўнг бирдан тоша бошлайди. Бурун катаклари керилади, дам сайин катталлашиб, шунақанги улканлашиб даҳшатли қиёфага кирадики, бунақасини мен Тейбер замонидан бери кўрмаганман. Елка ва бармоқ суяклари шақирлаб ҳаракатга келади. Босиқ чийиллаш қулоғимга киради. У жойидан кўзғолади, мен деворга қапишаман, сўнг юк машинасидай гумбураб ёнимдан ўтиб кетади, тўқима сумка кўтарган санитар эса тиркама каби унинг ортидан эргашади.

У ана шундай вазоҳат ва таҳдид билан бостириб бораётган бир паллада сонига сочиқ тутган кўйи ҳожатхонадан Макмёрфи чиқиб қоладими, — у таққа тўхтайди! У шунчаки ғужанак бўлиб оладими, боши сочиққа тегай-тегай деб қолади, Макмёрфи эса юқоридан жилмайиб қарайди. Аёлнинг табассуми сўлғинлашиб, лаблари чеккасида осилиб қолади.

— Салом, мисс Гнус-сен. У ёқда, эркинликда қалай?

— Нега сиз сочиқда... югуриб юрибсиз?
— Мумкин эмасми? — Макмёрфи сочиқнинг аёлнинг бурни тегай-тегай деб турган жойига қарайди, сочиқ ҳўл ва шилимшиқ эди. — Сочиқ тутиш ҳам тартибсизликка кирадими? Унда бизларга асло кун...

— Тўхтанг! Қимирламанг. Дарҳол ётоқхонангизга кириг-да, кийиниб олинг!
У ўқувчисига бақираётган муаллимадай қичқирарди, Макмёрфи эса гуноҳқор ўқувчидай синиқ товушда жавоб беради:

— Иложим йўқ, хоним. Тунда ухлаётганимда қандайдир ўғри сирпантириб кетибди. Сизнинг матрасларингизда тош қотиб ухлайман-да ўзиям.

— Сирпантириб кетибди?

— Шилибди. Ухлатибди. Ўмарибди. Ўғирлабди, — қувноқ оҳангда гапирди у. — Билсангиз, оғайнижон, кимдир латта-путталаримни сирпантирибди. — Бу унинг азбаройи кулгисини келтирганидан яланг оёқларида диркиллаш бошлайди.

— Кийимларингизни ўғирлабди?

— Ҳа-ҳа, шунақага ўхшайди.

— Қамоқхона кийимини-я? Нега?

Макмёрфи рақсан тўхтади ва яна лунжини осилтиради.

— Ҳеч нарса билмайман, фақат ётганимда у бор эди, уйғониб қарасам — йўқ. Ерга кирдими, кўкка чиқдими — худо биледи. Йўқ, мен тушунаман, хоним, у айтарлик дуруст матоҳ эмасди, қамоқхона кийими-да, дағал, исқирт, кўримсиз, буни тушунаман... ўзида дурустроғи бор одамга қамоқхона кийими — туф. Аммо яланғоч одамга...

— Ҳа, — ўйчан дейди аёл, — бу кийимни олишлари керак эди. Бугун эрталаб сизга яшил костюм беришган.

Макмёрфи бошини чайқайди, хўрсинади, аммо ўша-ўша лунжи осилган.

— Йўқ. Негадир беришмади. Эрталаб — лахтак ҳам олганим йўқ, бошимдаги мана бу қалпоқчадан бошқа.

— Уильямс! — қичқиради аёл санитарларга; санитар қочиб қолишга тайёр одамдек эшик тагида турарди. — Уильямс, бирров олдимга кела оласизми?

Санитар суякка интилган итдай унинг олдига сурғалиб келади.

— Уильямс, нега беморга кийим берилмади?

Санитар тинчланади. Қаддини ростлайди, жилмаяди, сурранг қўлини кўтарди ва йўлакнинг нариги бошидаги катта санитарлардан бирини кўрсатади.

— Бугун ич кийимлар учун мистер Вашингтон жавоб беради. Мен эмас. Йўқ.

— Мистер Вашингтон? — Аёл каттани жойига михлаб қўяди, у челақ узра швабраси билан қотиб туради. — Қани, бу ёққа келинг-чи!

Швабра унсиз челақка тушади, оҳиста, эҳтиёткорона ҳаракат билан у қўлини деворга тирайди. Сўнг бурилиб, Макмёрфига, кичик санитарга ва ҳамширага қарайди. Сўнг ўнганга ва сўлга аланглайди, кимга қичқиринишаётганини англамаётгандек бўлади.

— Бу ёққа келинг!

У қўлларини чўнтагига тикиб, аёл томон тарс-турс юради. У ўзи тез юрмайди, ҳозир эса шу нарсани кўриб турибманки, аёл уни муз қотириб қўйиши, бир қараш билан чилпарчин қилиб ташлаши мумкин: унинг Макмёрфи учун тайёрлаб қўйган бугун нафрати, ғазаб ўти энди қора танли санитарга қаратилган, йўлак бўйлаб учганча уни бўрон каби қуршовга олган, унинг оёқларига тушов солган эди.

Шу топ Макмёрфи ”Жоним Жоржия Браун” деган кўшиқни ҳуштак чалиб хиргойи қила бошлади, ҳамшира эса, худога шукур, санитардан нигоҳини узади. Унинг ғазаби дучандон ошганди — бундай ҳолда уни сира кўрмагандим. Қўғирчоқдек кулиб туриши беиз йўқолиб, қип-қизил чўққа айланган таранг симга ўхшаб қолганди. Агар беморлар ҳозир чиқиб қолиб, унга кўзлари тушганда борми, Макмёрфи ютиб олган пулларини йиғиб олган бўларди.

Санитар охири унганча етиб боради, бунга нақд икки соат кетди. У чуқур нафас олади.

— Вашингтон, нега беморга эрталаб кийим бермадингиз? Қаранг, унинг эгнида битта сочиқдан бошқа ҳеч вақо йўқ.

— Қалпоқчаси-чи? — шивирлайди Макмёрфи ва четини бармоғи билан туртиб қўяди.

— Мистер Вашингтон!

Катта санитар уни кўрсатган кичигига қарайди ва кичиги яна жунжикади. Каттаси узоқ тикилади, сўнг бошини буради, нигоҳи билан Макмёрфини чамалайди, кучли, маҳкам елкалари, истеҳзоли жилмайиши, бурнидаги чандиги, сочиқни жойида ушлаб турган қўлига бир-бир кўз солиб чиқади, сўнг кўзини ҳамширага қалайди.

— Мен ўйлабманки... — гап бошлайди у.

— Ўйлагансиз! Сизнинг лавозимингизда ўйлаш камлик қилади! Дарҳол унга кийим келтиринг, мистер Вашингтон, ёки икки ҳафта гериатрик бўлимда ишлайсиз. Шунақа. Бир ой кема ва ифлос ванналарда ишлагач, бу ердаги санитарлар иши озлигининг қадрига етадиган бўласиз. Ҳар қандай бошқа бўлимда эртадан-кечгача ким пол ишқалайди деб ўйлайсиз? Мистер Бромденми? Йўқ, сиз ўзингиз биласиз кимлигини. Беморларга қарасин деб биз сиз санитарларни хўжалик ишларининг анчасидан озод қилиб қўйибмиз. Айниқса уларнинг қип-ялғоч айланаб юрмасликларига қарашсин деб. Борди-ю, ёш ҳамшираларимиздан бири эртароқ келиб, пиджаксиз йўлақда чоғиб юрган беморга кўзи тушиб қолганда нима бўлишини тасаввур қиласизми? Хўш, тасаввур қиласизми?

Катта санитар нимани тасаввур қилишни билмасди, аммо гап нимадалигини англаб турарди. У кийимхонага йўрғалаб кетади ва Макмёрфига деб унга тўғри келадиганидан ўн ўлчам кичик кийим кўтариб чиқади, кийимни унга шундай ошқора нафрат билан узатадики, бунақасини умримда кўрмаганман. Макмёрфи эса саросимада, гўё санитардан кийимни қандай олишга ақли етмагандай, ахир бир қўлида тиш чўткаси бўлса, иккинчи қўли билан сочиқни тутиб турарди-да. Охири ҳамширага имо қилади, сочиқни ёяди-да, уни елкасига тўшайди — кийимилғич тайёр.

Ҳартугул сочиқ тагида калта иштони бор экан...

Пастда музлатилган аъзолар — юраклар, буйраклар, миялар ва ҳоказолардан навбатдаги туркумини келтиришди. Уларнинг бурчакли тарновдан музхонага тақир-туқир қилиб думалашини эшитаман. Хонада кўзга ташланмаган кимдир ашаддийлар хонасида биров ўзини-ўзи ўлдирганини айтади. Горлан Гроган деган одам экан. Мояк халтасини кесибди, ҳожатхона курсичасининг ўзида қон кетган, у ерда яна беш киши бўлган, у ерга ўлик ҳолда ағдарилиб тушмагунча ҳеч ким пайқаманган.

Мен бир нарсани тушунмайман-да: улар нега бунчалик бесабр бўлишади, озгина сабр қилиб туришганда, олам гулистон эди.

Уларда туманли машина қандай ҳаракат қилишини мен биламан. Европада улар билан аэродромларда бутун бир взвод ишлар эди. Разведкачилар бомбардимон қилишмоқчи, ёки генераллар биронта махфий ишни амалга оширмоқчи эканидан хабар топиб келишлари ҳамон учинч майдонини туманга бостиришарди.

Қурилма оддийгина: одатдаги компрессор бир бакдан сувни ва бошқа бир бакдан махсус мойни сўриб олади, уларни қисади ва машина учидаги қора қувурдан оппоқ булут шишиб чиқади, у бутун далаи тўқсон сония ичида туманга қошлатишга қодир эди. Европага қўнганимизда шундай машиналардан чиққан булут мен даставвал кўрган нарсаларимдан бири эди. Бизнинг юкчи самолётимизни дарҳол сезиб қолишди ва самолётга ўтиришимиз билан туман дастаси машинани ишга тушириб юборди. Биз тирналган доира илломинаторлардан жиллар бу машиналарни самолёт олдида олиб келганини, сўнг эса туман паға-паға бўлиб чиққанини, дала бўйлаб сузиб кетганини ва ҳўл пахтадай ойналарга ёпишиб қолганини кўриб турардик.

Самолётдан судья хўштагига монанд ҳолда юриб келишарди — лейтенант хўштак чаларди, унинг хўштаги олис сафарга чиққан гоз қичқиринининг ўзгинаси эди. Люкдан чиқдим-у, бир метрдан наридаги нарсани кўриб бўлмаслигига гувоҳ бўлдим. Ўзингни бийдай далада ёп-ёлғиз ҳис этасан, киши. Душмандан-ку кўрқмаса бўларди, аммо сен ўзингни ёмон ёлғиз ҳис қиласан. Товушлар музлаб қолар ва бир неча одим нарига бориб эриб кетарди, ўзингни ҳам белдан пастинг туманда эриб кетгандек оппоқ дунё ичида кўрасан.

Сўнг эса худди сен каби адашган бошқа бир аскар кўз ўнгингда пайдо бўлади — умрингда одам башарасини бу қадар йирик ва тиниқ кўрмагансан. Кўзларинг жон-жаҳди билан туманни ёришга ҳаракат қилади.

Мен ҳар куни туман ичида кезаман, энди ҳеч қачон ҳеч нимани кўрмасам керак деб қўрққандим. Бироқ мана бу эшик дуч келади, у очилади, у ерда мато қопланган девор кўринади, девордаги учкун сачратиб турган қизил мис симлар орасидан навбат кутиб саф тортган одамлар кўзга ташланади. Мен улар ортидан стол томонга навбатда тураман. Стол хоч шаклида, унга юзлаб ўлганларнинг шарпаси тушиб қолган — чарм камарлар тагида панжалар ва тўпиқларнинг излари кўзга ташланади, бўйин ва бошларнинг излари пешанани танғиб оладиган кумуш тасма томон чўзилиб кетган. Пульт ортида ўтирган техник кўзини ускуналардан олади, навбатда турганларга разм солади, резина қўлқоп кийган қўли билан мени кўрсатади: ”Шошманг-шошманг, мен бу овсар найновни биламан — энсасига туширинг ёки малад чақиринг. Бу ҳаммадан ёмон силкинаяпти”.

Карахт шалман эшиги олдида пайдо бўлишидан қўрқиб, мен туман орасида гоёиб бўлмасликка ҳаракат қиламан. Рўпарамда турган ҳар бир нарсага тикилиб қарайман. Аммо улар туманни бадтар қуюқлаштириб юборадилар, минг қаршилик кўрсатмай, ойда икки ё уч марта барибир шу эшик олдида пайдо бўлар эдим, у ерда мени учкун ва озоннинг аччиқ ҳиди қарши оларди. Ҳар қанча чиранганим билан ўзимни йўқотмай қололмас эдим.

Кейин бир нарсани кашф этдим: агар туман ичида жим ўтирса бу эшикка рўпара келмаслик ҳам мумкин экан. Гап шундаки, бу эшикни ўзим топиб олар эдим: туман ичида узоқ қолиб кетганимдан қўрқардим-да, қичқира бошлардим, сўнг мени топиб олишарди. Балки, топиб олишлари учун ҳам қичқирсам керак. Гарчанд, карахт шалманда бўлса ҳамки, йўқолиб қолмаслик учун бошқа ҳар қандай нарсага тайёр эдим.

Эндиликда туман чиқаришларини пойлаб эрталаблари узоқ-узоқ кутаман. Сўнгги кунларда тобора қуюқроқ туман пайдо қилишмоқда эди. Бу Макмёрфи туфайли бўлаётганини билиб қолдим. Уни ҳали регуляторга қўйишгани йўқ — ўзи кутмаган ҳолда қўлга олишни синаб кўришмоқчи. У билан олишишдан наф йўқлигини англаб қолишди — Чесвик, Хардинг ва шунга ўхшаганлардан бир қанчасини шунақа гиж-гижлатдики, улар сал бўлмаса санитарлардан битта-яримгаси билан қирпичоқ бўлаётишди, — аммо кўз очиб-юмгунча жанжалкашга бошқалар ёрдамга етиб келиши, худди ҳозиргидек туман машинаси ишга тушиб кетиши ҳеч гап эмасди.

Бир неча дақиқа олдин панжара ортидан кампрессорнинг гувиллагани қулоғимга чалинди, айни шу вақтда ўткирлар муолижа йиғилишидан олдин столларни олиб чиқа бошлаган эдилар, — туман эса ер бағирлаб шунақанги қуюқ тўшалган эдики, шимим ивиб кетганди. Пост эшиги ойнасини артарканман, катта ҳамшира телефон гўшагини кўтарганини, врачга йиғилишимиз ана-мана бошланиб қолишини ва тушлиқдан кейин ходимлар кенгаши учун вақт ажратиши лозимлигини айтаётганини эшитаман.

— Гап шундаки, — дейди катта ҳамшира, — менимча бемор Рендли Макмёрфи ҳақидаги масалани муҳокама қилиш вақти пишиб етилди... ва умуман уни бўлимимизда ушлаб туришимиз жоизмикан. — Бир дақиқача у қулоқ солиб туради-да, кейин давом этади: — Сўнгги кунлардаги каби уни яна бошқа беморларни йўлдан уришга қўйиб беришимиз ақлдан бўлмас эди.

Шунинг учун ҳам у йиғилишдан олдин туманни қўйиб юборган экан-да. Одатда у бундай қилмасди. Бугун эса нимагадир Макмёрфига тиш қайраб қолганди — эҳтимол, уни ашаддийларга қия қилиб юбормоқчидир. Мен дераза латтасини тахлайман, саф охиридаги ўз столимга бораман ва қўшни сурункалилар ўз жойларини эгаллаётганларини, кўзойнагини артганча докторнинг кириб келганини деярли кўрмайман.

Туманнинг бундай қалинлашганини биринчи бор кўриб турардим.

Уларнинг қаердадир йиғилишни бошлашга ҳаракат қилишаётганини, Билли Биббитнинг нима учун тугилиши ва бу нимадан бошлангани ҳақида сафсаталар сотишаётганини эшитаман. Сўзлар бамисоли сув ичидан қулоғимга чалинарди — туманнинг қуюқлиги шунчалик. Сувга ўхшашлиги шунчаликки, унинг ичида

студан сузиб ўрнимдан тураман ва бир лаҳза тепа қаёқ, паст қаёқ — англолмай қоламан. Ҳатто бу сузишдан кўз олдим хиралашиб кетади. Зимзиё қоронғида ҳеч нарса кўринмайди. Сузиб чиқиш амримаҳол бўлган бундай қалин туманга илгари сира дуч келмаган эдим.

Овозлар бир чўкиб, бир кўтариледи, бир йўқ бўлиб, яна пайдо бўлади, гоҳо шунчалик баланд янграйдик, гўё шундоқ қулоғинг тагида туриб гапираётгандай аниқ, барибир ҳеч кимни кўрмайман.

Биллининг овозини танийман, ҳар доимгидай қаттикроқ тугилади, чунки ҳаяжонланади:

— ... ун-университетдан ҳа-ҳайдашганига саб-сабаб — ҳарбий сабоқларга б-бормай кўйгандим. Ч-чидолмагандим. Й-й-йўқлама вақтида з-зобит “Биббит” деб чақирганида, м-м-мен товуш беролмасдим. Ч-чунки “ш-ш-ш...” — Сўз томоғида суякдай тиқилиб қолади. Унинг ютиниб, яна гапиришга уринганини эшитаман. — “Шу ердаман, сэр” деб жавоб бериш керак, мен бўлсам сира а-айтолмасдим.

Товуш кетади, сўнг чап томондан катта ҳамширанинг чийиллаши келади:

— Билли, нутқингиздаги нуқсон қачон пайдо бўлганини эслай оласизми? Қачондан бошлаб тугилиб гапирасиз, ёдингиздами?

У кулаятгани ё бошқа нарсами, тушунолмайман.

— Т-тугила бошлаганими? Тугилганими? Ў-ўзимнинг б-биринчи марта о-о-она деб тилга кирган вақтимдан буён тугила бошлаганман.

Кейин суҳбат мулақо узилиб қолади — бунақаси менда сира бўлмаганди. Афтидан, Билли ҳам туман ичида қолиб кетганди. Ўткирларнинг ҳаммаси бирийўла ва ҳамшишалikka туманга гирифтор бўлган эди, чамаси.

Мен ва стул бир-биримизнинг ёнимиздан сузиб ўтамыз. Бу мен кўрган биринчи буюм эди. У ўнг томонда туман ичидан сузилиб чиқади ва қоқ манглайим рўпарасида, қўл узатса етгулик масофада бир неча сония муаллақ осилиб туради. Сўнгги вақтларда туман ичидан чиққан буюмларга илакишмай кўйганман, жимгина ўтираман-да, парво ҳам қилмайман уларга. Аммо бу гал худди илгари бўлганидек ёмон кўрқиб кетгандим. Кучим борича стулга интиламан, уни тутиб олмоқчи бўламан, аммо таянадиган нарса йўқ, фақат ҳавода билганлайман, қараб туравераман, стул эса тобора яққолроқ, олдингидан ўн чандон яққолроқ кўзга ташлана бошлайди, ҳатто ишчининг қуримаган лакдаги бармоқ изини фарқлайман, — стул қаршимда бир неча сония муаллақ осилиб туради-да, сўнг кўздан яширинади. Нарсалар сузганини илгарилари сира кўрмаганман. Азбаройи қалинлигидан мен устида туриб, ерга тушолмайдиган, бемалол қадам босиб юриб кетадиган туманни ҳечам кўрмагандим. Кўрққанам ҳам шунда эди-да: бу сафар аллақайларга абадий сузиб кетсам кераг-ов.

Мендан сал пастроқда туман ичидан бир сурунка сузиб чиқади. Бу узун сариқ кафтидаги тиришлар хатини ўқиётган кекса полковник Маттерсон эди. Унга диққат билан қарайман, чунки, ким билсин, уни охириги марта кўриб тургандирман. Юзи шунақанги каттаки, қарашга кўрқасан, киши. Худди микроскопдагидек ҳар бир туки ва тириши кагга-катта бўлиб кўринмоқда эди. Чехрасида жануби-ғарбий ҳарбий лагерларнинг нақд олтмиш йили тарам-тарам нишонини қолдирган, у ўқ қутилариининг пўлат зирҳли филдираклари билан ўйиб ташланган, икки кунлик маршларда минглаб оёқлар билан суяк-суяккача тимдалаб-юлқинган.

У узун кафтини тўғрилайди, кўзларига олиб боради, кўзларини қисади ва никотиндан йилтираб кетган қўндоқ каби тезобланган ва лакланган бошқа кўлнинг бармоғи билан кўрсатиб, ундаги сўзларни дона-дона қилиб ўқийди. Овози паст, сокин, босиқ, унинг нозик лаблари оғир ва қора сўзларни нечоғли қийинчилик билан талаффуз қилаётганини эшитаман.

— Хўш... Бу — байроқ... А-а-америка. Америка — бу... қора олу. Шафтолу. Тарвуз. Америка — бу... дириллама. Қовоқ уруғи. Америка — бу телевизор.

Бу ҳақиқат. Барчаси сариқ кафтга ёзиб кўйилган. Мен унга кўшилиб ўқийман.

— Энди... Хоч — бу... Мексика. — Кўзларини кўтаради: эшитаятманми ўзи; эшитаётганими кўради, жилмайиб қўяди-да, ўқишда давом этади: — Мексика

— бу ерэнгоқ, Фундуқ ёнгоғи. Меъ-да. Мексика — бу камалак. Камалак... ёғоч камалак. Мексика... ёғоч камалак...

Унинг нимага шама қилаётганини тушуниб турибман. Олти йилдирки, унинг оғзидан эшитганим шу, лекин ҳеч қулоқ солган эмасман, уни гапирувчи ҳайкал деб келганман. Унинг нима деётганини, мана, энди англаб етдим. Унга қаттиқ тикилиб қарайман, эслаб қолишга ҳаракат қиламан, тушунаётганимни англабмоқчи бўламан. У жимиб қолади ва менга қарайди. Мен унга: “Ҳа, тушунаман, Мексика — бу ерэнгоқ...” деб қичқирмоқчи бўламан.

Бироқ туман томоғимдан гипша олади, миқ этолмай қоламан. У эрий бошлайди ва ҳамон кафти узра энгашиб туради.

— Энди... Яшил совлиқ — бу... Ка-на-да. Канада — бу... арча. Бугдойпоя. Тақ-вим.

У нари сузиб кетади, мен эса кучим борича уни кўздан йўқотмасликка тиришаман. Кўзларим оғриётганини сезаман, кўзларимни юаман, кўзларимни очганимда эса полковник йўқ эди. Яна бир ўзим сузаман, ҳар доимгидай бадтарроқ ўзимни йўқотаман.

Бўлди, ҳаммаси тугади деб ўйлайман. Энди ҳаммаси қайтмас бўлиб кетди.

Шу топ қария Пит пайдо бўлади, юзи прожекторми дейсиз. У мендан чап томонда, эллик метрлар нарида, лекин мен уни туман йўқдай аниқ ва равшан кўриб турибман. Балки у шундоқ ёнгинамдадир ва ростданам у жиккаккина бўлса керакдир, билмайман. Бир галгина у менга чарчаганини айтди, мана шу биргина оғиз сўзда мен унинг темир йўлдаги бутун ҳаётини кўраман. Қирқ йил у агар чинакам одамлар олами ичида бўлмаса-да, лоақал йўл четида бир амаллаб яшаб ўтди-ку.

Шулар ҳаммасини кўриб турибман ва армияда, урушда кўрганимда қанчалик оғир бўлган бўлса, ҳозир ҳам шу қадар оғир эди менга. Бундай нарсаларни кўрмайдиган бўлиб қолганман ва улар мени заррача ташвишга солмай қўйган деб ўйладим. Рост-да, бунда бир маъно бўлса экан. Бирон ёрдамнинг тегса экан.

— Мен чарчадим, — дейди у.

— Биладан, сен чарчагансан, Пит, аммо сен учун жоним ачишганидан зигирча наф бўлармикан? Ахир ўзинг тушунасан-ку, заррача наф йўқ.

Пит полковник ортидан сузиб, кўздан йўқолади.

Мана, Билли Биббит ҳам келиб қолди, у ҳам Пит келган ёқдан пайдо бўлади. Иккалови орқама-кейин туриб охирги марта кўриб қолмоқчидай менга чўзилиб қарашади. Биладан, Билли мендан уч-тўрт қадам нарида, холос, аммо у шунчалик миттики, худди бир километр узоқда тургандай. Тиланчидай, менга башараси билан интилади, беришлари мумкин бўлганидан кўра кўпроқ сўрайди. Кўгирчоқдай оғзини очади.

— Ҳатто қ-қўлини сўраганимда ҳам хато қилган эдим. Мен унга: “Ж-жонгинам, менга -х-х-хотин б-б-бўл,” дедим. У бўлса қаҳ-қаҳ уриб қўяди.

Ҳамширанинг овози қулоғимга чалинади, қаёқдан келаётганини кўрмайман.

— Билли, ойингиз менга бу қиз ҳақида гапириб берганди. Нима бўлганда ҳам у сизнинг тенгингиз эмас экан. Сизни бунчалик қандай кўрқитиб қўйди экан ўша қиз, нима деб ўйлайсиз?

— Мен уни севардим.

Сенга ҳам, Билли, ҳеч қандай ёрдам кўрсатолмайман. Ўзинг биласан-ку. Бирон одамнинг жонига ора киришга бел боғладилар, киши бутунлай очилиши кераклигини билмоғинг лозим. Бош суқиб қарайверишинг яхши эмас. Билли, бунга сен бошқалардан яхшироқ биласан-ку. Мен нима ёрдам қилишим мумкин? Тилингни тузатолмасам. Панжандаги тигда қолган чандигу папирос қолдигидан куйган жойларни артиб ташлолмасам. Сенга бошқа она топиб беролмасам. Борди-ю, катта ҳамшира сени хўрлаётган, камчилигингни юзингга солиб уялтираётган бўлса, бунга ҳам мен бирон чора топишим амри маҳол. Анциода бир ўртоғимни дарахта боғлаб қўйишганди, мендан эллик метрлар нарида туриб, “Сув!” деб қичқирарди, юзи қуёшдан пўла бўлиб шишиб кетганди. Улар бир деҳқоннинг уйига кириб ўтириб олишганди, дўстига ёрдам бергани югуриб боради, деб ўйлашганди-да. Мени бир аҳмоқ қилмоқчи бўлишганди ўшанда.

Юзингни ол, Билли.

Бирин-кетин сузиб кетишади.

Ҳар бир башарада: “Мен кўраман” га ўхшаган тахтача. Портлендда итальян аккордиончилар бўйинларига: “Мен чарчадим” ёки “Мен кўрқаман” ё “Церроздан ўламан” деган ёзувли тахтачалар осиб олишади. Ҳар қанча майда ҳарфлар билан ёзилган бўлмасин, мен барча тахтачаларни ўқий оламан.

Ҳеч қачон шунчалик узоқ қолиб кетмагандим. Ўлаётганимда, тахминан, ана шундай бўлади. Агар сен сабзавот бўлганимда, эҳтимол, ўзингни ана шундай ҳис қилардинг, туман ичида кўринмай кетардинг. Ҳаракат қилмасдинг. Баданингни қийнайдилар, у ейишдан тўхтагунча қийнайдилар, охири ёқиб юборадилар. Унчалик ёмон эмас. Оғриқ йўқ. Енгил қақшапдан ўзга бирон жиддий оғриқни сезмайман, аммо, ўйлашимча, у ҳам вақти билан ўтиб кетади.

Командирим тахтага бугун бизга нима кийдириш кераклиги ҳақидаги буйруқни осётганини кўраман. Ички ишлар вазирлиги бизнинг мўъжазгина қабиламиз устига тош майдалагич машина билан бостириб келаётганини кўраман.

Дадам жарликдан сакраб чиқиб, қадамни секинлатганини, ўрмон томон югуриб кетаётган олти учли шоҳдор физолни нишонга ола бошлаганини кўраман. У кетма-кет ўқ узади ва физол атрофидаги тупроқни тўзғитади, холос. Дадам ортидан мен ҳам жарликдан чиқаман ва иккинчи ўқдаёқ физолни ётқизаман — у яйдоқ қирдан тепага анча ўрлаб чиқиб олган эди-да. Мен дадамга жилмайиб кўяман.

Мўлжалда хато қилганингни биринчи марта кўриб турибман, дада.

Олдинги кўз қолибдими, ўелим. Нишонни тутиб қололмайман. Мўлжал кучала еган итнинг думидай ликиллаб туради.

Дада, тапимга қулоқ солинг, Сиднинг кактус ароғи сизни эрта адо қилади.

Ўелим, Сиднинг кактус ароғини ичганлар аллақачон қариб бўлди. Қани, чивинлар унга уруғ ташлаб қўймасидан олдин бир кайф қилиб олайлик.

Бу гаплар ҳозир содир бўлаётгани йўқ-ку. Биласизми? Ўтмишда бўлиб ўтган гаплар билан қўлингиздан бир нарса келармиди...

Бир қарагин-а...

Қора санитарларнинг шивир-шивири қулоғимга чалинади.

Бир қарагин-а, алвасти Швабра пинакка кетибди.

Оббо сардор Швабра-ей, оббо. Гуноҳдан узоқроқ бўлиш учун уйқуни уравер.

Энди мен совқотмаяпман. Афтидан, етиб келганга ўхшайман. Мен совуқ етиб келмайдиган жойда турибман. Бу ерда абадий қолиб кета оламан. Мен энди кўрқмайман. Улар менга етолмайдилар. Фақат сўзлари етиб келади, лекин сўзлар ҳам сусайиб бораёпти.

Начора... модомики Билли баҳсдан кетишга қарор қилган экан, эҳтимол кимдир гуруҳга ўз кийинчиликлари ҳақида гапириб бермоқчидир?

Тўғрисиани айтсам, мен гапириб бермоқчи эдим...

Бу ўша, Макмёрфи. У узоқда. У ҳамон одамларни туман ичидан олиб чиқишга ҳаракат қилмоқда. Нега у мени ўз ҳолимга қўймайди?

— ... эсингиздами, яқинда қачон биз телевизор кўришимиз учун овоз берган эдик-а? Мана, бугун ҳам жума, кел, шу ҳақда яна гап сотмайликми, деб ўйлаб қолдим, балки биронтангиз шунга ботина оларсиз?

— Мистер Макмёрфи, йиғилишимизнинг вазифаси — муолажа, услубимиз — гуруҳли муолажа, бу таги-туги йўқ шикоятлардан бир нима чиқишига сира кўзим етмайди...

— Бўпти, бўпти, бас қилинг, эшитдик. Мен ва йигитлардан битта-яримтаси шунга қарор қилдикки...

— Бир дақиқа, мистер Макмёрфи, гуруҳга савол берсам майлими: мистер Макмёрфи беморларга ўз сўзини ўтказмоқчидай бўлиб туялмаяптими сизларга? Агар уни бошқа бўлимга ўтказишса, сизлар хурсанд бўласизлар деган умиддаман.

Бир дақиқача ҳамма жим бўлиб қолади. Кейин кимдир дейди:

— Унга овоз беришга рухсат беринг, нега ман этасиз? Овоз беришни таклиф қилгани учунгина уни ашаддийлар бўлимига ўтказмоқчимисизлар? Нима учун биз бошқа соатларга қарашимиз мумкин эмас экан?

— Мистер Сканлон, эсимдан чиққан бўлмаса, сиз уч кун овқат ейишдан бош торгдингиз, то биз сизга телевизорни олти ярим ўрнига олтида қўйишга рухсат берганимиздан кейингина овқат едингиз.

— Одамлар сўнги ахборотни кўришлари керакми? Улар Вашингтонни ана-мана бомбардимон қиламан деб турса-ю, биз бир ҳафтагача бундан беҳабар қолсак.

— Шунақами? Йигирмата эркак бейсбол тўпини бир-бирига иргитишини кўраман деб сўнги ахборотдан воз кечишга тайёرمىсиз ҳали?

— Унисини ҳам, бунисини ҳам кўриш мумкин эмасми? Афтидан, мумкин эмас, шекилли. Э-ҳа, жуда ҳазилкаш-да улар... бу ҳафта бомбардимон қилишларига кўзим етмайди.

— У овоз берсин, мисс Гнусен.

— Яхши. Аммо, менимча, унинг, айрим беморлар кайфиятини бузганлиги беш қўлдай кўришиб турибди. Сиз айнан нимани таклиф қиласиз, мистер Макмёрфи?

— Яна ўша гап: бизнинг кундузи телевизор кўришимиз учун овоз беришларини таклиф қиламан.

— Яна бир овоз бериш сизга кифоя қилишига ишончингиз комилми? Бизнинг ундан муҳимроқ ишларимиз бор...

— Менга шу ҳам кифоя қилади. Бу лўттибозлардан қайси бирида жасорат бор-у, қайси бирида йўқлигини кўрсам дегандим, холос.

— Айнан шундай суҳбатлар, доктор Спайви, менда шундай фикр туғдирадики, агар Макмёрфини биздан олишса, беморлар ўзларини яхши ҳис қила бошлайдилар.

— Овозга қўйилсин, нега мумкин эмас экан?

— Албатта, мумкин, мистер Чесвик гуруҳ ишга тушиши мумкин. Қўл кўтариш сизга етарли бўладими, мистер Макмёрфи, ёки етарли овозга қўйишингизни сўрайсизми?

— Мен қўлларни кўрмоқчиман. Кўтарилмайдиган қўлларни ҳам кўрмоқчиман.

— Кимки кундузи телевизор кўришни хоҳласа, қўлини кўтарсин.

Биринчи бўлиб Макмёрфи қўлини кўтарди, мен уни докасида биллиб қолдим, пултни кўтарганда бармоғини кесиб олганди. Кейин эса нишаблик бўйлаб бирин-кетин туман ичидан қўллар кўтарила бошлайди. Гўё... Макмёрфининг кенг қизил қўли туман ичига шўнғияпти-ю, у ердан битта-битта одамларнинг қўлидан тортиб, ёруққа судраб чиқаяпти. Шу тариқа барча йигирма қўлни кўтаради. Улар фақат бейсбол учун эмас, балки катта ҳамширага қарши, унинг Макмёрфини ашаддийлар ичига ўтказишга қарши, ҳамширанинг кўп йиллар давомида оғзи билан гапириб, амалда қилиб келган жамики ишларига қарши қўл кўтармоқда эдилар.

Хонада жимлик. Беморлар ҳам, ходимлар ҳам ҳанг-манг бўлиб қолишганини кўраман. Ҳамшира гап нимадалигини тушунмайди. Кун-кеча у пултни кўтаришга ҳаракат қилганида нари борганда тўрт ёки беш одам овоз берганди. Охири ҳамшира тилга кирди ва овозидан унинг нақадар ҳайратга тушганини асло биллиб бўлмасди.

— Мен атиги йигирматани санадим, мистер Макмёрфи.

— Йигирмата? Нима бўпти? Ўзи бизлар йигирматамиз-ку... — У гап нимадалигини англаб, дудмалланиб қолди. — Э-ҳа, тухтанг-тухтанг...

— Таклифингиз ўтмай қолдими деб қўрқаман.

— Шошмай туринг дедим-ку, жин урсин!

— Бўлимда қириқта бемор бор, Мистер Макмёрфи. Қириқта. Овоз берганлар йигирмата. Тартибни ўзгартириш учун эса сизга кўпчилик овози керак бўлади. Овоз бериш ниҳоясига етдимикан деб қўрқаман.

Хона бўйлаб барча қўллар тушади. Одамлар енгиланларини тушунадилар ва хавфсиз туман ичига шўнғиб кетишга ҳаракат қиладилар. Макмёрфи сапчиб ўрнидан туради.

— Одам эмасман. Ҳали шунақа ҳийла ишлатмоқчи бўлдингми? Мана бу жим тўнкаларнинг овозини ҳам қўшяпсизми?

— Доктор, сиз унга овоз бериш тартибини тушунтирмаганмидингиз?

— Афеуски... ҳақиқатан ҳам кўпчилик овоз керак бўлади, Макмёрфи. Ҳамшира ҳақ. Ҳақ.

— Менинг тушунишимча, шайтоний низомни ўзгартириш учун фақат кўпчилик овози керак эканми? Яхши. Ҳар хил расмиятчиликларни кўрдим, аммо бунақаси шайтоннинг ҳам ҳаёлига келмаса керак!

– Каттиқ ачинаман, Мистер Макмёрфи, аммо бу бизнинг тартиб-қоида-мизда ёзиб қўйилган, агар сизга малол келмаса, мен...

– Бу демократия деган сафсата нима эканини энди билдим. Оҳ, онажонгинам...

– Ҳафсалангиз пир бўлган кўринади, мистер Макмёрфи. Доктор, унинг ҳафсаласи пир бўлганини кўрдингизми? Илтимос, ахборот учун қабул қилинг.

– Бу куйингизни тўхтатинг, ҳамшира. Одамни битга ўринга олганларида, унинг қичқиришга ҳақи бор. Буларни эса истаган куйларига солишаяпти.

– Доктор, беморнинг аҳволига кўра, балки бутунги йиғилишни эртaroқ ёпармиз?

– Шошмай турунг! Бир дақиқа шошмай турунг, мен чоллар билан гаплашиб олай, ахир.

– Овоз бериш тугади, мистер Макмёрфи.

– Улар билан гаплашиб олай.

У бутун хонани юриб ўтиб бизга яқинлашади. Унинг ғайрати жўшгандан жўшади. Юзлари қизарган, ёнади. У туман ичига киради ва Раклини юзага олиб чиқишга уринади, чунки Ракли энг ёши эди.

– Сенга нима бўлди, дўстим?

Финаларни кўришни истайсанми? Бейсбол. Бейсбол матчларни. Унда қўлингни кўтар, тамом.

– Хотин...га

– Бўпти, худо хайрингни берсин. Сен-чи, қўшни, нима гап? Исминг нимаиди? Эллис? Айт-чи, Эллис, телевизордан ўйинлар кўришни истайсанми? Унда қўлингни кўтар.

Эллиснинг қўллари деворга михланган – уни овоз бераяпти деб бўлмасди.

– Мистер Макмёрфи, айтдим-ку, овоз бериш тугаган деб. Сиз ўзингизни ўзингиз кулгига қўяяпсиз.

У ҳамширага кулоқ солмайди. Сурункаларни айланишда давом этади.

– Бўлинглар, бўла қолинглар, бор-йўғи битга овоз, лўттибозлар, лоақал битга қўл кўтаринглар. Ҳали имконимиз борлигини исботланглар.

– Мен чарчадим. – Пит бошини чайқайди.

– Бу тун... Тинч океанни, – Полковник шеър ўқийди, овоз бериш билан уни чалғитиш мумкин эмас.

– Йигитлар, ичингиздан ким овоз беради? Шунда имконият сизда бўлади, наҳотки тушунмасангиз? Биз шундай қилишингиз керак, акс ҳолда... бизни тушуришди! Пандавақалар, наҳотки нима деётганимни биронтангиз ҳам тушунмасангиз, қўлингизни кўтармасангиз, қўлингизни кўтармасангиз? Сен-чи, Габриэль? Жорж? Йўқми? Сен-чи, Сардор, сен қалайсан?

У менинг танамда туман ичида турарди. Нега мени ўз ҳолимга қўйишни истамайди?

– Сардор, мана сенга сўнги умид.

Катга ҳамшира қоғозни буклайди, қолган ҳамширалар унинг теварагида туриб олишади. Ниҳоят ҳамшира ўрнидан туради.

– Шундай қилиб, йиғилиш кўчирилади, – унинг овози чалинади кулоғимга. Тахминан бир соатдан сўнг ходимлар хонасига йиғилишингизни сўрайман. Шунинг учун агар бошқа саволлар бўлмаса...

Кеч бўлди, энди мен уни тўхтатмайман. Макмёрфи биринчи кунидек уни бир нима қилиб қўйганди, қўли билан сеҳрлаб қўйганди, нима бўлганда ҳам ҳамшира мен буюргандай ҳаракат қилмаётганди. Бунда ҳеч қандай маъно йўқлигини аҳмоқ ҳам биларди, мен ўзим зинҳор бундай қилмаган бўлардим. Ҳамширанинг биргина менга қандай қараётганининг ва сўз тополмай қолганининг ўзиданоқ мени бир кўнгилсизлик кутаётганини англайман, – бироқ ўзимни тўхтатолмаётгандим. Макмёрфи ичимда пинҳоний асбобни ишга тушириб юборди, мени туман ичидан очиқ жойга олиб чиқиш учун қўлимдаги симни аста кўтаради, мен осон қўлга тушпан ўлжага айланаман. У буни қилади, унинг қўлидаги сими қилади...

Йўқ. Бу нотўғри. Уни мен ўзим кўтардим.

Макмёрфи, “Ҳиқ” этади, мени туришга ундайди, орқамга туртади.

– Йигирма бир! Сардор билан йигирма бир одам! Агар бу кўпчилик бўлмаса, афтимга тупуриглар!

– Ваҳ-ҳа-ҳа! – қийқириб юборди Чесвик.

Бошқа ўткирлар мен томон келишмоқда.

– Йиғилиш ёпилиб бўлганди, – дейди ҳамшира, у ҳамон жилмаярди, бироқ кундузги хонадан пости томон йўл олар экан, бошининг орқаси қизариб ва шишиб кетганди, худди ҳозир нақ портлаб кетадиган бир ҳолда эди.

* * *

Бироқ у портламайди, ҳозирча портламайди, яна бир соат чидайди. Ойна ортидан унинг табассуми кинояли ва ғалати кўринарди, бунақасига сира илгари дуч келмагандик. У шунчаки ўтирарди. Нафас олганда ва нафас чиқарганда унинг елкалари кўтарилиб ва тушиб турганини кўраман.

Макмёрфи девор соатига қарайди ва ўйин ҳозир бошланажagini айтади. У ичимлик суви отилиб турган фавворача ёнида бошқа ўткирлар билан чўккалаб пол артади. Мен бутун ўнинчи марта чўткахонани супураман. Сканлон ва Хардинг йўлакдан пол артгични судрайди. Макмёрфи ўйин бошланиши кераклигин яна бир марта айтади ва латгани ярим йўлда қолдириб, ўрнидан туради. Қолганлар ишини тўхтатмайди. Макмёрфи ойна олдида ўтади, ҳамшира унга еб қўйгудек қарайди, Макмёрфи эса бу гал ютиб чиқишига ишонгандек ҳамширага истеҳзоли жилмаяди.

Ҳамма унга у ёқдан-бу ёққа бориб келишини зимдан кузатади, у эса ўриндигини телевизорга яқинроқ суради-да, токка улаб, ўтиради. Экранда суврат кўринади: бейсбол майдонида тўти писка ҳақидаги қўшиғини куйларди. Макмёрфи ўрнидан туради ва шифтдаги репродуктор овозини босиш ниятида телевизор овозини кўтаради, ўриндиқ олдида стул қўяди ва иккала оёғини унинг устига чалиштиради, ўзини чалқанча ташлаб, чека бошлайди. Қорнини қашлайди ва эснайди.

– Аюу-у! Эҳ, қани энди пиво билан битта тузланган балиқ бўлса.

Ҳамшира унга қарайди, унинг юзи қизариб, лаблари учаётганини пайқаймиз. Ҳамшира йўлакка кўз югуртиради, унинг нима қилаётганини, кутаётганини ҳамма кузатиб турарди, – ҳатто санитарлар ва кичик ҳамширалар ҳам зимдан унга разм солар эдилар. У лабларини қимтийдди, яна Макмёрфига қарайди.

– Мистер Макмёрфи, сизга айтаман, куннинг бу вақтида сиз ишлашингиз керак. – Унинг овози фавқулудда кескин, жарангдор чиқади. – Мистер Макмёрфи, мен сизни огоҳлантираман!

Ҳамма юмушдан тўхтайди. Қиз атрофга қараб олади, ойнаванд хоначадан чиқади ва Макмёрфи томон бир қадам ташлайди.

– Сиз шу ерга жойлаштирилгансиз, тушунайсизми? Сиз... қонун жиҳатдан менга қарайсиз... менга ва ходимларимга. – У муштимини кўтаради, қип-қизил тирноқлари кафтига ботиб, чўдайд куйдиради. – Сиз қонун жиҳатидан менга қарайсиз ва менинг ҳукимга бўйсунасиз!...

Хардинг полартгични учиради, уни йўлакда қолдиради, ўзига стул келтиради, Макмёрфи билан ёнма-ён ўтиради ва у ҳам чека бошлайди.

– Мистер Хардинг! Ишга қайтинг, қондани бузманг!

Ҳамширанинг овози миҳга тегиб кетган арадек жаранглайди ва бу менга шунақанги завқли туюлиб кетдики, кулиб юбораёздим.

– Мистер Хардинг!

Сўнг Чесвик келади ва ўзига стул келтиради, ундан кейин Билли Биббит келади, сўнг Сканлон, сўнг Фредриксон ва Сефелт келишади, шу тариқа барчамиз латталаримизни ва чўткаларимизни ташлаймиз-да, стуллар келтирамиз.

– Беморлар... Бас қилинг. Бас қилинг!

Барчамиз ўчиқ телевизорнинг кулранг экранидан кўз узмай ўтирибмиз, ҳамшира эса қичқирар, орқамиздан туриб жони чиққудек бўлади.

Биронга киши келиб, бир гала одам ўчиқ телевизорни томоша қилаётгани ва эллик яшар хотин орқадан туриб интизом, тартиб ва жазо тўғрисида тинимсиз жавраётганига кўзи тушиши ҳамон бу даврадагиларнинг барчаси тамоман ақлини еб қўйган экан-да, деб ўйлаши турган гап эди.

ИККИНЧИ ҚИСМ

Энг четда, пост ойнаси ортида стол узра опшоқ мармар чехра чайқалади; ўзининг асли ҳолига қайтиш учун унинг нечоғли буришиб-тиришаётганини кўриб турибман. Гарчанд бошқа иш билан банддек бўлиб кўринсалар-да, қолганлар ҳам уни кузатарди. Икки кўзлари бўм-бўш телевизорда-ю, уларнинг худди мен каби ойна ортидаги ҳамширага зимдан қараб туришганини пайқашмасди. Ёш врачлар, санитарлар, барча кичик ҳамширалар ҳам уни кузатмоқда эдилар, ўзи тайинлаган йиғилишга йўлақдан қачон ўтиб боришини кутар, ундан тизгинни тортиб олиб қўйишлари маълум бўлган бир пайтда унинг нима қилишини томоша қилмоқчи бўлар эдилар. Ҳамшира ҳамманинг кузатаётганини билиб турса-да, аммо жойидан жилмаётганди. Мажлис хонаси томон одамлар аллақачон йўл олганига қарамай у ҳамон ўтирарди. Ҳамширанинг жойидан кўзғалишини кутаётгандек девордаги аппарат жимиб қолганини пайқадим.

Энди ҳеч жойда туман йўқ эди.

Мажлис хонасини супуриб-сидиришим лозимлиги бирдан эсимга тушиб қолди. Билмайман неча йил бўлди, мен ўша хонани ҳар доим мажлис пайтида супуриб-сидираман. Лекин ҳозир студдан туриб кетишим даҳшат эди. Мен қар бўлганим учун мажлис пайтида хонани тозалашимга рухсат беришарди, энди бўлса Макмёрфининг амри билан қандай қўлимни кўтарганимни кўришди, — наҳотки кулоғим эшитишига фаросатлари етмаса? Шунча йиллардан бери қар эмаслигимни, фақат кулоқлар учун мўлжалланган симларни эшитиб келганимни наҳотки фаҳмламаган бўлишса? Борди-ю, фаҳмлаган бўлишса, унда улар мени нима қилишаркан-а?

Нима бўлганда ҳам мен шу ерда бўлишим керак. Борди-ю, мен шу ерда бўлмасам, улар менинг қар эмаслигимни, албатта, билиб қолишади. Ана, кўрдингизми хонани супурмаяпти — бу нимадан далолат? Ҳаммаси кундай равшан...

Макмёрфининг бизни туман ичидан чиқариб олишга рухсат бериб, бошимизга не балолар ортдирганимизни энди англадик.

Эшик ёнида санитар қўлларини кўксидида чалиштирганича деворга суяниб олди, тилининг қип-қизил учи лабларида кезинарди, ўзи эса бизнинг телевизор рўпарасида қандай ўтирганимизни кузатарди. Тили каби кўзлари ҳам ўйноқларди, кейин қўллари менга қадалади, чарм қовоқлари хиёл кўтарилганини кўраман. У менга узоқ қараб қолади, гуруҳ йиғилишида мен ўзимни қандай тутганим ҳақида ўйлаётганимни тушуниб турибман. Қийшайиб девордан узилади-да, чўткалар турадиган қазоққа боради, совунли суви бор челақ ва пўкакни олиб чиқади, қўлларини кўгаради ва гулхан устидаги қозончага ўхшатиб, бир қўлимга челақни илиб қўяди.

— Ҳайда, сардор, — дейди у. — Қани, турдик, ўз вазифамизни бажаришга киришамиз.

— Мен жойимдан қимирламайман. Челақ қўлимда чайқалади. Эшигаётганини билдирмайман. Мени алдамоқчи бўлаяпти. Яна туришга буюради, яна қимир этмайман, у уҳ тортади, кўзларини шифтга қадайдди, сўнг ёқамдан олиб, аста силкитади ва мен ўрнимдан тураман. Чўнтагимга пўкакни тикади, йўлакнинг нарёғидаги хонага ишора қилади ва мен ўша ёққа қараб йўл оламан.

Челақ билан йўлақдан борар эканман, зувв! — ҳар доимгидек катта ҳамшира хотиржам ҳолда гурс-гурс юриб ўтади-да, эшикка бурилади. Бунисига энди ақлим етмайди — нега шундай қилди?

Йўлақда бир ўзимман, атроф тип-тиниқлигини кўраман — бирон-бир бурчақда тумандан асар йўқ. Фақат ҳозиргина ҳамшира ўтган жой муздек эди, шифтдан опшоқ найчадан муздек ёруғлик сизаб турарди. Найчалар йўлак охиригача, мажлисхона эшигигача чўзилиб кетган. Ҳамшира ҳозиргина кириб кетган бу эшикни ким тақиллатганини ичкаридан кўриш учун шиша кўзча ўрнатилган. Яқинроқ бориб, кўзчадан яшил нур таралиб турганини кўраман. Бунинг сабаби оддий: у ерда йиғилиш бошланади. Йиғилиш ўрталарига бориб деворлар ҳам, деразалар ҳам шу нурга беланиб кетади ва мен пўкак билан нурни тўглаб челаққа сиқиб тушираман, сўнг чўкиндисини сувда чайқаб унитазга тўкаман.

Ходимлар хонасини супуриб-сидириш ҳар доим кўнгилсиз кечади. Бу мажлислардан мен нималар оламан, айтишим қийин... Ёқимсиз нарсалар, заҳарлар, лахтак-лахтак ишлов берилган терилар, ҳавони тўлдирган тезоблар, шу қадар ўткирки, одамни хилвиратиб иритиб юборади. Мен ўзим кўрганман.

Мен бундай мажлисларда бўлганман, столларнинг оёқлари бардош бермай қақшаб, стуллар айқаш-уйқаш бўлиб кетар, деворлар эса бир-бирига урилиб шунақанги ёғирлар эдики, хоналардан тер сиқиб олса бўларди. Мен мажлисларда бўлардим, уларда бемор ҳақида шунчалик узоқ гапиришардики, уларнинг миясига келган ҳар қанақанги шайтоний фикрларга дош беролмай бемор уларнинг рўпарасида, қаҳваранг стол устида қип-яланғоч ҳолда йўқ жойдан бино бўлиб қоларди — мажлис асносида улар беморни бўтқага чаплаб ташлашарди.

Мен мажлисларда шунинг учун ҳам керак бўлардим — иш жудаям ифлос тус олиб кетиши мумкин, кимдир бу ифлосни артиб турмаса бўлмасди, мажлис хонасини эса фақат мажлис пайтидагина очишарди, уларга у ерда бўлган гапларни валақлаб юрмайдиган одам керак бўларди. Айнан менинг ўзим. Мен анчадан бери қиламан бу ишни — артаман, ҳўллаيمان, юваман, бу хонада ҳам, олдингисида, эски бинодаги ёғоч уйда ҳам шундай қилардим, ходимлар мени деярли сезишмасди; мен куйманаман, улар эса гўё мен йўқдай гавдам оша қараб мажлисларини олиб бораверадилар, борди-ю, мен келмай қолсам, улар орамиздаги ҳавода фақат челақ ва пўкак сузмай юрганини пайқашлари мумкин эди, холос.

Лекин бу гал эшикни чертганимда катта ҳамшира эшикка ўрнатилган кўзчадан мўралайди, менга тешиб юборгудай қарайди ва ҳар доимгидан кўра кўпроқ вақт очмай туради. Унинг башараси ўз ҳолига келиб қолганди, ҳар доимгидай кучли кўринарди, чамамда. Қолганлар финжонларидаги қандни кўзгар, тутун пуфлар эдилар, ҳар бир йиғилиш олдиан уларга шундай қилишга рухсат бериларди, бироқ барчаларининг асаблари таранг эди. Аввалига бунга мен сабабчидан деб ўйладим. Кейин қарасам, катта ҳамшира ҳатто ўтирмади, ҳатто қаҳвали финжонни олишни ўзига эп кўрмади.

У мени ичкарига ўтказиб юборади, яна иккала кўзи билан мени пармалайди, сўнг эшикни ёпади, шартга бурилади ва яна қарайди. Билиб турибман, мендан гумонсираятти. Макмёрфининг кулоқсизлиги сабабидан унинг авзойи бузуқ, мен билан неча пуллик иши бор, деб ўйладим, аммо унинг кўриниши жиддий эди. Фикри тиниқ, мистер Бромден ўткир Макмёрфининг уни овоз беришга, қўлини кўтаришга мажбур этганини қандай эшитгани ҳақида ўйламоқда. Ҳа, ҳамшира унинг латгани ташлаб, телевизор қаршисига келиб ўтиришга қандай фаросати етгани ҳақида ўйлаятти. Қадрдон сардор мистер Бромденни бундоқ текшириб қўйиш фаросати етмадимикан деб ўйлаятти.

Ҳамширага орқа ўтириб оламан ва пўкак билан бурчакка суқуламан. Пўкакни бошим узра кўтараман, хонадаги ҳаммага кўрсатаман, уни яшил шилимшиқ қоплаганини, ишим оғирлигини билдираман, сўнг яна эгиламан ва олдиндагидан бадтарроқ ишқалашга тушаман. Бироқ ҳамширани эслан чиқаришга қанчалик уринмай, қанчалик ўзини мажбур қилмай, барибир у эшик тагида тургандай, миямни пармалаётгандай, чидолмаганимдан ҳозир қичқириб юборадигандай, агар кўзлари билан тешишда давом этаверса, барчасига иқрор бўладигандай ҳис қилар эдим.

Шу топда барча ходимлар унинг ўзига қараб туришганини у сезиб қолади. У мен ҳақимда тусмол қилганидай, ходимлар у ҳақда тусмол қилмоқда эдилар — ҳамшира бу малла беморини нима қилар экан-а? У ҳақда ҳамширанинг нима дейишини кутишмоқда — бурчакда чўккалаб ўтирган бир аҳмоқ ҳинди билан уларнинг неча пуллик иши бор, асти. Улар кутар эдилар ва ҳамшира мендан кўзини узади, қаҳвали финжонни олади, ўтиради ва қандни кўзгайди, азбаройи қошиқ идишга тегиб кетмасин деб эҳтиётлик билан айлантиради.

Гапни доктор бошлайди:

— Хўш, дўстлар, бошланг вақти ҳам бўлгандир?

У елкаси оша ёш врачларга жилмайиб кўяди, улар эса қаҳва ичар эдилар. Катта ҳамширага қарамасликка тиришади. Ҳамшира шунчалик жим ўтирардики, доктор асабийлаша ва типирчилай бошлайди. У кўзойнагини

олади, соатига қараш учун кўзига тақади, сўнг соатига дам бераркан, шундай дейди:

– Чорак. Аллақачон бошлаш керак эди. Хўш. Бу йиғилишни кўпчиликка маълум бўлганидек, мисс Гнусен чақирган. Муолажа гуруҳи йиғилишидан олдин у менга қўнғироқ қилиб, унинг фикрича, Макмёрфи бўлимда тўполон қилаётганини айтганди. Ажойиб ички туйғу – бир неча дақиқа олдин нима бўлгани хусусида – шундай эмасми?

У соатига дам беришдан тўхтади – шунчалик кўп дам бердики, яна бир бураса соат бутун хона бўйлаб сочилиб кетади; циферблатга кулиб қараганча ўтираверди, қизғиш бармоқлари билан қўлини ноғора қилиб чертади, кутади. Шу жойда, одатда, ҳамшира йиғилишида раҳбарликни қўлга оларди, бироқ ҳозир жим.

– Бугунги йиғилишдан кейин, – деб давом этади доктор, – ҳеч ким бизни оддий одам билан муомила қилаяпти деб айтолмайди. Мутлақо йўқ. У тартибсизлик омили ҳисобланади, бу ўз-ўзидан равшан. Ва... ҳе-ҳе... менга шундай туюладики, суҳбатимиздан мақсад – беморга нисбатан биз қандай чоралар кўришимизни ҳал этиш. Менинг тушунишимча, ҳамшира йиғилишни чақирган – агар янгилишаётган бўлсам, мени тўғирлаб туринг, мисс Гнусен, токи биз сиз билан вазиятни муҳокама қилайлик ва мистер Макмёрфини нима қилишимиз ҳақида ягона фикрга келайлик.

Доктор ҳамширага синовчан тикилади, ҳамшира эса ўша-ўша сукутда. У бошини шифтга кўтаради – тўғриси кир қидиради – битта ҳам сўз унинг кулогига кираётгани йўқ деб ўйлаш мумкин эди.

Доктор нариги қатор бошида ёнида ўтирган ёш врачларга бурилади: барчалари ўнг оёқларини чап оёқлари устига ташлаб олган, барчасининг ўнг тиззасида қаҳвали финжон.

– Тушунаман, дўстлар, сизлар ҳали ташҳис қўйиб улгурмагансиз, аммо унинг ишини кузатиш имкониятига эга бўлгансиз. Сизлар нима деб ўйлайсиз?

Бошлар силкинади. Жуда нозик жойидан олди-ку. Нигоҳларини доктордан олиб, ҳамширага кўчирадилар. Ажабо, бир неча дақиқа ичида ҳамшира ҳокимиятни қўлга олишга қандай улгурди? Ҳозиргина ўтирувди, шифтга қараб жилмаяётувди, чурқ этмаётувди, аммо у яна – бошлиқ ва яна ҳамма бирданга бу ерда энг аввал ким билан ҳисоблашиш кераклигини эслаб қолди. Борди-ю, бу йиғилар дўндиришолмаса, бундан кейин улар алкоғолчиларнинг Портлендаги касалхонасида малака оширишларига тўғри келади. Докторга ўхшаб типирчилаб қолишди.

– Хў, у тартибсизликнинг бош сабабчиси. – Биринчи малакачи таваккал қилишга жазм этди.

Уларнинг барчаси қаҳва ичиб, ўй сураб эдилар. Сўнг навбатдагиси сўз олади:

– Бу муқаррар хатар пайдо қилиши мумкин.

– Тўғри, тўғри, – дейди доктор.

Ёш йигит ўзининг тўғри йўлда эканлигига амин бўлиб давом этади:

– Тағин қанақа хатар денг, – дейди у ва олдинга эгилади. – Бу одам қамоқхонадан нисбатан қулай шароитларга эга касалхонага ўтиш учунгина зўраки хатти-ҳаракатлар содир этганини унутмоқлик керак.

– Билиб туриб содир этган, – уни қувватлайди биринчиси.

Учинчиси минғирлайди:

– Албатта, бу хатти-ҳаракат табиатининг ўзиёқ шундан гувоҳлик берадики, у шунчаки актёр мутгаҳам, зинҳор руҳий бемор эмас.

Учинчи бурилиб қарайди – ҳамшира бунга қандай муносабатда экан – ва ҳамширанинг қимир этмаётганини ва умуман тирикликдан асар ҳам йўқдек жим ўтирганини кўради. Бироқ қолганлар унга газаб билан тикилади, гўёки у қаттиқ кўполикка йўл қўйгандек. У қуюшқондан чиқиб кетганини сезади ва ҳаммасини ҳазилга йўймоқчи бўлиб ҳиринглайди:

– Ҳалиги, биласизларми, оёғини тўғри қўйиб босолмаган одам бошқа ноғора овозини эшитади.

Аммо ғишт қолиқдан кўчганди. Биринчи йигит финжонни қўяди, чўнтагидан нақ муштумдай келадиган трубкасини олади ва унга бурилади.

– Очигини айтсам, Алвин, – дейди у учинчига, – сен ҳавфсаламни пир қилдинг. Ҳатто унинг касаллик тарихини ўқимаган тақдирда ҳам, унинг бўлимда ўзини қандай тутишига бир қур қараб қўйсак бўлди, – сен айтган тахмин шундоққина ўзининг тасдиғини топади-қўяди. Бу одам жуда ва жуда касалгина эмас, балки, менинг назаримда, яна ўтакетган тажовузкор. Бизни мажлисга чақирганида назаримда, мисс Гнусенни айнан шу нарса ташвишга солганди. Наҳотки сен психопатнинг энг юқори даражадагисини фарқлолмасанг? Бундан ёрқинроқ манзарани кўрмаганман. Бу одам – Наполеон, Чингизхон, Аттила.

Иккинчи уни маъқуллайди. У ҳамширанинг ашаддийлар бўлими ҳақидаги сўзларини эслайди.

– Роберт ҳақ, Алвин. Бугун у ўзини қандай тутганини кўрдингларми? Биргина режаси барбод бўлганига у ўриндиқдан сапчиб турди-да, сал бўлмаса ҳаммани дўшпослаб ташлаёзди. Бизга айтинг-чи, доктор Спайви, унинг ишида безорилик ҳодисалари ҳақида нима дейилади?

– Интизом ва ҳокимиятлар билан яққол чиқишолмаслик, – жавоб беради доктор.

– Ана. Хужжатлар гувоҳлик берадики, у қайта-қайта ва амалда ҳокимият тимсоли бўлган одамларга нисбатан адоватда бўлган – мактабда ҳам, ҳарбий хизматда ҳам, қамоқхонада ҳам! Ва, менимча, унинг хагги-ҳаракатлари мана бу жанжалли овоз беришдан кейин бундан сўнг нимани кутиш мумкинлигини яққол айтиб турибди. – У жимиб қолади, трубкасига сўмрайиб қарайди, сўнг уни оғзига жойлайди, тутурт чақади ва сархонадаги алангани қаттиқ чўшиллатиб сўради. Трубкани обдон олов олдиргач, сариқ тутун орасидан катга ҳамширага назар ташлайди, чамаси, унинг сукутини ризолик аломатига йўяди, чунки янада дангалроқ ва дадилроқ сўзида давом этади: – Дўшпини ерга қўйиб ўйлаб кўргин-а, Алвин, ўзинг тасаввур қилгин, – тутундан овози палағда чиқади, – тасаввур қилгин, агар якка тартибдаги муолажада ораликдан исталган биримиз мистер Макмёрфи билан яккама-якка бирга бўлиб қолсак, нима бўлади? Тасаввур қилгин, сен у билан бир сирли ва ачинарли нарсага яқин бориб қолдинг, шунда у бу ёғига тоқатим йўқ деган қарорга келади, бунга у қандай айтади? – “нодон талаба қачонгача миямни ковлайди” дейди. Сен унга менга бунақа адоватли муносабатда бўлма дейсан, у эса: “Қўйдим сени... га”, деб жавоб беради. Сен уни тинчлангирмоқчи бўласан, албатта, вазминлик билан, шунда бу юз килограммлик ирланд боласи, бу малла жинни сенга тўғри столнинг устидан сакраб ташланади. Мистер Макмёрфи билан суҳбатда агар шунақа бўлиб қолса сен, умуман, ичимиздан ҳар биттамитиз шунга тайёрмизми?

У ўзининг баҳайбат трубкасини оғзининг бир четига қўяди, бармоқларини тиззалари узра кенг ёйиб, кута бошлайди. Ҳамма Макмёрфининг йўғон, қиш-қизил қўлларини чандиқ босган муштумларини ва майкаси ўмизидан занглаган қозикдай чиқиб турган бўйнини эслайди. Шуларни хотирага келтириб малакачи Алвиннинг юзи ўртоғи унга қараб пуфлаган тамаки тутунни ўгириб қолгандай бўзариб кетади.

– Демак, сиз уни ашаддийлар бўлимига ўтказсак, оқилона бўлади, деб ҳисоблайсиз-а? – сўрайди доктор.

– Ҳеч бўлмаганда хавфсизроқ деб биламан, – жавоб беради трубкали йигит ва кўзини юмади.

– Сўзимни қайтиб олиб, Робертнинг сўзига қўшилсаммикан деб турибман, – дейди уларга Алвин, – ҳеч бўлмаганда ўзимни муҳофаза қилиш учун.

Ҳамма кулади. Бироз тинчланишди: Ҳамширанинг дидига мос келадиган режани ўйлаб топишди-ку. Трубкали йигитдан бошқа барчалари қаҳваларини ичиб тутатишади, унинг ҳамшира билан қиладиган ишлари бошдан ошиб-тошиб ётибди. Трубкаси дам-бадам ўчиб қоларди ва у тутурт чақар, сўрар, пуфлар, лабларини чапилатарди. Ниҳоят, у трубкани керагича чекиб туталлайди ва бироз гурур билан дейди:

– Ҳа, малла дўстимиз Макмёрфини ашаддийлар бўлими бағрига олмасайди, деб кўрқаман. Уни бир неча кун кузатиб юриб, қандай хулосага келганимни биласизми?

– Шизофрен таъсирими? – тусмоллайди Алвин.

Трубкали бош чайқайди.

– Таъсир қўзғатувчи латент гомосексуаллигимми? – фикр билдиради учинчи киши.

Трубкали яна бош чайқайди ва кўзини юмади.

– Йўқ, – дейди у ва барча йиғилганларга қараб жилмаяди. – Салбий эдишлар вакили.

Ҳамма уни табриклайди.

– Ҳа, кўп нарса унинг фойдасига ён босаяпти, – тушунтиради у. – Аммо сўнги хулоса қандай бўлишидан қатъи назар, биз бир нарсани эсда тутишимиз лозим: биз ғайриоддий одам билан муомала қиляпмиз.

– Сиз... жуда ва жуда янглишяпсиз, мистер Гидеон.

Бу катта ҳамшира.

Барча бошлар кескин унга томон бурилади – менинг бошим ҳам, аммо мен эсимни йиғаман ва девордаги доғни артаётгандек бўламан. Ҳамма шунақанги ўзини йўқотиб қўйган эдики. Ҳамшира йиғилишда таклиф этмоқчи бўлган нарсани таклиф этишади деб ўйлаган эди барчалари. Ҳамшира ашаддийлар бўлимига Макмёрфийнинг қоқ ярмича келадиганларни қандай жўнатганини кўрган эдим – кимгадир тупурмоқчи бўлган эди деган хавф сабабли, холос; бу эса худди ҳўкизнинг ўзи, на ҳамширага бўйсунди, на врачларга, ҳеч кимга; ўзи эса бугун уни бўлимдан гумдон қилишга ваъда берганди – тусатдан йўқ деб ўтирса-я.

– Йўқ, Мен рози эмасман. Гап битта. – Барчага қараб жилмаяди. – Уни ашаддийлар бўлимига ўтказишга рози эмасман, бу энг осон йўли, бу ўз ишини бошқалар гарданига ташлаш деган гап унинг қандайдир ақл бовар қилмас хилқат эканига, қандайдир ўта психопат эканига ҳам рози эмасман.

У кутади, аммо ҳеч ким эътироз билдиришни истамайди. Ҳамшира биринчи марта қаҳвасини охиригача ичиб қўяди, финжон унинг лабларидан қизил доғ билан узоқлашади. Мен иродамга қарши ўлароқ финжон четига қарайман: у лаббўёқ билан бундай қизилга бўялиши мумкин эмасди. Финжон четига бу ранг, эҳтимол, ҳароратдан эди, ҳамшира лаблари билан финжонни тоблаб юборанди.

– Мистер Макмёрфини тартибсизликлар сабабчиси деб қарай бошлаганимни тан оламан, уни ашаддийлар бўлимига ўтказиш керак деган фикрни биринчи бўлиб мен айтган эдим. Бироқ энди, назаримда, кеч бўлди. У бўлимга келтирган зарарни кўчириш билан қошлай оламизми? Менимча, йўқ – бугунги мажлисдан кейин – йўқ. Менимча, агар уни ашаддийлар бўлимига ўтказсак, биз беморлар биздан кутаётган нарсани қилган бўламиз. Улар учун у турган-битгани азоб бўлар эди. Биз уларни ҳечам... мистер Гидеон, боя нима деб атагандингиз, “ақл бовар қилмас шахс” маслиғига ишониш имкониятидан маҳрум қиламиз. У қаҳвани ичиб бўлади ва финжонни қўяди. Финжон столга судьянинг болғачасидай “тўқ” этиб урилади; учала йигит тип-тикка бўлиб ўтиришарди.

– Йўқ. Ақлбовар қилмас ҳислат йўқ. У оддий бир одам, ундан бошқа нарса эмас. Ҳар қандай одамни қўлга олганимиз каби уни ҳам ўша даҳшатлар, ўша кўрқоқлик ва ўша ҳўркаклик билан қўлга оламиз. Яна бир неча кун ўтсин, буни бемалол исботлайман, у бизга ва беморларга буни ўзи дангал кўрсатади. Борди-ю, биз уни бўлимда қолдирсак, ундаги қизиққонлик камайишига аминман, ундаги туғма исёнкорлик барҳам топади ва – ҳамшира жилмаяди, қолганлар буни тушунмаётганини билиб турарди-да, – бизнинг малласоч қаҳрамонимиз бошқа беморларга мутлақо таниш бўлган ва ҳўрматга лойиқ ҳисобланмаган нарсага: мақтанчоқ ва лофчига айланади, ундайлар телпага чиқиб оладилар-да, тарафқашларни йиға бошлайдилар. Мистер Чесвик ҳамманинг кўзи ўнгида шундай қилганди; хатар унинг ўзига таҳдид сола бошлаши ҳамон у дарҳол орқага тисарила бошлайди.

– Бемор Макмёрфи... – Трубкали йигит уларнинг кўз олдида бутунлай таслим бўлишини хоҳламайди ва у ўз хулосасини ҳимоя қилади, – назаримда, кўрқоққа ўхшамайди.

Мен ҳамширанинг ғазабга минишини кугаман, аммо ҳечам бундай бўлмайди – у бўлса бўлар, бўлмаса говлаб кетар, қабалида қараб турарди холос ва шундай дейди:

– Мистер Гидеон, мен сизга уни зинҳор қўрқоқ демагандим, асло. У шунчаки бир одамни жуда яхши кўради. Психопат бўлган ҳолда у мистер Ренди Патрик Макмёрфини ҳаддан ташқари яхши кўради ва уни бекорга хавф остига қўйишни истамайди. – У йигитга шундай табассум ҳада қиладики, ҳатто йигитнинг трубкаси бутунлай ўчиб қолади. – Борди-ю, биз бироз кутиб турсак, қаҳрамонимиз – сиз, талабалар, орасида нима дейилади? – Ўзини кўрсатиб қўйишдан тўхтаб қоладими? Шундайми?

– Аммо бунга бир ҳафта камлик қилади... – гап бошлади йигит.

– Биз шошмаймиз, – дейди ҳамшира. Шундай дея у мамнун ҳолда, жуда ҳам мамнун ҳолда ўрнидан турадики, мен буни Макмёрфи жонидан тўйдириб юборган кунлардан буён биринчи марта шундай кўрдим. – Бизга ҳафталар, ойлар, лозим бўлса йиллар керак бўлади. Мистер Макмёрфи бу ерга жойлаштирилганини унутманг. Унинг касалхонада қанча бўлиши батамом сизларга боғлиқ. Энди эса бошқа масалаларга ўтамиз...

Катта ҳамширанинг йигилишида ўзини дадил тутиши аввалига мени ташвишга солди, Макмёрфига эса чивин чаққанчалик ҳам таъсир қилмади. Шанбада ҳам, кейинги ҳафтада ҳам у одатдагидек, ҳамшира ва санитарлар билан обдон баҳслашди ва бу беморларга жуда хуш ёқди. Баҳда у ютиб чиқди: ваъда қилганиди – Ҳамширанинг тинкасини қуришиб юборди ва пуллари олдди, – лекин, барибир, тарки одат – амри маҳол деганларидай, ўз билганидан қолмади – бутун йўлакни бошга кўтариб қичқирди, санитарларни калака қилиб кулди, ҳамшира ва врачларнинг жонини кекирдагига келтирди. Бир гал эса йўлакда катта ҳамшира рўпарасида тўхтади-да, баҳайбат сийнангнинг айланаси неча дюйм келишини айтасан деб туриб олди – ахир минг чиранма, бундай матоҳни яширолмайсан-ку. Ҳамшира ҳеч нарса сезмаган ва эшитмагандай, ўзининг аёллик ва Макмёрфининг эркаклик иззат-нафсини ерга урмай, индамай ўтиб кетди.

Ҳамшира эълонлар тахтасига навбатчилик рўйхатини осиб қўйди. Макмёрфи ундан ҳожатхонани тозалашга ёзилганини ўқиди. У ҳамшира постига борди, ойнага чертди ва бундай шараф учун миннатдорчилик билдирди, ҳар гал писсуарни ишқалаб ювганимда сизни эслайман, деди. Ҳамшира, бунга ҳожат йўқ, фақат ўз ишингизни қилсангиз, бас, шундан ҳам бошим осмонда, деб жавоб қайтарди.

Ишни эса у бундай таҳлитда бажарарди: овозини баралла қўйиб қўшиқ айтади, қўшиқ маромида чиганоққа чўтка суради, сўнг хлорли сув пуркайди – тамом, вассалом “Тоза-ку, кўрмаяпсизми, – дейди унинг шошаётганини юзига солган санитарга, – баъзи бировларга унча тунга туюлмаётгандир, лекин мен, масалан, у ерга тошганимни ташламоқчиман, унга овқат солиб эмоқчи эмасман.” Азбаройи газабдан санитар катта ҳамширани чақиради ва у кўзгу олиб Макмёрфининг ишини шахсан текширгани етиб келди ва кўзгунини чиганоқ қирраларига яқин келтирди. Бошини чайқаганча у бутун ҳожатхонани айланиб чиқди ва ҳар бир чиганоқ ёнида: “Йўқ, бир чақага қиммат... ярамайди...” деб гудранар эди. Макмёрфи у билан ёнма-ён юраркан, кўзларини пирпиратар, тугилар ва “Йўқ, бу писсуар... писсуар...” дерди, холос.

Бироқ бу гал ҳамшира ўзини йўқотмади – ўзини йўқотадиганга ўхшамасди ҳам. У ўша-ўша сабр-тоқат, ҳар кимга қиладиган ўша тазйиқ ила ҳожатхона ичидан унга тикилиб турар, Макмёрфи эса танбеҳ эшитаётган боладай бошини солинтирган, бир ботинкаси учи билан иккинчисининг учини босган кўйи ҳамширанинг рўпарасида туриб, нукул: “Ҳаракат қилаяпман, қилаяпман, ҳамшира, аммо, нима қилай, барибир, мендан ҳожатхона директори чиқмайдиганга ўхшайди,” дерди.

Бир кун у қоюзга чет эл алифбосига ўхшаш қандайдир тушунарсиз нарсани ёзди-да, сақич билан уни чиганоқ қиррасига ёпиштириб қўйди. Ҳамшира кўзгу билан шу писсуар олдига келиб, хатни ўқиди-ю, оҳ деб юборди ва кўзгу писсуар ичига тушиб кетди. Аммо ҳамшира ўзини йўқотиб қўймади. Лўшпигина юзидаги ёқимлигина табассумида қатъият муҳрланиб турарди. У писсуар узра қаддини ростлади ва Макмёрфига шундай ўқрайиб қарадики, девор бўёғини кўчириб юбораёзди, сўнг: сизнинг ишингиз чиганоқларни тозалаш, ифлос қилиш эмас, деди.

Сирасини айтганда, бўлимда тозалик билан у қадар иш тутмай қўйишганди. Кундузи жадвал бўйича супуриш-сидириш вақти бошланганда бейсбол матчлари ҳам бошланарди, ҳамма стулини телевизор рўпарасига қўйиб оларди, бир ўтирганча тушликкача жойидан қўзғалмас эди. Ҳамшира пастдан туриб токни ўчириб қўйиб, биз бўм-бўш экранга тикилиб ўтирсак ҳам, барибир, Макмёрфи соатлаб қўнглимизни хушлар, ўтириб гап сотар, ўрмонда шофёрлик қилгани борми, бир ойда минг доллар ишлаб, болга отишда бир канадаликка ютқазиб қўйгани борми, ёки Олбанида бир ўртоғи билан кўзи боғланган бир йигитни ҳўкизга минишга мажбур қилгани борми (“кўзи боғланган ҳўкизга минишни эмас, кўзи боғланган йигитни ҳўкизга минишга”), шулар ҳақида ҳикоя қиларди. Улар йигитни кўзингни бошлаб олсанг ҳўкиз чир айланганда бошинг айланмайди, деб алдашиб бечоранинг кўзини шарф билан боғлашибди-да, ҳўкизга тескари миндириб қўйишибди. У бу ҳикоясини икки ё уч бор қайта айтиб берганди ва ҳар гал айтганида кулиб, қалпоғи билан оёғига шап-шап урар эди. Куларди-да, қўшилиб кулсин деб қўшнисининг биқинидан нуқиб қўярди.

Ўша ҳафтада унинг баланд овозда қаҳ-қаҳ уриб кулаётганини эшитиб, қорнини қашиб, керишиб, эснаб, чалқанча ётиб ҳазиллашаётган одамга им қоқиб қўйганини, — у бу барча ҳаракатларни худди нафас олишдай шўхгина бажарарди — унинг рўпарасида бугун Комбинат билан биргаликда катта ҳамшира турганини кўриб, мен кўрқмай қўйган эдим. У ҳеч қачон ўзини йўқотмайди ва бунга унинг кучи етади, ҳамшира ўйлаганидай, орқага чекинмайди, деб ўйладим ўзимча яна, балки у росткам гайритабииймикан, деган хаёлга бораман. У — бу у, мана гап қаёқда. Балки ҳар доим ўзини туганлиги учун ҳам у кучлидир. Неча йиллардан бери Комбинат унинг ҳузурига етолмаётганди; не вазҳ билан ҳамшира бир неча ҳафта ичида етиб олишга қарор қилди экан? Макмёрфи уларга ўзини майна қилдириб қўймайди, ҳа, қўймайди.

Кейин, ҳожатхонада санитарлардан яшириниб мен ўзимни ойнага солиб қарадим ва кўз кўриб, қулоқ эшитмаган иш — кимнингдир ўзидек бўлиши мумкинлигидан оғзим ланг очилиб қолди. Ойнада менинг башарам акс этиб турарди. Қоп-қора, қатгак ёноқ суяклари бўртиб чиққан, бамисоли тагидаги гўшти болга билан чоғиб ташлангандай, папа ёки телевизорда кўрганнингиз қатиққўл, нияти бузуқ ҳиндилардек шафқатсиз ва совуқ; қараб туриб хаёл сураман: бу мен эмас, бу менинг башарам эмас. Бундай башараси бўлган одам бўлишга ҳаракат қилганимда мен ўзимдек эмасдим. Аслида мен ўзимдек эмас эдим; мен бор-йўғи қандай кўринмасам, мени қандай кўришларини хоҳлашган ҳолатда эдим. Ўзимдек бўлиш эса, афтидан, ҳеч қачон менга nasib этмаганди. Қандай қилиб Макмёрфи ўзидек бўлиши мумкин?

Мен уни пайдо бўлган кундагидек кўрмагандим, энди эса мен баҳайбат қўллар, малла гажаклар, япасқи бурун ва мийиқли кулгисинигина кўрмаётгандим. Менинг борлигимда у башараси ва қўлларига сира қовушмайдиган нарсаларни қиларди, масалан, меҳнат терапиясида расм чизарди — ҳақиқий бўёқларда ва опшоқ қоғозга чизарди, қоғозда қандай бўёққа бўяшни кўрсатувчи на бирон белги, на бирон рақам бўларди; ё бўлмаса чиройли ҳуснихат билан кимгадир хат ёзарди. Унинг тоифасидаги одам бир гал хатига жавоб олганда бўлганидек, расм чизишни, хат ёзишни ёки ташвишга тушиб, жаҳли чиқиши мумкинми? Борди-ю, бу Хардинг, Билли Биббит бўлганида — бошқа гап эди. Хардингдагидек қўли бўлганлар расм чизиши керак ҳам — аммо ҳеч қачон расм чизмаганлар. Хардинг қўлларини ҳибсда сақлар ёки итга катак кўриш учун тахтачалар аралашга мажбур қиларди. Макмёрфи бизга ўхшамас эди. У ўз кўринишининг ҳаётига эгаллик қилишини истамасди, бу Комбинатнинг уни ўз изимларига тушириб олишга имкон бермагани билан барабар эди.

Мен кўп нарсани бошқачароқ кўрганман: Мен туман машинаси бузилиб қолган деб тусмолагандим, ўша жумадаги йиғилишда уни зўриқтириб қўйганди, энди бўлса шамол йўллари билан туман ва газни ҳайдаб, кўзимизни очолмай овораяю сарсон бўлишяпти. Кўп йиллар сўнгида биринчи марта мен одамларни ҳар доимги қора чизикларисиз кўрдим, бир кун тунда эса деразанинг нариги ёғидаги нарсани кўришга муяссар бўлдим.

Сал аввал айтиб ўтгандим: менга тўшак тагига қувиб киришларидан олдин, кечкурун, тун бўйи дори билан ухларди: борди-ю, дорини камроқ бериб,

уйғониб қолсам, кўз ўнгимни, барибир, қалин парда қошлаб олган, ётоқхона тутунга тўлган, девордаги симлар токдан ҳаддан ташқари таранглашган, тўлғанаётган, ўлим ва нафрат учкунлари сочаётган бўларди ва мен бу нарсаларга бардош бера олмас эдим, бошимни ёстиқ тагига суқиб, яна ухлашга ҳаракат қилар эдим. Бошимни чиқаришим ҳамон хонада соч куйиндиси ҳиди анқир ва қаттиқ қизиган товадаги чўчка ёғи важиллашига ўхшаш овоз қулоққа чалинади.

Катта йиғилишдан бир неча тун кейинги ўша тунда уйғондим ва агар ухлаётганларнинг нафас олиши ва икки кекса сабзавотнинг мўрт қобиргалари оралиғидаги ортиқча модданинг хириллашини ҳисобга олмаса, ётоқхонада саришталлик ва сукунат ҳукм сурарди.

Мен чойшаб тагидан чиқдим ва каравотлар оралиғидаги муздек пластик тахтачалардан оёқяланг юриб кетдим. Оёқларим билан тахтачаларни сезар эканман, неча марталаб, неча минг марталаб шу тахтачалар устидан латтани олиб ўтдим, аммо уни бирон марта ҳис этмаганимни ўйлар эдим. Шунча ювганларим рўёга ўхшарди, аслида унга шунча йил сарф қилганимга ишонгим келмасди. Мен учун фақат мана шу оёғим остидаги муздек тахтача, фақат мана шу дақиқа мавжуд эди.

Мен дўнгсалар сингари узун ошпоқ қаторлар ҳосил қилиб ағанаб ётган одамлар орасидан юриб борарканман, ҳеч кимнинг устига қулаб тушмасликка ҳаракат қилардим ва шу тариқа деразали деворчага етиб олдим. Девор ёқалаб шамолдан унсиз бир шишиб, бир пучайиб турган пардаси бор деразага ўтдим ва пешонамни темир тўрга тирадим. Сим қаттиқ ва муздек эди, мен унга гоҳ у, гоҳ бу юзимни қадар ва шамолни ҳидлар эдим. Куз келади, ўйлардим мен, силоснинг шу ачимсиқ ҳидини туяяпман, у қўнғироқ каби ҳавода гумбурлайди, кимдир эман япроқларини ёққан-да, тунда ёниб битиши учун қолдириб кетган, япроқлар ҳали ҳаддан ташқари янги.

Куз яқинлашиб келаяпти, ўйлайман мен, куз яқинлашиб келаяпти, гўё бу дунёдаги энг гайриоддий ишдек куз. Ҳовлида яқин-яқингача баҳор, сўнг ёз эди, энди бўлса куз — ўйлаб ҳайрон қоласан, киши.

Ҳали кўзимни очмаганимни дарҳол англадим. Манглайимни темир тўрга тираганимда гўё деразага боқишдан кўрққандек кўзларимни қисдим. Энди кўзларимни очишга мажбурман. Мен деразага қарадим ва касалхона шаҳардан ташқарида эканини биринчи марта кўрдим. Ой яйлов узра пастлаб осилиб турарди: унинг юзи тимдаланган ва юмдаланган — у ҳозиргина уфқдаги калтабақай эмас ва ер тутлар орасидан юлқиниб чиққан. Ёнидаги юлдузлар хира эди, улкан ов гардиши ҳукмронлик қилган нур доирасидан узоқлашгани сайин улар ёрқинроқ товланарди. Худди шундай нарсани дадам ва амакиларим билан бирга ов қилиб юрганимизда кўрганим эсимга тушди — мен бувим қавиб берган кўрпада гулхандан сал нарида ётардим, гулхан олдида кактус ароғили бир литрлик жўвачани даврада айлантирганча эркаклар чардони кўриб ўтиришарди. Шунда Орегон чўли узра қоқ тепамда олишиб турган улкан ой гардиши ёнверидидаги юлдузларни хижолатга солганини кўргандим. Мен ухламаётгандим ва ой хиралашиб, юлдузлар чарақлаб кетармикан дея кузатар эдим. Кейин эса яноқларига шудринг ўтира бошлагани ва мен бошимни ўраб олишга мажбур бўлгандим.

Деразам остида нимадир лип этгандай бўлди — у майса устига узун ўргимчак соясини ташлади-да, ташлаб қочди ва эшик ортида яширинди. Яна пайдо бўлганида мен уни яхшилаб кўриб олдим, билсам, бу сиртлон зотли уй кўшпаги экан, тунда бу ерда нималар бўлишини билгани уйдан билдирмай чиқиб кетган экан. У юмронқозик инларини ҳидлаб чиқмоқда эди, аммо кавлашга шошилмаётганди, шундай соатда уларнинг ерда нима қилишини билмоқчи бўлган. У орқасини баланд кўтариб ва думини ликиллайтиб, бурнини инга тикар, кейин бошқа инга ташланарди. Ой нурида унинг атрофидаги кам ўтлар йилтиларди, кўшак чошганида худди кўм-кўк ўтлоқларга чаплаган қора бўёқдай ортидан қатор излар олар эди. Бир индан бошқасига сакраганча у ҳам осмондаги ойдан, ҳам тунда, ҳам муаттар ҳидга тўла шабададан шунчалик масту мустағриқ эдики, ҳатто чалқанча ётиб олиб, думалай бошлади. У балиқдай эшилиб, типирчилар, қорнини осмонга қилиб, белини букар эди, ўрнидан туриб силкинганда эса томчилар кумуш тангачалар сингари ойдинда ҳар томонда тўзғар эди.

У ҳидни сақлаб қолишга ҳаракат қилиб яна бир қарра бирин-сирин барча инларни тез-тез ҳидлаб чиқди ва бир панжасини кўтариб, бошини эгганча бирдан қотиб қолди — у қулоқ соларди. Мен ҳам қулоқ солардим, лекин парданинг шитир-шитиридан бошқа ҳеч нарсани эшитмаётгандим. Мен узоқ қулоқ солиб турдим. Сўнг узоқдан, тепаликдан қувноқ го-ғолаш қулоққа чалинди — аввал паст овозда, кейин яқинлашиб келаверди. Канада ғозлари жанубга қишлагани учиб кетади. Қанчалаб марта писиб олганларини, ғоз ови вақтида қорнида эмаклаганларини, аммо бирон марта ҳам ғоз ўлдирмаганини эсладим. Мен кўпак қараган тарафга қарардим, аммо гала кўринмасди, қоронғи эди. Го-ғолаш тобора яқинлашиб келарди ва шундай туюлди-ки, ғозлар ётоқхонамиз устидан учиб ўтмоқда. Сўнг улар ой баркаши остидан ўтди — йўлбошловчиси кегидан сафланган қушлар таранг ишга тизилган қора маржондай товланарди. Бир лаҳза йўлбошловчи доиранинг қоқ ўртасида пайдо бўлди, у ҳаммасидан катта бўлиб, бир ёйилиб, бир йиғилиб турадиган қора хочга ўхшарди, сўнг эса маржонни зим-зиё осмон қаърига судраб кириб, кўздан ғойиб бўлди.

Мен қулоқларимда фақат хотирагина қолмагунча тиниб бораётган қичқириққа киприк қоқмай қулоқ солиб туравердим. Кўпак эса мендан кейин узоқ вақтгача қулоқ солиб турди. У ҳамон панжасини кўтариб турар, қушлар парвози асносида қимирламади ҳам, ҳурмади ҳам. Қулоқ солишдан тўхтагач эса улар ортидан тош йўл томон макраб-сакраб чошиб кетди; у бир текис ва худди висол кутиб тургандай жиддий чопар эди. Мен нафас олмай, майса узра унинг суякдор панжаларининг шипиллашини эшитиб турар эдим; сўнг муюлишдан шамолдай елиб, автомобил чиқиб келгани эшитилди. Тепалик қиррасида машина чироқлари ёғдуси кўринди, сўнг чироқларнинг ўзи тош йўлга қадалди. Мен кўпак ва машина йўлдаги битта жойга интилаётганини кўрдим.

Кўпак деярли томорқамиз чеккасида эди ва бирдан кимдир орқамга яшириниб олганини ҳис этдим, аммо бу қора санитар Гивер ва қизил холли ва хочли ҳамшира эканини англадим. Миямда кўрқув чарх урганини, бошим ғувиллаганини эшитдим. Санитар кўлимдан тутди-да, ўзи томон ўтирди.

— Уни мен олиб кетаман, — деди.

— Деразанинг олди совуқ, мистер Бромден, — тушунтиради ҳамшира.

— Бундан кўра иссиққина тўшакка кириб ётганимиз яхши эмасми?

— У кар, — дейди унга санитар. — Уни мен олиб кетаман. Қачон қараманг, чойшабини ёзади-да, тўғри келган жойга узала тушиб ётиб олаверади.

Мен бир қадам ташлайман ва ҳамшира орқага тисарилади.

— Ҳа, марҳамат, — дейди санитарга. Шундай деб туриб бўйнидаги тилга занжирини пайпаслади. Уйда у кўрмасликлари учун ваннахонага қамалиб олади, ечинади ва хоч билан қизил холини бошдан-охиригача ишқалайди. Ишқалайверади, ишқалайверади ва Биби Марямни хурсанд қилади, хол эса қолаверади. У кўзуга қарайди, хол ҳар доимгидан ҳам тўқроқ эканини кўради. Охири қайиқларнинг бўёғини тирнаб туширадиган пўлат чўткани олади, холни тозалайди, қони чиққудек бўлган баданига тунги кўйлагини кияди-да, тўшакка ўрмалаб киради.

Аммо унда бу нарса керагидан ортиқча. Токи у уйқуда экан, хол томоғидан оғзига кўтарилади, қип-қизил сўлак каби оғзининг чеккасидан оқиб чиқади ва ёқа бўйни, бадани бўйлаб оқиб тушади. Эрталаб қарасаки хол яна унда турибди ва у холнинг нега ичидан чиқмаганини ўйлайди — нега шундай? Унда, католик қизид шундай бўлса-я? — Хуллас, мен сингари одамлар орасида доимий равишда тунда ишлаганидан шундай бўлган деган тўхтамга келади. Бу бизнинг айбимиз ва гарчи унинг ҳаётида бу сўнгги иш бўлса-да, у биз билан ташлашади. Макмёрфининг уйғониши, менга ёрдам беришини истайман.

— Сиз уни каравотга боғланг, мистер Гивер, мен унгача дори ҳозирлайман.

Гуруҳ йиғилишларида шу қадар узоқ вақт яшириниб ётган шикоятларни кўтариб чиқишдики, шикоят учун сабабнинг ўзи аллақачон қолмаган эди. Аммо энди бу ерда ён босувчи Макмёрфи бор эди ва беморлар бўлимда қачонлардир ўзига ёқмаган ҳамма нарсага барабар ташланмоқда эдилар.

— Нима учун ётоқ хоналарни якшанба кунлари ёпиб қўйиш керак. — Чесвик ё биронта бошқаси сўрар эди. — Наҳотки дам олиш кунлари биз ўзимизга ўзимиз хўжайин бўлолмасак?

— Ҳа, мисс Гнусен, — дерди Макмёрфи, — нима учун?

— Ўтмишдаги тажрибадан биламизки, агар ётоқ хоналарни кулфлаб қўймасак, сизлар нонушгадан кейин яна ухлагани ётиб оласизлар.

— Бу қанақаси, осмон узилиб ерга тушибдими? Ақли расо одамлар шанба ва якшанба кунлари кеч ётадилар.

— Сизлар касалхонадасизлар, — жавоб берарди ҳамшира, эҳтимол, юзинчи марта, — чунки сизлар жамият билан бир сафда туришга қобилиятсиз эканингизни исботлаб қўйгансиз. Доктор ва мен бошқа беморлар жамиятида ўтказилган ҳар бир дақиқа, айрим истиснолардан ташқари, яхши амал қилмоқда ва аксинча, ёлғизликда, ўй-хаёл ичида ўтказилган ҳар бир дақиқа сизлардаги ёввойиликни кучайтиради, деб ҳисоблаймиз.

— Шунақа денг? ТТга ёки ФТга, ёки яна қанақадир Тга олиб борганларида саккизтадан одам тўлашлари сабаби шунда денг?

— Мутлақо тўғри.

— Демак, ёлғиз келишни истасак, касал экансан-да?

— Мен бундай деганим йўқ.

— Демак, енгиллашгани ҳожатхонага борсам, ўтирган жойимда ўйга толмаслигим учун етти нафар шеригимни бирга олиб боришим керак экан-да?

Ҳамшира жавоб ўйлагунча Чесвик ирғаб туради-да, унга қараб қичқиради:

— Ҳа, шунақа қилиш керак бўладими?

Атрофда ўтирган бошқа ўткирлар ҳам говур кўтаришади:

— Ҳа, ҳа, шунақа қилиш керак бўладими?

Ҳамшира уларнинг тинчиб, жимлик чўкишини пойлаб туради, сўнг хотиржам жавоб қайтаради:

— Борди-ю, сизлар бироз тинчланиб қолсангиз ва ўзингизни қумлоқдаги болалардай эмас, баҳсдаги қатта ёшдагилар гуруҳидай тутсангиз, биз доктордан услубиятимизга ўзгартиш киритиш мақсадга мувофиқ бўлмасмикан деб сўраймиз.

— Доктор?

Доктор нима деб жавоб беришини ҳамма биларди, унинг оғиз очишига ҳам йўл бермай Чесвик янги шикоятини айтиб солди:

— Сигарета масаласи нима бўлади, мисс Гнусен?

— Ҳа, у нима бўлади? — жавранишди ўткирлар. Макмёрфи врачга ўтирилди ва ҳамшира жавоб қайтаргунча бўлмай саволни тўғри юзига қараб такрорлади;

— Ҳа, док, сигаретлар нима бўлади?

— Сигаретларни — бизнинг сигаретларимизни — худди ўз пулига сотиб олгандай столида сақлаб, кўнгли хоҳлаганидагина бор пачкадан бизга ирғитиб туришига нима ҳақи бор? Сигарет сотиб олишнинг ва кимнингдир уларни қачон чекиш кераклигини айтишнинг асло қизиғи йўқ менга.

Кўзойнаги устидан ҳамширага қараш учун доктор бошини эгди. Ортиқча сигаретларни йиғиб олиб, ҳамшира улар билан ўйнашга қўймаётганини доктор билмасди.

— Сигаретларга нима бўлган, мисс Гнусен? Мен, афтидан, ҳеч нарса билмас эканман...

— Доктор, кунда уч, тўрт, гоҳида эса беш пачкадан чекиш ҳалдан ташқари кўплик қилади деб ўйлайман. Ўтган ҳафта бизда худди шундай воқеа бўлди ҳам — мистер Макмёрфи келганидан кейин мен беморлар сотиб олган сигареталарни сақлаб қўйишга ва ҳар куни бир пачкадан бериб туришга қарор қилдим.

Макмёрфи эгилди ва Чесвикка қаттиқ шивирлаб деди:

— Ҳожатхона борасидаги навбатдаги фармонни эшит: етти-саккизталаб боришни-ку, қўявер, ҳатто кунда икки мартагина ва ҳамшира буйруғи билангина бориш мумкин экан, холос.

У ўзини ўриндиққа ташлади-да, шунақанги баланд қаҳ-қаҳ урдик, бир дақиқагача ҳеч ким бир оғиз гапиролмай қолди.

Макмёрфи бу тўполондан роса маза қилмоқда эди, бироқ, менимча, ходимларнинг ортиқча тадбиқ қилмаётганидан бироз таажжубда эди, айниқса,

катта ҳамширанинг унга у қадар оғир гаплар қилмаётганидан кўпроқ ҳайратда эди.

— Кекса ялмоғизингиз қаттиқ деб ўйлагандим, — деди у йиғилишдан сўнг Хардинга. — Миямни жойига келтириб қўйиш учун уни бир мартагина бошлаб ўтказиб қўйсақ бўлармиди. Ҳе-йўқ... — у қошини чимирди. — У ўзини шундай тудики, гўё энг асосий нарсалар ошпоқ энги ичига яшириб қўйилгандай.

У кейинги чоршанбагача ҳузур қилиб юрди. Катта ҳамширанинг ўзига бу қадар ишониб юборганининг сабабини у шунда билди. Ҳар чоршанбада катта ҳамшира бирон-бир шилтаси бўлмаган барча беморларни тўплайди-да, истайдими, йўқми, сузиш ҳовузига олиб боради. Бўлимда туман бўлганида мени олиб бормасликлари учун туманда яшириниб оламан. Мен доим ҳовуздан кўрқар эдим, калла ташлайману, ўламан-қоламан, дейман, мени канализация сўриб олади-да, тўғри денгизга чиқариб ташлайди. Колумбияда яшаганимизда, болалигимда сувдан сира кўрқмасдик, бошқа эркаклар каби шовва устидаги кўприкчалардан бемалол ўтиб кетаварар, тошларга тармашиб чиқар, яшил ва оқ сув атрофимда қутурадди ва тўзониди камалаклар товланарди, бошқа кишилардагидай ҳатто оёғимда этик бўлмасди. Отам турли нарсалардан кўрқа бошлагандан кейин эса мен ҳам кўрқа бошладим, шу даражага бориб етдимки, кичиккина ариқни кўрсам ҳам юрагим така-пука бўлиб кетади.

Биз ечинув хонасидан чиқдик, ҳовуз чайқалар, уфурар ва қип-яланғоч эркакларга тўла эди. Усти ёпиқ ҳовузларда бўлганидек, қаҳқаҳа ва қийқириқлар билан шифтдан акс садо қайтарар эди. Санитарлар бизни сувга ҳайдаб киришди. Сув ёқимли илқикдаги ҳароратда эди, лекин мен қирғоқдан узоқлашгани хоҳламаётгандим (санитарлар фаров таёғи кўтарганча атрофда айланиб юрар ва қирғоққа етишиб олгани туртиб, сувга туширар эдилар) ва шу боис Макмёрфига яқинроқ туриб олгандим — агар ўзи хоҳламаса, уни сувнинг чуқур жойига ҳайдамасликларини билар эдим.

У қутқарувчи билан суҳбатлашарди, мен икки метрлар берида турардим. Макмёрфи, афтидан, уйку устида турарди, чунки унинг оёқлари билан ишлашига тўғри келарди, мен эса тубга оёқ қўйиб турардим. Қутқарувчи ҳовуз қиррасида ҳуштак билан турарди. У бўлим рақами ёзилмаган майкада эди. Макмёрфи иккаласи касалхона ва қамоқхона ўртасидаги фарқ тўғрисида сўзлашар эди ва Макмёрфи касалхонанинг ўлса ўлиги ортиқ, дерди. Қутқарувчининг бунга ишончи комил эмасди. У Макмёрфига, устингдан ҳукм чиқариш бошқа, сени жойлаштиришлари бутунлай бошқа нарса дея ўзиникини маъқуллар эди.

— Демак, сени қамоққа ҳукм қилишди ва сен қачон эркинликка чиқшингни биласан, — деди у.

Макмёрфи сувни чапилаштишдан тўхтади. У аста ҳовуз қиррасига сузиб борди-да, тешага, қутқарувчига қараганча, қиррага ёпишди.

— Ҳўш, жойлаштирилганда-чи? — сўради у бироз сукутдан сўнг.

Қутқарувчи мушакдор елкаларини учирди ва бўйнида осиелик ҳуштакни тортиб қўйди. У манглайида тикилган излари бўлган уста футболчи эди ва уни палатадан чиқарган вақтларда миясининг аллақасерида сигнал “ширқ” этарди, лабларидан рақамлар учарди, ҳар тўртала чизик ўйинчисига айланарди, ўтиб кетаётган санитаркага ташланиб қоларди, ярим ҳимоячи юзага келган ёриқдан сакраб ўтиб олишга улгуриш учун елкасини унинг биқинига қўйиб оларди. У қутқарувчи бўлиб навбатда турганида уни ашаддийлар бўлимида сақлашлари шундан эди, ҳар лаҳзада мана шундай қилиқ кўрсатиши ҳеч гап эмасди.

У Макмёрфининг саволига яна бир марта елка учуриб жавоб қилди, кейин яқин-атрофда санитарлар йўқмикан деб теваракка аланглади ва ҳовузнинг лабига ўтириб олди. У Макмёрфига қўлини кўрсатди.

— Ганчни кўраялсанми? Макмёрфи бақувват қўлларга қаради.

— Оғайнижон, қўлингга ганч-панчдан асар ҳам йўқ-ку. Қутқарувчи кинояли илжайиб қўйди.

— Мана, ганчга келсак, Кливленд қизилтанлилар билан сўнгги ўйинда қўлим қаттиқ синган. То қўлим битиб, ганчни олмагунча спорт кийими киёлмаман. Бўлимдаги ҳамширанинг айтишича, қўлимни яширинча даволашяпти экан. Шунақа. Унинг айтишича, агар уни қийнамасам, у ганчни олиб ташларкан ва мен клубга қайтар эканман.

У муштуми билан ҳўл кафелга таянди — қўли ўзини қандай тутишини текшириш учун уч нуқтага туриб олди. Макмёрфи унга бир дақиқача қараб турди, сўнг қўли битиб, касалхонадан чиқиши мумкинлиги ҳақидаги хабарни улардан қачондан бери кутаётганини сўради. Қутқарувчи аста ўрнидан турди ва қўлини артди. Унинг афтидан Макмёрфининг саволидан хафа эканлиги кўриниб турарди, гўё уни нозиклиги ва ўз-ўзини уддалай олмаётгани учун айбланаётгандек.

— Мен мажбурий муолажадаман, — деди у. — Ўзимга қолса, аллақачон чиқиб кетар эдим. Балки мен бундай қўл билан биринчи таркибда ўйнамасман, аммо сочиқни тахлай олар эдим-ку, тўғрими? Бирон нарса қила олар эдим-ку. Бўлимдаги ҳамшира эса врачга менинг тайёр эмаслигимни айтган. Титиғи чиққан сочиқларни ечиниш хонасига тахлаб қўйиш керак эди, лоақал шу ҳам тайёр эмас. — У орқага бурилди-да, ўзининг қутқарув курсиси томон кетди, ширакайф горилладек зинадан курсига чиқди ва пастки лабини чўччайтирганча ўша ердан бизга қараб қўйди.

— Мени маст бўлиб безорилик қилганим учун қамашди, саккиз йилу саккиз ойдан бери шундаман, — деди у.

Макмёрфи қирғоқдан узоқлашди ва тик турганча ўйчан сузиб кетди; у олти ойга қамалганди, икки ой ўтди, тўрт ойи қолди — тўрт ойдан ортиқ устидан қулф солиб қамоқда ўтиришга асло рози эмас. Жиннихонага келганига бир ой бўлди, қамоқхонадан кўра бу ер тузукка ўхшашпти — юмшоқ каравот, нонуштага пўртаҳол шарбати, аммо бу ерда ҳам бир ё икки йилдан кўпроқ ўралашиб қолмаслик янада яхши, албатта.

У ҳовузнинг саёз жойидаги зиналаргача сузиб борди ва қолган вақтни қовоғини солиб, томоғи тагидаги бир тугам соқолини силаганча ўтириб ўтказди. Мен унинг қовоғини уйганча ҳамширанинг йиғилишидаги гапларини эслаб ёлғиз ўтирганини ва кўрқиб кетганини кўрдим.

Сувдан чиқинлар деб бизга ҳуштак чалишгач ва биз ечиниш хонасига йўл олгач, қарши томондан ҳовузга бошқа бўлим келарди. Биз ўтишимиз керак бўлган душхонада уларнинг бўлимидаги митгивой ётарди. Унинг хумдай боши кизил пўкакка ўхшарди, думба ва оёқлари шишиб кетганди — худди сувли пуфакни кимдир ўртасидан сиқиб қўйгандек, — у оёқли ваннада ёнбошлаб ётар ва уйкудаги юлендай чийилларди. Чесвик билан Хардинг уни оёққа турғазди, бироқ ўша заҳоти қайта ётиб қолди. Унинг боши дезинфекция сувида сузарди. Макмёрфи уни бошқатдан кўтаришаётганини кузатиб турарди.

— Тагин нима томоша? — сўради у.

— У гидроцефалияга йўлиққан, — деди Хардинг, — афтидан, қандайдир лимфатик бузилиш содир бўлган. Боши суоқликка тўлиб қоляпти. Кўтаришиб юбор.

Улар йигитни қўйиб юборишди ва у яна ваннага чўзилди, юзида хотиржамлик, ночорлик ва қайсарлик акс этарди, сутранг сувда оғзидан кўкиш пуфаклар чиқарди. Хардинг яна ёрдамлашиб юбор деб Макмёрфидан илтимос қилди ва Чесвик билан йигитга энгашди. Макмёрфи улар олдидан сирғалиб ўтди-да, йигитнинг устидан ҳатлаб, душ тагига бориб турди.

— Ётаверсин, — деди у душ тагидан туриб. — Балки чуқур сувни ёқтирмас.

Нима бўлганини англадим. Эртасига у ҳаммани ҳайратга солиб қўйди: эрта турди ва ҳожатхонани ялпиратиб ювди, кейин санитарларнинг илгимоси билан йўлак полини арта бошлади. Катта ҳамширадан бошқа ҳамманинг оғзи очилиб қолди — ҳамшира гўё бу ерда ҳеч қанақанги таажжубли нарса кўрмаётгандек эди.

Кундузи йиғилишда эса Чесвик барчалари сигарета борасида ён бермасликка қарор қилишганини айтди.

— Ширинликдай сигаретани мендан яшириб, мен бола эмасман! Буни бир ёқлик қилиш керак, шундайми, Мак?

У Макмёрфи мени қувватлайди деб кутганди, бироқ ҳеч қандай жавоб эшитилмади.

У, одатда, Макмёрфи ўтирадиган бурчакка қаради. Ҳамма қаради. Макмёрфи қўлида бирдан гоҳ пайдо бўлиб, гоҳ кўринмай қолаётган қарта дастасини томоша қиларди. У лоақал бошини кўтармади. Орага чуқур сукунат чўкди; фақат ёғ юқи қаргалар шитирлар ва Чесвик оғир нафас оларди.

— Бир ёқлик қилиш керак! — бирдан қичқириб юборди Чесвик. — Мен бола эмасман! — У ер тепинди ва худди адашиб қолиб, йиғлаб юборадигандай атрофга аланглади. У муштумларини тугди ва сертук кўкрагига қадади. Муштлари кўкатзор устидаги қизил коптокчаларга ўхшарди, у азбаройи муштумларини қаттиқ тукканидан аъзойи бадани титрарди.

У илгари ҳам катта ёшдаги одамга ўхшамасди; у пастак бўйли, йўғон, тепакал эди, тепакали қизил доллардай ялт-юлт қиларди, кундузги хонада ёп-ёлғиз турган айни пайтда эса у бутунлай миттивойдек кўринарди. Чесвик Макмёрфига қаради. Бироқ у бунга қарамади ва шунда Чесвик кўмак истаб бутун ўтқирлар сафини кўздан ўтказди. Барчалари навбати билан кўзини олиб қочар, кўмак беришни истамасди, унинг юзини янада кўпроқ ваҳима чўлғамоқда эди. Охири нигоҳи катта ҳамширага бориб етди. Чесвик яна депсинди.

— Бир ёқлик қилишларингни талаб этаман! Эшитаяписизларми? Бир ёқлик қилишларини талаб этаман! Талаб этаман! Талаб этаман! Талаб...

Икки катта санитар орқадан келиб унинг қўлларидан тугди, кичик санитар эса унинг устидан камар солди. Худди укол қилгандай Чесвик ўтириб қолди ва икки катта санитар уни ашаддийлар бўлимига судраб кетди. Уни зинадан юқорига олиб кетишаётганда «шилқ» этган овоз эшитилди. Санитарлар қайтиб келиб жойларига ўгиришгач, катта ҳамшира ўтқирлар сафига юзланди. Чесвикни олиб кетишганидан буюн ҳеч ким чурқ этиб оғиз очмаганди.

— Сигаретани меъёрлаштириш ҳақида яна баҳс бўладими? — сўради ҳамшира.

Қаршимдаги девор ёнида турган одамларнинг афт-ангорларига қарайман, кўзим Макмёрфи ўриндиғида қарталарни ўйнаб ўтирган бурчакка бориб тақалади... ва шифтдаги оқ найчалар яна муздек нурни ҳайдай бошлайди... Нурни ҳис қиламан, нурлар тўғри қорнимга кириб келади.

Макмёрфи тарафимизни олмай кўйди ва ўтқирлар орасида у катта ҳамширани тузлашга қарор қилган деган гаплар юра бошлади — уни ашаддийлар бўлимига ўтказмоқчи эканликлари қулоғига чалинганмиш, ҳозирча ўзини ювош тушишга, бунга имкон туғдирмасликка қарор қилганмиш. Бошқалар у ҳамширани тинчлантиради, кейин эса олдингиларидан қаттиқроқ ва зарарлироқ янги қилигини чиқаради, дерди. Ҳаммалари тўда-тўда бўлиб фол очишар, муҳокама қилишарди.

Аммо мен гап нимадалигини билардим. Унинг қутқарувчи билан суҳбатини эшитганман. Эҳтиёт бўлади, бундан бошқа нарса эмас. Пул ва ишчи ўринлари деб тўғон қуришга ва қишлоғимиздан халос бўлишга ҳукуматни кўндирган шаҳардан чиққан бу гуруҳни кўлга ололмаслигини тушунган папа ҳам шундай бўлганди: майли, бу балиқ насли ҳукуматдан икки юз минг доллар олсин-да, ўзининг бутун сассиғи билан иложи борича узоқроққа гумдон бўлсин! Қоғозларга кўл кўйиб папа ақлли иш қилди — агар оёқ тираганда ҳеч нарсани билолмасди. Эртами, кечми — барибир, ҳукумат ўз ниятига етарди, бу гал эса лоақал қабилага ҳақ тўлашди-ку, ақлли йўл тугди. Макмёрфи ақлли йўл тугди. Мен буни тушундим. У тушунарли йўлдан кетди, чунки бу энг ақлли йўл эди, ўтқирлар хаёл қилганидай унақа-бунақа сабабларни рўқач қилмади. У ҳеч нарсани тушунтириб ўтирмади, лекин мен тушундим ва ўзимга-ўзим бу жуда ақлли иш бўлди, дедим. Мен ўзимча қайта-қайта такрорлайман, бу хавфсиз. Яширишнинг йўлини билиш керак. Бу ақлли йўл, бунга шак-шубҳа бўлиши мумкин эмас. Унинг нима қилаётганини мен биламан.

Бир куни эрталаб буни барча ўтқирлар англаб қолишди, унинг аслида нима учун чекинганини, улар ўзларини ўзлари алдаётганларини, турли сабаблар ҳақида беҳуда хаёлларга бораётганларини англаб қолишди. Қутқарувчи билан суҳбати ҳақида у чурқ этмади, лекин улар англашди. Эҳтимол, ҳамшира буни тунда ётоқхонага полдаги ингичка чизикдан етказгандир, бўлмаса ҳаммасини бирданга қандай қилиб билиш мумкин? Эрталаб Макмёрфи кундузги хонага кирганида ҳам улар унга бутунлай бошқача қарашди. Ундан газабланган ё ҳаттоки ҳафсалалари пир бўлган маънода эмас, катта ҳамшира уни бу ердан агар у кулоқ солган тақдирдагина кўйиб юбориши мумкинлигини мендан дурустроқ билишади, — шундай бўлса-да, улар шундан бошқа кўлингдан нима ҳам келарди дегандек ачинганнамо қарашди.

Ҳатто Чесвик ҳам тушунди ва сигарет туфайли жанжал кўтармаганлиги учун Макмёрфига ўчакишмади. Чесвик ҳамшира ётоқ хонага симлардан хабар етказган ўша куниеқ ашаддийлар бўлимидан қайтиб келди ва Макмёрфининг нега бундай йўл тутганини тушунганини унга ўзи айтди. Бундай ҳолларда бундан ақллироқ йўлни танлаш амри маҳол. Агар у Макнинг бу ерда мажбурий муолажада эканини вақтида ўйлаганида эди, албатта, уни рўкач қилмасди. Бизни ҳовузга олиб боришаётганда у Макмёрфига шу гапни айтганди. Лекин биз ҳовузга етишимиз биланоқ у: барибир бирон чораси кўрилса дуруст бўларди, деди-да, сувга шўнғиди. Нимагадир бармоқлари ҳовуз тубидаги сув чиқиб кетадиган туйнук панжарасига тикилиб қолди ва на бақувват қутқарувчи, на Макмёрфи, на иккала қора санитар уни панжарадан ажратаолди, то улар отвёртка топиб, панжарани бураб, калта кўкиш-қизғиш бармоқлари билан ҳамон панжарани қисимлаб турган Чесвикни тортиб чиқаргунча у чўкканга чиқиб бўлган эди.

Тушликдаги навбат қаторида мен олдинда ҳавога баркаш учиб чиққанини кўраман — яшил пластмасса булутидан сут, ловия ва сабзавот шўрва ёмғири қуйилди. Сефелт бир оёқда навбатдан силтаниб чиқади, қўлларини ёйиб юз-тубан йиқилади, кулала бўлиб қолади, кўзларининг оқи тепага бўлиб қолганча олдимдан учиб ўтади. Сувга тушган тошга ўхшаш овоз чиқариб бошини кафелга уради, аммо у ҳамон кулала бўлиб ётарди — дағ-дағ титрар, силкинарди. Сканлон билан Фредриксон ёрдамга ошиқишади, бироқ катта санитар уларни четга туртади ва чўнтагидан изолентага ўралган ва жигарранг қобиқ билан қопланган ясси чиллакни чиқаради. У Сефелтнинг оғзини очади, чиллакни тишлари орасига тикади ва мен чиллакнинг қисирлаганини эшитаман. Оғзимда пайраҳа, таъмини сезаман. Сефелтнинг безгаги тобора секинлашиб боради, у тиккайган оёқлари билан полни тепкилайди ва ўрнидан туради, сўнг йиқилади — букилади-да, йиқилади, йиқилиши секинлашиб бораверади, сўнг катта ҳамшира киради, унинг тепасига келиб туради ва у шалвираб қолади, полда кулранг ҳалқобдай ёйилади.

Худди шам тутганидай, ҳамшира қўлини олди-да чалиштиради ва кўйлагининг ени ва шимининг почасидан оқиб чиқаётган қолдиқларига қарайди.

— Мистер Сефелтми? — дейди ҳамшира санитарга.

— Худди ўзи. — Санитар чиллакни суғуриб олишга ҳаракат қилади. — Мистер Сефелт.

— Мистер Сефелт энди менга дорининг ҳожати йўқ деганди... — Ҳамшира бош иргайди ва бир қадам ортга чекинади. Сефелт унинг оппоқ туфлилари ёнида ялпайиб ётарди. Ҳамшира бошини кўтаради, давра бўлиб турган ўтқирларга кўз солиб чиқади. Яна бош иргайди ва такрорлайди: — ... дорининг ҳожати йўқ деганди. — У ачинганнамо ва сабрли, шу билан бирга нафрат билан жилмаяди — ёд бўлиб қолган, мана.

Макмёрфи ҳеч бунақасини кўрмаганди.

— Унга нима қилди? — сўрайди у.

Ҳамшира ҳалқобдан кўз узмайди, Макмёрфига қарамайди.

— Мистер Сефелт — эпилепсия билан оғрийди, мистер Макмёрфи. Бу дегани, агар у тиббиётчилар маслаҳатига кирмаса, уни ҳар дақиқада мана шундай туқоноқ тутиб қолаверади. Лекин у буни ҳаммадан кўра яхшироқ билади. Биз унга айтгандик, агар дори ичмасангиз, сўзсиз шу аҳволга тушасиз деб. У қайсарлик қилди — мана натижаси, ўзига қилди.

Қошларини хурпайтирганча навбат қаторидан Фредриксон чиқиб келади. Томирлари чиққан, юзи қонсиз, оппоқ сочли, бароқ қошли ва узун иякли бу одам гоҳо бир вақтлардаги Чесвикка ўхшаб қутуриб кетар, қичқирар, ҳамширалардан бирининг отини айтиб сўкинади, бу ифлос касалхонадан кетаман деб дағдаға қиларди. Унинг ўқиришларига мушпумни дўлайтириб ўдағайлашларига то ўзи тинчимагунча индамай кўйиб беришади, сўнг шундай дейишади: «Агар қичқирини тўхтатган бўлсангиз, мистер Фредриксон, биз ҳозир сизга кўчирмангизни тайёрлаб берамиз» ва ҳамшира постида гаров боғлашади. Мана, нечанчи марта у ойнадан гуноҳқорона қарайди ва кечирим сўрайди: «Қизишиб бақириб-чақирганларимга эътибор қилманг, бу маълумотномангизни бир кун-ярим кун мато тагига қўя туринг, майлими?»

У ҳамширага яқинлашади ва муштуми билан ўдағайлайди:

— Шунақами ҳали? Шунақа денг-а? Сефани отасизларми? Гўё у бунни атайлаб қилгандай-а?

Ҳамшира тасалли бергандек қўлини унинг елкасига қўяди ва Сефелтнинг муштуми ёзилади.

— Кўрқадиган жойи йўқ, Брюс. Дўстингиз яхши бўлиб кетади. Афтидан у дилантин ичмаган кўринади. Унинг нима қилаётганига ҳам ақлим етмайди.

Бошқалардан кам билмайди: Сефелт капсулаларни оғзида ушлаб туради, сўнг Фредриксонга беради. Дориларни «халокатли тескари таъсир қилувчи» деб аталгани ваҳидан ҳам ичишни истамасди Сефелт. Фредриксон эса икки баравар ичишни истади, чунки тутқаноқдан ўлгудай кўрқади. Ҳамшира ҳамма нарсани билади, бу унинг овозидан эшитилиб туради, аммо ҳозирги унинг олижаноблиги, ҳайрихоҳлигини бир кўринг-а, Фредриксон ва Сефелт ўртасидаги ишлар гўё унинг етти ухлаб тушига кирмагандай.

— Шундоқ, — деди Фредриксон, бироқ энди тугақишга кучи етмайди. — Шундоқ, фақат ҳаммаси жўнгина деб кўрсатишга уринмаслик керак — дори ичдими ё ичмадими. Биласиз, Сеф ўзининг ташқи кўринишидан ташвишда, аёлларнинг уни тасқара деб билишларини у дилантиндан кўради...

— Биламан, — дейди ҳамшира ва яна унинг кўлидан туртади. — У тепакаллигини ҳам доридан кўради. Шўрлик чол.

— У чол эмас!

— Биламан, Брюс. Нега жаҳлингиз чиқади? Тушунолмаيمان, сиз билан менинг дўстим ўртасида намалар бўлаяпти, нимага сиз уни бунчалик ҳимоя қилаяпсиз?

— Эҳ, лаънат! — дейди Фредриксон ва куч билан муштумларини чўнтагига тикади.

Ҳамшира эгилади, полни арғиб, ўзига жой тайёрлайди, чўккалайди ва одам қиёфасига солиш учун Сефелтни кучоқлаб олади, сўнг шўрлик чолнинг ёнида бўлиб тур деб, санитарга амр қилади, ўзи эса бу ёққа оёқли каравотни юборади — уни ётоқхонага элтиб ташлаш керак, кечгача ухласин. Ҳамшира ўрнидан туради, Фредриксоннинг кўлидан тортади, у эса жавранади:

— Шундоқ, биласизми, мен ҳам дилаптин ичмасам бўлмайди. Чунки Сеф нима қилишини биламан. Шу боисдан ҳам... жин урсин.

— Тушунаман, Брюс, иккалангизга ҳам қийин, лекин, менимча, бундан кўра бошқа ҳар нарса — дурустдек бўлиб туюлмайдимизга?

Катта ҳамшира қаёққа ишора қилганини Фредриксон кўриб турарди. Сефелт ўзига келиб, олдинги ярим ҳолига қайтади, чуқур, ҳирқироқ, балғамли нафас олиш ва нафас чиқаришлардан бир кумчиб, бир пучаяди. Бошининг уриб олган ён томонидан ёнгоқдай гурра учиб чиқади, лаблари, санитар чиллакчасида қизғиш кўпик, кўпикнинг оқи аста-секин жойига қайтади. Кафтлари тепага бўлган кўллари полга михланган, ҳар силтанганда бармоқлари букилиб ёзилади. Фалаш шаманидаги хоч столга қадаб қўйилган одамларда худди шундай ҳолни кўрганман, электр токидан уларнинг кафтлари узра тутун айланарди. Сефелт ва Фредриксон ҳеч қачон Фалаш шаманида бўлганмас. Ўз токини ишлаб чиқиш ва умуртқасида тўплаш учун улар ётқизиб қўйилган, борди-ю, уриниб, кўлдан чиқиб кетишса, уни пулгдан постнинг пўлат эшигига узокдан туриб улаб қўядилар ва улар манфур ҳазилхонада шундай фалаш ҳолга тушишадикки, гўё қоқ думғазаларига мўлжаллаб ургандек. Ҳеч қандай дод-фарёд йўқ, уларни карахт қилишга ҳам ҳожат қолмайди.

Ҳамшира Фредриксоннинг кўлини оҳиста силкитади, гўё у ухлаб қолгандек, дейди.

— Борди-ю, дорининг зарарли таъсирини ҳисобга олганда ҳам бундан кўра у афзалдек кўринмаяптими?

Ҳамшира полга қарайди, Фредриксон эса ошпоқ қошларини кўтарайди, гўё ўзининг бундай турк-тароватини ўзи жуда бўлмаганда ойда бир марта биринчи марта кўриб тургандай. Ҳамшира жилмаяди, уни кўлидан туртиб қўяди, эшик томонга бир қадам ташлаб, нигоҳи билан тўпланиб олиб, бу ишни томоша қилаётганлари учун ўткирларни чақиб олади, кейин кетади, Фредриксон эса хурпаяди ва жилмайишга ҳаракат қилади.

— Ўзим билмайман, нега кампиримизга бунча ўчакишиб қолдим ўзи, ахир у ҳеч бир ёмонлик қилгани йўқ-ку, бунга ҳеч қанақа асос ҳам пайдо қилмаган-ку, тўғрими?

У жавоб кутаётганга ўхшамасди, ўз газабига сабаб топа олмаганидан ҳайрондек эди. У яна ҳурпаяди ва аста бошқалардан ажрала бошлайди. Макмёрфи келади ва нима чора кўраёписизлар деб аста сўрайди.

— Дилантин, Макмёрфи, безгакка қарши, агар сен шуни билмоқчи бўлсанг.

— Нима, у ёрдам бермаяптими?

— Нега, ёрдам беради... агар ичса.

— Унда тўс-тўполонга бало борми — ичиш керакми, ичиш керак эмасми?

— Агар сенга чинданам қизиқ туюлаётган бўлса, қара! Бу тўс-тўполоннинг сабабини билиб ол. — Фредриксон икки бармоғи билан пастки лабини қайиради ва узун тишлари остидаги лахтаги чиққан қонсиз милкини кўрсатади. — Вилклар, — дейди у лабини қўйиб юбормасдан. — Дилантин вилкларни иригиб юборади. Тутқаноқдан эса тишлар уваланади. Сен бўлсанг...

Полдан товуш келади. У ерда Сефелт кекирар ва ихрар, санитар эса айни дамда ўзининг нарса ўралган чиллакчаси билан иккита тишини суғуриб олади.

Сканлон баркашни олади-да, минғирлаганча гуруҳдан узоқлашади.

— Лаънат ҳаёт. Ичсанг — бир бало, ичмасанг — яна бир бало. Қанақадир дўзах, аросат, мен сизларга айтсам.

Макмёрфи дейди:

— Ҳа, тушунаман сени. — Шундай дея у Сефелтнинг турланаётган башарасига қарайди. Ўзининг юзи эса сўшайиб қолган, худди полдаги башарага ўхшаб бунда ҳам ташвиш ва ҳорғинлик ифодалари акс этарди.

Билмадим, механизмнинг қайси қисми ишламай қолди экан, аммо уни яна созлаб қўйишди. Йўлак бўйлаб куннинг юриш ҳисоб-китоблари яна янгиланади: олти яримда — уйқудан туриш, еттида — ошхонага, сурункалилар учун бошқотирмалар ва ўткирлар учун нарсалар берилади... постда ҳамширанинг ошпоқ кўллари пулт узра парвоз қилаётганини кўраман.

Баъзан мени ўткирлар билан бирга олишса, баъзан олишмайди. Бир сафар улар билан бирга кутубхонага олишади, мен техника бўлимига кираман, тураман, электроника бўйича китоблар номларига қарамай, бу китобларни коллежда ўқиган йилимдан эслайман; эсимда, бу китобларда кесмалар, тенгламалар, назариялар бор — қаттиқ, мустаҳкам, хавфсиз нарсалар.

Китобга қарашни истайман, аммо қўрқаман. Қўлим билан қимирлатишга қўрқаман. Бамисоли ер ва шифт ўртасида кутубхонанинг ғуборли сариқ ҳавосида сузаётгандек бўламан. Китоб тоқчалари менинг тепамда чайқалади, бир-бирига қарама-қарши турган овлоқ бурчаклар остида биланглаб юқорига ўрлайди. Бир тоқча бироз чапга қийшайса, бири — ўнга қийшайди. Баъзилари менга эгилиб тушади ва мен китоблар нега сирғалиб тушиб кетмаётганини тушунмайман. Улар юқорига чиқиб кетаверади, кетаверади, учи кўринмай қолади, тоқчалар тахтакачлар билан бириктирилган, харичалар тираб қўйилганди, гир-теварагим тоқча тиргакларига тўлиб кетган. Китоблардан бирини оламан — худо билсин, кўз ўнгимда қандай мўъжизалар рўй бераркин.

Кимнингдир киргани эшитилади, бу бўлимимиздаги санитар, у Хардингнинг хотинини олиб келган. Улар суҳбатлашган ва бир-бирига кулганча кутубхонага киришади. Хардинг китоб билан ўтирибди.

— Дейл! — кичқиради унга санитар. — Қаранг, қандай меҳмон келди. Мен унга кўргани бошқа вақтда келинг, дедим, лекин у мени шунақанги авраб ташладики, тўғри бу ерга олиб келдим. — Санитар меҳмон аёлни Хардинг билан танҳо қолдиради-да: — Бунақа эсингиздан чиқарманг, билдингизми? — дейди.

Аёл санитарга ҳавоий бўса инъом қилади, сўнг сонини олдига қўйиб, Хардингга юзланади.

— Салом, Дейл!

— Жоним, — дейди Хардинг, аммо бир қадам ҳам олдинга ташланмайди.

Ҳамма уларни кузатади, Дейл томошабинларга жавдирайди.

Аёлнинг бўйи билан баббаравар. Оёғида баланд пошнали туфли, қўлида қора сумкача, лекин аёл уни билагига илиб эмас, китобдай қўлида кўтариб олган. Қизил тирноқлари бамисоли қора лакли тери устидаги қон томчиларидай.

— Мак! — хонанинг нариги бошида масхарабозлар ҳақидаги китобча билан ўтирган Макмёрфини чақиради Хардинг. — Агар адабий талқиқотларингни бир дақиқа тўхташиб турсанг, мен сенга вафодор Немезидамни таништирган бўлардим. Сийқаси чиққан ўхшатиш ҳам қилишим мумкии эди: менинг гўзал ярмимни, — лекин бу ташбиҳ, назаримда, қандайдир тенгликни кўзда тутади, тўғрими?

У кулишга тиришади ва унинг икки қоқ суяк бармоғи сигарета олани чўнтагига суқилади, пачкадан сўнги дона сигаретани шоша-пиша суғуриб олади. У ҳам, хотини ҳам ҳали бир-бирига қараб жилганича йўқ эди.

Макмёрфи столдан сагчиб туради, уларга яқин келади, қалпоғини олади. Хардингнинг хотини унга қарайди ва қошини кўтариб жилмаяди.

— Хайрли кун, миссис Хардинг, — дейди Макмёрфи.

Аёл жавобан унга қараб олдингидан қувноқроқ жилмаяди ва дейди:

— «Миссис Хардинг» дейишларига сира тоқатим йўқ. Мак, мени Вера деб чақиринг, хўпми?

Улар учовлон Хардинг ўтирган диванга ўтиришади ва Хардинг хотинига Макмёрфи ҳақида, унинг катта ҳамширани қандай тузлагани ҳақида гапириб беради, хотини эса жилмаяди ва мен бунга сира ҳам ажабланмайман, дейди. Ҳикоя асносида Хардинг ҳовлиқади, қўлларини унутади ва қўллари билан ҳавода манзарани шундай аниқ-тиниқ чизиб берадики, гўё унинг ҳикояси опшоқ либосдаги бир жуфт балерина каби овоз мусиқаси остида рақс тушаётгандай. Унинг учун қўли садқайи сар эди, аммо ҳикоясини тугатгач, у Макмёрфи ва хотини унинг қўлларини кузатишаётганини пайқаб қолади ва шу заҳоти қўлларини тиззалари орасига сиқиб олди. У қилигидан кулади, хотини эса бундай дейди:

— Дейл, қачон кулишни ўрганасан? Нуқул сичқонга ўхшаб чийиллаганинг-чийиллаган.

Дастлабки кунлари Макмёрфи ҳам унга шундай деганди, фақат сал бошқачароқ қилиб. Макмёрфининг сўзлари Хардингга тасалли берганди, хотинининг сўзлари эса уни бадтар жигибийрон қилиб юборди.

Аёл сигарет сўради. Хардинг яна бармоқларини чўнтагига суқади, аммо у ер бўм-бўш эди.

— Бизга нормадан ортиқча беришмайди, — дейди у ва чала чекилган сигаретини яширишга ҳаракат қилгандай озгин елкаларини қисади, — бир кунда бир пачка. Ночор қолганинда, Вера, азизам, мардлик қилолмайсан.

— Оҳ, Дейл, сенинг шу қоқ-қуруқлигингга борман-да? Тўғрими?

Хардинг хотинига табассум билан, асабий тарзда қарайди, айёр кўзлари билан тешиб юборгудек тикилади.

— Биз мажбурий маънода гапирамизми ёки ҳали ҳам муайян, айни дамдаги сигареталар ҳақидами? Дарвоқе, бу муҳим эмас — гарчи икки хил маънода гапирсам ҳам саволга қандай жавоб қайтаришни биласан.

— Мен бор-йўғи сигарета сўрадим, Дейл, бунда ҳеч қандай бошқа маъно йўқ.

— Ҳеч қандай бошқа маъно йўқ, жоним; «ҳеч қандай бошқа маъно»да қандайдир ортиқчалик бор. Макмёрфи, Вера гапларидаги саводсизликни сизнинг саводсизлигингизга қиёс қилса бўлади. Биласанми, жоним, «ҳеч қандай» ибораси шуни назарда тутдики...

— Бўпти! Бас! Бошқа маъно бўлса бошқа маъно-да. Қандай тушунсанг тушунавер. Мен айтдим-ку, сен доим қоқ-қуруқ бўлиб турасан, томом!

— Қоқ-қуруқ бўлиб қоладурман, оҳ менинг олтин болалигим. Аёл Хардингга жаҳл билан қарайди, сўнг ёнида ўтирган Макмёрфига юзланади.

— Сиз-чи, Мак? Сиз бу қийинчиликни бирёқлик қила оласизми — аёлни сигарета билан сийлайсизми?

Пачка аллақачон унинг тиззасида ётарди. Макмёрфи ачинганнамо сигарет кутисига қарайди, сўнг дейди:

— Албатта, менда чекиш узилмайди. Нега деганда, мен отаман. Қулай фурсат топдим демагунча — отиб қоламан, шунинг учун пачкаларим Хардингга қараганда узоқроқ чидайди. У фақат ўзиникини чекади. Шунинг учун уники тез тугайди...

— Дўстим, менинг заиф жиҳатларимни оқламай қўя қол. Бу сизнинг тимсолингизга мос келмайди ва менинг тимсолимга ярашмайди.

— Ҳа, ярашмайди, — дейди хотини. — Энди тугуртни узатиб юборсанг бўлгани.

Шундай дея у тугуртга шунақанги қаттиқ эгиладики, хонанинг нариги тарафидан туриб унинг блузкасини яққол кўраман.

Сўнгра у эрининг ошналари ҳақида гапиради, уларнинг танда қўйишию, Хардингни сўраши қачон тугашини сўрайди.

— Бу тоифани биласизми, Мак? — дейди у. Барчалари уччига чиққан олифта, сочлари узун ва силлиқ таралган, шалвираган қўлчаларини назокат билан силтаб гапиришади. Хардинг, фақат мени кўргани келишдими, деб сўрайди, аёл эса мени кўргани келганларнинг қўллари зинҳор шалвирамайди, деб жавоб беради.

Аёл бирдан ўрнидан туради ва энди мен бораёй, дейди. Макмёрфининг қўлини сиқади, яна учрашишга умид билдиради ва кутубхонадан чиқади. Макмёрфи лом-мим деёлмайди. Аёлнинг баланд пошналари тақ-туқ қилганда ҳамма бошини ўша ёққа қараб буради ва то у йўлак бошида кўздан ғойиб бўлгунча ҳеч ким кўзини узмайди.

— Хўш, нима дейсиз? — сўрайди Хардинг. Макмёрфи тараддудланиб қолади.

— Унинг тоғалари зўр экан, — бор-йўқ топган гапи шу бўлди. — Бунинг кампиршо Гнусенникидан қолишмайди.

— Мен жисмоний маънода айтмаяпман, дўстим, айтмоқчиманки...

— Бало бўлмайдими, Хардинг! — бирдан қичқириб юборди Макмёрфи. Нима дейишимни билмайман! Мендан нима истайсан? Совчиманми сенга? Мен, бир нарсани биламан: бусиз ҳам ҳеч ким у қадар буюк эмас, аммо афтидан, ҳаётда ҳамма фақат шу иш билан банд, бошқаларни иложи борича пастга уриш, эмиш. Мендан нима истаётганингни биламан: сени аяшимни, у ялмоғизнинг ўзгинаси экан дейишимни хоҳлайсан. Сен ўзинг унга маликалардай муомала қилмагансан. Ўша «нима дейсан?»инг билан қўшмазор бўлмайсанми! Ўзимники ўзимга етиб-ортиб турибди-ку, энди сеники қолувдими! Гап шу — бас қил! — У бошқаларга кўз югуртириб чиқади. — Сизлар ҳам! Менга илашманг, билдингизми?

У қалпоғини бошига бостириб кийиб олади ва бутун хонани юриб ўтиб ўзининг сувратларига боради. Ўткирлар оғизларини очганча бир-бирларига қарайдилар. Уларга нега бақиради? Ҳеч ким унга бир нима демаса. Унинг бу ерда ивирсишдан кўрқини ва ўзини тинч тутиб юриши кераклигини билганларидан бери ундан ҳеч ким ҳеч нарса сўрамай қўйганди. Унинг Хардингга зарда қилганидан ҳамма таажжубда эди ва унинг нима учун столдан китобни олганини, ўтирганини ва китобни юзига тутиб олганини тушунолмаганди — у ё одамларнинг унга қарамаслигини, ё ўзи одамларга қарамаслигини ислагандир. Кечқурун овқат маҳалида у Хардингдан кечирим сўради ва кутубхонага нега кириб қолганимни ўзим билмайман, деди. Хардинг, бу балки менинг хотиним важдандир, одамлар кўпинча уни орқамдан «дум» бўлиб юришади, дейди. Макмёрфи ўзининг қаҳвали финжонига қараб туриб, шундай деди:

— Билмадим. Мен фақат бутун у билан танишдим. Бутун ҳафта давомида ёмон тушлар кўраётганимга у сабабчи эмас-ку, жин урсин.

Эҳ, мистер Макмёрфи, — қичқиради Хардинг бамисоли йиғилишларга қатнаб юрадиган ёшгина шогирдай, — сиз бизга бу тушлар ҳақида, албатта, гапириб беришингиз керак. Шошманг, мен қалам ва қоғоз олай. — Хардинг қаршисида ундан кечирим сўрашларини кўтаролмайди ва у қизиқчилик қилади. Салфетка ва қошиқ олади ва ёзаётгандек ҳаракатлар қилади. — Хўш. Сиз мана шу... нимаиди... тушларингизда нималар кўрардингиз?

Макмёрфи лоақал кулиб ҳам қўймади.

Билмадим. Башаралардан бошқа... менимча, ҳеч нима, фақат башаралар.

Эртасига эрталаб Мартини ваннахонадаги пулыда ўтириб реактив самолётдаги учувчи бўлиб беради. Қартавозлар ўйинларини йиғиштирадидлар ва жилмайганча томоша кўра бошлайдилар.

— Гув-в-в-вум. Мен ер, мен ер: объектни кўрдим, қирқ — бир минг олти юз, ҳойнаҳой, душман ракетаси. Топшириқни бажаринг! Гув-в-в-вум.

Териш гилдирагини айлантиради, дастакни олдинга итаради, чархпалакда энгашади. Четдан бошқаргични «тўлиқ»қа ўрнатади, бироқ кафелли хонадаги

катга қувурдан сув келмайди. Ортиқ сув муолажасини қўлламайди, сув тўхтатиб қўйилган. Янгигина рухли жиҳозлар ва пўлат пультадан бирон марта ҳам фойдаланишгани йўқ. Агар рухни ҳисобга олмаса, пульта ва дорилар ўн беш йил муқаддам олдинги касалхонада даволашганларидан сира фарқ қилмайди: катга қувурлардан чиқаётган сувни ҳар қандай бурчакда баданнинг ҳар қандай жойига етказса бўлади; резина пешбанд таққан техник хонанинг нариги томонида пульта олдида ўтиради, калга қувурларни керакли томонга кучлироқми, иссиқроқми — бури туради; пуркагич очиқ бўлса — силайди ва тигчантиради, ёпиқ бўлса, игна санчади; сен камарлардаги учли тўғалар ўртасида жиққа ҳўл, бужмайган, шалвираган бир ҳолда, муаллақ қоласан, техник эса ўйинчоғидан завқланади.

— Гув-в-в-вум ... Ер, ер: ракетани кўраяпман, мўлжалга олаяпман...

Мартини эгилади ва пульта устидан калга қувурлар ҳалқаси орқали мўлжалга олади. Кўзларини қисади, ҳалқа орасидан бошқаларга қарайди.

— Нишон бор! Тайёрман... Нишонга... Ўқ уз!

У қўлларини пультадан тортиб олади ва кескин қад ростлайди, сочлари тўзғиб кетган, ирғиб чиққан кўзлари душхонага ваҳимали қарайди, чунки барча қартавозлар ўтирган жойларида буриладилар ва унинг у ерда нималар кўрганини томоша қиладилар — бироқ калга қувурлар орасидан янгигина қаттиқ брезент камарларда осилиб турган калавалардан бошқа ҳеч нарса кўрмайдилар.

Мартини бурилади ва фақат Макмёрфига қарайди. Бошқа ҳеч кимга эмас.

— Сен уларни кўрдингми? Кўрдингми?

— Кимни, Март? Ҳеч нарса кўрмайпман.

— Камарларда! Кўрдингми?

Макмёрфи ортга қайрилади ва кўзларини қисиб душга қарайди.

— Йў-ўқ. Ҳеч нарса.

— Бирпас шошма. Уларга сенинг кўришинг керак, — дейди Мартини.

— Тошингни тер дедим сенга, ҳеч кимни кўрмайпман! Билдингми? Ҳеч кимни!

— А-ҳа, — дейди Мартини. У бош ирғайди ва душдан тескари ўтирилади. — Ҳа, мен ҳам уларни кўрмадим. Мен ҳазиллашгандим.

Маркмёрфи қарта дастасини олади ва қарсиллатиб ярмини ярмисига уради.

— Ҳм-м... менга бунақа ҳазиллар ёқмайди, Март. — Бошқатдан чийлаш учун у қартани иккига бўлади ва гўё қалтироқ қўллар орасида портлаб кетгандек, қарталар сочилиб кетади.

Эсимда — бу воқеа ҳам жумада бўлганди, телевизор хусусида овоз берганимиздан уч ҳафта кейин, — юришга қурби етган ҳаммани биринчи бинога ҳайдашди — гўё сили йўқмикан деб кўкрақ қафасини рентген қилишадигандай, аслида эса биздаги аппаратура меъёрдагидек ишляптими, йўқми, шуни текшириш керак эди.

Бир учи «Рентген» ёзувли эшикка бориб тақалган узун скамейкада йўлакда ўтирибмиз. Рентгенли эшик ёнида ҚТБ (қулоқ, томоқ, бурун), у ерда қишда томоғимизни текширишади. Йўлакнинг бошқа девори тагида иккинчи скамейка бор, у парчинли темир эшикка бориб тақалган. Ёзув-позуви йўқ. Ўша ерда икки қора санитар ўртасида икки одам мудраяпти, яна бирини эса даволашаяпти ва мен унинг қичқиринини эшитаман. Эшик ичкарига қараб очилади, хонада радиочироқлар липиллаётганини кўраман. Ҳали ҳовури чиқиб турган беморни олиб чиқишади, ўша эшик мени домига тортиб кетмаслиги учун скамейкадан ушлаб қоламан. Қора санитар ва оқ санитар ўриндиқдан бир беморни кўтаришади, бемор чайқалиб қоқилади — у тўйиб дори ичиб олган. Карахт қилишдан олдин, одатда, қизил капсулалар беришади. Уни эшикка итариб киргадилар ва техникалар уни қўлтиғидан тутадилар. Кўриб турибман, бекор қаёққа судраб келишганини англайди, иккала пошнаси билан цемент полга тиранади, аммо уни столга судраб келишади... сўнг эшик қарсиллаб ёпилади — темир эшик резина захга пумм этиб урилади, — шу билан беморни бошқа кўрмайман.

— Менга қара, улар у ерда нима қилишади? — сўрайди Макмёрфи Хардингдан.

— У ердами? Ҳа-а, бўлмаса-чи. Сен ҳали таъмини тотганингча йўқ. Афсус. Буни ҳар ким кўриши керак. — Хардинг бармоқларини боши орқасида

чалиштиради ва эшикка қараганча ўзини орқага ташлайди. — Бу Фалаж шалмани, бир гал буни сента гапириб берувдим, дўстим. ЭФМ — электр фалаж муолажаси.

Бу ерда омадли кишиларни бепул Ойга саёҳат қилдирадилар. Йўқ, ўйлаб қараса, жудаям бепул эмас. Пул ўрнига мия тўқималари хизмати билан ҳақ тўлайсан, ҳар бир одамда эса тўқима дегани бир неча миллиардлаб бўлади. Мутлақо сезилмайдиган зарар.

Лунжини осилтирганча скамейкада қолган ёлғиз одамга қарайди.

— Ҳозир, афгидан, мижоз кам, олдинги даврларга қиёслаб бўлмайди, аммо се ле ви, урфлар келаверади ва кетаверади. Бизлар ҚТБ интихосининг гувоҳлари бўлмасак деб кўрқаман. Бизнинг меҳрибон катта ҳамширамиз — мингтадан битта, онг мажруҳларини даволашда юксак қадимги фолкнерча анъана — мияни куйдириш учун матонати ўзига етарли.

Эшик очилади. Визиллаб гилдиракли каравот отилиб чиқади, уни ҳеч ким итармайди, икки гилдиракда бурилади-да, тутаганча йўлакда ғойиб бўлади. Охирги беморни қандай олиб кетишларини томоша қилиб туриб, Макмёрфи эшикни ёпади.

— Мана нима қилишар экан... — Макмёрфи қулоқ солади. Бу ерга олиб келиб бошга ток беришадими?

— Ҳа, бу содир бўлаётган ишларнинг қисқача ифодаси.

— Кимнинг фойдасига?

— Кимнинг бўларди. Ўз-ўзидан маълум, беморнинг фойдасига.; Бу ерда ҳамма нарса беморнинг фойдасига қилинади. Бизнинг бўлимда яшаб туриб шундай хулосага келасанки, касалхона — улкан самарали механизм, агар унга беморни боғлаб қўйишмаса, у мутлақо яхши ишлаган бўлар эди, аммо бу ундай эмас. ҚТБ катта ҳамширамиз ишлатганидек ҳар доим ҳам жазо мақсадларида ишлатилмайди. Тиббиёт ходимлари томонидан бу зинҳор соф садизм эмас. Кўплаб даволаб бўлмайдиганларга ёзиб қўйилганларни карахтлиқ ўзига келтирди, бу баъзиларга лоботомия ва лейкотомия кор қилгандай гап. Электр карахтлиқнинг ўзига хос афзаллиги бор: у арзон, тезкор, мутлақо оғриқсиз. У фақат одамни чангак қилиб кўяди, холос.

— Бу қанақа ҳаёт бўлди, — уҳ тортади Сефелт. — Тутқаноқни тўхтатиш учун ҳақдори беришади, баъзиларни тутқаноқ тутдириш учун карахт қилиб қўйишади.

Хардинг Макмёрфига энгашади ва тушунтиради;

— Уни бундай кашф этишган: икки психиатр кушхонага йўл олган, уларнинг дилида не гап борлигини худо билади. Улар молнинг икки кўзи ўртасига боққон билан уришларини кузатишган. Қарасаларки, ҳамма моллар ҳам ўлмаяпти, айримлари жудаям эпилептик безгакни эслатувчи ҳолатда йиқилиб ётипти. “Ана, холос! — дейди биринчи врач. — Бу беморларимиз учун керак бўлган нарсанинг ўзи — ток ҳосил қилган тутқаноқ!» Унинг ҳамкасабаси, албатта, маъқуллади. Эпилептик тутқаноқни бошидан кечирган одамлар бирмунча муддат танланиши маълум эди, ашаддий беморлар эса муносабат ўрнатишга мутлақо қобилиятсиз бўлиб, фақат безгакдан кейингина суҳбатлашиши мумкин. Негалигини ҳеч ким билмайди ва ҳалигача сабаби маълум эмас. Аммо шу нарса равшан эдики, эпилептикаси бўлмаган одамда тутқаноқ хуруж қилдирилса, жуда яхши натижаларга олиб келиши мумкин. Мана, улар олдида дам-бадам ажойиб мувозанатли безгак хуруж қилаётган одам турибди.

— У ерда бомба билан эмас, боққон билан ишлашади деб ўйлагандим, — дейди Сканлон.

Жавобан Хардинг сўзларингни эътиборсиз қолдираман, дейди-да, ҳикоясини давом этдиради:

— Жангчи болға билан ишлайди. Айни шу ерда ҳамкасабасида баъзи шубҳалар пайдо бўлади. Нима қилганда ҳам одам ситир эмас. Ким билади, бирдан болға сирғалиб кетиб, бурунни пачоқ қилар? Балки тишларни тугдай тўқар? Ясама тиш қўйиш нархи осмонда булиб турган шундай кунларда улар қаерга бориб бош уради? Модомики, одамнинг бошига урилар экан, боққондан кўра аниқроқ ва ишончлироқ урадиган бир нарса керак, шунда улар электр токида тўхташди.

— Жин урсин, улар лат едириб қўйишлари мумкинлигини ўйлашмадимми? Наҳотки одамлар тўполон кўтармаган бўлса?

— Афтидан сиз одамларни унча яхши билмас экансиз, дўстгинам; бизнинг юртимизда нимадир кўнгилдагидек бўлмаса, тузатишнинг энг яхши усули — бу энг тезкор усул.

Макмёрфи бошини силкитади.

— Ана, холос! Бошга ток бериш. Бу электр курсига қўйиб ўлдиришга ўхшаб кетади.

Вазифасига кўра бу иккала тadbир сиз ўйлагандан ҳам бир-бирига яқинроқ; униси ҳам, буниси ҳам — муолажа.

— Оғримайди демоқчимисан?

— Шахсан мен бунга кафилман. Мутлақо оғриқсиз. Бигта зарба — қарабсизки, беҳуш ётибсиз. На газ, на игналар, на босқон. Мутлақо оғриқсиз. Аммо гап шундаки, иккинчи бор ҳеч ким истамайди. Сен... ўзгариб қоласан. Унутасан. Бу анавиндақа... — У кафтини қаншарига босади, кўзларини қисади — худди зарба тимсоллар, туйғулар, хотираларнинг ғаройиб тасмасини айлантириб юборгандек бўлади. — Бу тасмаларни сен кўчма атракционларда кўргансан: муттаҳам пулингни олади-да, тугмачани босади. Жинг! Ёнади, ғувиллайди, рақамлар чарх уради, айланади, сенга тушгани ютиши ҳам мумкин, балки ютмаслиги ҳам мумкин, шунда бошқатдан ўйнайсан. Янги уринишнинг учун, болагинам, соққасини тўлаб қўй, ҳа, тўлаб қўй.

— Охолони, Хардинг.

Эшик очилади, устига чойшаб ёпилган оёқли каравот ғилдираб чиқади ва техниклар қаҳва ичгани кетишади. Макмёрфи сочларини тўзгитади.

— Нимагадир бу ишлар миямга унчалик ўтиришмаяпти.

— Қайси ишлар? Тоқда даволашми?

— А-ҳа. Йуқ. Фақат бу эмас. Ҳаммаси. — У қўли билан айланма ҳаракат қилади. — Мана бу ерда кечаётган нарсалар.

Хардинг Макмёрфининг тиззасидан туртади.

— Дўстим, миянг чарчабди, дам бер унга. Ҳар эҳтамолга қарши, сен электр карахтидан хавфсирамаслигинг керак. У деярли таомилдан чиқиб бўлган, лоботомияга ўхшаб ундан бошқа воситалар ёрдам бермай қолган фавқулудда ҳоллардагина фойдаланадилар.

— Ҳўш, лоботомия-чи, унда мияни бўлак-бўлак қилиб кесишадими?

— Яна сен мутлақо ҳақсан. Жуда жаргоннинг ҳадисини олгансан-да. Ҳа, миядан кесиб олишади. Манглай қисмларни ахта қилиб ташлашади. Афтидан, модомики белдан қуйини кесиб ташлаш мумкин эмас экан, у кўздан юқорини кесади.

— У деб Гнусенни айтаёсанми?

— Тўша-тўғри.

— Шу ҳамшира ҳал қилишини билмас эканман.

— Тўша-тўғри, у ҳал қилади.

Макмёрфи, афтидан, суҳбат лоботомия ва карахтдан катта ҳамширага кўчганидан хурсанд эди. Хардингдан унинг нега бунчалик заҳар экани сабабини сўрайди. Бу борада Хардинг, Сканлон ва айрим бошқаларнинг турли мулоҳазалари мавжуд, улар мулоҳазани бу ердаги барча иллатлар илдизи шу хотинга бориб тақалишидан бошланарди. Хардинг кўглаб иллатлар илдизи айнан шу хотинга бориб тақалади, дейди. Қарийб ҳаммалари шундай ўйлашади, аммо Макмёрфи бунга шубҳа билан қарайди. У, илгари мен ҳам шундай деб ўйлардим, энди эса билмайман, дейди. Агар у йўқотилса, кўп нарса ўзгаради деб ўйламайди: бу машмашалар ортида бундан каттароқ нарсалар турибди, бу нима эканини у тушунтиришга ҳаракат қилади. Аммо тушунтира олмайди ва уринишларингни тўхтатади.

Макмёрфи билмайди, аммо мен аллақачон тушунган нарсани сезиб қолган: асосий куч — катта ҳамширанинг ўзи эмас, балки бутун Комбинатдир, бутун мамлакатга ёйилиб кетган шу Комбинат, ундаги катта ҳамшира эса — бор-йўти бир катта амалдор.

Қолганлар Макмёрфига қўшилмайди. Улар бундай дейишади: ҳамма бало нимадалигини биз биламиз, — сўнг баҳслашишга тушиб кетишади. То Макмёрфи тўхтатматунча баҳслашаверишади.

— Ўлай агар, тўйиб кетдим, — дейди Макмёрфи. — Қулоқларимни тешиб юбордингизлар, худо ҳақи. Қачон қарама, эшитганинг шикоят, шикоят, шикоят. Ҳали ҳамширадан, ҳали ходимлардан, ҳали касалхонадан. Сканлон касалхонани тагидан портлатиб юборса. Сефелт ҳамма айбни дорига тўнкайди. Фередриксоннинг боши оилавий можародан чиқмайди. Айбни кимга ағдаришни билмай гарангсизлар.

У дейдики, катта ҳамшира серзарда, шафқатсиз бир кампир, мени унга манглайма-манглай тўқнаштиришга беҳуда уринасизлар — бир чақага қиммат бу, бундан ҳеч қанақа хайрли нарса чиқмайди, хусусан мен учун. Ундан қутулишинг мумкин, аммо ҳақиқий, пинҳоний иллатдан, барча шикоятларнинг сабабчисида қутулмайсан.

— Шундай деб ўйлайсанми? — дейди Хардинг. — Унда, модомики руҳий соғломлик масалаларида бу қадар маърифатга эга бўлиб қолган экансан, айт, бу балоларнинг манбаи нима? Бу, ўзинг жуда чиройли қилиб айтганингдай, пинҳоний иллат.

— Айтдим-ку, сенга билмайман деб. Мен ҳеч бунга ўхшаганини кўрмаганман. — Бир дақиқача у рентген хонасидан чиқаётган гувиллаган овозга қулоқ солганча жим ўтиради. — Борди-ю, ҳамма гап сизлар ўйлаётган нарсада бўлганида эди, масалан, фақат мана шу кекса ҳамшираю унинг ётоқ қийинчиликларида бўлганида эди, унда бу қийинчиликларни ҳал этиш ҳамирдан қил суғурган билан баравар бўларди — туя кўрдингми — йўқ.

Сканлон чапак чалади.

— Жин урсин! Худди шундай. Сен ваколатлисан, Мак, сен ишини дўндириб қўядиган қорчалонсан.

— Менми? Йўқ. Ҳеч ҳам йўқ. Сизлар ўйлагандек эмасман.

— Нега йўқ бўларкан? Аёлга чопиш борасидаги шунча суҳбатларингдан кейин мен сени айғирлар айғирисан деб ўйлагандим.

— Оғайнижон, мен қари ялмоғиздан иложи борица нари бўлишни мўлжаллаб юрибман.

— Буни сезганман, — жилмайиб дейди Хардинг. — Ораларингиздан гап қочдимми? Бир вақтлар уни арқонга қисиб қўйганинг — кейин қўйиб юбординг. Мурувватли фариштамизга бирданига бундай шафқат қилишинг боиси не бўлди экан?

— Йўқ, мен бир нарсани билиб қолдим, мана гап нимада. Турли жойлардан сўраб кўрдим. Сиз, йигитлар, нима учун унга жонингизни беришга тайёр эканингиз, унга тазаррулар қилишингиз, пойи патак бўлишингиз, ялтоқланишингиз сирини билдим. Мендан не мақсадда фойдаланаётганингизни англаб етдим.

— Хўш? Бу қизиқ-ку.

— Нима деб юрибсан, қизиқ ҳам гапми, Сиз, газандалар, мен унинг устидан кулиб, қандай балони бошимга солиб олишим мумкинлигини нега айтмаганингиз менга қизиқ. Агар у менга ёқмаган бўлса, бу мен яна бир йил муддат олишим зарур деган гап эмас-ку. Тўғри, гурурни чўнтакка солиб қўйишга, кўрпага қараб оёқ узатишга мажбур бўладиган вақтлар бўлади одамда.

— Оҳ, дўстлар, сизларга бизнинг мистер Макмёрфимиз тезроқ чиқиб кетиши учун бу ердаги тартиб-қоидаларни қабул қилди деган миш-мишлар учун қандайдир асослар бордек туюлмаётганими?

— Хардинг, нима ҳақда гапираётганимни биласан. Ҳамшира мени бу ерда истаганча олиб қолмоқчи эканини нега айтмайсан?

— Эҳ, сенинг бу ерда мажбурий даволанишда эканингни унутибман. — Табассумдан Хардингнинг юзи ўртасида чизик пайдо бўлади. — Ҳа, айёр бўлиб қолмаяпсан. Худди бизларга ўхшаб.

— Айёр бўлиб қолишим тайин. Ётоқхонани кулфлаб, сигареталарни ҳамшира ўзида сақлайди деб солиганларингизда нима учун мен олдинга отилиб чиқишим керак? Аввалига тушунмадим, нима учун барчангиз менга халоскорга ташлангандек ташланиб қолдингиз? Кейин эса тасодифан билиб қолдим, кимни қўйиб юбориш керак, кимни йўқ, ҳамшираларга жуда қаттиқ боғлиқ экан. Сизларни жуда тез тишлаб ташладим. Мен айтдим: «Ҳай-ҳай, бу тутуруқсиз йигитлар мени сотиб олишибди, ўз юкларини менинг гарданимга ташлашибди. Буни қаранг-а, Р.П.Макмёрфининг ўзини аҳмоқ қилишибди-я. — У иягини

кўтаради-да, мийиғида кулиб бутун сафга қарайди. — Сизлар мени тушунинглар, йигитлар, мен сизларни хафа қилмоқчи эмасман, аммо менга буларнинг қора чақалик қиммати йўқ. Мен бу ердан чиқиб кетишни сизлардан кўра кўпроқ истайман. Қари ялмоғиз билан пачакилашиш сизга қанчалик хатарли бўлса, менга ҳам шундай.

У мийиғида кулади им қоқди ва бошмалдоғи билан Хардингнинг биқинига туртади: бўлди, суҳбат тутади, мендан домангир бўлиб юрманглар, бироқ шу топ Хардинг сўз қотди:

— Йўқ, дўстим, мендан кўра ҳам сенга кўпроқ хатарли.

Хардинг яна жилмаяди, асов тойдек кўзининг қири билан ўқрайди ва ҳатто ҳозир кишнаб юборадигандек бўйнини гажак қилади. Ҳамма бир ўйин олдинга силжийди.

Тутмаларини қадаганча рентген экранидан Мартини чиқиб келади ва гудранади:

— Ўз кўзим билан кўрмаганимда ишонмас эдим.

Билли Биббит эса унинг ўрнига қора ойна ортига бориб туради.

— Мендан кўра сенга хатарлироқ, — дейди яна Хардинг. — Мен бу ерда кўнгиллиман. Мажбурий эмасман.

Макмёрфи чурқ этмайди. Унинг юзида ҳамон ўша ташвиш аломатлари: нимадир кўнгилдагидек эмас, аммо нима — у тушунолмайди. У ўтириб, Хардингга қарайди, Хардингнинг юзидаги айёрона табассум йўқолади ва у Макмёрфининг унга ғалати қарашидан ғижина бошлайди. Сўнг ютиниб, дейди:

— Умуман, бўлимимизда жуда оз одам мажбурий даволанади. Фақат Сканлон ва ... сурункалилардан битта-яримгаси. Ва сен. Касалхонада ҳам бунақалар кам. Жуда кам.

Шу билан гапдан тўхтайтиди, товуши Макмёрфининг нигоҳи остида ўчиб қолади.

Макмёрфи биров жим турада-да, аста сўрайди:

— Алаҳлаяпсанми?

Хардинг бошини чайқайди. Унинг кайфи учгандай кўринади. Макмёрфи ўрнидан туради ва бутун йўлакка қараб дейди:

— Сиз менга алаҳлаяпсизми?

Ҳеч ким жавоб бермайди. Макмёрфи скамейка бўйлаб у ёқдан-бу ёққа юра бошлайди ва қалин сочларини тузатади. У навбатда турганларнинг энг учигача боради, сўнг бу учига, рентген ашпарати олдида келади. Ашпарат вишиллайтиди ва унга қараб пишқиради.

— Сен... Билли, ахир сен мажбурий даволанишдасан-ку, жин урсин?!

Билли бизга орқасини қилиб, оёқ учида туради, унинг ичаги қора экранда кўринади.

— Йўқ, — дейди у аппаратга.

— Хўш, нега? Нега? Сен ёш йигитсан-ку! Сен очиқ машинада сайр қилишинг, қизлар билан юришинг керак. Бу дардисарни эса... — у яна кўлини силтайди, — қандай қилиб ўрганиб олдинг?

Билли жавоб беради ва Макмёрфи эса бошқаларга қараб ўгирилади.

— Айтинг, нима учун? Сизлар шикоят қиласизлар, уззу-кунлар нолийсизлар, ҳали бу ер расво дейсиз, ҳали ҳамшира расво дейсиз, унинг қилиқлари расво дейсиз, аслида эса сизларни бу ерда ҳеч ким ушлаб тургани йўқ. Ҳалиги чоллардан айримларини мен тушунишим мумкин. Уларнинг ақли жойида эмас. Лекин сизлар-чи — тўғри, бундайлар ҳар қаламда учрайвермайди, сизлар қанақа эси пастсизлар ўзи?

Ҳеч ким у билан баҳслашмайди: У Сефелтга яқинлашади.

— Сефелт, сенга нима бўлди? Тутқаноқдан бошқа ҳеч нима бўлгани йўқ-ку. Жин урсин. Амаким сен тушингга кўрмаган қилиқларни қилар эди, кўшимчасига шайтоннинг ўзини кўрган, лекин жиннихонага қамалиб олмаганди. Агар журъатинг етганида сен ҳам шундай яшашинг мумкин эди...

— Албатта! Бу Билли эди, у экрандан юзини ўтиради, кўзларида ёш. — Албатта! — қичқиради у яна. — Агар журъатлироқ бўлганимизда эди! Агар журъатим етганида, мен бутун чиқиб кетар эдим. Онам ва мисс Гнусен — кекса дугоналар,

агар журьатлироқ бўлганимда, мени тушгачаёқ қўйиб юборган бўлишарди. — У ўриндиқдан қўйлагини олади, кийишга ҳаракат қилади, аммо унинг қўллари тиграйди. Охири у қўйлакни бир четга улоқтиради ва яна Макмёрфига юзланади. — Бу ерда мени қолмоқчи деб ўйлаяпсанми? Очиқ машинада қиз билан сайр қилишни хоҳламайди деб ўйлаяпсанми? Сенинг устингдан қачон бўлса ҳам одамлар кулганми? Йўқ, чунки сен кучлисан ва ҳеч кимга кулги бўлиб қолмайсан! Мен эса кучли эмасман ва мушглашолмайман. Хардинг ҳам. Ф. Фередриксон ҳам. Се-сефелт ҳам. Ҳа, ҳа,.. сен ш-шундай гапирасанки, гўё бу ерда яшаш бизга ёқадигандай! Э-э, ф-фойдасиз...

У йиғлайди ва шундай тутиладики, ортиқ ҳеч нарса айтолмайди, у қўллари билан кўзларини ишқалайди — кўз ёшлари кўришга халақит беради. У қўлидаги бир қорақўтирни шилиб олади ва ишқалагани сайин кўз ва юзларига қонни кўпроқ суркайди. Сўнг ҳеч ёққа қарамасдан йўлакка отилади гоҳ у деворга, гоҳ бу деворга ўзини уради, юзи қип-қизил қонга бўялади ва санитар орқасидан кувалайди.

Макмёрфи қолпанларга юзланади, бир нарса сўрамоқчи бўлади ва оғзини очади, аммо уларнинг ўзига қараб турганини кўриб, ўша заҳоти ёпади. У парчинлар қаторига ўхшаган кўзлар силсиласи рўпарасида бир дақиқача туради; сўнг заиф товушда дейди:

— Ўлай агар. — Қалпоғини олади, бошига бостириб кияди ва ўриндиқдаги ўз жойини эгаллайди. Техниклардан иккитаси қаҳвахўрликдан кейин қайтиб келади, қаршидаги хонага келишади; эшик галати овоз чиқариб очилади ва заряд вақтидаги аккумулятордан чиққандаги каби тезоб овози кулоққа чалинади. Макмёрфи ўтириб, ана шу эшикка тикилади.

Миямга нимадир етиб бормаяпти...

Биномизга қайтиш йўлида Макмёрфи сафнинг энг охирида судралиб келарди, қўллари яшил курткаси чўнтақларига тиқиб олган, қалпоғини кўзларигача бостириб кийган, ўйчан, оғзида ўчиқ сигарета. Ҳамма жимиб қолган, Билли Биббитни ҳам тинчлантирмаган, у бизнинг қора санитаримиз ва Фалаж шалманидан оқ санитар ўртасида олдинда борарди.

Мен орқароқда қолиб, Макмёрфига тенлашиб олдим ва унга ташвишланма, ҳеч нарса қилиб бўлмайди демоқчи бўлдим — унинг миясига нимадир ўрнашиб қолгани ва катаги олдидаги итдай безовталанаётганини кўрдим: катак ичида нима борлигини ит билмайди ва бир овоз мудом шундай дейди: ит, бу катак ҳар қанча катта, ҳар қанча қоронғи бўлмасин, сен иш тутма, атрофда айиқполвоннингми-ей, ё ундан ҳам бадтарроғинингми-ей излари. Бошқа бир овоз, унинг узоқ қавмидан бўлса керак, қаттиқ шалвираб, эҳтиёткорликни ҳам унутиб дейди: қидир, ит, қидиравер!

Мен унга ташвишланмаслигини айтмоқчи эдим, у шу заҳоти оғзини очди, бошини кўтарди, қалпоғини боши орқасига сурди, тезда кичик санитарни қувиб етди, унинг елкасидан қоқди-да, сўради:

— Сэм, анави дўкончага кириб чиқмаймизми, бир-икки қути сигарета олмоқчи эдим.

Мен унга югуриб етиб олишимга тўғри келди ва ҳаяжонланганимдан миямдаги томирлар лўқ-лўқ қила бошлади. Ҳатто юрагим тинчлангач, ишхонада ҳам миям ҳамон лўқилларди. Бу лўқиллаш совуқ куз оқшомлари жума кунларидаги футбол майдолида кечирган туйғуларни эслатарди, мен ўшанда тўша берилган биринчи зарбани, ўйин бошланишини тик туриб кутар эдим. Миямда ҳаммаси тобора баландроқ жаранларди, жойимда ортиқ бир сония ҳам туролмайдигандек бўлардим ва шу топ — тўша зарба бериларди ва жаранлаш тинарди, ўйин бошланарди. Худди футбол олдида бўлганидек, ҳозир ҳам миям жаранларди, тоқатсизликдан ҳозир ҳам бир сония жойимда туролмаётгандим. Ўйин олдидаги ёки ўшанда ётоқхонасининг ойнаси олдидагидек мен худди ўшандай аниқ-тиниқ кўриб турардим: ҳамма буюмлар кескин, ёрқин, зич намоеён бўларди, уларни қачон бу тахлит кўрганимни ҳам унутгандим. Тиш пастаси сиқмалари ва шнурлар қаторлари, қора кўзойнақлар ва шарикли ручкалар сафлари...

Макмёрфи тап-туп қадам ташлаб мен билан бирга пештахта олига келди, бесўнақай бармоқларини шими чўнтагига суқди ва сотувчи аёлдан икки қути «Мальборо» беришини сўради.

— Яхшиси, учта бера қолинг. — Жилмайди у сотувчи аёлга. — Кўп чекиб кўрмоқчиман.

Миядаги жаранлаган овоз йиғилишгача тўхтамаганди. Улар Сефелтга қандай ишлов беришаётганини чала-чулпа эшитиб турардим. Ундан ўз қийинчиликларини англашини талаб қилишар, акс ҳолда кўниколмаслигини уқдиришарди. («Хаммаси далантиндан!» — чидаёлмай қичқиради у. «Мистер Сефелт, агар сизга ёрдам беришларини хоҳласангиз, ҳалол бўлинг», — жавоб беради ҳамшира. «Аммо бунинг учун дилангин керак-ку. Ахир у милкларимни ўйиб ташляпти, шундай эмасми?») Ҳамшира жилмаяди: “«Джим, сиз қирқ беш ёшдасиз...»». Мен тасодифан ўз бурчагида ўтирган Макмёрфига қарайман. У қарта дастасини ўйнамас ва сўнгги икки ҳафтадаги йиғилишларида бўлганидек журнал узра мудрамасди. Ўриндиқда ялпайиб ётмасди ҳам. У қўл-оёқларини йиғиштириб, асабий ва “ўктам ўтирарди ва кўзини Сефелтдан катта ҳамширага, катта ҳамширадан Сефелтга оларди. Мен унга қарадимми, миядаги жаранлаш кучаярди. Опшоқ қошлари остидаги кўзлари икки кўк нўлга айланганди ва қарта очилганда стол устида бўлганидек, кўзлари гоҳ у, гоҳ бу ёққа қалаларди. Мен унинг ҳар дақиқада қандайдир ваҳшиёна қилиқ қилишини ва албатта ашаддийлар бўлимига кўчиришини ҳис этиб турардим. Юздаги бундай ифодани мен бошқаларда санитарларга ташланишларидан олдин кўрардим. Мен ўриндиқ дастасидан тутганча кутар, унинг қилиқларидан кўрқар эдим, шу билан бир вақтда вақт ўтган сайин ҳеч қанақа қилиқ бўлмаслигидан кўпроқ хавотирга тушардим.

У жимгина ўтирар ва Сефелтга қандай ишлов беришини кузатарди; сўнг ўриндиққа ярим айланиб турди ва Фредриксонни кузата бошлади. Фредриксон дўстини чўқилаганлари учун улар билан талашмоқчи бўлганди ва сипарегларни ҳамширада сақлаш керак деган буйруқдан ғазабланиб бир неча дақиқа дунёни бошига кўтарганди. Фредриксон айтадиганини айтганди, сўнг қизариб кечирим сўраганди ва ҳар доимгидек, ўтирганди. Макмёрфи ўша-ўша ҳеч нарса қилмаётганди. Мен хато қилдим, шекилли, деган ўйда ўриндиқ дастасидан кўлимни олдим.

Йиғилиш охиригача бир неча дақиқа қолганди. Катта ҳамшира қоғозларни йиғди, саватга жойлади ва саватни тиззасидан олиб, полга қўйди, сўнг ухламаяптимикин, тингламаяптимикин — текширмоқчи бўлгандек нигоҳини Макмёрфига қадади. Кўлларини тиззаси устида чалиштириб олди, бармоқларига қаради ва бошини чайқаб чуқур хўрсинди.

— Болалар, нима демоқчи бўлганимни узоқ ўйладим. Мен буни доктор билан ва барча тиббий ходимлар билан муҳокама қилдим ва қанчалик ачинарли бўлмасин, биз яна ўша тўхтамга келдик: супуриб-сидириш вақтида уч ҳафта олдин содир бўлган тўс-тўполон учун қандайдир муайян жазо бўлиши керак. — У қўлини кўтарди ва атрофга аланглади. — Биз узоқ вақт бу тўғрида оғиз очмадик, интизомсизлик учун кечирим сўрашдек оғир ишни зиммангизга оларсиз деган умидда кутдик. Аммо тавба қилишнинг заррача аломатини ҳеч бирингизда кўрмадик.

Гапимни бўлманглар деган маънода у яна қўлини кўтарди.

Илтимос, тушунинглар: муолажа таъсирини обдон чамаламай туриб биз сизлар учун қойда ва чекловлар тайин қилмаймиз. Кўпларингиз ташқи оламда жамоатчилик қоидаларига риоя қила олмаганингиз, уларни қабул қилмаганингиз, чап бериб кетганингиз учун бу ерда юрибсиз. Қачонлардир, эҳтимол болагингизда, сизларга жамоатчилик қоидаларини менсимасликка йўл қўйиб бергандилар. Қоидани бузар экансиз, сиз ўз айбингизни англагансиз. Сиз тоvon тўлашни истагансиз, бунга эҳтиёж сезгансиз, аммо жазо бўлмаган. Ота-оналарингизнинг онгсизларча қўнғилчанлиги, эҳтимол, сиздаги бу касалликни келтириб чиқарган микроб бўлган, Сизни тушунсин деб батафсил айтаяпман буни: биз мутлақо сизнинг нафингизни деб интизом ва тартиб ўрнатилишини кўлаб-кўлтиқлаймиз.

Ҳамшира бошини сараклатди. Унинг чехрасида энди нима қилиш кераклиги ҳақидаги афеус намоён бўлди. Хонада пашша учса билинади, фақат миям кулоқни тешгудек жангирлаб кетади.

Бизнинг шароитимизда интизомни сақлаш қийин. Буни, балки, тушунарсиз. Биз сизлар билан нима қилишимиз мумкин? Сизларни ҳибсга олиб бўлмайди. Куруқ сув ва нонга ўтқазиб бўлмайди. Сизлар, балки тиббиёт ходимларига осон эмаслигини тушунарсиз? Биз нима қилишимиз мумкин?

Нима қилиш кераклиги борасида Рақлининг фикри бор эди, аммо ҳамшира унга қулоқ солмади. Ҳамширанининг юзи чиқ-чиқ қилиб бурилади ва ниҳоят бошқача ифода касб этди. У ўз саволига ўзи жавоб берди:

— Биз қандайдир имтиёзни олиб ташлашимиз керак. Бу исён ҳолатини диққат билан қараб чиқиб, биз шундай ҳулосага келдикки, агар сизларни қарта ўйнаш учун кундузги ваннахонадан фойдаланиш имтиёзларидан маҳрум қилсак, адолатли бўлар эди. Адолатлими, қандай ўйлайсиз?

Ҳамшира бошини бурмади. Қарамади. Аммо қолганларнинг барчаси биринкетин қарай бошлади — у ўтирган бурчакка қарай бошлади. Ҳатто эски сурункалилар ҳам нега бу ҳамма бир томонга қараяпти деб ҳайрон бўлиб, қушга ўхшаган озгин бўйинларини чўзганча Макмёрфига қарай бошлашди — чехралар унга қараб бурилади ва уларда ошқора, ҳадикли умид акс этарди.

Гўё тош йўлдан ғириллаб кетаётган шинадай миямда узлуксиз баланд нота жарангларди.

У ўриндиқда қаддини ғоз тутиб ўтирар ва йўғон қизил бармоғи билан бурнидаги чокларни эринибгина қаширди. У ўзига қараган барча одамларга жилмаярди, сўнг қалпоғига қўлини чўзди, уни жиддий тарзда суриб қўйди-да, ҳамширага қаради.

— Бўпти, агар бу қарор бўйича баҳс бўлмайдиган бўлса, вақтимиз охирлаб қолди, чамаси...

Ҳамшира жимиб қолди ва ўзи унга қаради. Макмёрфи қаттиқ нафас олиб қўлини тиззасига шап уриб қўйди ва тиззасига тираниб ўриндиқдан кўтарилди. Керишди, эснади, яна бурнини қашиди ва йўғон бармоқлари билан йўл-йўлакай шимини торганча шиша уйча томон одимлаб кетди. Уйча ёнида ҳамшира ўтирарди. Унинг миясига нимаики бемаънилик келган бўлмасин, уни тутиб қолиш қийин эди ва мен бошқаларга қўшилиб нима бўлишини кутар эдим. У йирик, жуда ҳам йирик одимлаб борарди, йўғон бармоқларини яна шими чўнтагига солиб олганди. Пошналаридан темир плиткаларга урилиб учқун сачратарди. У яна ўрмончига, абжир ўйинчига, бақувват малла уришқоқ ирландияликка, кўча ўртасидаги телевизион ковбойга айланган эди.

Катта ҳамширанинг кўзлари қинидан чиқиб, ранги қув оқарди. У қарши ҳаракатни ҳисобга олмаганди-да. Ҳамшира бу улар устидан узил-кесил қозонилган ва унинг ҳукмронлигини ҳамшираликка тайин этиб берган, ғалаба деб ўйлаганди. Аммо ана у, келаяпти, худди минорадай баҳайбат гавдаси билан бостириб келаяпти!

Ҳамшира оғзини катта-катта очар, бошини у ёқ-бу ёққа бурарди, қани унинг қора санитарлари — унинг жон-пони чиқиб кетди, аммо Макмёрфи унга етмай сал берида тўхтади. У ҳамшира ойнаси рўпарасида тўхтади ва секин, босиқ овозда чўзиб: “Илтимос, бугун эрталаб сотиб олган тамаким жуда асқотиб қолди, беринг” деди, кейин қўлини ойнага сукди.

Ойна сувдай сочилиб кетди ва ҳамшира кафтлари билан қулоқларини беркитиб олди. У фамилияси ёзилган бир блок сигаретани олди, ичидан битта пачкани суғурди, блокни жойига қўйди, кейин бўрдан ясалган ҳайкалга ўхшаш ҳамширага ўгирилди ва жуда мулойимлик билан унинг қалпоқчаси ва елкаларидан шиша синиқларини қоқиб тушира бошлади.

— Бир қошиқ қонимдан ўтинг, ҳамшира, — деди у. — Бир қошиқ. Ойна шунчалик тоза ювилган эканки, унинг борлигини билмабман.

Атиги икки-уч сония ўтди. Ҳамширанинг юзи чўзилиб, пир-пир учарди, Макмёрфи эса бурилади-да, йўл-йўлакай сигарета тутатганча, ўз ўриндиғига йўл олади.

Миямдаги жаранглаш тўхтаган эди.

Давоми бор.

Георгос СЕФЕРИС

Қисқарганда сарвлар СОЯСИ

ДЕРАЗА ОРТИДАГИ БОҒ

Ёмғир қўйнидаги фавворали боғ —
сен қарайсан унга чанг бостан, хира,
пастак ойнадан. Хонанг ичра
камин нур сочар фақат,
аҳён-аҳён чақмоқ шуъласи эса
юздаги ажининг ёритар, эй дўст.

Бир пайт жилмаярди фавворали боғ —
ундаги шан ҳаёт ва ажиб сурур
йиқилган ҳайкалу синган устунлар
ва қўм-қўк майсага сочилган тошлар
рақсидан йироқ, —
энди акс этар у хира ойнадан.
Чуқур хўрсинасан. Ер ва огочнинг
шарбати дафъатан ёдинг қаъридан
ойнага урилар —
ташқари ёқдан ёмғир юваётган ойнага.

*Рус тилидан
Мирпўлат МИРЗО
таржималари.*

Атоқли юнон шоири Георгос Сеферис номи XX асрнинг энг истеъдодли ижодкорлари қаторидан мустаҳкам ўрин олган. У 1900 йили Кичик Осиёнинг қадимий шаҳри бўлмиш Смирнада таваллуд топди. Бу шаҳар Гомер ватанига даъвогар етти шаҳарнинг бири саналиб, туркий лисонда Измир деб номланади.

Шоирнинг исми арабча “сафар” сўзидандир. Исм қисматни белгилайди, деганларидек, Сеферис ҳаёти бир умр сафарларда кечди. Зеро у кўп мамлакатларда дипломатик вазифаларда ишлади.

Г.Сефериснинг илк шеърий тўплами — “Бурилиш” 1931 йили эълон қилинган. Ушанда шоир 31 ёшда эди. Кейин унинг “Ҳавза” (1932), “Роман-афсона” (1935), “Машқлар дафтари” (1940), “Кихли” (1947), “Уч мўтабар дoston” (1966) каби шеърий китоблари, “Акрополда олти тун” (1974) романи эълон қилинди.

1951 йили Сеферис элчининг биринчи маслаҳатчиси лавозимида тайинланиб, Лондонга келади. Номи дунёга танилган шоирни адабий жамоатчилик мамнуният билан қарши олди. Бу ерда у Элиот билан танишади, Стивен Спендир, Э.М.Форстер, Луис Мак Нис, У.Х.Оден ва Дилан Томаслар билан яқиндан мулоқотда бўлади.

ЖАНУБ ШАМОЛИ

Мағриб ёқда тоғлар силсиласи ила туташар денгиз.
 Бизни телба қилар чапдан эсан жануб еллари.
 Улар суягимизда сидирар этни.
 Кенг дераза. Каттакон стол,
 биз унда хатлар ёзамиз сенга
 ой сайин ва ташлаймиз
 айрилиқ чоҳига,
 тўлдирмақ бўлиб бу чоҳни.

Тонг юлдузи, тортганинг чоғ нигоҳимизни,
 дақиқаларимиз майинлашиб кетар
 бир малҳамдай, зилтол чашма сувидайин,
 сулув оққушларнинг қаноти янглиғ.
 Ҳаётимиз сенинг кафтингда турди.
 Заққум гурбат нонидан кейин
 тунда, опшоқ девор олдида
 сенинг сасинг ёлқинга айланар —
 яна асабимиз торига тифини тортар
 ўша еллар.

Ёзамиз сенга ҳар куни бир хил соғинчни
 ва боқамиз хаёл ичра бир-биримизга
 ва кўрамиз дунёни ҳар биримиз ўз кўзимиз-ла,
 чўққилар устидаги ёғдуни, тонг қоронғисин
 ва сени.

Ким аритар ғуссаларни юрагимиздан?
 Кечаги сел, бугунги булутлар
 букар қаддимизни ерга. Ўткир фикрларимиз
 селдан сўнги қарағай игналари каби
 остонага гуж бўлиб, тирмашарлар
 минора сари, минора эса қулар.

Забун бу қишлоқлар орасида,
 жануб шамолига кўксин тутган қоя устида,
 сени тўсиб турган тоғлар силсиласи рўпарасида —
 ким баҳолар бизнинг қалб ғуссамизни?
 Куз қўйнида ким англаб бунда шаҳидлигимизни бизнинг?

Унинг кўнгли бу пайтлар нимадандир гаш бўлиб, дипломатик хизматларни буткул тарк этиб, ўзини бутунлай шеърятга бағишлаш фикрида юрган эди. Бу ниятини у устози Элиот билан ўртоқлашади. Элиот эса унга тамомила бошқа маслаҳатни беради. “Шоир шеър ёзишдан ташқари бошқа бир иш билан ҳам шуғулланиши керак, — дейди устоз. — Ўзини поэзияга буткул бахшида қилиш мумкин эмас, зеро шеърый ижод жараёнининг асосий қисми ғайришуурий тарзда кечади. Шу боисдан кўп вақтда нимадир — бошқа нарса билан машғул бўлиш зарур”.

1963 йили Г.Сефериснинг ижоди Нобель мукофотига сазовор бўлди.

Шоир 1971 йили оғир хасталикдан сўнг Афинада вафот этди. Г.Сеферис Гомерга ватандошлиги билан ҳамиша фахрланиб, у билан бир тилда сўзлашаман, дея кўп бор таъкидлаган эди. Шу боисдан Гомер ижоди талқинлари унинг шеърларида бўртиб кўринади.

ДАРБАДАРЛИК

Ахир, нима истар қалбларимиз —
чеҳраси оқарган аёллар ва йиғлоқ
болаларга тўла кемаларда
кезиб дарбадар,
зеро на учарбалиқлардек уча биларлар,
на мачта тепасидаги юлдуздек
ярқирарлар?

Граммафон садоларидан толиқиб,
мубҳам қадамжоларга руҳсиз талпиниб,
гулдираб ўзига тил калимасини,
нени истарлар?

Нима изларлар бизнинг қалбларимиз
уринган денгиз матоҳларида —
кўрфаздан кўрфазга кезиб
саргардон?

Қоялар гирдида мудом тўлганиб,
қайинлар ҳилидан беҳол кун-бакун,
ададсиз денгизда чарх урган кўйи
нима истарлар?

Биз аниқ билардик — худди шу ерда,
олдимизда турган йўлнинг устида,
сал юқори ё сал қуйроқ,
ёнгинамизда —
гўзал ороллар бор эди.

ОЙ ҚОНИ

Сенинг қонинг музлайди баъзан
сарҳадсиз тун ичра қотган ой каби,
сенинг қонинг оқ қанотларин ёяр
зулмат қоялар ва болалигимизнинг хира ёғдуси
кучтан боғлар, уйлар устида.

ТОШГА ДЎНИШ

Пушмондаман, бармоқларим орасидан
оқиб кетди дарё,
улгурмадим ичмоққа томчисини ҳам.
Энди мен тошга дўнаман.
Қип-қизил заминда мўъжаз қарағай —
ундан бўлак дўстим йўқ менинг.
Ниманики севди, бари кетди —
ўтган ёз қурилган янги уйим-ла,
совура қолганин куз шамоллари.

ЎЛИМ ОЛДИ

Еллар сарринлик бахш этмаса агар,
тобора қисқарса сарвлар сояси
ва бурилса барча йўллар тоғ сари,
бизга юк бўлажак
ўлимдан қўрқувчи дўсту ҳамроҳлар.

ЎЛИКЛАР ВА ТИРИКЛАР

Биз отландик ўз риҳлатимизга,
 йиқилган ҳайкаллар қошидан ўтдик,
 хаёлларга чўмиб дедик, шунчаки осонмас
 ҳаётдин кетмоқ —
 ўлимнинг ўз осий йўллари бор
 ҳамда ўз адолати;
 биз, тошлар орасида қотиб тош каби,
 қаҳру ожизликнинг исканжасида
 кўз юмаётган дақиқалар, —
 бир-бир чиқиб келар эски марҳумлар
 юзларида сокин жилмайиш билан.

ТАЖРИБА

Воқеалар шу қадар шитоб кечдики,
 эслаб қололмадик кўп нарсаларни,
 аммо муҳрланмиш хотирамизга —
 бамисли ойдин тун қўй қўрасида
 шарпалар, ўзимиздан-да ғалати, бежо,
 кезинар зирк дарахтининг
 қовжироқ барглари аро,

биз билиб қўйгандик тақдиримизни —
 харсанг бўлаклари аро судраниб,
 уч минг ёки олти минг йил
 титкилаб бирма-бир харобаларни —
 балки ўз уйимиздир улар...
 Лекин эшлай оламизми?

Биз занжирбандлигимиз ва
 тарқоқлигимиз боис
 омонат деб билганимиз разил тўсиқлар
 билан кураша-кураша,
 Йўлга чиққан пажмурда,
 сўқир тўдалар билан
 Марафон¹ кўли ботқоқларига чўкаётганда
 эшлай оламизми
 ўлмоқни ҳамма қатори?

ТОНГ

Оз қолди —
 бодомлар гул очар қийғос,
 мрамрлар офтобда жилвалангайдир,
 денгиз мавж урмоқда,

оз қолди,
 кўтарилмоқ керак юксакка озроқ.

ХАБАРЧИЛАР

Биз уларни танимасдик.
 Фақат ичкин умид,
 азал-азал танийсан, дерди.
 Биз кўрдик уларни икки бор,
 сўнг сузиб кетдилар
 кўмир, дон ортилган кемада

¹ Юнонистондаги Атикадан ҳам қадимийроқ қишлоқ. (Тарж.)

ва ғойиб бўлдилар уммон ортига
 у дўстларимиз бир умрга.
 Тонг бизни қаршилар —
 хира чироқнинг нуридан чизилган
 кема, сув париси, чиганоқлар-ла.
 Кечқурун тушамиз дарё бўйига,
 чунки йўл бор унда уммонлар сари
 Тунлар ухламаймиз мум анқиган ертўлаларда.

Дўстларимиз бизни ташлаб кетди —
 балки, бўлмагандир улар, балки
 уларни кўргандирмиз биз тушимизда —
 олис тўлқинларга бориб туташган;
 балки излаймиз уларни,
 излаганимиз боис ўзга ҳаётни:
 нариги томонидан ҳайкалларнинг.

* * *

Хабарчини —
 кутдик биз уч йил,
 қарағайлар, денгиз ва юлдузларга
 телмуриб нуқул.
 Омоч тиши ёки кема пуштагига айланиб,
 яна илк уруеликни излашга киришдик,
 энг қадим тараддуд иштиёқида.

Биз уйимизга қайтдик, абгор,
 руҳсиз-мадорсиз,
 лабларимиз занг ва туздан четнаб.
 Тонгда туриб шимол сари кетдик,
 бегоналардек, туманда
 оққушларнинг кумуш қанотларидан
 кўзимиз қамашиб.

Қиш тунлари ақдан оздирди машриқ шамоли.
 Ёзнинг серташвиш кунлари буткул ҳолдан тойдик.
 Ва қайтдик мана шу ноёб бир рафгор —
 темир қиёфа билан.

МАРМАР БОШИ

Сени маҳв этишган обжўй ёдимда.¹

Мен мраммар бошимни тутганча уйғондим,
 у кўлимда эди, билмасдим қайга кўймоқни.
 У чўмди уйқута, мен уйғонган он
 бирлашди тақдиримиз, ажралмас бўлиб.

Мен кўзларига боқдим — сўниб борувчи,
 сўйлайман лабларига, ҳали тинмаган,
 ёноғин тутаман, эглари қочган.

Кўлларим йўқолар ва қайтар яна,
 пажмурда, ҳолсиз.

¹ Эсхила. Троядаги юнон аскарлари йўлбошчиси шоҳ Агамемнон уйига қайтгач, ўз хотини Клитемнострой томонидан чўмилиш хонасида ўлдирилган. (*Муаллиф*.)

* * *

Сени уйку барглари-ла чулғаб олганда
нафас олар эдинг худди сокин нур ичра,
акс этарди зилол чашма мавжида юзинг,
қабоқларинг юмуқ, майин киприкларинг нам.
Бармоқларим майсадаги кўлингни топди
ва томиринг уришини туйди дафъатан,
юрагингнинг оғриғи ҳам шундоқ яқинда.

Улкан чинор соясига, кўм-кўк гўшага
туш етаклаб келди сени ва бунда тамом
борлигингни ҳар томонга сочиб юборди,
бир қур қучмоқ қийин бўлур шу боис сени —
юзингдаги қотиб қолган сукугинг бирла,
қучиб олмоқ қийин бир қур ўзга дунёнинг
шарпалари аро сенинг айро шарпангни —
ўзини дам қўйиб эркин, дам жиловлаган.

Биз яшадик ўзимизга ато умрни.
Шафқат қил сен лекин, қора гулчамбар тақиб,
маҳобатли чинорларнинг каноридаги
қудуқлар ва чуқур чоҳлар аро бенажот
ўз фарёдин ёлғиз тинглаб ўтирганларга.

Шафқат айла, биз-ла манглай тери, очликни
бирга баҳам кўрган дўстга, қуёш қаърига
шўнғиди у, қарға қора мармар тубига
ғарқ бўлгандек, ҳеч нарсани қилмайин тама.

Бизга рихлат дунёсида ҳаловат бахш эт.

Замонавий латиш ҳикоялари

АЙВАРС КАЛВЕ

ХАРСАНГ ЮМАЛАТИШ ОСОНМИ?

- **М**аҳкам ушла!
 — Пишанг сурилиб, чиқиб кетяпти!
 — Ушлагин, деяпман!
 — Мадорим йўқ, сирпаняпти, э-эҳ!
 — Тўхта, Малвина, мен қўлларим билан...
 — Эҳтиёт бўл, ҳой, жиннивой, бармоқларим тош тагида қолди! Нам майсага ётмагин... Мисрангни қўйиб юбораман!
 — Малвина!
 — Бу аҳволда тошни тушга қадар манзилига юмалатиб боролмаймиз!
 — Мисрангни бекорга қўйиб юбординг-да, Малвина, — Вилис ўрнидан тураётиб, ҳорғинлик билан деди.
 — Сен, Вилик, ўз кучинга ишониб ишга киришсанг яхши бўлар эди. Жойингга ўтиргин-да, тошни қаёққа юмалатиб юбориш хусусида обдон ўйлаб кўргин.
 — Қаёққа, қаёққа, — Вилиснинг жаҳли чиқди. — Унинг жойи ҳаммомнинг ортида.
 — Ў-ўҳ, шунчалик узоққа юмалатиб бориш керак экан-да?!
 — Агар оғир бўлса, айтгин.
 — Бу аҳволда тош юмалатишдан воз кечишим ҳеч гапмас!
 — Дарров хафа бўлдингми? — сўради Вилис ҳансираганича.
 — Мен шунчаки сенинг ўжарлигингга таажжубланаман. Ўжарлик бобида қари такадан бир тукинг ҳам кам эмас. Соқолинг ерга тетай дейди, энди бўлса, тош юмалатишга қарор қилибсан.
 — Топган сўзингни қарагин-а, така эмиш!
 — Хўш, така бўлмасанг кимсан?
 — Бақирма, Малвина, — хотиржамлик билан деди Вилис.
 — Ҳалиям бақираётганим йўқ! — Малвина зардаси қайнаб деди. — Хўроз қичқирмасдан ўрнимиздан турдик. Ёлчитиб нонушта ҳам қилмадик. Эрталабданоқ тош юмалатишга киришдик. Бунақа воқеа ҳали ҳеч қаерда юз бермаган, Вилис.
 — Нонушта масаласида ёлғон гапиряпсан. Ахир, ўзинг тухумни чарви ёғига қўшиб қовурдинг-ку? Устига-устак, қовурдоқнинг ярмини паққос туширдинг. Балки меникида егани ҳеч вақо йўқ, демоқчидирсан?
 — Ҳай, йўғ-ей, мен бошқа масала хусусида гапирмоқчи эдим...
 — Ана шунақа гаплар, оғзингга тўғри келган гапни қайтармасдан мингирлайверасан. Худо хотин зотига нечун тил ато этган? Сафсата сотиш учун. Энди тошни нари юмалатамиз. Шунча дам олганимиз етар?!
 — Сен, Вилик, нима бўлганда ҳам қонхўрсан. Мени қийнаб ўлдирмоқчисан. Агар билганимда эди, ўла қолсам ҳам сенга турмушга чиқмасдим.

— Агар менга турмушга чиқмаганингда, ўзингнинг парти кетиб, шарти қолган кулбангга, сомон тўлдирилган қоп устига чиқиб олиб, хуррак отардинг.

— Кулба деяпсанми? Менинг уйим сеникидан ўлса ўлиги ортиқ. Кўрмайпсанми? Уйингнинг ҳамма гўшаларидаги тахталар чириб битган. Ошхонангдаги полни ҳам путури кетган. Ўчоқ ёнида ош-овқат қилгани турганимда оёқларим совуқда акашак бўлиб қолди.

— Сен менинг уйимга тил тегизма!

— Тўғри гап туққанингга ёқмас, деб шуни айтадилар-да?! Ёқмайди, тўғрими?

— Пастдаги икки чорчўпни аллақачон алмаштириш фурсати етиб келган, буни инкор этмайман. Фридис ёрдам бераман деганди. Мен гўлаларни ҳам тайёрлаб қўйганман, хоҳласанг, кўрсатишим мумкин.

— Нима, мен гўлаларни бошимга урармидим? Улар ҳақида қанча гапириш мумкин, ахир?!

— Бунақа гўлаларни кундуз куни чироқ ёқиб тополмайсан. Биласанми, ана шу гўлалар учун одамлар менга катта пул ваъда қилишганди.

— Модомики шундай экан, уларни сотавермайсанми?

— Менга пул керакмас, менда ҳамма нарса етарли. Гўлалар эса уй учун зарур бўлиши турган гап.

— Сенинг нурашига бир баҳя қолган кулбанг билан андармон бўлиш учун Фридиснинг вақти бор, деб ўйлайсанми?

— Фридис фақат уйнинг бурчагини кўтарса кифоя. Чириган хариларни ўзим суғуриб олавераман.

— Сенинг кулбанг бунга бардош беролмайди, деб қўрқаман-да, Вилис. Вақтинча менинг уйимда яшашинг учун илтимос қилишингга тўғри келади.

— Балки харсангни юмалатармиз? — ботинмай таклиф қилди Вилис.

— Илоҳо, бу харсангнинг оти ўчсин!

— Тўхта, аввал мен юмалатаман. Шундай. Энди ушлаб тургин. Пишангни қўлингга олгин. Ушлаб туришга кучинг етадими?

— Кучим етади.

— Энди ушлаб тургин. Мен ерга янада чуқурроқ суқиш учун понамнинг учини ўткирлайман...

— Нима, ақлдан оздингми?

— Бўпти. Харсангни шу туришида юмалатамиз. Қани, аҳиллик билан ишга киришдик. Бир, икки, уч! Ҳой, нега харсангни жўякка ағдармоқдасан?

— Тошни жўякка сен ағдармоқдасан. Билдингми?

— Ҳозироқ қўлларим билан ишга киришаман... Малвина, ҳарҳолда сен нечоғли каллаварамсан-а!

— Тилингни тишла, битта бақирининг етмай турганди менга.

— Харсанг гулзорга ағанаб кетди, — деди Вилис таъби тирриқ бўлиб. — Энди биргина пишанг билан иш битиролмайсан.

— Қани эди кўзларим шу лаънати харсангни кўрмаса!

— Жим бўлгин. Тошни жўяклардан қандай қилиб чиқариб олиш хусусида мулоҳаза юритиб кўриш лозим... Балки узунроқ пишанг излаб топиш керакдир ёки бошқа бирон-бир нарса қўйиш керакдир?

— Омборхонамни бориб кўрай-чи, ҳали замон у ерда араванинг янги шотисини кўргандим.

— Мен бу харсангга қайтиб қўл текизмайман. Бу аҳволда бутун ичак-чавоғимдан ажралишим ҳеч гапмас.

— Малвина, нима, биз тошни ҳовли ўртасида шу аҳволда қолдирамизми?

— Харсангни жўяк бўйлаб юмалатмаслик керак эди. Сенга айтдим-ку, ҳай, қари така, шу ишга қўл урмагин деб.

— Сен ҳаминча мenden кўра ақллироқсан...

— Мана, сендан кўра ақллироқман ҳам. Фридис тракторда келаман, харсангни занжир билан боғлайман, кейин уни истаган жойингга олиб бориб ташлайман, деб айтди-ку?!

— Йўқ-ку, у, Малвина. Қаёқларда қолиб кетди экан-а?

— Гапингни қара-ю. Гўё билмайдигандай гапирасан. Галлани экиб бўлиб, боши оққан томонга жуфтакни ростлаб қолган у.

— Ўзи ичмас эди. Одамлар ялиниб кўндиришган. Сенинг дўконда ишлайдиган дугоналаринг биргина Фридисни эмас, ҳар қандай бўрини ҳам тузоққа илинтиришади.

— Менинг дугоналарим шунақа, — Малвина гап билан узиб олди.

— Ақлимга сигмайди — сенга нега керак бўлиб қолдим, ўша дугоналаринг билан давру даврон суриб ўтиравермасмидинг? — Вилис сўзида давом этиб деди. — Афтидан, кўнглинг ёнингда бирон-бир одам бўлишини истаб қолгандир. Ўша одам билан тўйгунча суҳбатлашиш, уни парваришлаш ҳисси...

— Балки, ростдан ҳам бундай хоҳишларни кўнглим тусаб қолгандир. Бироқ сенинг қанақа разил одам эканлигингни энди тушуниб етдим. Ёлғиз яшашимнинг нимаси ёмон эди? Тонг саҳарлаб уйқудан турасан, сигирни соғасан, сутни бидонга қуясан, вассалом. Кейин эркин қуш янглиғ кўнглинг тусаганича парвоз қилиб юраверасан.

— Ўргилдим, сендақа эркин қушдан. Яхшиси, харсангга ўтиргин-да, ҳордиқ чиқаргин.

— Мен-а? Яйдоқ харсангга-я?!

— Мана, тагингга менинг пиджагимни тўшагин.

— Тумов бўлиб қоласан, Вилик, тонг рутубатли.

— Мени тумов бўлади, деб ўйлайсанми? Умримда тумов бўлмасман...

— Мақтангин-а, мақтангин.

— Ишонмайсанми? Ўтган декабрнинг қор-қировли кунда қудуқ ёнида ювингандим!

— Ўт ёқиб, сув иситишга эринардинг. Шунинг учун мудом ювинмасдан юрардинг-да. Душа-дуруст эркакнинг бақо оламига рихлат қилаётганлигини кўриб, ҳар қандай одам ҳам ачиниб кетарди.

— Сендай раҳмдил аёлдан юз айландим, — гап қайтарди Вилис. — Бунақалардан қанча узоқ юрсанг, шунча яхши...

— Хўш, нега энди? Афтидан, бўйдоқ юриш жонингга тегиб кетган бўлса керак. Яна гапирасан.

— Нима, бунга мен айбдорманми?

— Йўқ, албатта, Вилис. Менинг ўзимда-чи? Ҳар бир хонамда битгадан тирик жон яшар эди... Мана энди, ҳеч ким йўқ, — Малва андуҳ билан “уҳ” тортди.

— Менинг қариндош-уруғларимнинг ҳаммаси етти қават ер остида ётишингга, — Вилис пича сукут сақлади-да, деди. — Қаёққа шошиламиз?

— Эшитяпсанми, Вилик, какку сайради!

— Қулоғим бироз оғирроқ. Какку сайради, дедингми? Илгари бу қушлар қайинзорларда тез-тез каккулашарди.

— Бунисининг сайраши, афтидан, узоқдан келмоқда.

— Мен ҳам айтяпман-ку, узоқда сайраяпти. Қайинзорда сайраганида эшитган бўлур эдим. Илгари гоҳо уларнинг сайрашидан бутун ҳовли оҳангга тўлиб кетарди.

— Топган гапингни қара-ю, — Малвинанинг жаҳли чиқди. — Нуқул илгари, илгари! Нима, илгари бу қушлар ҳозиргисидан йирикрокмиди? Сен, Вилик, яхшиси, қулоғингни тозалагин.

— Сенинг сўзларингни яхши эшитяпман. Қани, харсангни жўяклардан чиқаришга бир уриниб кўрайлик-чи? Ахир уни шу аҳволда гулзорда қолдиролмаймиз-ку?!

Улар ихраб-сихраганларича яна тошнинг атрофида куймаланиб қолишди.

— Ётган жойида “қилт” этай демайди-я, лаънати, — ингради Малвина.

— Пишангни қандай ушляясан? Елканг билан итаргин.

— Ўзинг итаргин!

— Бир, икки, итардик! Ана, қарагин, уни жойидан силжитдик! Яна бир марта итарайлик! Бир, икки, итардик!

— Оҳ, қани эди камроқ бақирсанг, кўпроқ фойда бўларди, — гап билан узиб олди Малвина.

— Ниҳоят, тошни жўякдан чиқариб олдик. Мен сенга нима дегандим!

— Ҳадеб унақа гердаявермагин. Девор устига кўниб олган хўрозимга ўхшаб.

— Сен, яхшиси, ўглинг келганида ана шу хўрозни сўйиб, шўрва қилгин.

— Ё азиз-авлиёлар, бошингга урасанми, шу хўрозни?

— Мен уни ўз қўлларим билан...

— Хўрозсиз хўжалик хўжалик бўлармиди, Вилик. Сен, у бирон-бир жонзотсиз яшашнинг ҳавосини олгин. Сенга омборхонадаги темир-терсақлар орасида овора-абташга бўлиш бўлса. Мен эса бундай қилолмайман.

— Унга хўроз керак эмиш!

— Бу йил жўжалар ҳам сотиб оламиз.

— Бир ками шу эди... Қани, харсангни юмалатдик.

— Бироз нафасимни ростлаб олай.

— Бўтти. Пишангинг қани?

— Жинни! Битга ўзинг юмалатмоқчимисан, тошни? Вилик, ёлғиз ўзингнинг ишлашингга йўл қўймайман!

— Бу ёғи қиялик, ёлғиз ўзим ҳам эплай оламан.

— Зўриқиб, шикаст топасан, Вилик, — деди Малвина шикоятомуз.

— Хўроз эмиш... Оббо, қарагин-а...

— Модомики биргаликда умргузаронлик қилмоқчи эканмиз, сигир сотиб олсак яхши бўларди, — деди Малвина.

— Нима, ҳазиллашяпсанми?

— Молхонанг бинойидай. Тўғри, ҳаммаёғини гўнг босиб кетган. Биз уни марказга сотамиз. Жон-жон деб харид қилишади.

— Гўнгни-я?

— Ҳа-да. Сен, Вилик, бамисоли Ойдан оёғи шалвираб тушгандайсан. Ҳозир гўнгнинг нархи жа баландлашиб кетган. Шу чоққача уч нафар харидор менга учрашиб: “Гўнг сотмайсизми?” — деб сўради.

— Афтидан, ўзинг дўконга кириб, ҳаммаёққа овозаю дарвоза қилган бўлсанг керак. Йўқса, улар сенинг молхонангда гўнг борлигини қаёқдан билишади?

— Сенинг қандай яшаётганлигингни одамлар билишади, ҳа, билишади.

— Нима, сенга сут камлик қиладимиз? Самс кеча идорада туриб, фермадан сут олиш мумкинлиги ҳақида сўзлади. “Кексаларнинг текин сут олишга ҳаққи бор”, — деди. Фақат ҳар ким ўзининг бидони билан келса кифоя эмиш.

— Унинг сутини кўнглим тортмайди!

— Нега ҳадеб уни гийбат қилаверасан!

— Икковингиз ҳам темир ҳайкалдан бир туки кам эмассиз. Мен эса сигирсиз яшай олмайман.

— Модомики шундай экан, нега уни сотдинг? Нима, ўғлинга пул зарур бўлиб қолдимиз?

— Тушунмайман, нега яшаш учун сеникига кўчиб ўтдим, ўзи?

— Бўтти, Малвина, шунча мижғовланганинг етар, — Вилис томоғини бир қириб олди-да, деди: — Яна бироз ғайрат қилайлик, қарабанки, харсангни ҳовлидан юмалатиб ўтказамиз.

Қайинзорда какку сайради. Уй узра сўфитўрғайлар чаппор уриб парвоз қилишмоқда эди. Икки нафар кекса одам улкан харсанг ёнида ихраб-сихраб куймаланганларича, уни ҳовли бўйлаб борган сари нари юмалатишарди. Харсанг эса оғир гурсиллаганича, у ёнидан-бу ёнига ағдариларди.

— Буткул дармоним қолмади... — шикоят қилди Малвина.

— Қарагин, агар инсон ақлни ишга солса, не-не муаммоларни ҳал этмайди, дейсан! — деди Вилис.

— Кимга керак экан, бу ўтмас матоҳ?..

— Чанқадим. Бориб қайин шарбатидан ичиб келай.

— Ҳозир мавриди эмас, Вилик, ҳозир аъзойи баданимиз шунақа қизиганки.

— Шу чоққача ҳали ҳеч ким қайин шарбати ичиб ўлмаган.

— Вилик, мен билан баҳслашмагин.

— Бўтти, яхши, хоҳламайсанми — керакмас. Чидаймиз.

— Елкангга пиджагингни ташлаб олгин, шамол турди, — ғамхўрлик билан деди Малвина.

— Мени ҳали кўкракдан чиқмаган гўдакдай ҳаммаёғимни ўраб-чирмамоқчи экансан-да.

— Вилик...

— Хўш, нима дейсан, Малвина?

— Мен билан ёнма-ён ўтиргин.

— Афандимисан? Йўлдан ўтиб бораётганлар кўриб қолишади, — хижолат чекиб деди Вилис.

- Хўш, нима бўлди? Кимдан яширинамиз?
- Жиннилик қилма, Малвина.
- Бизнинг нечоғли аҳил яшаётганимизни ҳамма кўрсин.
- Шусиз ҳам одамлар тўйимизда роса яйрашди...
- Тўйимиз нечоғли яхши ўтди-а, тўғрими, Вилик? Шу... шу... умримнинг охиригача миннатдор бўламан...
- Малвина, кўзёши тўкиш не ҳожат?
- Нечоғли бахтли эканлигимни тунгунмайсан! Айтгин-чи, не сабабдан ҳамма-ҳамма нарса фақат ёшлар учун? Вилик, хўш, келгин бу ёққа...
- Қандайдир анқов-лакаловсан-да.
- Бунақа демагин!
- Харсанг устига иккаламиз сиғмаймиз.
- Агар бир-биримизга зичроқ қапишиб олсак... Ана, кўрдингми? Қўлингни елкамга ташлаб олгин. Энди сукут сақлаймиз... Эшитяпсанми — баҳор... Қизкушлар сайрашмоқда! Ҳар бир дўнгликда бир жуфт қизкуш.
- Андак карман.
- Ўзингни карликка солма, Вилик.
- Малвина...
- Сен нимадир демоқчимидинг?
- Агар шунчалик хоҳишинг бор экан, у ҳолда сизгир ҳам сотиб олиш мумкин... Менинг оғборхонамда бинойидай ўроқ машинаси турипти. Ўзим йиққанман. Утган йил ёзида савхоз учун трактор киролмайдиган ҳамма хилват гўшаларни ана шу машинам билан ўриб ташладим.
- Вилик, ахир мен ёлғиз сутнигина назарда тутганим йўқ...
- У ҳолда сизгир, нима, газатингга дори бўлармиди?
- Молхонада бирон-бир ҳайвон туришига ўрганганман... молхонага бориш керак. Иннакейин... Нега энди ўрниндан туриб кетдинг-а, икковлашиб ишласак яхши эмасми?
- Кимдир йўлдан ўтиб бормоқда.
- Ўтса, ўтаверсин. Менга нима!
- Малвина, бу аҳволда ҳали узоқ вақт салқинлашиб ўтираимизми? — тўнғиллади Вилис.
- Нечоғли одамхўрсан-а. Лаънати экансан!
- Бақирмагин. Бинойидай эшитиб турибман.
- Кар чулчут.
- Пишангни олгин, буниси сеники.
- Йўқ, сеники. Меникини бергин.
- Бўлди, яхши. Нима фарқи бор? Пишанглarning қайси бири сеники, қайси бири меники эканлигини унутган бўлсанг керак.
- Вилик, тошни қанчалик узоққа юмалатсак, у шунчалик катталашиб бормоқда.
- Ёлғонни ҳам ямламай ютар экансан!
- Мен билан қай йўсинда гаплашмоқчисан, Вилик!
- Ўнг томондан киргин. Мана шундай. Энди мен. Шундай... Шундай... Бир, икки, юмалатдик! Пишангни синдириб қўймагин, тагин?
- Бўлди. Яна бир марта. Ана шундай. Йўқ, йўқ, пишангни бошқа томондан суқиб керак эди. Наҳотки шунга ақлинг етмаса-а?
- Асабийлашма, Вилик! Сизирингни бошимга урармидим? Шусиз ҳам ҳозир сени фалаж ўз исканжасига олади.
- Тилингни тийсанг яхши бўларди! Харсангга қайси томондан ёндашиш лозимлигини бир ўйлаб кўрай. Пишангни қаёққа сурмоқдасан?
- Чолу кампир ихраб-сихраганча, ҳансириб, харсангни юмалатишар, қушлар эса шундайгина уларнинг биқинлари тагида чуғурлашарди.
- Вилик, харсанг нақ кўзимиз ўнгида катталашиб бораётганлигини наҳотки кўрмаётган бўлсанг!
- Бўлар-бўлмас гапларни ўйлаб топишга устаси фаранг экансан!
- Нимага зарур экан, бу харсанг?.. Унинг қаерда ётгани сен учун қандай аҳамиятга эга? Менинг кўлларимни қарагин, терак баргидек титрайди.
- Малвина, яна озгина ғайрат қилайлик... Мана шундай! Бир, икки, юмалатдик! Қани, чуқ жонивор.

- Ҳадеб “чуҳ” деявермагин. Мен сенга байтал эмасман.
- Малвина, яна озгина, — ялинди Вилик. — Манзилга етай деб қолдик.
- Эҳ-ҳе, манзилга етишимиз учун ҳали қанча тер тўкишимизга тўғри келади.
- Ҳовуздан нарийёғига ишимиз осон кечади.
- Яхшиси, мени мана шу ҳовузга чўктириб юборсанг бўларди. Тамом-вассалом. Ортиқчасига дармоним йўқ.
- Малвина!
- Нима дейсан?
- Пича дам олгин. Мен сенга гапиряпман — бундан бу ёғига иш осон кўчади.
- Яхшиси, мени чўктириб юборгин!
- Топган гапингни қара-ю!
- Мени ҳаётида кам азоб-уқубат чеккан деб ўйласанг керак-да? Ўйлайсанки, биз қўл қовуштириб ўтирганмизда-а? Сен мени нима сабабдан бунчалар қийнапсан? — деди бироз ҳордиқ чиқарган Малвина бидирлаб.
- Бўпти, таёқни ташлагин. Бир ўзим эплайман, — деди Вилис хафа бўлиб.
- Таёқни қўлдан ташлаш хусусида ҳатто ўйлаб ҳам кўрмайман.
- Кўрдик. Жа иззатгалаб бўлиб кетибсан.
- Мана энди қарагин — харсанг қандай тарвақайлаб ётибди.
- Ахир у махсус ўтиргич-да.
- Қўполлик қилмагин, Вилик.
- Биз анави ботқоқликдан ўтиб олсак бас. У ёғига ишимиз сариеққа пичоқ суққандек осон кечади.
- Сен даққиюнусдан қолган анави тракторингни ўт олдириб, Фридисга бориб келсанг яхши бўларди.
- Модомики ваъдасига вафо қилмас экан, унинг башарасига тупурган бўлур эдим.
- Чамаси, унутган. Ваъдаси бир қулоғидан кириб, иккинчисидан чиқиб кетган.
- Фридис бунақа эркаклардан эмас. Қарагин, у далани қандай қойиллатиб шудгорлаган. Қараб кўз тўймайди. Мелиораторлар ҳаммаёқни ағдар-тўнтар қилиб ташлашганди, бўлмаса. У эса бугун далани силлиқлаб юборди.
- Унга нима, асакаси кетармиди; тракторга ўтириб олади-да, рулни бошқараверади.
- Сен ҳеч нарсани тупунмайсан, Малвина.
- Албатта, анқов-лакалов бўлсак. Сизларга барабар келиш бизга йўл бўлсин... Мен ўзимнинг даламни ўзим шудгорладим. Менинг ёнимда яшаганингда эди, ҳаммасини кўрган бўлардинг.
- Ёлғонни ҳам қотирар экансан.
- Нима, сен мени шудгорлашни эплалмайди, деб ўйлайсанми?.. — Малвина газаб отига минди.
- Омочни ким бошқариб борганди?
- Вилик?!
- Шунақа гаплар: Вилик бошқариб борганди!
- Мен ўз умримни иккинчи марта яшамаган бўлур эдим... Эҳ-ҳе, неча-неча йил белни майиштириб, жон койитиб меҳнат қилишга тўғри келди. Ҳатто эслашга юрак дов бермайди...
- Ҳамма ҳам иккинчи марта яшамаган бўлур эди.
- Гапирма, Вилик, нима бўлганда ҳам сиз, эркакларга осон.
- Ҳар бир чумчуқ, Малвина, ўзига тегишли бўғот тагида ин қуради...
- Нега пишангни ушлаб олдинг? Барибир ўрнимдан кўзгалмайман. Сен мени хоҳла, калтаклагин, хоҳла, сувга чўктириб юборгин — барибир ўрнимдан кўзгалмайман.
- Малвина, жинилик қилмагин.
- Сенда кўз деган нарса анқога шафе бўлса керак. Кўрмайсанми, харсанг демаганинг ер бағрига ботиб кетибди. Энди уни икки дунёда ҳам чиқариб ололмайсан. Бу масалада мен, гарчи аёл бўлсам ҳам ақлим етиб турибди. Уни шу ерда ҳовуз ёнида қолдираверайлик.
- Сигир сув ичгани бормоқчи бўлса, занжирга ўралиб қолади.
- Нима бўпти? Уни занжирдан дарҳол халос этаман. Бунақа ишлар менга чўт эмас.

- Малвина, мен бирон-бир ишни ярим йўлда қолдиришга одатланмаганман. На яйловда бир қўлтиқ пичан, на далада бошоқ қолдираман.
- Қара-я, қулочингни нечоғели кенг ёйибсан. Ситамгар, золим экансан!
- Бақирма, йўлда ўтиб бораётганлар эшитиб қолишади.
- Эшитишсин. Сенинг қанақа одам эканлигингни билиб қўйишсин. Мен сенинг Самсинингга ҳам бораман-да, ҳаммасини сўзлаб бераман. Ишонмайсанми?
- Котибнинг қабулига кириб бўлсан.
- Нима, сен менинг оёқларимни пишанг билан уриб синдирармидинг? — Малвина қиқирлаб кулди. — Нега уни худди калтакка ўхшатиб сермайсан? Кўрқитмоқчимисан?
- Сени кўрқитиш билан ишга солиш осон дейсанми?..
- Нима деб ўйласанг ўйлайвергин, Вилик, мен кўрқоқларданман.
- Ўзингни жинниликка солма, Малвина.
- Мен оёқларим важдан кўрқаётганим йўқ; бошқа масала важдан чўчиётгирман — бундай оғир меҳнатдан кейин иккимиздан биримиз яна ёлғиз қолмасак гўрга эди.
- Туф-ей, сенга! — Вилис қалби тубидан туфлади.
- Вилис, яхшиси, сен қушлар чуғурига қулоқ солгин. Шимол шамоллари бир ой муддатта узлуксиз эсади, улар эса пинагини ҳам бузмайди.
- Ким ҳам уларнинг ҳалқумини бўғарди..
- Чуғурчуқлар уясида ҳам жўжалари чийиллашади, тухумини барвақт очиб чиқишибди. Роса совуқда жунжикишса керак, бояқишлар. Уларга ичим ачийди.
- Қорағат ва қулушнайни совуқ уриб кетди. Нўхат эса аёзга бардош берди. Икки кундан бери тонг отиш арафасида сув юзини муз қопламоқда. Ҳатто Фридис ўз тракторида далага чиқолмасдан қолди. Ҳаммаёқни булдуруқ қоплаб олди, — Вилис ҳар бир сўзни дона-дона қилиб талаффуз этарди. — Чамаси, бошқа гўла топишга, уни харсанг тагига қўйишга тўғри келади, бу ерда биргина пишанг билан иш битириш қийин.
- Малвина бошини ёнбошлаб эгиб, сўфитўрғайнинг сайрашпини тингларди. Ҳадемай Вилис қўлида кичкинагина палён билан қайтиб келди.
- Мана бу ярайди.
- Вилик, мен эса ўрнимдан турмайман.
- Бас қил, Малвина.
- Тош ҳаддан ташқари катта-да.
- Сенга ҳазил гап бўлса, бас.
- Агар мени қўлимдан ушлаб кўтарсанг, ўрнимдан тураман-да, тўпша-тўғри пансионатга қараб йўл оламан. Нима бўлганда ҳам у ерда харсанг юмалатишга мажбур қилишмайди.
- Тўрт томонинг қибла! Хўрозингни ҳам ўзинг билан олиб кетишни унутмагин. Бу ерда қиқиравериб, ҳаммани безор қилмасин.
- Унутмайман!
- Шундай, шундай, фақат қизиқ: уни нимага солиб олиб кетасан?
- Бирон-бир қафас ясаб берарсан?
- Қани, яна бир марта зўр берайлик, Малвина, акс ҳолда тош ер бағрига буткул чўкиб кетади.
- Уни ер қанча тез ютса, шунча яхши. Вой, сен мени харсангга қўшиб юмалатиб юборасан, деб кўрқаман. Қўлингни тийгин, деяшман! Турышман, турышман.
- Бир, икки, кўтардик! Шундай, энди ушлаб тургин, палённи харсангнинг тагига суқаман. Ушлаб тургин, деяшман. Нима, қўлларинг қуриб қолганми?
- Борди-ю, мўъжиза юз бериб, қўлларим қуриб қолса, у ҳолда сочларингни нима билан текислайман? Бу хусусда ўйлаб кўрдингми? — жилмайди Малвина.
- Пича чакагингни ўчириб тургин. Уни бу ердан олиб чиқиш ҳақида мулоҳаза юритиб кўрайин. Ер оёқ остида билчиллаб ётибди. Жим бўлгин.
- Улар бир-бирларининг нафас олишларига қулоқ солганларича жим қолишди. Вилис зўр бериб пишилларди.
- Ўпкангга нимадир бўлган чоғи, Вилис. Кўздан бери шу дардга чалинганмисан?

- Жим бўлгин!
- Вилик, сен ҳадеб валақлайверма. Эртагаёқ районга бориб, ўпкангни рентгендан ўтказамиз.
- Мен ҳеч қачон бормаيمان.
- Борасан. “Гинг” демай борасан. Нега буни илпори пайқамаган эканман? Худди паравоз янглиғ пишқирасан.
- Ўнг томондан бир уриниб кўрайлик.
- Ҳой, ҳадеб понангни сермайвермагин!
- Ўзинг-ку, биқинимга суйканган. Кел, қани дастлаб мен уриниб кўрайин-чи?
- Паҳлавон топилганига ўлайми?
- Сен ўзинг... Бир, икки, силжитдик...
- Вилик, сен мени кўлимдан келмайдиган юмушни бажаришга мажбур қилмагин. Мен ҳар қандай юмушни бажаришга розиман. Фақат тош юмалатмасам бас.
- Биз уларнинг ҳаммасини битта кўймасдан ташиб битказамиз. Эртага эрталаб, индин ишласак бас. Ҳаммасини ташиб битказамиз.
- Эртага мени тўшакдан турғизолмайсан. Сенинг гапинга тегиш учун атайлаб ухлайман.
- Ҳеч ҳам-да... Хўрозга дон бериш учун биринчи бўлиб уйқудан турасан.
- Мен унга кечқурун кўпроқ дон сешиб кўяман.
- Бир, икки... Яна бир марта!.. Чиқариб олдиқ уни, Малвина! Энди харсанг ҳеч қачон қочиб кутуллолмайди, — гердаийб деди Вилис.
- Бирок қолган харсанглар бундан каттароқ.
- Уларни ҳам юмалатиб битказамиз.
- Ҳа-да, шундай келасан-у, уни юмалатиб ташлайсан.
- Оҳ, агар менинг аввалгидек дармоним бўлганидами, бу харсангларнинг ҳаммасини тап тортмасдан юмалатиб ташлардим. Тошларни ким шудгордан юмалатиб чиқарганди? Улар ёмғирдан кейин чиққан кўзиқориндек ҳаммаёқни босиб кетибди. Мен эса уларнинг ҳаммасини кулоғидан битта-битта ушлаб, офтобга чиқардим.
- Дам олайлик, Вилик.
- Энди у бизники. Манзилга дову юмалатиб ташлаш чўт эмас.
- Қизиқ, сен у билан бирга ҳаммомни қандай айланиб ўтасан-а?
- Омон бўлсак кўрамиз. Ақлу фаросат билан ҳар қандай муаммони ҳал қилиш мумкин, деб ўйлайман.
- Вилик, наҳотки бу жаҳаннамий азоб-уқубат сенга қувонч бағишласа?
- Бунақа масалаларга бурнингни тикма. Аёллик ақлинг қисқалиқ қилади. Муҳими — биз уни енгдик.
- Эшитяпсанми, Вилик, назаримда трактор...
- Бундай бўлиши мумкинмас.
- Бу — Фридис! Пишангни ташлаймиз!
- Катта йўл бўлгач, ундан кимлар ўтмайди дейсан? Ҳеч нарса эшитмаяпман.
- Ҳа, сен пича қарсан-ку, ахир. Уни кутиб олишга чиқсанг бўлармиди, йўқса тўхтамасдан ўтиб кетади.
- Ҳеч қачон бормаيمان.
- Мен нима дегандим? Биз томонга қараб бурилмоқда. Энди кўряпсанми?
- Афтидан, унга ўхшайди, — Вилик ишонқирамай ва гўё афеуслангандай, чўзиб деди. — Балки у бошқа юмушлар билан бу ёққа йўл олгандир?
- Нега жойингда депсиниб турибсан, боргин-да, харсангларни қаердан олиш лозимлигини кўрсатгин! Худди ердан ўсиб чиққандай турибди, худди гўлага ўхшаб!
- Бориб картошга арчисанг яхши бўларди, — жаҳл билан деди Вилик.
- Ҳозир югуриб бораман, Вилик, ҳозир югуриб бораман.
- Вилик трактор шовқини қушлар чуғурлашини аста-секин босиб кетаётганлигини эшитди. У яна ўзининг зўриқиб нафас олаётганини ва юраги гурсиллаб ураётганини тинглади.
- Юрак одатий, ишчи маромда бир текис урарди; бундай кезларда инсон ўзининг тирик эканлигини, қадрдон заминда мустақкам оёқда туришини ҳис этиши унга қувонч бахш этади.

ЯНИС ЛАПСА

ЯЙДОҚ ОРОЛ

Даққиюнусдан қолган автобус ўзининг сўнгги мурватигача ихраб-сихрашига қарамасдан, бамисоли ўлимга маҳкум маҳбус янглиғ олға қараб борарди. Гап шундаки, бу ерга — оролга мансуб мазкур “техника мўъжизаси” ўзининг бутун умри давомида талай азоб-укубатларни бошдан кечирган бўлиб, ҳаётининг охиригача одамларга сабр-тоқат билан хизмат қилиш, афтидан, унинг пешонасига ёзилганди. Бундан ўн йил муқаддам яп-янги, бўёқ ва дерматин ҳиди анқиб турган, Яйдоқ оролдаги мана шу ягона автомобиль қайиқлар қатор қилиб тизилган бандавтодан туширилган бўлса, шундан бери у йўлларни бошдан-оёқ қоплаб олган қиррали тошлардан ўзига ҳеч вақони кўрмади, деса ҳам бўлади. Ушбу техника намунаси митти қарағайлар ва бадбуруш қайинлар кўчати янглиғ маҳаллий шарт-шароитга жуда-жуда мослашиб кетганди. Маълумки, шамоллар уларни шафқатсиз равишда юлқилайди, шохчаларини аёвсиз тортқилайди, бироқ шу чоққача ҳали ҳеч кимса шимоли-ғарбдан ўта қаттиқ эсан ҳар қандай довул ҳам бирон-бир кўчатни таг-томири билан суғуриб олганини қўрмаган, кўрмаса ҳам керак.

Оролда яшовчиларнинг қумтепалар устида жойлашган уйлари денгиз билан ёнма-ён турарди. Уммондан дам-бадам ажралиб, соҳилга ёпирилаётган тўлқинлар бу ердаги қояларга урилиб, ҳисобсиз томчиларни теварак-атрофга сачратиб, яна денгизга қайтарди. Бу ерда яшовчилар хоҳ ҳаво исийдими, хоҳ бўронлар авжга миниб, уларни бошпанасига ҳайдаб киритадими — барибир, ўзларининг ўчоқларидаги оловни ўчирмасдилар. Бундаги ҳамма-ҳамма нарса — ўсимликлар ҳам, ҳайвонлар ҳам, одамлар ҳам шафқатсиз муҳитнинг ажралмас қисмига айланиб кетганди, модомики уйлар нурамас экан, автобус қоядан қуламас экан, буни фақат шу билан изоҳлаш мумкин эди; ахир гоҳо жарлик туби йўл четидан бир неча қарич нарида ўширилган қабрдай мўралаб турарди-да. Ҳа, бизнинг Яйдоқ оролимиздаги барча жонли ва жонсиз аъмоллар бамисоли ягона вужудга айланиб кетганди: агар қайин ёки қарағай совқоттан қуённи шамолдан асрамаса, ёхуд, Худо сақласин, одам-одамга ёрдам бермаса, у ҳолда табиий мувозанат бузилади ва бундай ҳолатда орол ўлимга маҳкум бўлади.

Автобус келинчакнинг уйи ёнида тўхтади, рўпарадаги увадаси чиққан эшик очилиб, ҳовли томон ўн беш чоғли одам ёпирилди. Уларнинг ҳаммаси ҳам чоллар ва кампирлардан иборат эди; келин-куёв, ўрта авлодга мансуб бўлган руҳоний бундан мустасно, албатта.

Ҳаво кўпи билан беш даража совуқ бўлса-да, ҳамма гавдаси оғирлигини дам-бадам гоҳ у, гоҳ бу оёғига солиб туради, қовуштирилган қўллари билан ўз биқинларини қоқиб кўяди: бундай одат ороликларга қадим-қадим замонларда яшаган бобокалонларидан мерос бўлиб ўтганди. Айтишга осон — йўлга тушиб, гоҳо черковдан уйгача бўлган масофани отда босиб ўтар экансан, кучли денгиз шамоли ҳатто пўстинни тешиб ўтиб, баданингни чимчилайди.

Келин-куёвни Ада ва Рейнс деб аташарди, шулар биринчи бўлиб остонани босиб ўтишди, уларни ноз-неъмат тўла столлар кутиб турарди, дастурхон теварагида ликопчаларга қовурдоқ солаётган келиннинг онаси Маре — қўллари узун-узун, юзларини сепкил босган, ориқ, жағининг эти устухонига ёпишган аёл куймаланиб юрарди. Маренинг эри Теодор ҳали Ада дунёга келмасидан бурун балиқ овига чиқиб кетганича қайтиб келмади. Бўрон тинчиганидан кейин уни тиришган кўйи тўнкарилган қайиқда тошдай қотиб қолган ҳолатда топишди, ҳолбуки, сув ана шу қиш фаслида кўпи билан икки даража илиқ эди, бундай кезларда одамзот ҳатто сув ютмасидан ҳам шамол ва совуқдан жон таслим этиши ҳеч гапмас. Бироқ орол аҳли бир овоздан бошқача фикрда эди: агар Теодор шу ердага хоҳлаган уйига кириб, бирон-бир жувоннинг кўрпасига ўзини урганида, унинг кўйинига кирганида бундай кулфат юз

бермасди, чунки бундай жувоннинг қўйнида ҳамиша икки кишига старли ҳарорат топилади. Тўғри, маҳаллий фельдшер бундай усулнинг фойда беришига шубҳа билан қарарди, у кулфатга йўлиққан одамни дарҳол иссиқ сув тўлатилган ваннага солиш лозимлигини уқтирарди. Бироқ бундай қулайликка ҳеч ким эга эмасди, бахтсизлик юз берган кезларда ҳаммомни иситиш қор-қировли қиш кунларида ёзни кутиш билан баробар эди. Теодорни черков билан торф кони оралиғида жойлашган кичкинагина қабристонга, унга ҳурматини жойига қўйган ҳолда дафн этишди. Қабристон уч белкуракдан кўпроқ чуқурлик қазитиш мумкин бўлган бу ердаги ягона жой эди.

Меҳмонлар Маренинг каталакдек тор уйини тўлдиришди. Ҳаммадан кейин қайиқ тузатадиган уста кирди. Ҳақиқий исмини камдан-кам одам биладиган бу зоти киромни барча баравар Жин Урсин деб атарди. Таъкидлаш жоизки, унар-унмасга “Жин урсин” сўзларини ишлатавергани учун бу атама унга исм сифатида ўрнашиб қолганди. Қаҳрамонимиз одамларнинг бундай лақаб қўйишларига унчалик қарши эмасди, ишқилиб, ортидан унинг номини масхаралаб тилга олишмаса бўлди.

Қайиқ устасининг шамолда қовжираган энсиз юзини узун, олдинга кескин туртиб чиққан чуқурчали ияги “безаб” турарди. Шунданми, унинг ияги кўпроқ омов тишига ўхшаб кетарди.

Меҳмонлар турли хилдаги, турли қалинликдаги тахталардан (бундай тахталарни вақт-вақти билан пишқириб, ҳамла қиладиган уммон тўлқинлари Яйдоқ орол аҳлини мамнун этиб, соҳилга чиқариб ташларди) ясалган стол теграсига ўтиришди. Агар стол теграсидан жой олган меҳмонларни бирма-бир кўздан кечирсангиз, уларнинг деярли ҳаммаси ҳам ерни уч белкуракдан чуқурроқ қазитиш ҳуқуқини аллақачон қўлга киритган одамлар эканлигига амин бўлишингиз мумкин эди... Денгиз тўлқинлари дам-бадам ялаб турадиган, ғамгин қоялар оралиғида фақат кекса одамларгина яшашарди. Ёш-яланглар эса ё кўшни ороллардаги шаҳарларга жойлашиб олишди, ёки ғала-ғовур қитъа бўйлаб сассиз-сабарсиз кетишди. Улар ана шу қитъада “тўғри гапириш” тажрибасидан баҳраманд бўлишар ва бирон-бир сабаб билан оғизларидан фақат ороликлар шеvasига хос сўз чиқиб кетса, бамисоли лавлагидек қизариб кетишарди. Оролга четдан ташириб буюрган одам бу ерда яшовчиларнинг ҳаммаси ҳам шаффоф, эчки соқолидек қаттиқ сочга эга эканлигини дарҳол пайқаган бўларди; шунинг учун ҳам меҳмонларнинг бошидаги тўзғиган, оқиш рангли юнгни куёвнинг оч малла сочидан фарқлаш осон эмасди. Фақат Аданинггина сочлари қорамтир рангда бўлиб, бамисоли ипақдан иборат тўлқинлардек елкаларига тушиб турарди. Қизнинг бир ҳуснига ўн ҳусн қўшиб турган бу сочлари оролда истиқомат қилувчи барча аёллар ҳавас билан боқишарди; бироқ унинг юзлари сепкил билан қоплангандики, бу маҳаллий одамларнинг ҳаммасига хос бўлган хусусият эди. Хонанинг тўрида портрети осиблиқ турган Теодорни ҳам табиатнинг бундай инжиқликлари четлаб ўтмаганди.

Меҳмонлар қоринлари ёрилгудек бўлиб обдон еб-ичишди. Бироқ шу асно қайиқ тузатадиган уста ўрнидан турди-да, ўзининг омовни эслатувчи иягини олдинга чиқаргани қўйи нигоҳи билан келинчакнинг сочларини навозишлар экан, қўлидаги қадаҳни кўтарди:

— Жин урсин! — деди у. — Энди бизнинг оролимизда ҳам ҳурпайган сочли шўх-шатанок болалар у ёқдан-бу ёққа югуриб юрадиган бўлишади. Негаки йил сайин нуқул чолларнинг қартузлари¹ билан аёлларнинг рўмолларидан иборат манзарадан кейин бундай болаларга разм солиш нечоғли ёқимли эканлигини сўз билан ифодалаш қийин. Айтмоқчи, рўмол деган жонивор аёлларнинг сочлари тўкилиб битаёзган бошларини бегона кўзлардан асраш учун зўрга ярайди!

Стол теграси бўйлаб шўх-шан ғала-ғовур кўтарилди, фақат Марегина бирдан хушёр тортиб қолди, сўнгра ўз қадаҳини клоква шароби билан тўлдирди-да, бир зарб билан уни сиққорди, кейин қизининг юзларидан бўса олди.

Черковда кўнғироқ чалувчи бўлиб ишлайдиган Эрик ҳамманинг қадаҳини қайтадан шаробга тўлдираркан, бақирганича шундай деди:

— Биродарлар, ушбу қадаҳни шунинг учун кўтарамизки, ҳеч ким баъзи бировларга ўхшаб оролимизни ҳаргиз тарк этмагай. Зеро бундай одамларнинг

¹ К а р т у з — эркаларнинг соябонли бош кийими. (Таржимон.)

илдизи бизнинг тошлоқ ерларимиз учун ҳаддан ташқари қисқалик қилиши энди ҳеч кимга сир бўлмай қолди! — у бир ҳамла билан қўлидаги қадахни бўшатар экан, лабларини аввал қўлининг орти билан, сўнгра эса кафти билан артди.

— Ҳар қандай иш парвардигори эгамнинг хоҳиши билан амалга оширилусидир, — руҳоний шикастафёъллик билан бош эгли-да, аъзойи баданни куйдирадиган ичимликка лабини тегизди.

Дастурхондаги турли ноз-неъматлар солинган ликопчалар шип-шийдан бўлиб қолди. Ана шунда меҳмонлар бир ҳақиқатни англашди: келин-куёвнинг сифатлари ва уларнинг ҳаминша соғ-саломат бўлишлари хусусидаги гаплар ниҳоясига етди; энди суҳбат мавзуси Яйдоқ оролнинг қувончлари ҳамда муаммоларига кўчди.

— Оролимизни Яйдоқ деб аташ, ўлай агар, гуноҳи азимдир, — бақирганича деди Жин Урсин. — Қани, айтинг-чи, дунёнинг бирон-бир гўшасида бизнинг ботқоқларимизда ўсадиган клюквага тенг келадиган мева битадими? Торфларимизни айтмайсизми? Нақ биринчи навли маҳсулот-а?! Торфимиз ҳали юз авлодга етади, ўшанда ҳам бу табиий бойлик жойлашган чуқурлик кўзга ташланмасдан қолаверади, жуда нари борса, қарга пишлоқ “ёстиқчаси”ни чўқиганчалик из қолиши мумкин.

— Тўғри гапирасан, бамисоли қарга пишлоқни чўқиганчалик из қолади, — гапга кўшилди кўнғироқ чалувчи Эрик одатига кўра кафти билан лабларини артар экан. — Бизнинг хотин-қизларимиз қўй-эчкиларнинг сугидан тайёрлайдиган лаззатли пишлоқни дунёнинг яна қайси бир гўшасида татиб кўрасиз? Черковимизни айтмайсизми? Уни қуриш чоғида четдан ақалли бирон-бир тош ёки бирон-бир челақ қоришма келтиришдими? Йўқ! Ҳатто черков меҳробини безаш чоғида бутни ўрнатиш асноси Крестимизнинг тоғаси қиъгада бир неча йил жонини жабборга бериб, рангасвир сирларини ўрганганди.

Руҳоний кўнғироқ чалувчига таъна билан қараб қўйди. Ҳозир черков меҳробидаги бут хусусида гапиришнинг мавриди эмасди. Исо пайгамбарнинг юзида илоҳийлик аломати етишмаслиги кундай равшан эди: кекса Кристи амманнинг марҳум қариндоши бўлган рассом модель сифатида қандайдир Йўқолувчи Жон деган одамдан фойдаланганди. Бу зот қип-қизил ўғри, хотинбоз бўлгани етмаганидек, балиқни хом-хатала ҳолича ерди, қўл остидаги ҳар қандай суюқликни ичкилик сифатида истеъмол қилаверарди. Бироқ бизнинг Жонимиз бир шиша энг арзон спирт эвазига туз гумбази янглиғ қўлларини бамисоли дуо қилаётган роҳибдек кўтариб туришга розилик билдирган ягона одам бўлиб чиқди. Агар Сиз Исо руҳиллонинг кўзларига диққат билан тикилсангиз, мажкур Масиҳ-нажоткорнинг кўзлари хиёл ғилай эканлигига ишонч ҳосил қилишингиз мумкин эди. Бунга таажжубланмаса ҳам бўларди: Йўқолувчи Жоннинг кўзлари турли томонга қараётганди.

— Э-эҳ, Жин урсин, бизнинг треска ва салакаларимиз¹ замирида қандай тўнғизлар етишиб чиқишади-а! — қайиқ устаси тантана билан таъкидлади. — Шахсан ўзим бир куни ана шундай қобонлардан бирини обдон шундай тўйғизгандим, шундайки, сўнгра унинг пешоб пуфагига бир челақ сув жойлаштириш мумкин эди.

Пешоб тўғрисида гап бошланиши ҳамона, маёқ кузатувчиси Антос ўзини қўйишга жой тополмай қолди: ҳар қандай ҳолатда ҳам бир жойда бир соатдан ортиқ ўтиролмасди; у ё кулай бурчакка, ёхуд бошқа бирон-бир ўнғай масканга югуриб бориши лозим эди; кутилмаганда ўзининг нечоғли зарур бўлиб қолганлигини эсладики, бунинг натижасида боёқишнинг кўзлари ёшланди, тирсақлари билан ўзига йўл очгани кўйи эшик ортида ғойиб бўлди. Ташқарида эса шимол томондан хуштак чалганича кучли шамол эсаётган бўлиб, у дақиқа сайин кучайиб бормоқда эди.

Антос қайтиб келди, у ҳадеб роҳатланганича жимжалоғи билан шамолдан кўзларининг четига ёпишиб қолган чанг-чунгни тозалади-да, деди:

— Оқ қоялар ортида қандайдир қайиқнинг шакл-шамойили кўринди, ундан яшил рангли чироқ нури кўзга ташланиб турибди. Қайиқдагилар ё ақдан озишган ёки меъёридан ортиқ ичкилик ичишган.

— Тентаклар! — бизнинг Жин Урсинимиз муштуми билан столни муштлади.

¹ Треска ва салака — балиқ турлари.

— Ҳазилми, саёзликларга чап бериб ўтиш ҳатто кундуз куни нечоғли ақлни ишлатиш талаб этилади-ку. Бундай кезларда фаҳм-фаросат билан иш тутмасанг, ҳолинга маймунлар йиғлаши ҳеч гапмас. Демокчиманки, кўзларингни ақуланинг оғзи янглиг кенг очиб, занжирини узгудек бўлиб эсаётган шамолга чап бериш учун Қора тошнинг чети маёқ ва черков қўнғироғи билан бир чизикда кесишган лаҳзада ўгирилишинг мумкин.

“Наҳотки, улар сувости қояларига бориб урилади?” — Маре шундай деб ўйлади-да, хавотирланиб, қизига тикилди.

— Бунақа одамлар балиқларга ем бўлиб кетишади! — деди қўнғироқ чалувчи жунжикиб. Руҳоний эса ҳаммани тинчлантирганича, таъкидлади:

— Ҳар қандай иш парвардигори эгамнинг хоҳиши билан бўлади.

Энди суҳбат мавзуй Оқ қоялар ортидаги кемага қаратилганди. Агар шу аснода бирон-бир уй қулаб тушганида ҳам, агар шифт тагидаги папша ўрнида тузланган балиқ — камбала учиб юрганида ҳам, барибир, одамлар неча-неча қайиқларни, неча-неча балиқчиларни юғиб юборган ебтўймас саёзлик хусусида гапирган бўлур эдилар.

Келин-куёв бундай суҳбатларга қулоқ солишмасди. Ёшларнинг ростдан ҳам шу кундан эътиборан эр-хотин бўлганликлари тўғрисидаги ҳақиқат уларни ҳар қандай даҳшатли ҳикоялардан кўпроқ ҳаяжонга соларди; шу чоққача анави маст этувчи ҳиссиётларни бамисоли ибтидоий инсон оловни ҳаммадан яширгани каби одамлардан пинҳон асрашлари талаб этиларди. Ҳозир ёшлар ўз оламларида, кексалар эса ўз оламларида яшашар, улар бирон-бирларига халал беришмасди.

Жин Урсин эса шу чоғ ўзининг иягини тутамлар экан, уни бамисоли ҳўл сочиқни эшмоқчи бўлгани каби ҳадеб сиқар эди. Кейин у ҳамма овозларни босиб ташлаш учун бор товуши билан ҳайқирди:

— Ўша қиш фаслида торф конида музлаб қолган Катта дераза номли кема эсингиздами? Ўшанда қўшни оролдан йўлга чиққан шхуна — кичикроқ елканли кема қояларга келиб урилганди. Кун совуқ, ҳаво очиқ, шамол эса деярли эсмасди, бироқ кема бошқарувчиси бўлган шоввоз меъёридан ортиқча ичкилик ичган экан-да! Қолганларнинг ҳамма-ҳаммаси кубрикка¹ тутдай тўкилди. Кемадагиларнинг барчаси битга қолмасдан сувга гарқ бўлди, фақат кема рулини бошқарувчигина омон қолиб, соҳилга сузиб чиқди. То у гўзал Терезанинг уйига югуриб борганича, унинг уст-боши музлаб қолган — бамисоли томга ёпадиган ту누ка янглиг шақир-шуқур қиларди. Тереза бир лаҳзада уни ечинтириб, ўзининг кўрпаси тагига олди, йигитнинг томирларида қон аввалгидек оқиши учун баданининг бутун тафтини унга бағишлади.

— Илоҳий ҳақиқат, — деди қўнғироқ чалувчи ва кўшиб қўйди, — орадан бир ой ҳам ўтмасидан, ўша жойда сельд овлайдиган моторли қайиқ кунпаякун бўлди.

Рейнс Адага янада қаттиқроқ ёпишди; келин-куёвнинг вужудини сукутдан иборат хоҳиш қамраб олди: қани энди меҳмонлар тезроқ тарқалишса-ю, улар икковлон ёлғиз қолишса.

Шу чоққача Рейнс ўзининг бўлажак рафиқасини фақат ўшан эди, бироқ мазкур ёшларнинг иккаласи ҳам ҳозир муҳаббатнинг барча майда-чуйда лаззатини татиб кўришга тайёр эди.

— Бу моторли қайиқ муғлақо янги эди, — қўнғироқ чалувчи қизишиб кетганидан овозини хиёл баланд кўтарди. — Ҳамма кулфат шундаки, кема сув юзасида чўкмасдан, қалқиб туради ва улар қоядан эсон-омон ўтиб олади, деб умид қилишганди. Қаёқда дейсиз?! Сув остидаги мол шохини эслатувчи қоя бамисоли қайчи қўй жунини қийиб ташлагани каби ана шу моторли қайиқни кунпаякун қилиб ташлади. Қарабсизки, ҳадемай қайиқ денгиз тубига чўкиб кетипти-да! Соҳилгача учтагина одам сузиб чиқишга муваффақ бўлди. Шунда ҳам улар турли жойлардан сузиб чиқишганди. Ана шу денгизчилардан фақат биттасигина — гиёҳ билан савдо қилувчи Иданинг ҳали ўн саккизга тўлмаган қизи яшовчи уйга довр етиб борган денгизчигина омон қолганди... Кооператив дўконга қараб югуриб кетган анави икки йигит эса ярим йўлдан нари ўтишолмади, уларнинг кўзлари совуқда музлагани кўйи қотиб қолганди.

¹ К у б р и к — кемада команда жойлашадиган умумий хона.

— Ҳа, бундай кезларда бағри олов янглиғ иссиқ аёл сув билан ҳаводай зарур, — гапга қўшилди маёқ назоратчиси. — Қани энди бизнинг кампирларимиз ҳам жонининг ярмисини яратганга топширган бирон-бир одамни қайтадан ҳаётга қайтаришса.

Оҳ, қани энди ҳамма-ҳаммаси тезроқ поёнига етса! Келин-куёвга энди тўй бамисоли жазо янглиғ туюларди. Бу тантанали талбир булар учун атаб уюштирилган бўлса-да, уларга ҳалал етказишмоқда.

Маёқ назоратчиси эса, бу аснода Анна Стенсон тўғрисидаги янги ҳикояни бошлаб юборганди. Унга кўра, Анна соҳилга тўлқинлар улоқтириб ташлаган, аъзойи бадани музлашига бир баҳя қолган балиқчини ўз уйига судраб олиб келади, бироқ каравотига ётқизмайди, аъзойи баданини тоза спирт билан уқалашга киришади, шундайки, боёқиш йигит унинг ошхонасида бандаликни бажо келтиради. Келаси йил қиш фаслида одамлар Аннани у айнан балиқчини топиб олган ўша жойда ўлик ҳолича топиб олишади.

— Худо томонидан юборилган тақдир нишонаси! — қайиқ устаси ҳаяжонланган қўйи этини қатрон кемирган кўрсаткич бармоғини чиқаради.

— Раҳматли Анна Стенсон оғир юрак хасталигига гирифтор бўлганди, — тушунтирди руҳоний. Аммо бунингдек муҳим масалаларда ҳатто черков хизматчиси ҳам етарли обрўга эга эди деб бўлмасди, шунинг учун Жин Урсин унинг сўзларини бўлди:

— Нима учун айнан бир жойда ва айнан бир йилдан кейин бахтсизлик юз берди? Йўқ, жаноб пастор, бу айнан илоҳий белгининг ўзгинаси...

Руҳоний баҳслашиб ўтирмади, у ичкилик истъомол қилган меҳмонларнинг юзи борган сайин қизариб кетаётганлигини кузатиб ўтирарди, кейин келин-куёвга бир қур назар ташлади — уларнинг сабрсизлик билан ўтиришганлигини кўрмаслик мумкин эмасди. Руҳоний ёшларнинг қалб интилишларини тушуниб турарди, улар висол деб аталмиш бошқа бир неъматнинг мевасидан тезроқ татиб кўришга ошиқаётганди, аммо шошилиш нечун? Зеро ҳамма ҳам пешонасида нима ёзилган бўлса, шуни кўради.

Рейнс пайпаслаганича стол тагидан Аданинг қўлини топиб, оҳиста сиқиб қўйди. Ада унга шундай эҳтирос билан жавоб бердики, натижада йигитнинг юрагидан ширин бир ҳис “шиғ” этиб ўтди. Аданинг мулоҳазасига кўра, бу улар учун сўнгги ва энг оғир синов эди; манави эркакларнинг суҳбати тақдир бамисоли унинг билан севгили йигити ўртасига қоққан пона бўлиб хизмат қилаётганди.

Жин Урсин эса шу аснода аёл зотининг иссиқ вужуди совуқда қотиб қолган бир денгизчини қандай қилиб ўлимдан асраб қолгани хусусидаги яна бир воқеани эслаётганди. Ҳикоя қилаётган бу одамнинг юзи қутилмаганда ёйилиб кетди — у айёрлик билан жилмаяётганди. Бунинг натижасида энди унинг юзи ясси шаклга киргандек туюларди.

— “Хўш, ўша қаҳрамон аёл ким экан?” — деб сўрарсиз балки. Бу — бугун яккаю ягона қизини турмушга узатаётган бизнинг Маремиз, — тантанали равишда эълон қилди у. — Бундан йигирма йил муқаддам жони самовий дарвозани тақиллатаётган бегона денгизчини қалб кўри билан ҳаётга қайтарганди.

— Тўғри! Марегга шон-шарафлар бўлсин! — ҳайқаришди кўп йиллар муқаддам юз берган воқеани элаган эркаклар.

Уй бекасининг ранги бўздай оқарди, қўлларидаги чой қошиқлар ерга тушиб кетди: у бу чой қошиқларни ювиш учун ошхонага олиб кетаётганди. Маре қизининг юзига бирров нигоҳ ташлади, энди унинг кўз қарашларида кўрқув ва таъна-маломат ифодаланганди.

— Ҳа, шунақа воқеа бундан кўп йиллар аввал содир бўлганди, — деди у лоқайдлик билан, бироқ аёлнинг овози титраб кетди.

— Мен эса ўша воқеани худди кечагидек эслайман, — қайиқ устаси бўш келай демасди. — Бу воқеа сенинг Теодорингни — унинг ётган жойи жаннатда бўлсин — қайиқ килесид¹ ўлик ҳолда топишганидан икки кун аввал юз берганди.

— Сен, Маре, олам-жаҳонга арзийдиган аёлсан, қизлигингда эса бундан ҳам аъло даражада эдинг, — шу чоққача “чурқ” этмасдан фақат еб-ичиш

¹ К и л е — қайиқ туби, энгакк эпиладиган жой яқинида бўлади.

билан банд бўлган кема рули бошқарувчиси Берг гапга қўшилди. У қуюқ зиёфатдан мамнуният билан баҳраманд бўлар экан, унчалик муҳим бўлмаган масалаларга вақт ажратиш мумкин деб ҳисобларди.

— Одамларнинг айтишича, қутқазилган йигит сенга ўз суратини эсдалик учун тақдим этганмиш. Гўё у қитъага қайтиб бориб, бойиб кетганмиш ва локланган автомобиль ёнида суратга тушганмиш.

— Ўша суратни кўрсак бўларди! — меҳмонлар қичқаришди.

Маре терс ўгирилиб, бегона денгизчи ва локланган автомобилни кўрмоқчи бўлган одамлардан ҳам кўра кўпроқ ўзига деди:

— Шу суратни қай гўрга тиқиб ташлаганман, биргина Худо билади. Ахир орадан шунча йил ўтиб кетди...

Ада онаси томон қатъий саркашлик билан тикилиб, қўққисдан кескин оҳангда деди:

— Сурат сандиқ тубида, сенинг тўйда киядиган кўйлагинг этагида ётибди. Мен кеча кўргандим.

Ада шу сўзларни айтди-ю, гўё елкасидан тоғ ағдарилгандек, енгил тортди.

— Кўрсат, Маре!

— Яширма!

Маре иккиланмоқчи бўлди, аммо буни эплотмади, кейин у қўшни хонага ўтди-ю, қўлида расм билан қайтиб чиқди; суратнинг ялтироқ томонини кафти билан артаркан, бу билан гўё тасвир юзини унга қўнган кўзга кўринмас чангдан тозаломоқчи бўлди.

— Кўринглар! — унинг овозида руҳий тушқунлик ҳисси сезиларди; Маре суратни столнинг четига ташлади.

Меҳмонлар навбати билан нотаниш ўспириннинг тасвирини кўздан кечиришди, саргайиб кетган сурат кўлдан-қўлга ўтган сайин даврада чуқур сукунат ҳукм сура бошлади. Ўша йигитнинг сочлари қорамтир бўлиб, кўзлари хиёл чўзинчоқ эди; фақат сепкил етишмасди, холос; бошқа жиҳатдан йигитни ва Адани ака-сингил деб ўйлаш ҳеч гап эмасди. Ахир йигит ҳам тахминан шу ёшда эди-да?! Шу аснода Теодорнинг деворда осиелиқ турган портрети гўё қорайиб кетди. Гўё унда тасвирланган, сочлари силлиқ таралган қишлоқи йигит Аданинг ипақдек товланувчи сочларига тикилишга ҳадди сигмаётгандек.

Кутилмаганда Маре кескин ўгирилиб, қизининг ниқоб янглиғ ҳаракатсиз, қотиб қолган юзига бирров назар солди. “Бўпти, мана, мен. Мана, менинг шармандалигим. Балки бу шармандалик эмас, жасоратдир? Балки ҳамма аъмоллардан ҳам юксакликда турадиган бурчдир? Ҳа, менинг илонгинам, агар баҳр тўлқини ўша нотаниш денгизчини соҳилга чиқариб ташламаганида борми, сен ҳам бу дунёга келмасдинг. Ахир ҳамма сенинг отанг деб ҳисоблаган одам орадан икки кун ўтиб, бақо оламига рихлат қилганди-да”.

Ада онасининг нигоҳига бардош берди, у киши гапига тегадиган кепатада бўлиб, тилига меъеридан ошқича эркинлик берадиган ҳар қандай одамни ғажиб ташлашга, унинг кўзларини ўйиб олишга тайёр эди. Бироқ шу чоғ меҳмонлар гўё сеҳрлангандек, бир лаҳзада дунёдаги ҳамма нарсани унутишди.

— Маза қилиб ўтирдик, хонадон аҳлига раҳмат... — деди руҳоний. Шуни ҳам айтиш керак, давра аҳли орасида энг хушёр одам ана шу пастор эди.

— Ҳа, гапнинг ўғил боласи — шу, — руҳонийнинг сўзларини қувватлаб деди черков кўнғироқчиси. — Бироқ йўлга чиқиш асноси сўнгги қадахни кўтармасак, ишнинг битиши қийин, биродарлар.

Ҳамма қадах кўтарди. Ўртада вужудга келган ноқулайлик қандай тез пайдо бўлган бўлса, шунчалик тез кўтарилди. Куёв ҳам шу чоққача вужудини қамраб олган хижолатпазликни енгди: ахир, қизнинг отаси ким эканлиги қандай аҳамиятга эга?! Муҳими, улар бир-бирларини севишадим.

Шу аснода ташқи эшик гижирлади, даҳлизда челақлар тарақ-туруқ қилди, кейин одамларнинг оғир, яккам-дуккам қадам товушлари, уларнинг ҳуштак чалувчи нафас товушлари эшитилди. Кимдир қоронғида хонага элтувчи эшикни пайпаслаб топмоқчи бўларди.

— Жа ўлгудек ичиб олипти-ю, энди машмаша қилиш учун баҳона керак бўлиб қолипти-да, — кулимсиради қайиқ устаси.

Шу чоғ эшик “қарс” этганча очилди-ю, деворга бориб урилди. Хонага гандираклаганини кўйи қутқарувчилар камзулини кийган бегона бир одам кириб келди. Унинг аъзойи баданидан шақир-шуқур қилганича муз сумалаклари тушар, сув томчиларди.

Айни маҳалда ҳамма маёқ қўриқчисининг Оқ қояларга тиқилиб қолган кема тўғрисидаги сўзларини эслади.

Нотаниш киши елкаси билан деворга қапишиб олганича, қийинчилик билан (тўё бу унга азоб бераётгандек) нафас оларди.

Биринчи бўлиб руҳоний ақлу ҳушини йиғиб олди, у кулфатга учраган кишининг лабларига виски тўлдирилган қадаҳ тутди. Боёқиш нотаниш киши вискидан хўшамоқчи бўлиб ҳаракат қилди, аммо жаелари бўйсунмади, ичкилик унинг кўксига тўкилди. Кейин бегона одам девор ёнидаги ўриндиққа “гурс” этиб йиқилди-ю, букчайиб қолди, унинг томири тортишаётганди. Маре стол устида ётган пичоқни қўлига олиб, қутқарувчи камзулнинг тасмаларини кесиб ташлади. Қолганлар ҳам унга ёрдам бериш учун шошилишди. Ҳадемай боёқиш денгизчи яп-яланғоч ҳолича ўриндиқда чўзилган кўйи ётарди. Шу аснода унинг бутун шаклу шамойили сувда чўкиб ўлган одамни эслатарди; нечун нафас олиши эса биргина яратганга аён. Қайиқ устаси унинг елкасига ва кўксига энг яхши виски қуйди, бироқ кулфатзада одам янада кўпроқ шалпайиб қолди, унинг нафаси эса дам-бадам узилиб қоларди, юзига бинафшаранг доғлар тошди.

— Ҳозир совуқ қон юракка довуриб етиб боради! — тўнғиллади маёқ назоратчиси ўзини йўқотиб, теварак-атрофга олазарак бўлиб қараркан; унинг нигоҳи келинга қалайиб қолди.

Аданинг юзи бўздай оқариб кетди. У масаланинг моҳиятига тушуниб етганди.

— Бора қолгин! — Ада онасининг овозини эшитди. Бу овозда на ачиниш, на ўч мавжуд бўлиб, бу сўз буйруқдан иборат эди.

Ада ўрнидан кўзгалди, унинг юзи ҳамон оқиш тусда бўлса-да, хотиржам кўринарди, фақат кўзларида бояги амалга ошироқчи бўлган истаги йўлида гов бўладиган ҳар қандай одамни гажиб ташлашга, кўзларини ўйиб олишга тайёр эканлиги тўғрисидаги истак ҳукмрон эди. У стулни четга сурди-да, ташқари томон йўл олди. Кимдир унинг енгидан ушлаб қолишга ҳаракат қилди — бу Рейнс эди. Нафис тўй либоси “чирс” этиб, чок-чокидан сўкилди: келинчакнинг пуштиранг, тирсиллаб турган илиқ елкаси яланғочланиб қолди.

АЙВАРС ФРЕЙМАНИС

ЖАВОН

Бу воқеани менга сахна рассоми Плаудис ҳикоя қилиб берганди. Шуни ҳам айтишим керакки, Плаудис бутун Ригага донги кетган сузувчи. Одамларнинг гапларига қараганда, агар кайфияти яхши бўлса, унинг Киш¹ кўлидан сузиб ўтиши ҳеч гап эмас, албатта, бунинг учун кўл қалин муз қатлами билан қопланмаган бўлиши лозим. Ҳатто кунларнинг бирида у бутун Рига кўлтигидан сузиб ўтганмиш; бунинг учун Салацривадан² Энгуре³ га қадар сузиб борган. Шунисиям борки, Плаудис у ёққа қулоч ёйиб сузган бўлса, қайтишда чалқанчасига сузган. Ўзим ҳам унинг Лангстиню кўли бўйлаб доира ясаб сузганлигига гувоҳ бўлганман. Ушанда у шунақа кибру ҳаво билан сузгандики, бу спортчининг олдида киноҳужжатчи Ансис Эпнерс унга микрофон тутганича, олдинда сузиб борар (у марафончилар билан шунга ўхшаш фильм яратганмиш), Плаудиснинг сузиш инсон саломатлиги учун нечоғли аҳамиятга молик эканлиги тўғрисидаги бебаҳо сўзларини кино тасмасига муҳрларди. Бироқ мен нима сабабдан ҳадеб Плаудис тўғрисида сўзламоқдаман, ахир гап унинг ҳақида эмас, балки жавон хусусида бориши керак-ку?!

¹ К и ш — Рига яқинида жойлашган кўл номи.

^{2,3} С а л а ц р и в а, Э н г у р е — Рига кўлтигидаги жой номлари.

Воқса бундай бўлганди. Плаудис ўзи учун қадрдон бўлиб қолган оперетта театридан чиқди-да, Видзем бозорига йўл олди. Шу аснода уни бадбашара, юз-кўзи лойга қоришиб, офтобда қолган қуманжир, яъни кактусни эслатувчи бир одам тўхтади.

— Бу сен... латишмисан? — сўради у Плаудисни бошдан-оёқ кўздан кечираркан; ундан марваридгулдан тайёрланган одеколон ҳиди таралмоқдами ёки керогазининг димоқни ёрадиган аччиқ дуди иси келмоқдами — билиб бўлмасди.

— Бу мен... японман, — рассом тезроқ йўлга тушиш учун шундай деди. — Устига-устак, жуда камбағалман.

— Эшитяпсанми? — инсон-қуманжир рассомнинг изоҳини тинглаб ўтирмади, унинг пиджати этагидан маҳкам ушлади. — Қуруқман, ҳаммаёғим куриб ётибди. Уйда эса укам супала ётганича қуримоқда!

Плаудис ана шу тасқара одамнинг чангалидан бир амаллаб ўзини халос этаркан, “Бу ишга менинг ҳеч қандай алоқам йўқ” демоқчи бўлганди, аммо бояги зот рассомдан олдин отини қамчилагандек, деди:

— Жавон! Қадим замондан қолган қимматбаҳо ёлгорлик. Ўн сўмга бераман!

— Тасодифан шундай бўлдими ёки қуманжир қиёфасидаги инсон театр билан ёнма-ён яшаб, Плаудисни кўз остига босиб қўйганмиди — билиб бўлмасди: аммо унинг сўзлари нақ нишонга бориб текканди. Афғидан, у олдиндан бир ҳақиқатни биларди: бизнинг саҳна рассомимиз учун осориатика мебелдан иборат тўшамини бирон-бир қийшиқ оёқли, чархланган, майда-чуйда безакли, кўнғиз илма-тешик қилиб ташлаган бўлса ҳам майли, мебель билан бойитиш катта қувонч бахш этарди (албатта, сузиш қувончи бундан мустасно). Устига-устак, ўша мебелнинг кулгили даражада арзонлигини айтмайсизми?!

Бироқ улар квартирага чиқиб боришганида, мазкур тураржойнинг шу даражада ташландиқ ва ғарибона кулба эканлиги маълум бўлдики, Плаудиснинг — нима бўлганда ҳам у рассом, бинобарин, ҳиссиётли инсон эдики — юраги “шиғ” этиб кетди; кўнгли айниб, қусиб юборишига бир баҳя қолди, эшик тутқичини қўли билан пайпаслаб топмоқчи бўлди. Ваъда қилинган жавон — ҳақиқатан ҳам алмисоқдан қолган, ҳашаматли эди — бу исқирт, қурум босган тураржойдаги мебелнинг ягона намунаси саналарди; албатта, гиштга ўхшатиб устма-уст қаланган тахталар, уларни ўриндиқ дегани тил бормади, бундан мустаснодир. Мана шу кўлбола тўшакда, уст-бошини ҳам ечмасдан, титиғи чиқиб кетган фуфайкага бир амаллаб ўранган бир йигит чўзилиб ётарди, у акасидан кўра хийла ақлли кўринар, шишага ўхшаш нигоҳини шиштга қадаганича қотиб қолганди. Сиртдан қараганда одам уни аллақачон жонини яратганга топширган, деб ўйлаши мумкин. Опа-сингилларнинг бошига тушган кулфатлар ҳақида мўъжиза рўй бериб омон қолган жавон, девордаги ўнгиб кетишга ҳам улгурмаган, ҳозирча чанг-чунг қопламаган — катта ва кичик, баландда ва пастда жойлашган тўғри бурчакли ва квадрат тасвирлар гувоҳлик бериб турарди.

Плаудиснинг диққат-эътиборини деворда осиелиқ турган жувоннинг портрети, аниқроқ гапирганда, теварак-атрофи бурмали ҳошия билан қопланган, қизил ёғочдан ясалган, эҳтимол, машҳури жаҳон бўлган уста Берниекснинг ижоди маҳсули саналган ром ўзига қаратди. Унинг кўзқарашларини англаган — инсон-қуманжир ҳиқиллаганича йиглаб юборди, бурнини “шилқ” этиб тортди, сўнг уни енти билан артди-да, таъкидлади: “Бу бизнинг волидамиз; унинг сувратини биз ҳеч қачон, ҳеч кимга ва ҳеч қанақа пулга сотмаймиз. Жавонни эса, марҳамат, олиб кетишингиз мумкин. — У харидорнинг иккиланаётганини кўриб, қўшимча қилди. — Шундан сўнг мен, агар иш чапласига кетса, уни бирон-бир одамга беш сўмга, ҳатто уч сўмга ҳам сотиб юбораман, аммо ўзимнинг ва укамнинг чўп-устихон бўлиб, ориқлашимизга йўл қўймайман”. Ишнинг кутилмаган бундай йўналиш бўйлаб ривожланиши саҳна рассомини инонтирди, у талаб қилинган ўн сўмни стол устига қўйди, устига-устак, чўнтагини кавлаштириб, бир қанча тангаларни ҳам узатди. Жавон эгаси яна хўнграб юборди. Бу сафар у тўла бахтга эришганлигидан йиллар эди.

Шом тушганга қадар Плаудис ўзи харид қилган жавонни ювди, дезинфекциялади, унга сайқал берди. Каттакон, ясси шаклдаги кўзгу остида суриладиган

иккита ғаладон жойлашпанди. Ғаладонлардан бири қуриб кетган, қийшайиб қолганди. Рассом қийинчилик билан ғаладонни суғуриб олди-да, унга нигоҳ ташлади: аллақаерда, чуқурликдаги ўргимчак тўри билан қопланган заранг дарахти япроғини кўрди. Бу япроқ ўтган йилнинг кузидан қолган “ёдгорлик” микин?

Йўқ, бу — ўн сўмлик пул эди.

МАРА СВИРЕ

М Е Д А Л Ъ

— Айна, ассалому алайкум, айланай, — Марта кассир жувонга хушмуомалалик билан жилмаяди. — Қара-я, сени ойнадан ясалган қанақа чуғурчуқ инига ўтқазиб қўйишибди! — бошини сарак-сарак қилиб гапирди у.

— Нима бало, қайта қуришдан кейин идорага бош суқмаганмидинг? — деди кассир ҳайратланиб.

— Ахир мен бузоқларнинг думига боғланганман-да, — кулади Марта. — Мана энди яқин-йироққа буткул чиқармасдан қўйишди. Шу ваздан мен уларга барвақт ем-хашак бердим-да, автобуста ўтирдим: одамлар орасида бўлишни кўнглим тусаб қолди. Пул учун келмаган бўлардим. Пулни Гунтис ҳам олиб келиб бераверарди.

— Модомики, пулни ишониш мумкин экан, демак, куёвдан роса ёлчибсан. Гоҳо эса шундай бўлади: битта-яримтасига эрталаб пулни бераман, кечқурун уйга қайтаётиб қарасам, ўша шоввоз дўкондан бир одим ҳам нари кетмабдида-а.

— Мен ҳар қанақа пандовақи эркакни ўзимга куёв қилиб ўтирмасдим.

— Модомики, шундай экан, Дзидра кимга турмушга чиқиш, кимга турмушга чиқмаслик хусусида сендан маслаҳат сўраган бўлса керак?!

— Афтидан, масалани унинг ўзи ҳал қилган кўринади. Менинг қизим-а.

— Ҳа-да, мен гапнинг индаллоси учун шундай дедим. Рўйхатни қарай-чи, қаерда экансан... Лейманис... Лейниесе... Аҳ-а, мана, Ленцмане! Фамилияси “Л” ҳарфи билан бошланадиган одамлар кўп-да, дарҳол тополмайсан, киши.

— Ахир ўзингнинг фамилиянг ҳам “Л” билан бошланади-ку?! — эслатади Марта.

— Мен сўнггисиман, мендан кейин “М” бошланади — фамилиямни ҳатто тунда гугурт ёқмасдан топа оламан.

Айна Лусте рўйхатни жувонга узатади, қаерга имзо чекиш лозимлигини бармоғи билан кўрсатади; Марта эса рўйхатга қиё ҳам боқмасди. У сумкасини титкиларди — кўзойнагини қидирарди. “Ё азиз-авлиёлар, — кассир “уф” тортади, — наҳотки кўзойнаксиз имзо чекиш шунчалик машаққатли иш бўлса?! Кўзойнак деган жонивор сумканинг энг тубида ётган бўлса керак”. Марта харид қилган буюмларини бирма-бир чиқаради. Модомики, шундай экан, бу узоқ фурсатта чўзилиши тайин. Кассир вақтни ўтказиш учун сўрайди:

— Нега фахрийлар кечасига келмадинг? Раис рўйхатдан фамилиянгни ўқиди, оркестр эса сенинг шарафингга куй чалиб юборди. Ҳамма бошини у ёқдан-бу ёққа ўтириб қаради: кўзлари билан сени қидирди. Ленцмане эса йўқ. Раис зоотехникка нигоҳ ташлади, Велга “билмайман” дегандай елкаларини қисди...

Марта пешонаси олов бўлиб ёнаётганини ҳис қилди: агар асабийлашса ҳамиша шундай бўлади. У бошини эгиб олганича жаҳл билан сумкасини титкилайди ва сукут сақлайди.

Айна эса бу аснода фикрини давом эттиради:

— Тайёргарликни жа жойига қўйишипти, Азаматлар. Ҳар бир фахрийга уч донадан атиргул улашишди. Атиргулларки... пояси бамисоли таёқдай йўғон, япроқлари муштумдай; оркестр куй чалиб турди, болалар боғчасидан келган кичкинтойлар қўшиқ айтишди, ёши ўтиб қолган биздақа кимсалар эса рақсга тушишди. Ўз-ўзидан англашиладики, кейин ҳамма дастурхон теграсига ўтди... Оҳ, сал бўлмаса энг муҳим воқеани унутаёзбман: медаллар! Бу гал менга

медаль тегмади. Бунинг учун ўзим айбдорман. Колхоз ташкил этилган дастлабки йилларда аҳмоқлигим туфайли шаҳарга кетиб қолганман. Ҳечқиси йўқ, ҳадемай мен ҳам оламан. Чиройлилигини айтмайсанми, уларнинг? Сенинг медалинг бош зоотехникда. Кириб олгин.

Марта, ниҳоят, кўзойнагини топди. Уни бурни устига қўндирди-да, шиша орқасидан кассирга тикилди:

— Бирон-бир фойдаси борми: темир!

Айнага унинг нигоҳи зардали кўринди, албатта, бунда кўзойнакнинг қалин шишаси айбдор бўлса керак-ов. Нега энди Марта зарда қилади — ахир у ҳеч вақо йўқотгани йўқ-ку?! Медални бўри ермиди: тураверади. Кассир пулни яна бир марта санаб чиқди-да, такрорлади:

— Киргин, киргин! Фикримча, Велта ҳозир жойида ўтирган бўлса керак. Боягина ўтиб кетувди.

Марта пулни ҳажман каттагина бўлган, титиғи чиқиб кетган ҳамёнига солди, хайрлашди-да, йўлга тушди.

Бир ками ўша зоотехник аёлни қидириш қолувди. Бу узундан-узоқ равоқда адашиб кетасан, эшикларни тақиллатавериб, чарчаб қоласан, киши.

Равоқнинг охирида эшик очилди. Қандайдир аёл унга томон кела бошлади. Ёруғлик аёлнинг ортидан тушиб тургани боис, унинг юзи сояда қолмоқда. Улар бир-бирига рўпара бўлганларидагина Марта унинг кимлигини фаҳмлаб етди. Қаҳрамонимиз ортига ўгирилиб қайтиб кетмоқчи бўлди-ю, аммо бир лаҳза иккиланиб қолди; афсуски, кечикди. Бош зоотехник гўё уни кутиб тургандек эди.

— Мана, менинг Мартажоним! Хўш, ассалому алайкум! Хонамга киргин, сenga медаль бераман.

Мартанинг пешонасини яна олов ялаб ўтгандек бўлди. Худо ҳаққи, гўё муғлақо айби йўқдек гангир-гунгур қилади! Буниси энди ҳар қандай меъёрдан ошиқ. Ҳозир у дилидаги ҳамма сўзларни унинг юзига солади... Бироқ зарур, энг кучли ва энг тўғри сўзлар қаяққадир қочиб кетди, оғзи очилди, товуш эса йўқ. Шу сабабли Марта ўзини сўкканича зоотехникнинг ортидан судралиб бормоқда эди.

Хона катакдай тор экан. Жиҳозлар шундай қўйилганки, ҳатто ўгирила олмайсан, киши. Ёзув столи, ҳужжатлар солинган жавон, сейф (“Мана буни зоотехникнинг хазинаси дейиш мумкин”, — деб ўйлади Марта), бурчакда юмшоқ оромкурси, стол теграсига стуллар тизиб қўйилган — мебелнинг ҳаммаси яп-янги. Деразага нафис, оқ матодан иборат парда осилган. Бамисоли иш кабинетига эмас, балки аллақандай меҳмонхонага кириб қолгандек ҳис қиласан ўзингни. Марта эслади: қайта қуришга қадар ҳамма етакчи мутахассислар битта бинода ўтиришарди. У маҳаллари Марта ҳали сут соғувчи бўлиб ишларди. Сигирларга пичан ёки силос солиб келишмайдами — шикоят қилгани югур. Гоҳ шундай бўларди: етиб борасан, кабинетда ёлғиз муҳандис ўтиргани кўйи томоғини йиртудек бўлиб, телефон орқали ким биландир сўзлашади, зоотехник эса йўқ. Ҳа, у маҳаллари Велтанинг югуришдан қўли бўшамасди. Уни ҳам бош зоотехник дейиш, ҳам бош зоотехник эмас, дейиш мумкин эди. Мактабни эндигина тамомлаб келган қизалоқ бўлганидан кейин тракторчилар унга қулоқ солишармиди? Ҳозир эса замон ўзгарган — буйруқ оғзингдан чиқиши биланоқ трактор тариллаб ишга тушади.

— Вой, Марта, нега тик турибсан, ўтиргин, — зоотехник юмшоқ оромкурсини кўрсатди.

Марта оромкурсига ўтирди, аммо, назарида унга қулоғига доғур чўкиб кетди. Йўқ, бу аҳволда Велтанинг олдида ўз ҳуқуқини ҳимоя қилиш осон кечмайди. Шу сабабли у ўрнидан туради-да, стол теграсидаги стулга ўтиради, кабинет эгаси билан юзма-юз бўлиб қолади.

Бош зоотехник сейфни очди, унинг қўйи тоқчасидан кичкинагина қутичани ва икки букланган қоғозни олди. Марта бўйнини чўзиб қаради — бу медаль дегани қанақа аъмол экан, ўзи?

Зоотехник ундан қутичани олди, гўё олгин ялпирагандек, ҳаммаёқ нурга тўлиб кетди. Зоотехник Мартанинг ёнига келди-да, жигмайганича, қўлини чўзиб, деди:

— Колхозимиз фахрийсини табриклайман!

Марта стулнинг энг чеккасига, бамисоли қорақаргадай тик тургани кўйи “миқ” этмади, рўпара бўлишни ҳатто хаёлига ҳам келтирмади.

Зоотехникнинг юзидаги табассум ўрнини ҳайратланиш ҳисси эгаллади. Унинг ўнг кўли пасга тушади, чап кўлида эса ялтираб турган медаль.

— Олмайман, — оҳиста, аммо қатъий овоз билан деди Марта.

— Бу қанақа ҳазил бўлди, Мартушка! — Зоотехник, афтидан, кулмоқчи бўларди, бироқ шу нарса аниқ кўриниб турарди: йўқ, унинг юзи кулгидан йироқ эди. Зоотехникнинг кўриниши медаль бераётган одамни эмас, балки тиланчилик қилаётган гадойни эслатарди.

Марта ёрилиб кетган бармоқларини бир-бирига чалиштиргани кўйи ўтирарди. Бош зоотехник унинг рўпарасида яна қанча туради? Ниҳоят, Велта медални кафтига қисади, кескин ўтирилади, столни айланиб ўтиб, ўзининг жойига бориб ўтиради, медални олади-да, ётган қоғоз устига қўяди. Модомики, ҳеч кимга керак эмас экан... Нега Ленцмане ўжарлик қилди, бирон-бир киши унинг иззат-нафсига тегдими? Бу аёлнинг меҳнатини ҳамиша қадрлаб келишди — пул билан ҳам, эзгу сўз билан ҳам. Нима қилмоқ керак? Раис албатта сўрайди: “Медални эгасига топширдингми?” — деб. У бунақа нарсаларни унутмайди. Кўзларига тик боққанича сўрасамикин? Фақат Ленцманенинг қалби varaқланадиган тақвим эмас. Уни ҳамма ҳам varaқлай олмайди.

Зоотехник Мартанинг юзига тикилади. Ҳеч қанақа қаримабди. Бундан ўн беш йил муқаддам — у Велта Пенезе бу ерга ишга келганида қандай бўлса, шундайлигича қолибди. Колхознинг энг яхши сут соғувчиси Марта Ленцмане. Ориқдан келган, юзини ажинлар қоплаган аёл, кўёш ва шамолдан юзи қизғин-жигаранг тусга киришти... Бўйни эса нақ иягига довор опшоқ рангда. Мартанинг бошидаги рўмоли туғуни унинг байрамларда киядиган кўйлагининг камтаргина, чуқур ўйилган ёқаси билан ана шу иягини яшириб турарди. Ҳар гал Марта мажлис раёсатида ўтирганида Велта бу юздан ва бўйиндан нигоҳини узолмасди: мазкур аъзолар гўё улар икки турли одамларга мансубдек шунчалик бир-бирига зид эди. Ушанда зоотехникнинг назарида Мартанинг ёши қайтиб қолгандек туюлганди. Қирқ ёшдан ошгандек... Ушандан бери, эҳ-ҳе, орадан қанча йиллар ўтди, қанча сувлар оқиб кетди. Улар бир-бирлари билан тез-тез учрашиб туришди. Модомики, тез-тез учрашиб тураркансан, ўртада юз берган ўзгаришларни пайқамайсан, киши. Ажинлар қаердан пайдо бўлади? Чамаси унинг юзида битта ҳам ажин йўқ эди, энди эса кўзларининг ёнида бутун бошли тўр жой олибди... Марта бидонларни яхдонга қўтариб кўйиш оғирлик қилаётгани, қаттиқ оғриқдан белини кўтара олмай қолаётгани хусусида шикоят қилганида, Велта бир фикрдан ганғиб қолди: наҳотки Марта кексайди... Яхши ҳамки Дзидра онасининг ўрнини босди, акс ҳолда, Велта сут соғувчини қаердан топарди? Янги фермада ишлаш, англашиладики, унчалик қийинмас, бироқ шунга қарамасдан, худо ҳаққи, манави механизациялаштирилган молхонани қуриш унда ишлаш ҳақида хоҳиш билдирадиган одамларни топишдан кўра осонроқ.

Марта ҳам зоотехникни кўздан кечирди. Қара-я, Игна еган итдай ориқ қизалоқ тоғни урса толқон қиладиган жувонга айланибди. Қанақа кулфатлар уни қийнаётти экан: сенга қараётганлигини ҳам, қарамаётганлигини ҳам билиб бўлмайди. Ёмон инсон эмас, унинг бақирганини ҳам, сўкинганини ҳам шу чоққача ҳеч ким эшитмаганди. Фақат ҳақиқий самимият йўқ, сўзлари бамисоли ичимликдан бўшаган шишадай гап. Марта ўрнидан кўзгалади, ахир қанча ўтириш мумкин, аллақачон уйига йўл олиш фурсати етиб келган.

— Тўхта, тўхта, — уни тўхтатади зоотехник.

— Вақтим йўқ. Автобусга кечикаман.

Велта соатига қаради.

— Автобуснинг жўна кетишига йигирма дақиқа бор. Бекатда тормоз бераётганида югуриб етиб олиш мумкин.

— Сен югуриб боришинг мумкин. Менинг эса ёшим қайтиб қолган.

— Мана мен ҳам йиллар тўғрисида гапирмоқчи эдим. Меҳнат билан ўтган йиллар тўғрисида. Мана бу сўзларимни кулоғинга кўроғиндек куйиб олгин... — Зоотехник шу аснода медални Мартанинг ёнига суриб қўйди.

Мартанинг кўзлари мондай очилиб, ҳушини йиғиштириб олди:

— Ана, гап қаерда экан! Медальни ими-жимиде топширмоқчисанда-а. Сенинг меҳнаткаш қўлларингга, туз йиғилиб, букилмас бўлиб қолган белингга раҳмат, демоқчисан. Узинг ҳам мени нега қувончдан сакрамаяпти, деб таажжубланаётган бўлсанг керак! Аҳмоқ одамни бошқа жойдан излагин! Олмайман!

Зоотехник, ниҳоят, Марта бунчалик тўнини тескари кийиб олгани сабабини тушуниб ета бошлади.

— Нима сабадан кечага келмадинг? — сўради у.

— Мени кечага ҳеч ким таклиф қилгани йўқ, — гап қайтарди Марта.

— Қанақасига? — бош зоотехник таажжубланганича қошларини чимирди. — Ахир мен Тамарага тантанали мажлиста маъмурият номидан Мартани таклиф қилгин деб тайинловдим-ку?!

— Билиб қўйгин, агар сенинг туғилган кунингга ҳам Тамара таклиф қилса, бормайман.

— Топган гапингни қарагин-у, Мартушка, — зоотехник деярли эрқалангандек гина қилиб деди, бироқ ёноқлари кип-қизариб кетди. — Гўё бу менинг халпана зиёфатимдек. Тантана сенинг шарафингга уюштирилганди.

Ҳим-да, бу ерда олгин ҳарфлар билан битилган таклифномалар тарқатиш назарда тутилганлиги хусусида сўзлаб бериш мумкин эди. Афсуски, кечикиб мурожаат этишди: типография таклифномаларни чоп қилиш ҳақидаги илтимосни рад этди. Бироқ Мартанинг бунақа ички англашилмовчиликларни билиши зарурмиди? Ишни охиригача бажармаганликлари хусусида энди гапириш не ҳожат, таклифномалардек майда-чуйда иш — шуям гап бўлди-ю. Зоотехник ҳам сукут сақлар эди.

— “Сенинг шарафингга!” эмиш, — Марта калака қилиб дейди. — Шараф деган нарсанинг ўзи қаерда экан? Ортимдан ҳатто автобус юборишмади.

— Ана холос! — деди зоотехник кулочини ёйиб. — Куёвинг ўзининг “Жигули”сида олиб келиши мумкин эди-ку?! Биз автобусни ўз транспортига эга бўлмаган одамларнинг ортидан юбордик.

— Менинг ҳам транспортим йўқ. Нима учун бунақаларнинг олдида ялиниб-ялтоқланишим керак экан? Афтидан, ҳали бундай обрўга эга эмассан... — Марта эшик томон одим ташлади.

Энди ростдан ҳам Велтанинг жаҳли чиқди: қара-я, у гапни қанақасига тескари ўтириб юборди! Бунақасини Мартадан ҳеч ким кутмаганди; камтаргина, бировга даъвоси йўқдек кўринарди. Демак, йиллар давомида ўз феъл-атворини одамлардан пинҳон сақлаган. Асл башараси қанақа эканлигини энди кўрсатди. Кетса, кетавермайдими? Бош зоотехник унинг ортидан югуриб бормайди, этагини-да ушламайди. Ростдан ҳам! Гўё биров айбдордек! Узи уйда қолган. Куёвига илтимос қилганида олиб бориб ташлаган бўлар эди. У роийшли одам. Йўқ, колхоз машинаси унга атайлаб бориши керак: марҳамат, ўртоқ Ленцмане, ўтиринг!

Марта дарҳол кетмади; тўхтади, сўнг ортига ўтирилиб, деди:

— Менинг ўрнимга одам топгин!

Ҳали шунақами? Зоотехникнинг кўзларида яшин чақнади, аммо ана шу чақмоқни дарҳол киприклари билан ўчирди. У Мартага яна тикилди: аёлнинг нигоҳи хотиржам, ҳатто меҳрибонлик билан боқарди.

— У ҳолда қанақа иш билан банд бўлмоқчисан?

— Саломатлигимнинг мазаси йўқ, устига-устак, невараларимни ҳам боқишим керак.

— Нима, Ригага кўчиб кетмоқчимисан? Ахир Дзидранинг фарзандлари аллақачон мактабга қатнашади-ку?!

— Балки Ригага кўчиб ўтарман, балки бошқа жойга... — Марта лабларини қисди.

Зоотехник Мартанинг айтиб битирмаган сўзларини тушуниб етди: “Сенинг нима ишинг бор!” — демоқчи.

Мисли кўрилмаган кор-ҳол юз берди: шу чоққача энг узоқда жойлашган ферма борасида участка зоотехниги у ёқда турсин, ҳатто бош зоотехник ҳам қайгураётгани йўқ эди; буқачалар бир кеча-кундузда қарийб тўққиз юз граммдан семирмоқда, борди-ю, уларнинг ошқозони бузилиб, ичбуруғ бўлиб қолса, Марта бошқа бузоқбоқарларга ўхшаб ёрдам сўраб югурмайди, гажакўт,

гозпанжа, худо билади, яна аллақандай гиёҳларни қўшиб қайнатади-да, уларга ичказади; қарабсизки, буқачалар ичбуруғдан халос бўпти. Бунақа молбоқарни қаердан топиш мумкин? Велта хаёлан чекка-чеккада истиқомат қилаётган одамларни бирма-бир назардан ўтказди: уларнинг биронтаси ҳам Мартанинг ўрнини босолмайди — биттасининг ўз иши бор, иккинчисининг ёши қайтиб қолган, учинчисининг кучи етмайди, тўртинчисининг бунақа юмуш билан банд бўлишга хоҳиши йўқ. Зоотехник фикран шундай деди: ишнинг бунақа яқун топишини ҳатто хаёлига ҳам келтириб бўлмайди. Ахир Марта уззукун бир жойда қўл қовуштириб ўтиролмайди-ку? У Ригага ҳам кўчиб кетмайди — айтишларига қараганда, ўғли бутун бошли оиласи билан бир хонада истиқомат қилармиш; у сиғармиди?

Ҳозир у бу ерда, хона ўртасида, столдан икки одим нарида, эшиқдан икки одим берида бамисоли жонли танадек, ўз-ўзига ўрнатилган ҳайкалдек, тик турибди; у бош зоотехник нима дейишини кутмоқда.

Зоотехник “чурқ” этмасдан стол устидаги қоғозларни тартибга келтира бошлади.

Марта эшиқни очади, кейин ортига қайтади-да, қатъий таъкидлайди:

— Агар ўрнимга одам топмасанг, орадан икки ҳафта ўтиб, бузоқлар очликка маҳқум бўлади. Хайр!

— Хайр, омон бўлгин, Мартушка!

Марта титраб кетди, нима, у кулмоқдами? Афтидан, бундай қилаётганга ўхшамайди, яна ким билсин, дейсиз? Ҳечқиси йўқ, ҳечқиси йўқ, бузоқлар дунёни бузгудек бўлиб бўқира бошлашсин, ана унда кўрамиз ким кулар экан.

Велта Пенезе Мартанинг йўлак бўйлаб кескин, аммо шунга қарамасдан, кексаларга хос, ожиз қадам ташлаши тобора узоқлашиб бораётганлигини тинглаб ўтиради. Сўнгра у дераза ёнига боради ва кўзлари билан автобус кутиб турган йўловчилар орасидан Мартанинг оқ рўмолини излайди. Аҳ-а, ана у бир чеккада турганича, ким биландир суҳбатлашмоқда. Тўхта, тўхта, у Рейнис эмасмикан? Аниқ у! Ана, унинг учун байрам: Рейнис Ленцманенинг қандай қилиб зоотехник билан ади-бади айтишиб қолгани тўғрисидаги ҳикоясини тингламоқда. Марта бекорга шундай қилди-да, вақт ўтиши билан барча муаммолар яхшиликча ҳал бўлиб кетар эди. Ариза ҳам қолдирмади, демак, кетиш ҳақида расман ҳеч гап бўлган эмас.

Велта соатига қарайди: автобус кечикмоқда. Унинг машина келгунча кутишга фурсати йўқ; бош зоотехник стол ёнига қайтади. Меҳнат фахрийсининг ялтираб турган медали кўзга ташланади. Велта медални, қутичани, гувоҳнома кўлига олиб, сейфга отиб юборади-да, унинг эшигини “қарс” этиб ёпади. “Бирон-бир талбирда топширамиз”, — деб ўйлади у. Икки ой олдин топширилдим, икки ой кейин топширилдим — нима фарқи бор? Айрим одамлар уруш йилларида сазовор бўлган мукофотларини энди-энди олишмоқда. Улар шунда ҳам ноз-ғаммоз қилишмайди, хафа бўлишмайди, мукофотни рад этишмайди.

— Бу автобус деган жонивор кўринмайдими? — сабрсизлик билан сўрайди Марта.

— Келади, келмасдан қаёққа борарди дейсан, — уни тинчлантиради Рейнис.

У резина этигининг пошнасини тақиллатганича, оғирлигини гоҳ у, гоҳ бу оёғига соларди — йўқса, иссиқ пайпоқ кийиб олган; барибир, баданидан совуқ ўтмоқда. Айниқса, бутунгидек ругубатли ҳавода аёз хуруж қилади. Оёқни совуқда қолдиргандан кўра, уни қимирлатиб турганинг маъқул, акс ҳолда, иситолмайсан, киши.

— Автобус неча-неча мартаки, бадар кетганди, — сўзида давом этиб, дейди Марта.

— Мен эса сени жўнаб кетгансан, деб ўйлагандим, — таъкидлайди Рейнис. — Дўкончадан чиққанинга қанча вақт бўлди, ахир?

— Маош олгани Айнанинг ёнига киргандим.

— Хўш, хўш! Мен ҳам. Ошхонага кириб, пиво ичдим. Бу ерда анчадан бери турибман.

— Мен билан суҳбатлашгани одам топилмайди, деб кўрқаман. Мадомики, уйдан чиққан эканман...

— Хўш, хўш! Медални олдингми?

— Қанақа медаль?

— Кеча менга топширилган медалга ўхшаш медаль. Мен эса худди ёшлик йилларимизда бўлгани каби сен билан вальсга рақс тушмоқчи бўлувдим...

— Тобим йўқ эди.

— Сенинг тобинг қочиб қолдими-а? Мен эсам кексайиб қолганимга қарамасдан, ана шундай бахтга мушарраф бўлдим!

— Нима, мени медаль олгани оёқларини қўлига олиб югуради, деб ўйлаганмидинг? Медалсиз ҳам бир кунимни кўрарман. Медалсиз ҳам!

Марта шундай деб, автобус келиши лозим бўлган томонга тикилади.

Марта ўн тўртинчи кунки, сурункасига кечкурун мойчечак, брусника ва игир аралашмаси кўшиб дамланган чой ичади, бироқ, барибир, туни билан у ёнбошдан, бу ёнбошга ағдарилади, эрталаб кайфияти бузилган ҳолатда уйқудан уйғонади.

Дзидра эри билан бирга ишга кетиб, неваралари мактабга жўнашгач, Марта челақни қўлига олиб, молхонага бормоқчи бўлди, аммо... челақни жойига қўйди. Бугун ҳаммаси тугайди. Орадан икки ҳафта вақт ўтди, унинг ўрнига янги ходим ишга чиқиши лозим: агар бундай ходим кўринмаса, бузоқлар оч қолган ҳолича тураверади. У ўз сўзидан орта чекинмайди. Ўтган вақт давомида зоотехник одам топган бўлса керак. Тополганмикин? Марта бир ҳақиқатни яхши билади: ишлайдиган одам кўчада ётмайди; борди-ю, агар марказда ишчи ўрни бўшаб қолса, янги одам топилиши мумкин, бу ёққа — туپканинг тубига ким ҳам бахт излаб келарди, дейсиз? Бу ерда ўрганган одамларгина яшашади. Шахсан Марта чор атрофи боғ билан қуршалган боғнинг бир чети дарёга довул чўзилиб кетган; тошдан қад кўтарган молхонасини ҳеч нарсага алмангирмаган бўлур эди. Гарчанд унинг ўзи маҳаллий аҳоли вакили бўлмаса-да, бу ерларга ўрганиб кетди, урушдан кейинги йилнинг куз фаслида у эри билан бу ерга, мана шу ташландиқ уйга кўчиб кирганди.

“Мў-ў-ў”, — ҳовли узра бузоқнинг бўкиргани эшитилади.

Марта танийди — бу бузоқларнинг етакчиси Бизон овоз бермоқда.

Охурлар шайтон ялагандек шип-шийдам. Бошқа кунлари эрта тонгданоқ бу маҳалга келиб, ем-хашақлар аллақачон тақсимланган, Бизон эса ўзининг ун билан қопланган тумшугини Мартанинг истиқболига кўтариб қараган, бузоқбоқар қачон унинг шохлари орасидаги терисини қашлашини жимгина кутиб турган бўларди.

Бизон ҳаддан ташқари катталашиб кетди, ҳадемай у новвоста айланиб, сержаҳл бўлиб қолади. Шундай бўлгани янада яхши, новвосни Валмиернинг подасига олиб бориб ташлашади. Барибир, Бизонга жони ачишиди. Энди-энди сени таниб, суйкала бошлаганида — топшириш керак. Бузоқлар билан ишлаганингдан кейин аҳвол шу-да?! Тўғри, бу юмуш анча енгил, бироқ сигирлар азизроқ эди. Марта “ух” тортади: ёшинг бир жойга бориб қолгач, хоҳлаганингдек яшай олмас экансан, удаллаганингдек умргузаронлик қиларкансан.

“Мў-ў-ў!”

Яна Бизон бўкирмоқда. Нега энди Велта унинг ўрнига одам юбормаётир-а? Бу аҳволда бузоқлар ориқлаб кетади-я. Ана унда қилган меҳнатининг самараси сувга оқиб кетади, деявергин.

У уйига киради-да, дераза ёнида турганича, йўлга диққат билан тикилади. Йўқ, ҳеч ким келатгани йўқ.

“Мў-ў-ў! Мў-ў!”

Марта жун рўмолини олиб, бошига ўрайди. Барибир, бузоқларнинг бўкириши қулоғига киради. Балки унга шундай туюлгандир? Марта бошидаги рўмолини сидириб ташлайди.

“Мў-ў-ў! Мў-ў!”

Йўқ, мажоли қолмади унинг! Уларнинг овози эшитилмайдиган бирон-бир ёққа жўнаб кетиши лозим. У рўмолини қайтадан ўрайди, эски пальтосини кияди, эшикни очади ва остонада иккиланиб қолади. Қаёққа борса экан? Дарё соҳили бўйлаб кетган сўқмоқдан юрсамикан? Ё Оқ жарлик томон кетсамикан? Бирон-бир заруратсиз юришга ўрганмаган, у. Бузоқлар эса оламини бузгудек

бўлиб бўкиришмоқда; бунга қандай бардош бериш мумкин? Марта йўлга тушади. Ҳадемай Оқ жарликка етиб олади. Айтишларича, шумурт дарахти гулга кирганида, ростдан ҳам Оқ жарлик бошдан-оёқ ошпоқ ранга кирармиш. Бироқ бу фаслда одамлар экин-тикин ишлари билан банд бўлганидан кейин уни келиб кўришга вақт тополмасдилар.

Ҳозир жарлик малла-қизғин ранга бурканганди, фақат унда-мунда яшил майсалар боёлами кўзга ташланади. Шумурт дарахтининг шохлари — шип-шийдам таёқлар, улар билан шохма-шох туташган дарахтлар танасини яшириш мумкинмас. Уларнинг айримлари ўсиб, ерга кириб кетади, айримлари эса пўпанак билан қопланиб ётибди, мўртлашиб қолган, айримлари бутоқ шохларига илашиб олгани куйи ер устида базўр турибди. Марта дарахт танасини таёқ билан уриб кўрди — баралла эшитиладиган акс-садо тарқалади. Куруқ ўтин мавжуд бўлганида, уларни жарликдан суғуриб олишга йўл бўлсин эди! Ҳеч ким жон чеккиси келмайди, сирасини айтганда, жон чекиш не ҳожат? Негаки, текис жойда дарахтлар ҳаммаёқни қоплаб олган. Марта жарлик тубига тушади, у ерда каттакон арча тагидаги бўзранг майсазорда кўзиқоринлар топади. Энгашиб, уларни ердан узиб олади. Кейин яна ва яна кўзиқоринларга рўпара келади; белидаги пешбандини ечади-да, ерга ёйиб, унга кўзиқоринларни ташлайди. Кўзиқоринлар арчанинг теварак-атрофида, майсаларда кўп экан. Манави кўзиқорин эса совуқдан қўрқмайди, то совуқ тушганига қадар ўсади. Қара-я, улар қанчалик кўп-а. Шошилиб, деярли югурганича уйига қараб йўл олади. Одатда, қишлоқ одамлари ўрмондан уйларига қайтишаётганида шундай қилишади. Уларнинг санқиб юришларига вақт йўқ, иш кугиб турмайди.

Уй ва тошдан тикланган молхона кўзга ташланганда Марта тўхтаб, теваракка кулоқ солди: бузоқлар ҳамон бўкиришмоқда. Унинг ўрнига одам топишмабди, бузоқлар пешинга қадар оч қолишган, бечора моллар; Марта молхонага қараб юради-да, эшикни очади. Ўзларининг бекаларини кўрган бузоқлар янада қаттикроқ безовталанишади. Бизон ўзининг ола кўзларини чақчайтиради. Марта кўзиқоринларни унинг охурига ағдариб, фартукни қоқди: есин, ош бўлсин. Дзидра эса кўзиқоринларни унчалик хушламайди, аччиқ эмиш.

Бизон кўзиқоринларни “курс-курс” қилганича чайнаб, ютади. “Маллавоӣ” лақабли бузоқ эса қўшни охурдан бўйнини чўзади. Марта бир неча кўзиқоринларни олиб, унинг охурига солади. Бизон қаттиқ пишқиради.

— Очкўзлик қилма, — жаврайди бузоқбоқар аёл.

Бошқа бузоқлар шовқин-сурон қилишади, бир сиқим кўзиқорин билан уларнинг ҳаммасини тўйғазиш душвор. Марта аравагани олиб, маккажўхори поялари ортидаги бостирма томон йўл олади.

*Рус тилидан
Шерали СОКИН
таржималари.*

Нурдал ГРИГ

Осмон йирок, ер қаттиқ**АЛЛА**

Шимол тунни, ел дайди,
Ота-она ғамдайди.
Лекин зулмат қўйнидан
Нурга тўлиб чиқдинг сан.

Осмон йирок, ер қаттиқ,
Лекин юзинг ёп-ёруғ.
Кўзларинг юм, ухла-ё,
Алла болам, алла-ё.

Куёш йўқ, лек эртадан
Тўяжакмиз эртақдан.
Эрта куёш чиққунча
Сен нур сочгин гул-ғунча.

ЯКШАНБА

Кемамизда бир мўъжиза бор:
Об-ҳавони берибди Оллоҳ!
Рақса тушар зўр, тантанавор
Шамол, куёш бир-бирдан огоҳ.
Минг бир зарра ярқираб турар
Тўлқинларнинг қобирғасида.
Қуш галаси яшиндай ҳурур,
Тонг янграйди ўқиб қасида.

Кир ювишга бошлаймиз жадал,
Шимларимиз сақичдай қора.
Кийимимиз эмандай дағал,
Ҳамда зангу қумлардан пора.
Қўшиқ айтиб, латифа айтиб,
Қувонамиз куёш чароғон,
Зерикишлар кетади қайтиб,
Эртагача бўлади гумдон.

Якшанбанинг алдови ширин.
Яна меҳнат ҳафтаси бордир.
Кирни ювиб бўлдиқ ва лекин
Хурсандчилик яна ҳам қодир.
Ўғирланган экан-ку, арқон,
Кирни қайга ёймоқ керақдир.
Ёймоқдамиз чаққон ва чаққон,
Қоронғу ҳам тез келмоқдадир.

УЗУН КУНЛАР

Денгиз узра яна битта кун,
Худди ўша кечаги каби.
Моторлардан сачрайди учқун,
Худди ўша кечаги каби.

Тўлқин кучли, тўлқин шиддаткор,
Худди ўша, кечаги каби.
Осмон сиқар, тўлқин беқарор,
Худди ўша, кечаги каби.

Эртадан-кеч иш ўша-ўша,
Худди ўша, кечаги каби.
Атрофимда юз-кўзлар ўша,
Худди ўша, кечаги каби.

Моторларнинг оҳанги ўша,
Худди ўша, кечаги каби.
Орта қолди узун кун ўша.
Бугун ёки кечаги каби.

МАКТҮБ

Хатни тутиб турибман хомуш
Дақиқалар ўгади бир-бир.
Ҳарфлару сўзлари таниш
Кулранг конверт кутади бесабр.

*Рус тилидан
Азиз АБДУРАЗЗОК
таржималари.*

Нурдал Григ — Норвегия шоири. Унинг исми норвегияликлар учун хилпираб турган байроқ эди. У бор-йўғи қирқ икки йил яшади-ю, лекин ажойиб шеърий мерос қолдирди. 1943 йил 3 декабрда Берлин бомбардимон қилинганда кўплар қатори Нурдал Григ ҳам ҳалок бўлди. У Норвег қуроли кучларининг капитани ва ҳарбий журналист эди. Лекин шоир сифатида Нурдал Григ норвегияликларнинг ёрқин юлдузи эди ва шундай бўлиб қолади.

Почта муҳри тортар хаёлим,
Ўтибди-ку, роса ўн ҳафта.
Кўм-кўк норвег маркаси лим-лим
Нурларини аста сочмоқда.

Кутган эдим шундоқ ҳафталаб.
Хат йўлига бўлиб интизор.

Хатни шошиб очмайман шитоб,
Назаримда бироз фурсат бор.

Ёпиқ жилднинг ичидаги хат
Сируасрор беркинган гўша.
Қалбимизни ёндирар қат-қат,
Ёзилмаган сўзлар ҳамиша.

ИШСИЗЛАРНИНГ БОЛАЛАРИГА

Яслиларда тугилиб қолган
Чақалоқни алқаймиз чунон.
Ундан кейин у шоҳ бўлажак,
Жаннатларда ургувчи жавлон.

Ҳозир эса очлик, ғам-андуҳ
Болаларни қириб йўқотар.
Болакайлар бунда чилпарчин,
Сен уларни эсла, биродар!

ЁЗ ОҚШОМИ

Ёз оқшоми йўлда борар ароба,
Оқшомги қуёш ҳам сочар қирмиз нур.
Ёнимда шамолда тўзғиб бир қизнинг
Сочлари оловдай бўлиб кўринур.

Қуёшнинг нурлари унинг юзини
Ёритиб турарди олов тусида.
Қаршидан учарди унга рўбарў
Ўрмонлар, далалар кенглик устида.

Манзилга етдик биз. Келдик бўз ерга.
Қарагай елими ярқираб қолди.

Эркаклар ишлатар белкуракларин,
Болалар келишиб шўх сурон солди.

Менга не бўлмоқда? Нурланар шафақ,
Пичан ҳиди роҳат, куйлайди дарё,
Ер юзи яшнаган сиру синоат,
Бир она боласин кўтарган аммо.

Ҳар нарса меники: пичан ҳидлари,
Дарё куйламоқда, орзу яширин,
Келажак куйлайди иқбол ҳақида...
Атрофда сукунат, ишқ жондан ширин.

ДЕНГИЗ

Сенинг дилинг тилсиз бир денгиз,
Ололмайди ақлимни сира.
Лекин сенинг кўзларинг тенгсиз,
Жинни қилмоқ бўлар бир сидра.

Қолдинг танбал тўлқин мисоли,
Қалбим тинчин буза олмас-ов.

Лекин лабинг ёқут тимсоли,
Бу гал мени ёндирган олов.

Қалбинг ўлик денгиздир гўё,
Саҳросида йўқолмоқ осон.
Кўзларингнинг боқиши аммо
Асир этар тамоман, инон.

АВИАСОЗЛАР ҚЎШИҒИ

Бизнинг ҳам бор ўз парвозимиз,
Учмасак ҳам ҳаттоки бизлар,
Мотор, қурол учоқларимиз
Бизни мангу бойлаб банд этар.
Учувчилар жанг этмоғи-чун
Бизникилар бахш этар кучин.

Номсиз бўлсак ҳамки биз жангда,
Ерда меҳнат қилган жангчилар.
Бизлар уруғ сочамиз чангда,

Учувчилар ўриб янгарлар.
Учувчилар жангда голибдур,
Авиасоз ерда қолибдур.

Қуёш, ёмғир осмон сатҳидан,
Маҳсул берар ерга дамо-дам.
Учувчилар олган ҳақидан
Ерга қувонч келтирар ҳар дам.
Умид билан сочамиз уруғ,
Эркинликнинг ҳосили қутлуғ!

ЎТЁҚАРЛАР

Пивоҳона ичра бахтни излаймиз,
Куруқликда эркинлик, ўйна!
Ҳаёт туман ичра қолгандай гализ,
Ўз-ўзингни алдашни ўйла.

Пенгтахта олдида пулни совуриб,
Пичоқ ва мушт шай турар ҳамон.
Кўйлагимиз пора ва пора йиртиб,
Қасам ичмоқ туюлар осон!

Ишлашамиз худди шайгондай жадал,
Даҳшатнинг ҳеч чеки йўқ мисол.
Ўлкамизга кирар қип-қизил амал,
Эриб турган ҳарорат завол.

Қўлларда белкурак тушади ишга,
Қўмир чўғи тоғдай беаёв.
Юқори чиқамиз ҳаво олишга,
Пастда эса ловулар олов.

Оёқлар ҳорғиндир, чектир тамаки,
Яна баҳсу мақтаниш такрор.
Энди бошқа дўстлар баҳслашсин
ТОКИ
Чекинунча олам ва ҳунар.

Сўкиш эшитамиз меҳнатни қилиб,
Гуноҳимиз авф этилажак.
Фоҳишалар бизга кўрсатган қилиқ —
Майда бахтдан ким қутулажак?!

ОҲАНГ

Жаранглайди торлар садоси,
Ваҳималар дилимдан кечар.
Ўйлар эдим умр адосин,
Эсда аммо тоғдаги кеча.
Бўш йўрғақдай эди ўша ёз,
Осмон ости бизга эди соз.

Эсимдадир сенинг нигоҳинг,
Нигоҳларинг эди бегона.
Кўзда ёшинг, лабингда оҳинг
Нечун кўзёш, сўрдим шу онда,
Сен дердингим тушдаги янглиғ,
Йиеланинг мен учун аниқ.

Менинг бўсам аритди ғамни,
У вақт ҳаёт нелигин билдим...
Эсдан чиқиб қолганим дамми?
Ёинки бахт йўқолдим жим?
Қайноқ бўса тушдаги симон
Унутилиб бўлгандир ёлғон.

Шундан буён кулдим мириқиб,
Ҳамма нарса бўлганди унут.
Шунданмикан тун бўйи писиб,
Юрагимга кирди муз сукут.
Ёруғлик йўқ пардада шундан,
Сен йиелардинг мен учун чиндан.

ВЕЛОСИПЕД РУЛИ

Велосипед рули ярқирар,
Июн. Шумурт гуллаган фасл.
Кўйлақлари юпқа қизлар ҳам
Баҳор каби тансиқ ва асл.

Жуфт-жуфт бўлиб учар жимгина,
Велосипед шохини ушлаб.
Сариқ шишпақ кийган йигитлар
Бироз ортда кўнглини хушлар.

— Мен ҳам учай! — Қиз унга тутар
Ярақлаган ароба шохин;
Опшоқ камзул ҳилширар тинмай.
Олдга, орқа, олдинга гоҳи.

Ва ниҳоят эпчиллик голиб! —
Велосипед учмоқда ўзи.
Рулни ушлар қўл билан фақат,
Июн. Шумурт ислари тўзир.

Қиз қўли-ла сийпалар рулни,
Йигит ва қиз улар баробар.
Улар ҳайдар велосипедни,
Дунёлардан бўлиб беҳабар.

Улар учар ёнма-ён ва жим,
Кўнглилари нимагадир зор,
Икковининг қўллари рулда.
Велосипед... Муҳаббат... Баҳор...

ЖАСОРАТ ШАВАТ ДЕМАҚДИР

Қаҳрамонлик ва парвоз деган
Яшар буюк жасорат билан.
Ёвузлик-ла дўстдир жасорат,
Ер юзини қилажак ғорат.

Лекин учар ёриб тўлқинни
Жасоратнинг ўзга тўлқини.
Бу жасорат ичра намён
Меҳр, меҳнат гоятда шоён.

Бу жасорат бўрондан асраб,
Нону нурга беради тараф.
Бунга гоят яқин тургувчи
Яшиллиги гўдак кулгуси.

Жасорат-ла денгизчи зоти
Денгизларда енгар зулматни...
Бу дунёда буюк жасорат
Инсонларга бўлган муҳаббат.

МУЗ УММОНИДАГИ ОРОЛ

Орол пайдо бўлмиш денгизда,
Совуқ, куруқ, яланғочдир у.
Норвегларга берилмишдир бу.
Оллоҳ берган неъмат ва қайғу.

Туманларнинг ёзги подаси,
Сим-сийёҳ қиш қаҳратонлиги.
Куруқ ерни эговлар шағал
Ҳамда тош, муз ҳукмронлиги.

Бунда бизнинг бошпана бордир,
Барибир ҳам зулматдан зиё
Каби бизлар йўқотган ўша
Мамлакатни эслаймиз гўё.

Ўту ўлан, гуллар, ўрмонлар
Ўйимизни ўраб турарди.
Ҳар бир гулу гиёҳлар билан
Юрагимиз қон талашарди.

Мамлакатнинг тупроғи қора,
Бизлар қалбан бир юрт улуси,
Бўй кўрсатар ғам-андуҳ, соғинч
Наҳот ҳаёт шундай бўлгуси?

Биз йўқотдик кенг уфқларни,
Тоғларимиз йўқотганмиз биз.
Энди бизлар аҳил бўлсак ҳам,
Кенгликларни топа билмасмиз.

Оролимиз яланғоч совуқ,
Совуқ ҳамда ялтироқ музлик.
Ушалмайди бунда орзулар.
Ўлажақдир бунда эзулик.

Бошқа биров, ўзга бир улус
Бу зулматдан чиқаркан аммо.
Ўз кучи-ла мағрур эрур ул,
Биз сингари эмасдир асло.

ЯХШИЛАР

Бўйсунмаган тақдир йўлини
Чақмоқ каби ёритар ўлим.
Энг яхшилар ҳалок бўларлар
Курашимиз ўтида сўлиб.

Қалби тоза жасур ўғлонлар
Эди доим қатъий ва қўрқмас.
Ҳаёт билан видолашдилар,
Режалари қолдилар абас.

Дунё ишин олди тириклар,
Майли, қолсин ўлим билмаслар:
Қўрқа-писа жимгина яшаб,
Ўтмас пичоқ қалби ўлмаслар.

Яхшиларни ювар тўлқинлар.
Ер юзидан ўчирар ўқлар.
Янги авлод, келажак учун
Бор-йўғини бермишди улар.

Агар бизлар уларни эслаб,
Йиғларканмиз аччиқ ва аччиқ.
Бу хиёнат қаҳрамонларга,
Хиёнатдир очиқдан-очиқ.

Яхшиларнинг васиятларин
Бажарингиз кўзёш тўкмайин.
Фақат жасур юраклар учун,
Улар қони тўкилмиш тайин.

Яхшиларни кўрган инсонлар
Хотироти бой эрур, илло.
Яхшиларнинг жасоратларин
Фарзандлари эслар доимо.

Бойитдилар бизни яхшилар
Бутун борлиқ, жаҳони билан.
Яхшилар ҳеч ўлим билмагай
Шарафию ва шони билан.

СЕНЕКА

Мактублар

НОМА I

Сенекадан Луцилийга саломлар бўлсин!

(1). Шундай қила қол, азизим Луцилий! Ўзингни ўзинг учун сақла, шу пайтгача сендан тортиб олинаётган ёки ўғирланаётган, беҳуда кетаётган вақтингни бундан буён асра ва жамлаб ол. Менинг ёзаётганим ҳақ эканига ўзинг ишонч ҳосил қил: бизнинг вақтимизнинг бир қисмини куч билан тортиб олишади, бир қисмини ўмаришади, бир қисми дангасалигимиздан бекорга оқиб кетади. Ўзимизнинг эҳтиётсизлигимиз туфайли йўқотишларимиз ҳаммадан ҳам кўра шармандалидир. Диққат қилиб назар сол: ахир ҳаётимизнинг каттагина қисмини аҳмоқона ишларга сарфлаймиз, бекорчиликда ўтадиган вақтимиз ҳам — оз эмас, қолаверса, обдон қарасак, ҳаётимизнинг ҳаммасини қилишимиз керак бўлган ишларга эмас, бошқа нарсаларга сарфлаганмиз. (2). Менга вақтни қадрлайдиган, бир куннинг ҳам қанчалар қимматли эканини биладиган, ҳар бир соат сайин ўлаётганимизни тушунадиган бирор-бир одамни топиб кўрсатчи?! Бизнинг фожиамиз шундаки, биз ўлимни олдинда кўраемиз; ҳолбуки, унинг аксарият қисми аллақачон ортимизда, — ахир умримиздан қанча йиллар ўтди, ўтиб кетган йилларимиз энди ўлимга тегишлидир. Азизим Луцилий, худди менга ёзганингдай қил: бирор соатингни ҳам қўлдан берма. Бугунги кунингни қўлингга тутиб туролсанг — эртанги кунингга камроқ асир бўласан. Агар шундай қилмасанг, қиладиган ишингни эртага қолдираверсанг, бутун ҳаётинг шу йўсинда ўтади-кетилади. (3). Луцилий, бизнинг ҳамма нарсамиз аслида бизники эмас, бизга бегона, фақатгина вақтимиз бизга тегишлидир. Табиат бизга фақат мана шу қўлимиздан сирғалиб чиқиб кетаётган ва шувиллаб оқиб бораётган вақтингина берган, аммо уни ҳам биздан ким истаса тортиб олади. Бандалар гумроҳдирлар: қандайдир бўлмағур, арзон ва ўрни осон тўлиб кетадиган нарсани олган-берганлари учун ҳисоб-китоб қиладилар; аммо вақтингни олганликлари учун ўзларини қарздор деб билмайдилар, ҳолбуки, энг миннатдор банда ҳам вақтни бизга қайтариб беролмайди. (4). Балким сен мендан: “Насихат қилишни-ку, биласан, аммо ўзинг нима қиляпсан?” — деб сўрарсан. Чин кўнглидан тан олишим керак: мен ҳисоб-китобни яхши биладиган чиқимдор сифатида қанча вақтни беҳуда йўқотганимнинг ҳисобини биламан, холос. Ҳеч қанча вақтни беҳуда йўқотмайман деб айтолмайман, аммо қанча вақт йўқотганимни, нимага йўқотганимни ва қандай қилиб йўқотганимни айтиб бера оламан ҳамда қашшоқлигимнинг сабабларини ҳам тилга олишим мумкин. Мен ҳам ўз илллати туфайли қашшоқлашмаган бошқа аксарият одамлар сингари аҳволдаман; ҳамма менга гўё раҳм қилади, бироқ ҳеч ким менга ёрдам бермайди. (5). Хўш, начора? Менингча, энг озгина қолган насага ҳам қаноат қила оладиган инсон қашшоқ эмас. Сен ўз бойлигингни ҳозирдан асраганинг дуруст: ҳозир бошлашнинг айна пайти! Аждодларимиз айтганларидай, қозоннинг таги кўриниб қолгандан кейин тежамкор бўлишдан фойда йўқ. Қолаверса, вақтимиз нафақат оз қолган, жуда оз қолган. Саломат бўл, биродар.

НОМА II

Сенекадан Луцилийга саломлар бўлсин!

(1). Сен менга ёзган нарсалар ва мен сендан эшитганлар сендан умидвор бўлишим мумкинлигини билдиради. Сен сайру саёҳат қилмайсан, тез-тез турар жойингни ўзгартиравермайсан. Ахир кўчишлар, сарсон-саргардонликлар – бемор қалбнинг белгиларидир. Мен ўйлайманки, руҳ хотиржамлигининг биринчи далили – муқим яшаш ва ўзлигини сақлаб қола олишдир. (2). Аммо бошқа нарсага ҳам диққат қил: турли-туман ёзувчиларни ва ҳар хил китобларни ўқийвериш ҳам саёқликка, кўчманчиликка ўхшамайдими? Агар қалбимда бирор-бир нарса ўрнашиб қолсин десанг, буюк аҳли донишларнинг униси ёки буниси билан узоқ вақт мулоқотда бўлиш, уларнинг қувваи ҳофизаси билан қалбни суғориш лозим бўлади. Ҳамма жойда ҳозир инсон – аслида ҳеч бир жойда йўқ инсондир. Ҳаётини саёқликда ўтказган одамнинг мезбони кўп бўлади, аммо чинакам дўстлари бўлмайди. Буюк донишмандларнинг ҳеч бири билан яқинлаша олмаган, ҳаммасини шошилиб, юзаки ўтказиб юборган қимса ҳам шундай бўлади. (3). Ютиб улгурмасданоқ қусиб ташланган овқат фойда келтирмайди ва вужудга ҳеч нарса беролмайди. Дори-дармонни тез-тез алмаштириб турадиган бемор асло тузалмайди, соғлиғига зарар келтиради. Турли-туман дорилар суркаладиган яра сира битмайди. Ҳадеб у ёқ-бу ёққа кўчирилиб ўтказилаверадиган ниҳол кўкармайди. Энг фойдали нарса ҳам юзаки ҳолда фойда келтирмайди. Китоблар ҳам кўпликда бизни сочиб юборади. Шунинг учун, агар эгалигингдаги китобларнинг ҳаммасини ўқий олмасанг, ўқий оладиганингда китобга эга бўл – етади. (4). “Аммо, – дейсан сен, – гоҳида у китобни ўқигим келади, гоҳида – бошқасини”. Турли-туман таомларга қўл уриш – тўқчиликнинг белгиси, овқатларнинг турли-туманлиги ошқозонни тўйдирмайди, бузади. Шунинг учун ҳаммиша тан олинган ёзувчиларни мутолаа қил, агар гоҳида бошқа нарсага чалғинг келса, аввал ташлаб қўйган нарсангни ўқи. Ҳар куни қашшоқликка, ўлимга, бошқа бирор офатга қарши билим жамла ва, бошқа кўп нарсаларни кўздан кечириб, бутун сен ҳазм қила оладиган бирортасини танла. (5). Менинг ўзим ҳам шундай қиламан: кўшлаб ўқиган нарсаларимдан бирор-бир нарсанигина эслаб қоламан. Бутун мен Эпикурни мутолаа қилаётиб (мен шундай тез-тез бегоналарнинг боғига тушиб тураман, ўғри сифатида эмас, меҳмон сифатида тушаман), қуйидаги ҳикматга дуч келдим: (6). “Шодумон қашшоқлик, – дейди у, – хусусий нарса”. Агар шодумонлик бўлса, бу қанақа қашшоқлик бўлди экан? Оз нарсага эга бўлган инсон қашшоқ эмас, кўп нарсага эга бўлишни истайдиган, борига қаноат қилмайдиган инсон қашшоқдир. Хазинасида ва хирмонида қанча нарсаси борлигига, қанча сурувлари борлиги ва яна қанчаси қўшилаётганига қарамаса, кўзлари бошқаникига қадалган бўлса, топганини эмас, ҳали яна топиши кераклигини ўйласа? Бойликнинг чегараси борми, деб сўрасан? Қуйи чегараси – зарур нарсаларгагина эга бўлиш, юқори чегараси – етарлича нарсага эга бўлишдир. Саломат бўл, биродар.

НОМА III

Сенекадан Луцилийга саломлар бўлсин!

(1). Сен мен учун ёзган хатингни менга бериб қўйиши учун дўстингга берганингни ёзибсан ва кейин огоҳлантирибсан: мен сенга тааллуқли ҳамма нарсани ҳам унга айтавермаслигим керак экан, чунки сенинг ўзинг ҳам, одатда, бунақа қилмагансан. Аён бўладики, битта хатнинг ўзида сен уни ҳам дўст деб эътироф қиласан, ҳам унинг дўстлигини тан олмайсан. Агар сен “дўст” сўзини шунчаки тил учида тилга олган бўлсанг ҳам майли эди, ахир биз ҳам сайловларда номзод бўлганларнинг барчасини шунчаки “жасур жўмардлар” деб атаيمиз ёки қаршимиздан чиқиб қолган, биз исмини эслай олмаётган ҳар бир кишига “жаноб” деб мурожаат қиламиз. (2). Аммо, агар сен кимнидир дўст ҳисобласанг ва айни пайтда унга ўзингга ишонгандай ишонмасанг, демак, сен

хато қиялсан ҳамда ҳақиқий дўстлик қандай бўлишидан беҳабарсан. Ҳамма нарсани дўстинг билан бирга ҳал этишга ҳаракат қил, аммо аввало дўстингнинг ўзини таниб ол. Дўст бўлсанг, унга ишон, аммо дўст бўлишдан аввал уни билиб ол. Кимки Феофрастнинг насиҳатига риоя қилмаса, аввал фикрлаб, кейин севиш ўрнига, аввал яхши кўриб қолиб, кейин мулоҳаза қилса, демак, у нима аввалу нима охирлигини адаштириб қўйгандир. У ёки бу кимса билан дўст бўлишдан олдин узоқ ўйла, аммо дўстликка қарор қилганингдан сўнг дўстингни бутун қалбинг билан қабул эт ҳамда у билан худди ўзинг билан сўзлашгандай дадил сўзлашавер. (3). Шундай яшагинки, ҳатто душманга айтиб бўлмайдиган бирор нарсани ўзинг ҳам тан олишингга тўғри келмасин, аммо сир сақлаш лозим бўлган нарсалар барибир ҳам мавжуд бўлса, барча ташвишларингни, фикрларингни дўстинг билан бўлишгин. Агар унга ишонсанг — уни ишончли дўстга айлантирасан. Кўпинча алданишдан кўрқиб орқали алдовга ўргатишади ва шубҳаланишлари натижасида шубҳаланган кимсаларига ёвузлик қилиш ҳуқуқини бериб қўйишади. Нега мен у ёки бу сўзни дўстим олдида айтолмаслигим керак? Нега мен дўстим ҳузурда турганда ўзимни худди ўзим билан яккама-якка тургандай сезмаслигим лозим? (4). Бировлар фақат дўстгагина айтиш мумкин бўлган нарсани дуч келган ҳар қандай одамга айтаверишади, фақат у жимгина эшитса бўлди, кўнгилиридаги ҳамма нарсани тўкиб солишади. Бошқалар ўзлари ҳақида энг яқин одамлари ҳам ниманидир билишини истамайдилар; улар, агар кўлларидан келганда, ҳатто ўзларига ҳам ишонмаган бўлардилар, шунинг учун улар ҳамма нарсани ичларига ютишади. Унисини ҳам бунисини ҳам қилмаслик керак: ахир иккиси ҳам — ҳаммага ишониш ҳам, ҳеч кимга ишонмаслик ҳам — иллатдир, фақат шуни айтишим мумкинки, биринчи иллат — хайрлироқ, иккинчиси — хавфсизроқ. (5). Худди шундай доим ҳавотирда яшайдиганлар ҳам ва доим хотиржам яшайдиганлар ҳам ғазабга лойиқдирлар. Зеро, ҳар нарсадан талвасага тушиш фаолликдан эмас, доимий ҳаяжонда бўлган кўнгил безовталигидандир ҳамда, худди шунингдек, ҳар бир ҳаракатни оғир, оғриниб қабул қилиш — хотиржамликнинг белгиси эмас, дангасалик ва инжиқликнинг нишонасидир. (6). Шунинг учун мен Помпонийдан ўқиган куйидаги сўзларни кўнглингда сақла: “Айримлар шу қадар зулматта ботганларки, ёруғликдаги ҳамма нарсани ноаниқ кўрадилар”. Ҳаммаси муганосиб бўлиши керак: ҳузур-ҳаловат асири ҳаракат қилишни ҳам бошлаши керак ва тиниб-тинчимас киши — бироз тин олишни, фикрлашни ўрганмоғи лозим. Табиатдан маслаҳат сўра: у сенга кун ва тунни яратганини айтади. Саломат бўл, биродар.

НОМА IV

Сенекадан Луцилийга саломлар бўлсин!

(1). Азизим, бошлаган ишингни изчил давом эттир ва қалбингнинг камолоти ва ҳаловатидан роҳатланиш учун имкон қадар шошилгин. Руҳни комиллаштиришда ва кўнгил хотиржамлигига интилишда ҳам ҳузур-ҳаловат бор; аммо иллатлардан холи ва нуқсонсиз руҳга разм солсанг, буткул ўзгача роҳат оғушига чўмасан. (2). Аниқ ёдингда бўлса керак, одми лаш-лушингни ечиб, эркаклик кийимларини кийганингда ва форум даврасига чиққанингда қанчалар қувонган эдинг? Болаларча хулқ-атворингдан кутулиб, фалсафа сени эрлар қаторига кўшганда бундан-да каттароқ қувонччи ҳис этасан. Ахир бу пайтгача бизда болаликнинг ёши қолмаса-да, энг ёмони, болаларча гўллик қолган бўлади. Бу шуниси билан ёмонки, бизни доно кексалар сифатида ҳурмат қилишади, аммо бизда болаларнинг, нафақат болаларнинг, ҳатто гўдакларнинг иллатлари сақланиб қолган бўлади; ахир гўдаклар арзимас нарсалардан кўрқишади, болалар — ўткинчи нарсалардан ҳайиқишади, биз эса — унисидан ҳам, бунисидан ҳам ҳавотирдамиз. (3). Олдинга қадам ташла ва сен тушунасанки, кўп нарса айнан ҳаммадан кўп кўрқитиши туфайлигина кўрқинчли эмас. Охиргиси бўлган ҳеч бир ёвузлик улкан бўлолмайди. Ўлимга дуч келмоқдамисан? Агар ўлим сен билан қолганда эди, у кўрқинчли бўларди, ўлим эса ё сенга ҳали келмайди ёки, келса, тезда ўтади, орқада қолиб кетади, бошқача бўлиши

мумкин эмас. (4). – “Рух ҳаётдан нафратланишига эришиш, – дейсан сен, – осон иш эмас”. – Бироқ сен одамлар қандайдир арзимас сабаблар туфайли ҳаётдан юз ўгираётганини кўрмаяпсанми? Биттаси севганининг дарвозасига ўзини осиб қўйибди, бошқаси уй эгаси қичқирганини эшитмаслик учун ўзини томдан ташлаган, бошқа қочиб кетган бир кимса қайтариб келмасликлари учун ўз қорнига пичоқ тиқиб қўйибди. Наҳотки ҳаддан ошган қўрқув қилган ишни фазилатимиз қила олмайди? Ҳаётни узайтириш ҳақида кўп ўйлайдиган одамнинг ҳаётида ҳаловат йўқ, кўп консулликларни бошдан кечиритиши буюк эзгулик ҳисоблайдиган одам хотиржам бўлолмайди. (5). Ҳар куни, ҳар лаҳза шу ҳақда ўйлагин, токим ҳаётдан кетишни фожиа билма, ўлимга хотиржам қара, кўпчилик кишилар уммон оқими тортиб кетаётган киши тиканак буталарга ва қиррадор тошларга тармашпани сингари ҳаётга тармашишади ва ёпишиб олишади. Кўпчилик шундай – ўлим кўркуви ва ҳаёт азоб-уқубатлари ўртасида аросатда яшайди; уларга раҳминг келади, яшашни истамайдилар, ўлиш ҳам қўлларидан келмайди. (6). Яшаш учун, ҳаёт учун қайғуришни тўхтатсанггина ҳаётингда ҳаловат бўлади. Агар инсон бирор-бир эзгуликни охир-оқибат муқаррар йўқотишига ҳамиша ич-ичидан тайёр турмаса, ундан роҳатлана олмайди ҳамда, айтиш керакки, йўқотганда ачинилмайдиган нарсани йўқотиш оғриқсиз бўлади. Шунинг учун ўлим қаршисида руҳингни жасорат билан мустаҳкамла ва чиниқтир, билгинки, ўлимдан бу дунёнинг энг қудратли шахслари ҳам қутулиб қололган эмас. (7). Помпейга ўлим ҳукмини бир болакай ва бичилган одам чиқарганлар, Красса – бир шафқатсиз ва шарттаки парфиялик. Гай Цезарь Лепидага бўйнини нотик Декстрнинг қиличига тутишни буюрган – ўзининг боши эса Херейнинг зарбасига дучор бўлди. Ҳеч кимни омад юқорига кўтарганидан кўра камроқ хавфга қўймаган. Сокинликка ишонма: денгиз бир лаҳзада кўзғалиши ва ҳозиргина бир маромда кезиб юрган кемаларни ютиб юбориши мумкин. (8). Шуни ўйлагинки, сенинг томоғинга қароқчи ҳам, ганим ҳам қилич тираши мумкин. Майли, сен юқори ҳокимиятда эмасдирсан – барибир, ҳар қандай кул сенинг ҳаётингга ҳам, ўлимингга ҳам тажовуз қилиши мумкин. Мен сенга шу гапни айтаман: ўз ҳаётдан тўйган ҳар қандай одам сенинг ҳаётингга ҳўжайин бўла олади. Уй-рўзгор фитналаридан ҳалок бўлганларни эсла, – улар ё куч билан, ё маккорлик билан маҳв этилганлар, – шунда тушунасанки, кулларнинг ғазабидан ҳалок бўлганларнинг сони шохларнинг ғазабидан қурбон бўлганларнинг сонидан кам эмас. Сен кўрқаётган қудратли ҳокимиятнинг кучи нима бўлибди, ахир сен кўрқаётган ўлимни бошингга бошқа ҳар ким ҳам сола олади? (9). Мана, дейлик, сен ганим қўлига тушдинг ва у сени ўлим кундасига олиб боришни амр этди. Ахир сен ўзи шундайга ҳам ўлим томон бораётибсан! Туғилган ҳар бир инсон ўлимга томон бораётир. Нега ўз-ўзингни алдайсан, гўё доимо юз бериб турган нарсага энди тушунгандайсан? Сенга айтай: туғилган соатингдан бошлабоқ ўлимга томон бораётирсан. Агар биз бутун умримизнинг ҳамма соатлари мобайнида кўрқиб яшаётган охириги соатни хотиржам қарши олишни истасак, бу ҳақда ҳамиша ўйлашимиз ва ҳамма вақт буни ёдда тутишимиз керак. (10). Мактубимни тугатишим учун бугун менинг кўзим тушиб қолган (менга бегона бир боғдан узган) бу ҳикматни билиб ол: “Табиат қонуниятига монанд қашшоқлик – катта бойликдир”. Сен мазкур табиат қонуни бизга қандай чегаралар қўйишини биласанми? На ташналиқдан, на очликдан, на совуқдан уқубат тортишимиз шарт эмас. Очлик ва ташналикни даф қилиш учун димоедорларнинг остонасига бош уриш, худбинларнинг қош-қовоғига қарашимиз ёки ҳақоратомуз муомалага чидашимиз шарт эмас, бахтимизни излаб денгизга талпинишимиз ёхуд кўшин кетидан боришимиз ҳам керакмас. Табиат талаб қиладиган нарсага имконимиз етарли, бунга эришса бўлади, биз фақат керагидан ортиғига эришиш учун қон ва терга ботамиз. (11). Ортиқча ҳавас учун биз нечталаб қўйлак йиртамиз, жанг-жадал ўтовларида умримизни ўтказамиз, қариймиз, бегона юртларга, бегона қирғоқларга юзланамиз. Бизга етарлиси эса ёнимизда, шундоқ қўлимизнинг остида зоҳирдир. Қашшоқлигида ҳам сабр-тоқат қилган, кўзи тўқ инсон аслида бойдир, бой бўла туриб, яна бойлик излаб изиётган, ҳеч нарсадан тап тортмаётган кўзи оч бой аслида жуда қашшоқдир, очдир. Саломат бўл, биродар...

НОМА V

Сенекадан Луцилийга саломлар бўлсин!

(1). Сенинг тиришқоқлигингдан ва машгулотлардаги ҳаракатчанлигингдан қувонаман, сен ҳамма нарсани йиғиштириб, ўзингни кун сайин изчил комил этиш истагида ҳаракат қиляпсан ва мен сени бу учун шарафлайман. Бундан кейин ҳам шундай тиришқоқ бўлгин, мен бунда сени нафақат қўллаб-қувватлайман, балким ўтинаман ҳам. Сени фақат бир нарсадан огоҳлантиришни истайман: комилликка эришишни эмас, одамларнинг кўз ўнгида бўлишни истайдиганлардан ўрناق олма ҳамда на кийим-кечагингдан ва на ҳаёт тарзингдан ҳеч нарса ярқ этиб кўзга ташланмасин. (2). Афтода ҳолда, текисланмаган соч ва ўсиқ соқол билан кўчага чиқма, ясама дарвишона кўринишга уринма, олгин-кумушга нафратингни, керак бўлса қуруқ ерга тўшак ташлаб ётаверишингни — бир сўз билан айтганда, худбинликни қондириш учун қилинадиган ҳар қандай ҳаракатни намойишкорона кўрсатма. Ахир ўзимизни камтарона тутишимизга қарамасдан, файласуф, сўфий номининг ўзиёқ бу гумроҳ оломонда етарлича нафрат уйғотаётган бир пайтда, биз ўзимизни одамларнинг урф-одатларига зид тутсак, оқибати нима бўлади? Майли, қалбимизда биз ўзгача бўлайлик — ташқи томондан биз одамлардан ажралиб турмаслигимиз керак. (3). Майли, кийим-кечагимиз ярқироқ бўлмасин — аммо кир-чир ҳам бўлмасин; майли, қуйма олгиндан безалган кумуш идиш-товоқлар бизники эмасдир, аммо олгину кумушнинг бизда йўқлигининг ўзи ҳали кўзи тўқликнинг белгиси эмас. Оломондан яхшироқ яшаш учун балким ҳамма нарсани қилармиз, аммо буни оломонга ўчма-ўч қилмаслигимиз керак, акс ҳолда биз ўзимиз комил қилмоқчи бўлганларни кўрқитиб қўямиз ва ўзимиздан йироқлаштирамиз. Бизга монанд бўлишга тўғри келишидан кўрқишлари оқибатида улар ҳеч нарсада бизга ўхшашни истамай қоладилар — биз фақат шунга эришамиз. (4). Фалсафа ҳавола этишни ваъда қиладиган биринчи нарса — одамлар орасида яшаш қобилияти, хушмуомалалик ва мулоқотга мойиллик; аммо бизнинг ҳашамдорлигимиз, одамлардан ажралиб туришимиз бу ваъдани бажаришимизга халақит беради. Шу ҳақда ташвишланишимиз лозимки, токим биз одамларда ҳайрат уйғотишни истаган нарса уларда қулгу ва нафрат уйғотмасин. Ахир бизнинг табиат билан уйғунликда яшашдан ўзга мақсадимиз йўқ. Аммо табиат ўз вужудини қақшатмайди, осон эришиладиган бағартибликдан юз ўтирмайди, бокираликни севади, нафақат арзон емакдан, балким қўпол ва бадхўр таомдан ҳам юз ўтиради. (5). Фақатгина ҳашамдорликка муккасидан кетганлар камёб нарсаларга қизиқадилар — фақат ақлидан мосуво кимсалар арзон ва ҳаммабоп нарсалардан ўзларини тортадилар. Фалсафа кўзи тўқликни тақозо этади, аммо бу — азоб-уқубат чекиш дегани эмас; камсуқумлик, албатта, кўримсизликни билдирмайди. Мана, менинг кўнглимга мақбул мезон: бизнинг ҳаётимизда эзгу фазилатлар, хулқ-атворлар кўпчилиكنинг хулқ-атвори билан қоришиқ бўлиши лозим, одамлар бизнинг фазилатларимиздан ҳайратланишсин, шу билан бирга уни тан ҳам олишсин. (6). — “Қандай? Наҳотки биз ҳам бошқалардай бўлсак ва биз ҳамда уларнинг орамизда наҳотки фарқ бўлмаса?” — Фарқ бўлади ва бу фарқ жуда катта бўлади. Майли, бизга яқиндан разм солган кимса биз оломондан қанчалик фарқ қилишимизни билсин. Майли, бизнинг уйимизга кирган кимса биздан ҳайратлансин, аммо уйимиздаги идиш-товоқдан ҳайратланмасин. Лойдан бўлган сопол идишдан худди кумуш идишдан фойдалангандай фойдаланувчи инсон буюқдир, аммо кумуш идишдан худди лойдан бўлган идишдан фойдалангандай фойдаланувчи инсон ҳам буюқликда ундан кам эмас. Бойликка кучи етмаган, бойликдан ўзини йўқотиб қўйган, бойликни кўтаролмаган кимса руҳан заиф кимсадир. (7). Бугун ҳам сен билан ўзимнинг кичкинагина даромадимни бўлишмоқчиман: мен ўзимизнинг Гекатондан барча истақларимиздан воз кечсак, қўрқувдан ҳам халос бўлишимиз ҳақидаги ҳикматни топдим. “Агар умид қилишдан тўхтасанг, — дейди у, — кўрқишдан, титраб-қақшашдан ҳам тўхтайсан”. Бу турли-туман икки нарсани қандай қиёслаш мумкин, деб сўрарсан?! Аммо ўзи шунақа, азизим Луцилий: гарча улар ўртасида ҳеч қандай умумийлик йўқдай туюлса-да, аслида улар бир-бири билан ўзаро боғлиқдир. Битта занжир қоровул ва у қўриқлайдиган

асирни боғлаб тургани сингари, бир-бирига умуман ўхшамайдиган қўрқув ва умид биргаликда келишади: умиднинг ортидан қўрқув пайдо бўлади. (8). Мен бунга ҳайрон бўлмайман: ахир уларнинг иккиси ҳам ишончи мустаҳкам бўлмаган, истиқболни хавотир билан кутаётган қалбга дохилдир. Умид ҳамда қўрқувнинг бош сабаби – бизнинг бугунги кунга мослашолмаслигимиз ва ўз ният-истакларимизни ҳаминча олис келажакка томон йўллашимиз, бугунни яхшилаш ўрнига эртага албатта яхши бўлар, деб яшашимиздир. Шундай қилиб, инсонга берилган энг буюк эзгуликлардан бўлмиш башорат қилиш ҳаётда ёмонликка эврилади. (9). Ҳайвонлар, жониворлар хавфни кўргач, қочадилар, хавфдан қочиш қутулгач, бошқа кўрқмайдилар. Бизни, инсонларни эса ҳам ўтмиш эзади, ҳам келажак азоблайди. Бизга берилган эзгу фазилятларнинг кўпи ўзимиз туфайли бизга зарар келтиради: хотира бизни кўрқувдан титраган кунларимизни яна бошдан кечиришга мажбур қилади, башорат қилиш хислатамиз келажакда чекадиган азоб-уқубатларимиздан дарак беради. Ва ҳеч ким фақат бугунги сабабларнинг ўзи туфайлигина бахтсиз эмас. Саломат бўл, биродар...

НОМА VI

Сенекадан Луцилийга саломлар бўлсин!

(1). Тушунаман, Луцилий, мен нафақат яхши томонга ўзгаришман, балким бошқа одамга айланиб бормоқдаман. Менда ўзгартирадиган ҳеч нарса қолмади деб айтолмайман, бунга умид ҳам қилмайман. Тузатилмайдиган, камайтириш ёки кўтариш лозим бўлмайдиган нарсанинг ўзи бормикин? Ахир қалб аввал билмаган камчиликларини кўра олса, демак, у янада яхшиланишга томон юз тутаётган бўлади. Айрим беморларни касал эканликларини сезганликлари учун ҳам табрикласа бўлади. (2). Мен ўзимда шиддатли тарзда юз бераётган бу ўзгаришлар сенга ҳам ўтишини истайман: шунда мен бизнинг дўстлигимизга – на умид, на қўрқув, на тама парчалай олмайдиган, то ўлим кунигача сақланиб қоладиган, унинг учун ўлимга ҳам тик бориладиган ҳаққоний дўстликка янада мустаҳкам ишонч ҳосил қилардим. (3). Мен сенга дўстлари бор-у, аммо дўстликнинг ўзидан мосуво кўп одамларни санаб бера оламан. Қалбини умумий ирода ва ҳақиқат истаги чамбарчас боғлаган дўстлар бундай бўлмайдилар. Бошқача бўлиши мумкинми? Ахир ҳақиқий дўстлар ҳамма нарсалари, айниқса, ташвишлари муштараклигини биладилар. Ҳар бир кун, менинг сезишимча, мени қанчалик олдинга ҳаракат қилдираётганлигини сен тасаввур ҳам қила олмайсан. (4). – “Агар сен бирор нарсани топган бўлсанг ва унинг фойдали эканини тажрибада кўрган бўлсанг, мен билан баҳам кўр”, – деб айтасан сен. – Мен ҳам ҳамма билганимни сенинг шуурингга қўйишни истайман ва бирор нарсани ўрганар эканман, уни сенга ҳам ўргата олишимдан қувонаман. Ва ҳар қандай билим, қанчалик юксак ва фараҳбахш бўлмасин, агар бир менинг ўзим учун бўлса, менга ҳаловат бермайди. Агар менга бирор ҳикматни берсалар ва шарт қўйсалар: уни мен ўзимда сақлашим ва ҳеч кимга айтмаслигим лозим бўлса, – мен бу ҳикматдан воз кечар эдим. Агар бир ўзимиз учун бўлса, ҳеч бир эзгулик бизни қувонтирмайди. (5). Мен сенга китобларни жўнатаман ва сен ундаги фойдали ўринларни излашга вақт сарфламаслигинг учун белгилар қўйиб қўяман, токим сен бу белгилар орқали мен тавсия қиладиган ва ўзим ҳайратланган нарсаларни осон топа оласан. Бироқ доноларнинг тирик овози ва улар билан бирга яшаш уларнинг сўзларини ўқишдан кўра кўпроқ фойда келтирган бўларди. Келиб, ҳаммасини ўз жойида кўрган афзал, чунки, биринчидан, одамлар қулоқлари эшитгандан кўра кўзлари кўрганига кўпроқ ишонадилар, иккинчидан, насиҳатнинг йўли – узун, намуна кўрсатишнинг йўли қисқа ва ишонарлидир. (6). Агар фақат тинглаганида эди, Клеанф Зеноннинг аниқ нусхасига айланмаган бўларди. Ахир у Зенон билан бирга ҳаёт кечирди, яширин нарсаларни ҳам кўрди, Зенон ўзи чиқарган қоидаларга монанд яшаётган-яшамаётганлигини кузатди. Афлотун ҳам, Арасту ҳам ва кейин турли томонга тарқалиб кетган бошқа аҳли донишлар ҳам Суқротнинг сўзларидан кўра, кўпроқ унинг хулқ-атворидан ўргандилар. Метродора, Гермарха ва

Полненани Эпикурнинг дарслари эмас, у билан ҳамнафасликда кечирилган ҳаёт буюк инсонларга айлангирди. Дарвоқе, мен сени оладиган фойданг учунгина мен томонга даъват қилмаяпман, балким сен ҳам менга берадиган фойдани ўйлапман; биз биргаликда бир-биримизга кўп нарса бера оламиз. (7). Айтгандай, мен ҳар кунни ниманидир туҳфа қилишим керак. Маъна, мен бугун Гекатондан ўқиб олган ҳикмат: “Нимага эришдинг, деб сўрасан? Ўзимга ўзим дўст бўлдим”. У эришган нарса оз эмас, чунки ўзини топган, ўзини ўз дўстига айлангирган одам энди ҳеч қачон ёлғиз қолмайди. Ва шунин билгин: ўзини ўзига дўст туголган одам бошқаларга ҳам дўст бўла олади. Саломат бўл, биродар...

НОМА VII

Сенекадан Луцилийга саломлар бўлсин!

(1). Сен кимдан ўзимни четга тортишим керак, деб сўрабсан? Оломондан-ми? Ахир оломонга беҳавотир яқинлашишнинг иложи йўқ! Мен сенга ўзимнинг заиф томонимни айтишим керак: ҳеч қачон кўчага қандай чиққан бўлсам, шундай қайтмаганман. Нени хотиржам қилган бўлсам, у яна ҳаяжонга тушган, нимани ўзимдан йироқлашгирган бўлсам — у яна қайтган. Худди узок ётган бемор ўзини хавф остига қўймасдан кўчага чиқолмаганидай, биздай узок чекилган изтиробдан дили беморлар ҳам одамлар олдига чиқишдан безиллаимиз. (2). Ўзингни қаърига уриб бораётган оломондан ёмонроқ ганим йўқдир. Ҳар бири муқаррар ўз иллатини сенга жилвадор қилиб кўрсатади ёки юқтиради ёхуд билдирмай сингдиради. Бу тўдада одам қанчалар кўп бўлса, у шунчалар хавфлироқдир. Яхши хулқлар учун томошадан кўра даҳшатлироқ нарса йўқдир: зеро, бизга иллатлар ҳузур-ҳаловатлар орқали осон юқди. (3). Сенингча, мен нима деяпман? Одамлар орасида бўлганимдан сўнг мен уйга янада хасисроқ, иззатгалаброқ, бойликка ҳавасмандроқ ва албатта, шафқатсизроқ ва ноинсонийроқ бўлиб қайтаман. Мен тасодифан кундузги томошага дуч келиб қолдим, истагим инсоннинг қонига кўзи тушган одамни тинчлантирадиган ўйинлар кўриб ва ҳазил-мутойибалар тинглаб ҳордиқ чиқариш эди. Ажабо! Авваллари кўрганларимизнинг ҳаммаси жанг эмас, бағрикенглик бўлган экан, бугун — ҳазилдан асар ҳам йўқ — ҳақиқий қонхўрлик авжида! Ёпинчлар йўқ, бугун вужуд зарбага очиб қўйилган, ҳеч кимнинг қўли беҳудага кўтарилмайди. (4). Кўпчилик айнан шунини хуш кўради, аввалги одатий жуфтликлар ва севимли жангчилардан афзал билишади! Нега шундай бўлмасин? На бошда ниқоб бор, на қилични қайтардиган қалқон бор! Лаш-лушлар нега керак? Усуллар нимага зарур? Уларнинг барчаси ўлим лаҳзасини узайтиради. Эрталаб одамлар қанқирлар ва айиқларга едирилади, тушликдан сўнг — томошабинларнинг гажилларига дучор қилинади. Томошабинлар ўлдирганларни уларни ҳам ўлдирадиганлар зарбасига бош тутушга буюрадилар, голибларни эртанги янги жанг учун қолдириш мақсадидагина аяйдилар. Жангчилар учун ўлимдан бошқа чора йўқ. Олов ва темир ишга тушади, сахна бўшаб қолгунча шу аҳвол. (5). — “Ахир у қароқчи эди, қотил эди”. — Одам ўлдирган киши ўлимга лойиқ. Аммо сен, шўрлик томошабин, қайси айбинг учун буни кўришга мажбурсан? — “Кес, ур, ёндир! Нега у бу қадар қимтини тигга боради? Ана униси нима учун кўрқа-писа ўлдирди? Буниси нега истар-истамас ўлади?” — ҳакамлар ганимларни қилич тигга ҳайдашади, яланғоч кўкраклари билан тигга боришларини иташади. Танаффус пайтида-чи? Бу вақтда одам ўлдиришади, уларга нимадир юз бериб турса бўлди. Нега тушунини истамайсиз, ёмон намуналар уларни намойиш қилаётганларнинг ўзларига қайтади? Ўлмас худоларга шукр қилингим, сиз ўрганишга ноқобилларга шафқатсизликни ўргатайсиз. (6). Ҳали дийдаси қотмаганлар, қалби шафиқлар, эзгуликда барқарор бўлиб улгурмаганлар ўзини халқдан узокроқ тутсин: бундайларнинг кўпчилик томонига ўтиб кетиши осон. ҳатто Сукрот, Катон ва Лелий ҳам ўзларига ўхшамаган оломон орасида эзгу хулқларидан чекинган бўлардилар, биз банди оживлар эса, ўз табиатимизни қанчалар такомиллашгирмайлик, ҳар тарафдан ҳамла қилиб келаётган иллатлар босимига чидаш беролмаймиз. (7). Исрофгарчилик ва хасисликнинг битта намунаси ҳам кўплаб ёвузликларни олиб келади; эркатой ошнамиз бизни ҳам

заиф ва танбал қилиб қўяди, бой-бадавлат қўшнимиз феълимиздаги очқўзликни гижгижлаб юборади, маккор ўртоқ энг бокира ва содда биродарининг дилини ҳам занглатишга қодирдир. Хўш, агар бизнинг хулқ-атворимизга бутун бир оломон ҳамла қилса, нима бўлади? Ё сен уларга тақлид қиласан ёки ҳаммани ёмон кўриб қоласан. (8). Айни пайтда унисидан ҳам, бунисидан ҳам йироқ бўлиш лозим: ёмонлар кўп бўлгани учунгина уларга қўшилиш, тақлид қилиш керак эмас ёки уларга ўхшамаганинг учун кўпчиликни ёмон кўриш ҳам керакмас. Узлатга чекин, имкон қадар ўз ичинга беркин; вақтинги фақат сени комиллаштирадиганлар билан ўтказ, ёнингга фақат ўзинг яхшилашинг мумкин бўлганларни яқинлаштир. Униси ҳам, буниси ҳам ўзароликда амалга ошади, зеро одамлар бировни ўқитар экан, ўзи ҳам ўсади, ўрганади. (9). Демак, сен иззатталаблигинг истаги туфайлигина ўзингни оммага намойиш қилишинг, оломон ўртасига чиқиб, ниманидир овоз чиқариб ўқишинг ёки фикрлашинг шарт эмас; менинг назаримда. Агар сенинг бераётган маҳсулинг оломоннинг қалбига яқин бўлсагина уларнинг олдига чиқиш мумкин, акс ҳолда оқил одамни улар тушунмайди. Эҳтимол, бир-иккита тушунадиган одам сенга учраб қолар, аммо сени чуқур ва тўғри тушунишлари учун уларни ҳам ўқитиш ва йўллаш лозим бўлади. “Аммо мен нима учун илм олдим, ўқидим?” – Меҳнатим зое кетди деб ачинма, хавотирланма: сен ўзинг учун илм олдинг. (10). Бироқ мен бугун фақат ўзим учунгина ўқимадим ва шунинг учун сенга буюклар бисотидан бугун кўзим тушган учта ҳикматни етказаман – уларнинг ҳаммаси айнан битга нарса ҳақидадир. Биринчиси шу номамнинг қарзини ўзсин, қолган иккитаси кейинги хатларимнинг ҳақи бўла қолсин. Демокрит ёзади: “Мен учун битта инсон – халқдир, халқ – битта инсондир”. (11). Ва яна бир донишманд шуғулланаётган санъати фақат бир неча одамгагина етиб борадиганлигини, нега бу натижасиз иш билан бу қадар тиришиб шуғулланишини сўраганларида, айтган: “Менга бир неча одам ҳам етади, менга битта одам ҳам етади, ҳеч ким тушунмаса ҳам етади”, – бу донишманд ким бўлмасин (бу ҳақда турли фикрлар мавжуд), яхши айтган-да, биродар. Учунчи ҳикмат ҳам жуда гўзал – Эпикур ўқув машғулотларидаги ўртоқларидан бирига ёзган: “Буни мен оломонга эмас, сенга айтяпман: ахир бизнинг ҳар биримиз бошқа биримиз учун бир театр тўла одам баробаридамиз”. (12). Мана, азизим Луцилий, кўпчиликнинг мақтовларидан келадиган сархушликдан сақланиш учун ана шу ҳикматларни қалбда асраш керак. Сени кўпчилик кўллаб-қувватлаши мумкин. Кўпчиликка тушунарли бўлсанг, демак, ўзингдан рози бўлишингга сабаб бормикин? Сенинг фазилатларинг қалбинга қаратилган бўлиши керак! Саломат бўл, биродар.

НОМА VIII

Сенекадан Луцилийга саломлар бўлсин!

(1). “Сен менга оломондан йироқ бўлишни, узлатга чекинишни ва ўз виждонинг билан қаноатланишни буюрасан, – деб ёзасан. – То ўлгунча меҳнат қилиш ҳақидаги насиҳатларинг-чи?” – Сенга буюрган нарсамни – одамларга фойда келтириш учун улардан яшириниш ва эшикни тамбалаб олишни – ўзим ҳам қилганман. Бир кунни ҳам бекорчиликда ўтказмайман, ҳатто туннинг ҳам бир қисмини машғулотларга бағишлаганман. Озод бўлганимдан кейин ҳам ухлашга ётмайман: йўқ, уйку мени ўз домига тортади, мен эса тиришганимдан чарчаган, юмилиб бораётган, толиққан кўзларимни ишимга тикканча, ўтиравераман. (2). Мен нафақат одамлардан узоқлашдим, балким ишлардан, энг аввало – ўз ишларимдан ҳам узоқлашдим ва авлодларнинг ишлари билан шуғулландим. Мен келажак авлодлар учун уларга ёрдам бериши мумкин бўлган нарсаларни ёзиб бораман. Худди табиблар дори-дармонларни қандай тайёрлашни ёзиб борганларидай, мен ҳам ўз қалб яраларимни даволашда фойдаланиб, ишонч ҳосил қилган халоскор насиҳатларни қоғозга тушираман: яраларим битмаган бўлса-да, газак олиб кетмади. (3). Мен бошқаларга ўзим узоқ алашишлардан кейин, кечикиб бўлса-да, топган ягона тўғри йўлни кўрсатаман. Қичқираман: “Оломон севадиган, тасодиф ҳаля қилган нарсалардан йироқ бўлинглар! Тасодифан келган ҳар қандай бойлик, ҳаловат қошида шубҳа ва кўрқув билан

тўхтанг! Ахир балиқлар ҳам, жониворлар ҳам ширин умид илинжида қармоққа, қопқонга тушадилар! Сиз бу нарсалар тақдир иноятлари, деб ўйлайсизми? Йўқ, бу тақдир тузоқларидир. Ҳаётини имкон қадар хавфсизроқ яшаб ўтаман деганлар бу қуш елими суртилган ҳаёт бойликларидан, бу дунёнинг биз шўрликларни алдаш учун жилваланган нафсидан, бу ўлжага эга бўлдим, деб сархуш бўлганимизда ўзимизни ўлжага айлантирадиган неъматларидан қочсин. Бу неъматлар кетидан қувиш бизни чоғга тортиб боради. (4). Юксаки ҳаволанган ҳаётнинг охири аниқ – қулашдир. Бунинг устига, бахт-саодат бизни ўнгу сўлга тортган пайтда қаршилик қилиш мумкинмас. Ё тўғри сузиш керак ёхуд бирдан тубсизликка қулайсан! Аммо толе йўлдан қайтмайди – у ағдар-тўнкар қилади ва қояларга уради. (5). Шунинг учун вужуд майлларига унинг мустаҳкамлигини қувватлайдиган даражадагина хоҳиш билдиринг ва шундай ҳаёт тарзини ягона соғлом ва шиғобахш тириклик, деб билинг. Вужудни итоатда сақланг, токи у қалбга бўйсунибдан чекинмасин: овқат фақат очликни қондирадиган даражада кифоядир, сув – чанқоқни босса бўлди, кийим баданни совуқдан асрасин, уй-жой – вужудга бўладиган хавф-хатарлардан ҳимоя қиладиган бўлса, бас. Уйи лойдан бўлганми ёки хориждан келтирилган қимматли тошданми, бунинг фарқи йўқ; билинги, қамиш том остида инсон олгиндан ёпилган том остидагидан ёмон яшамайди. Кераксиз заҳмат ортидан келадиган, зеб бериш ёки кўз-кўз қилиш учун яратилган нарсалардан тортининг. Ёдингизда тутинг: руҳдан бошқа ҳеч нарса фахрланишга арзимаёди, буюк қалб учун ҳамма нарса ундан кичикдир”. (6). Мен ўзим билан шундай суҳбат қураб эканман, айни пайтда буни авлодларга айтаётган бўламан, наҳотки, сенингни, мен бу билан судга қўллаб-қувватловчи бўлиб боргандан ёки узук муҳри билан мерос қоғозларини зарблаётгандан ёхуд сенатда қайсидир мансабдорга қўл кўтариб, овоз бергандан камроқ фойда келтираётирман? Шунга ишонинги, сенга бекорчи бўлиб кўринаётган одам аслида муҳим юмушлар билан – ҳам илоҳий, ҳам инсоний ишлар билан машғулдир. (7). Дарвоқе, мактубни хотималашнинг айни пайтидир ва мен, қоида тариқасида, бу номамда ҳам нима биландир сени рози қилишим керак. Мен сенга ўз заҳираларимдан тўламайман; ҳали-ҳануз Эпикурни мутолаа қиляпман ва бутун ундан шундай сўзларни ўқидим: “Ҳаққоний эркак эришиш учун фалсафага қул бўлгин”. Агар сен бу ҳикматга ўзингни бахш этсанг, эркинлигинг кундан-кун орта сурилавермайди: дарҳол эркак ноил бўласан. Чунки, фалсафага қуллик – бу дунёдан эркинликдир. (8). Эҳтимол, сен нега бу гўзал сўзларни ўз замондошларимиздан эмас, Эпикурдан келтиришимнинг сабабини сўрасан. Нега бу сўзлар ҳамма инсонларга эмас, фақат Эпикурга тегишли, деб ўйлайсан? Ахир, бугунги шоирларинг айтаётган кўпгина фикрлар аллақачон файласуфлар томонидан айтилган бўлиши керак! Мен на трагедияларни, на бизнинг трагедия ва комедия ўртасида турган, жиддийликдан холи бўлмаган тоғаталаримизни айтаётганим йўқ; ҳатто мимларда ҳам қанчалар муаззам сатрлар бор! Публилийнинг қўллаб шеърларини ҳам кишанини судраб юрганларгина эмас, минбарларда нутқ сўзлаётганлар шавқ ила ўқиса арзийди. (9). Мен унинг фалсафага, хусусан, фалсафанинг ҳозиргина мен айтган ва мен шуғулланган қисмига тегишли бўлган битта сатрини келтираман; унда шоир тасодифан қўлга тушган нарсани ўзиники ҳисоблаш мумкин эмаслигини ёзади:

*Бегонадир ул, агар истагимизга кўра бирдан
Ёприлиб келса биз томон.*

(10). Ёдимда, сен менга меҳнатсиз келган бойлик ҳақидаги бундан ҳам қисқа ва лўнда бир сатрни келтирган эдинг:

Омад берган нарса бизники эмас.

Сенинг мана бу ҳикматинг (мен уни ҳам тилга олмай қўймайман) ундан ҳам ёмбидир:

Бизга осон берилган нарса осон қайтиб олинishi ҳам мумкин.

Мен бу ҳикматни қарзимни узиш учун бермаяпман: мен сенга ўзиникини қайтараяпман. Саломат бўл, биродар.

НОМА IX

Сенекадан Луцилийга саломлар бўлсин!

(1). Сен билишни истайсанки, Эпикурнинг бир мактубида донишманд инсонга ўзидан бошқа ҳеч ким керакмас, донишманд ҳеч кимнинг дўстлигига муҳтожмас, деб таъкидлайдиганларни қоралаш адолатданмикин?! Эпикур бу таънани Стилпонтга ва бошқа қалбни ҳар қандай таъсирга чидашдан асрамоқ — олий неъматдир, деб биладиганларга йўллаган. (2). Дарвоқе, агар биз қисқаликка эришмоқ учун *awa&eia* сўзини “чидамоқ” деб таржима қилсак, Эпикурни турлича талқинлашга йўл қўйган бўламиз. Ахир, бунда биз ўзимиз назарда тутганимиздан бошқача, буткул тескари маъноларни ўйлашимиз мумкин. Биз: “ҳар қандай оғриққа бепарво қалб” дейишни истаймиз, аммо: “Ҳар қандай оғриққа чидамайдиган қалб” деб ҳам тушуниш мумкин. Ўзинг диққат қил, “дахлсиз қалб” ёки “ҳар қандай азоб-уқубатлар забт этолмайдиган қалб” дейиш яхшироқ эмасми? (3). Биз ва улар ўртасидаги фарқ ҳам шунда: бизнинг донишмандимиз ҳамма ноқулайликларни сезади ва енгади, аммо уларнинг аҳли донишлари ҳатто сезмайди ҳам. Биз ва улар ўртасидаги умумийлик эса мана бунда: донишмандга унинг ўзидан бошқа ҳеч ким керак эмас. Донишмандга унинг ўзи етарли бўлса-да, барибир, у ҳам дўсти, қўни-қўшниси ва биродари бўлишини истайди. (4). Ўзинг мулоҳаза қилиб кўр, ўзининг бир қисми билан ҳам фараҳлана оладиган одам қанчалик ҳаловатланиши мумкин. Агар касаллик ёки ғаним уни қўлидан айирса, агар тақдир уни кўзларини кўр қилиб қўйса, донишмандга қолган қисми ҳам етарли бўлади, у мажруҳ вужуди билан ҳам жароҳатдан олдингидай тафаккур қилади, қувонади. Гарчанд у йўқотилганларини соғинмаса-да, йўқотишларсиз янашни афзал билган бўларди. (5). Худди шундай, донишмандга дўстларсиз янашни исташни туфайли эмас, дўстларсиз ҳам яшай олиши мумкинлиги туфайли ўзидан бошқа ҳеч ким зарур эмас. “Мумкин” дер эканман, мен шуни назарда тутаман: йўқотишни хотиржам қабул қила олишга қодир инсонгина донишманддир. Ахир, донишманд ҳеч қачон дўстсиз қолмайди ва бошқа бир дўстни қанчалик тезроқ топиш унинг амридадир. Агар Фидий ўзи ясаган ҳайкални йўқотиб қўйса, дарҳол бошқасини яратиб олган бўларди. Худди шундай, донишманд — дўстлик ришталарини боғлашга уста инсон — йўқотилган дўстнинг ўрнини янгиси билан тўлдиришга қодирдир. (6). Сен кимнингдир дўстлигига қандай қилиб тезроқ эришиш мумкинлигини сўрайсан; агар мен қарзимни ҳозир қайтаришимга келишсак, мен жавоб бераман ва биз бу мактуб учун ҳисоблашган бўламиз. Гекатон айтади: “Мен дори-дармонларсиз, гиёҳларсиз, жодугарнинг дуойибадларисиз ҳам бошқаларни мойил этадиган востигани кўрсатаман. Агар сени севишларини истасанг — ўзинг ҳам сев”. Нафақат кўҳна, синалган дўстлик бизга олий ҳузур-ҳаловат беради, балким янги, энди топилган дўстликнинг бошланиши ҳам бундан кам эмас. (7). Дўстга эга киши билан энди унга эришаётган киши ўртасидаги фарқ ўроқчи билан дон сепувчи ўртасидаги фарққа ўхшайди. Файласуф Агтал мусаввир учун расм чизиб ўтириш уни чизиб бўлгандан кейинги дамдагидан кўра ҳузурбахшлиги сингари, дўстликка эришишга ҳаракат қилиш унга эришиб бўлишдан кўра роҳатли эканини кўп марта айтганди. Ўз асарини руҳий хотиржамлик билан ишлаётган одам ўз машғулогидан олий ҳузур-ҳаловат олади. Тугал асарни қўлдан чиқарар экан, энди у аввалгидай роҳатланмайди: энди у бор-йўғи санъатининг маҳсулидан қувонади, асар устида ишлаётганда у буюк яратувчилик санъатининг ўзидан шодланар эди. Болаларимизнинг ўсмирлиги сермахсулдир, аммо бизга уларнинг гўдаклик пайтлари лаззатлироқдир. (8). Дарвоқе, суҳбатимизнинг мавзуга қайтсак. Майли, гарчанд донишманд одамга унинг ўзидан бошқа ҳеч ким керак бўлмасин, у барибир, дўстлик сингари олий фазилатдан мосуво яшамаслик учун, буюк дўстлик ҳурмати учун дўсти бўлишини истайди ва буни, Эпикур ўша мактубида айтганидай, “касал бўлганида қараб турадиган одам бўлиши, муҳтожликда ёки асирликда ёрдам олиш учун” истамайди, аксинча, дўсти бемор бўлганда, унга қараш учун, душманга асир тушган биродарини қутқариб олиш учун хоҳлайди. Фақат ўзини ўйлаб дўст тутинганларнинг фикри ожиздир; қандай бошлаган бўлса, шундай тугатади. Занжирбандликдан халос бўлиш учун дўст тутинган одам, занжирлар узилган

заҳоти ғойиб бўлади. (9). Халқ вақтинчалик деб атайдиган дўстлик иттифоқлари шундайдир. Фойда илинжида топган дўстларимизнинг дўстлиги фойдамиз тегиб турганича давом этади, холос. Шунинг учун иши ўнгидан келиб турганларнинг атрофида дўстлари тўда-тўда юради, иши чашпа кетганлар, ҳалокатга дучор бўлганларнинг атрофи – саҳродай ҳувиллаб қолади. Дўстлик синаладиган пайтда дўстларнинг аксарияти қочиб кетади. Мана, худди шунинг учун биз бировлар кўркувдан дўстни ташлаб кетаётганига, бошқалар кўркувдан дўстларини сотаётганига кўйлаб шармандали мисолларни кўриб турибмиз. Ибтидо қандай бўлса, интиҳо ҳам шундай бўлади, бошқача бўлиши мумкин эмас. Ўз фойдаси учун дўст бўлган одам бу дўстликка хиёнат қилиш учун қимматроқ тўлайдиган кимсани топса, дўстликни сотади, зеро, унинг учун дўстликдан қимматлироқ нарса бордир. (10). Мен нима учун дўст орттираман? Мен дўстимни деб ўлиш учун, дўстимни деб сургун-саргардонликка кетиш учун, унинг ҳаётини сақламоқ йўлида курашиш ва ҳаётимни тикиш учун дўст орттираман. Сен ёзаётганиндай, манфаат учун, бирор фойда олиш учун тузилган дўстлик – дўстлик эмас, бу тужжорлар тузадиган савдо шартномасидир. (11). Шубҳасиз, севишганларнинг эҳтироси ва дўстлик ўртасида боелиқлик бор, муҳаббатни ақлдан мосуволарнинг дўстлиги, деб ҳам аташ мумкин. Ахир севган одам фойдаси учун севадими? Ёки иззатгалаблик ва шон-шуҳрат учун севадими? Ишқ қолган ҳамма нарсдан юз ўгириб, гўзалликка талпиниш ҳиссини қалбда оловлантиради, жавобан бўладиган меҳру муҳаббатдан умидворлик унда яшириндир. Нега бундай? Наҳотки, жуда ҳалол бир сабаб уятли эҳтиросни тудирса? (12). – Сен мени инкор қиласан: “Ҳозир гап бу ҳақда эмас, наҳотки дўстликнинг ўзи учун ёки бошқа бирор мақсад билан дўст орттирилади”. Аксинча, шунини исботлаш лозим. Ахир, дўстликни дўстликнинг ўзи учун излаш керак бўлса, демак, ўзидан бошқага эҳтиёж сезмаган инсон ҳам дўстликни излаши мумкин. – “Хўш, у дўстликни қандай излайди?” – Фойдани кўзламай, омаднинг хиёнаткорлигидан чўчимай, энг гўзал нарсани ахтараётгандай излайди. Фойдаси тегиб қолар, дея дўст орттирадиган одам дўстликнинг юксак қимматини йўқотади. (13). Донишманд инсонга унинг ўзидан бошқа ҳеч ким керак эмас. Луцлий, кўпчилик одамлар бу фикрни тескари талқин қилишади: донишманд, ақлли одамни ҳамма жойдан ҳайдашади ва ўз қобилигига ўралиб яшашига мажбур қилишади. Айни пайтда мазкур ҳикмат кўп нарсани ваъда қиладими ва у нимани ваъда қилади – буни ойдинлаштириб олиш лозим. Донишманд одамлардай яшаш учун эмас, фозилонга ҳаёти учун ўзи етарлидир. Тириклик учун унга кўп нарса керак, фозилонга, фараҳбахш ҳаёт учун омадга термилиб турмаган, юксак ва соғлом руҳ кифоядир. (14). Мен Хрисиппа, унинг бўлиниш ҳақидаги фикрига мурожаат қилмоқчиман. У айтадики, донишмандга кўп нарса керак бўлса ҳам, у ҳеч нарсага эҳтиёж сезмайди, аҳмоққа эса ҳеч нарса керак эмас, чунки у ҳеч нарсдан фойдалана олмайди, аммо унинг ҳамма нарсага эҳтиёжи бўлади. Донишмандга қўл ҳам, кўзлар ҳам, кундалик ҳаёт учун зарур бўладиган бошқа кўшига нарсалар ҳам керак, аммо у ҳеч нарсага эҳтиёжманд эмас. Ахир, эҳтиёж – бу заруриятдир, донишманд учун эса зарурият йўқдир. (15). Демак, гарчанд донишманд учун унинг ўзи етарли бўлса-да, аммо унинг дўстларга талабгорлиги бор ва кўпроқ дўстлар орттиришни истайди, аммо бу дўстлар унга фараҳбахш яшаш учун керак эмас, у дўстсиз ҳам фараҳбахш ҳаёт кечира олади. Юксак эзгулик ташқаридан қурол-аслаҳа изламайди: эзгулик уйда яратилади ва ўзи-ўзидан келиб чиқади. Агар унинг бирор-бир қисми ташқаридан олинса, демак, унинг тақдирини омадга боғлиқ бўлиб қолади. (16). – “Агар асирга тушса, бегона юртларга бориб қолса, узоқ сафарларда қолиб кетса, кимсасиз қирғоқларда қолса-ю, атрофида дўсти бўлмаса, донишманд қандай яшайди?” – Дунё жунбушга келиб, худолар яхлитлашганда, табиат қилт этмай, қотиб қолганда, Юпитер тинчланади ва хаёлларга берилади. Донишманд ҳам шундай қилади: ўз ичига сафар қилади, ўзлигига қайтади. (17). Токим ўз ишларини ўз билганича қила олар экан, у, гарчанд ўзидан бошқа ҳеч кимга муҳтожлик сезмаса-да, хотин олади, ҳеч кимга эҳтиёжи бўлмаса-да, фарзандлар тудиради, бошқаларсиз яшай олса-да, агар бирор одамни кўрмасдан яшаш керак бўлса, яшамай қўя қолади. Дўстликка уни етаклаган нарса ўз манфаати эмас, бу табиий иштиёқдир. Ахир кўп нарсаларга, жумладан, дўстликка иштиёқ бизнинг жону қонимиздадир.

Ёлғизлик ҳамманинг нафратини уйғотгани сингари, ҳамнафасликда яшаш инсонни инсон билан бирлаштиргани сингари, бизни дўстликка интилишга мажбур қиладиган бир иштиёқ мавжуддир. (18). Аммо, гарчанд донишманд дўстини бошқалардан зиёда севса-да, дўстини ўзига тенг ва гоҳида ўзидан-да юқори қўйса-да, ҳар ҳолда у шунга ишонадики, эзгулик унинг ўзида мужассамдир, шунинг учун у ўзича Стилпоннинг, ҳа, ўша Эпикур ўз мактубида ҳамла қилган Стилпоннинг сўзларини такрорлаб юради. Стилпоннинг жонажон шаҳри ганим қўлига ўтганида, хотини, болаларидан айрилганида ва ҳамма нарсани ямлаб ютган олов ичидан бир ўзи тирик, аввалгидай хуррам чиққанида, кўплаб шаҳарларни вайрон этгани учун Полиоркет дея ном олган Деметрий Стилпондан бирор нарса йўқотган-йўқотмаганлигини сўрайди, файласуф жавоб беради: “Ҳаммаси ўзимда!” (19). Мана, жасур ва қатъиятли одам! У жангда голиб бўлган ганимнинг ҳам устидан ғалаба қилар эди. У: “Мен ҳеч нарса йўқотмадим”, – деб айтди ва ганим ўз ғалабасига шубҳа қила бошлади. “Ҳаммаси ўзимда” – адолатим, фасоҳатим, оқиллигим, хотиним ва болаларим ёди, тафаккурим, тортиб олса бўладиган нарсаларни неъмат деб билмасликка бўлган қатъиятим ўзимда... Биз олов ичидан ўтиб, танаси кўймай қолган жониворлардан ҳайратланамиз; қуролли кўшин сафидан, олов ва вайроналар ичидан ўтиб ҳам ўзини йўқотмаган бу инсон қанчалар ҳайратлидир! Кўряпсанми, бугун бошли халқни енгиш осондир, аммо бир инсонни енгиш қанчалар мушкул? Унинг нутқи ўз эзгулигини ёнаётган шаҳарлараро бутун олиб ўтган жўмарднинг нутқидир. Ахир унинг ўзидан бошқа ҳеч кимга муҳтожлиги йўқ – унинг учун бахтнинг чегараси шудир. (20). Сен фақат бизнинг ўзимиз бу баландпарвоз сўзларни айтмаётганимизга ишонч ҳосил қилишинг учун айтаман – шуни билгинки, Стилпонга эътироз билдирган Эпикурнинг ўзи ҳам шунга ўхшаш ҳикматни айтган, гарчанд бутунги қарзимни аллақачон узган бўлсам-да, бу ҳикматни ҳам қабул қилгин. “Бор нарсага қаноат қилмаган, борини тўқинлик деб билмаган киши, гарчанд дунёнинг ҳаммасига эга бўлса-да, қашшоқлигича қолади”. Агар сен буниси яхши жаранглайди, деб ўйласанг, бошқача айтишим ҳам мумкин (ахир, биз сўзларга эмас, фикрга садоқатли бўлишимиз керак): “Дунёнинг эгаси бўлганда ҳам, ўзини ҳаммадан бахтли деб ҳис қилмаган одам, ҳаммадан бахтсиз бўлиб қолаверади”. (21). Билгинки, бу фикрлар ҳаммага тегишлидир ва, демак, табиат томонидан донишмандларнинг қулоғига шивирлангандир, шунинг учун уларни сен ҳатто ҳажвчи шоирнинг ижодида ҳам учратишинг мумкин:

Бахтсиздир ўзини бахтли деб билмаган одам.

Ёмон яшайман, деб ҳисобласанг, қандай яшаётганингнинг аҳамияти борми?

(22). “И-я, – дейсан сен, – ҳаром пул топиб бойитган, минглаб қулларга эга бўлган ва минглаб бошлиқларига қул бўлган қаллоб ҳам ўзини бахтли деб эълон қилса, ўз ҳукмига биноан бахтли бўлиб қоладими?” – Йўқ, унинг нима деб айтаётгани муҳим эмас, нимани ҳис қилаётгани муҳимдир, фақат бутун ҳис қилаётгани эмас, ҳаминша ҳис қилиши муҳимдир. Шунинг учун сен ўзини фараҳбахш, бахтиёр ҳисоблаш бунга муносиб бўлмаганларга-да дохил бўлишидан хавотирланмасанг ҳам бўлади. Фақат донишмандларгина борига қаноат қила олади, қалби билан уйғунликда яшай олади, аҳмоқлар эса борига қаноат қилмаганликларидан доимо эзиладилар, изчил азоб чекадилар. Бу хавотир, бу тинкакуритар азоб уларнинг қаноатсизлигига жазодир. Уларнинг жазолари ўзларидадир. Саломат бўл, биродар.

НОМА Х

Сенекадан Луцилийга саломлар бўлсин!

(1). Айнан шундай, мен ўз фикримни ўзгартирмайман: оломондан узоқроқ бўл, айримлардан нари юр, бирорта одамга яқинлашма. Мен сенинг ёнингда ҳеч кимни ёнма-ён кўришни истамайман. Менга ишонгинки, мен сен ҳақингда юксак фикрдаман, шунинг учун ўзингни ўзингга ишониб топширишга жазм қиламан. Айтишларича, ўша аввалги мактубимда мен тилга олган Стилпоннинг

тингловчиси бўлган Кратет бир куни ёлғиз сайр этиб юрган ўсмирни кўриб қолади ва ундан бу жойда битта ўзи нима қилиб юрганини сўрайди. — “Ўзим билан ўзим сўзлашяпман”, — деб жавоб беради йигитча. Бу жавобга нисбатан Кратет шундай дейди: “Эҳтиёт бўл, йигитча, илтимос, яхшилаб разм сол: сенинг сўхбатдошинг — ёмон одам!” (2). Одатда биз фожиага дучор бўлган ёки кўрқув остида қолган одамлардан фалокат аригунча хабардор бўлиб тураемиз, ёлғиз қолганда бирор ёмон иш қилиб кўйишидан чўчийемиз. Умуман олганда, ақли такомилга етмаган ҳеч бир одамни ўз-ўзича кўйиб кўйиш мумкин эмас: ёлғизликда бундай одамларни ёмон фикрлар чулғаб олади, улар ўзларини ҳам, бошқаларни ҳам хавф-хатарга кўядилар, бундай пайтда уларга шармандали истаклар тўда-тўда ҳамла қилади. Шунда шу пайтгача уят ва кўрқув яшириб туришга мажбур қилган нарсалар кўнгил тубидан юзага қалқиб чиқади, шарттакилик авжига чиқади, ярамас майллар кутқуланади, ғазаб кўзиб кетади. Ёлғизликнинг битта афзаллиги бор: ҳеч кимга ҳеч нарсани ошкор қилмаслик ва фош бўлиб қолишдан кўрқмаслик имконияти; аммо бу неъмат аҳмоқ одамни адо қилади, чунки у ўзини ўзи фош қилади. Кўрпасанми, менинг сендан умидим қанчалар улкан, тўғрироғи, мен сенга кафилман (зеро “умид” деб биз ё амалга ошадиган, ё амалга ошмайдиган неъматни атайемиз): мен сен учун ўзингдан яхшироқ дўстни тополмайман. (3). Мең хотирамда сен юксак бир фасоҳат билан талаффуз қилган сўзларга қайтаман. Ўшанда мен сени табриклаб, шундай деган эдим: “Бу сўзлар шунчаки тилдан осонгина учиб чиққан сўзлар эмас, бу сўзларнинг мустаҳкам замини бор. Бу инсон — кўплардан бири эмас, у эркинликка интилади”. (4). Шундай сўзла, шундай яша. Фақат диққат қилгинки, сени ҳеч нарса асир қилолмасин. Ўзингнинг аввалги тилакларинг ижобатини худоларнинг иродасига қолдир, энди ўзинг улардан янгидан илтижо қилиб сўра: ақлинг равшан бўлсин, хотиринг жам бўлсин, дилҳаста бўлма, кейин — вужуд саломатлиги ҳақида сўрашинг мумкин. Нима учун бу ҳақда тез-тез илтижо қилишинг мумкин эмас? Худодан дадил сўрагин: сен ундан бировнинг нарсасини сўраётганинг йўқ. (5). Дарвоқе, одат қилганимиздай, бу нома билан ҳам сенга мўъжазгина тухфа юборишни истайман. Афинодорнинг бисотидан шундай ҳаққоний сўзларни тоқдим: “Билгинки, агар сен худолардан ҳаммага эшиттириб сўраш, илтижо қилиш даражасига етсанг, яшириб сўрайдиган нарсанг бўлмаса, сен барча ҳавою ҳирслардан, нафсу истаклардан озод, ҳур бўлган бўласан”. Ахир, одамлар қанчалар ақли ноқисдир! Одамлар худодан шивир-шивир қилиб, майда-чуйда, пасткаш нарсаларни сўрайдилар, биров қулоқ тутса — жимиб қоладилар, одамлардан яширадиган нарсаларни худога айтадилар. Диққат қил, токим бу насиҳат сенга ҳам тааллуқли бўлиб қолмасин: одамлар билан гўё сени худо кўриб тургандай яшагин ва худога гўё ҳамма одамлар эшитиб тургандай илтижо қилгин. Саломат бўл, биродар.

*Рус тилидан
Карим БАҲРИЕВ
таржималари.*

Минглаб чақиримдан келар овозинг!..

“Жаҳон эстрадаси юдузи”, “биллурий овоз соҳибаси”, “ишқ розларининг булбули”, “Польша хонандаларининг опшоқ фариштаси”, “рус қўшиқларининг хорижлаги элчиси”... Булар Ўзбекистонда туғилган таниқли эстрада хонандаси Анна Германга берилган сифатларнинг бир қисми, холос.

Урганчада истиқомат қилаётган Евгений Герман ва Ирма Сименс оиласида 1936 йил 14 феврал куни биринчи фарзанд дунёга келди. Ёш ота-она қизалоққа Анна (тўлиқ исми — Анна-Виктория) деб исм қўйишди. Қизалоқ зийраклиги, мўминтойлиги ва юзидан нур таралиб турганлиги учун ҳамманинг эркатойига айланди. Саккиз ойлигида биринчи сўзи — “ма”ни айтди, тўққиз ойлигида илк қадамларини ташлади. Бир йил ўтгач, укаси Игорь туғилди.

Ёш оиланинг қувончи узоққа чўзилмади. 1937 йил 26 сентябрда оила бошлиғи қамоққа олинди. Ун заводида оддий ҳисобчи бўлиб ишлаётган Германга чет эл жосуси деган айб қўйилди. Тўғри, унинг ажодлари 300 йиллар муқаддам Голландиядан Украинага кўчиб келишганди, XIX аср охирларидаёқ боболари Ўрта Осиёдан кўним топишганди. Агар ўша даврда бир марга хорижга чиққан ўзбекларга ҳам чет эл жосуси деган айб қўйилганини эсласак, ажодлари хорижлик бўлганларга бундай айб қўйилиши оддий ҳол эди. Қатағон даврида бундай айб қўйилганлар омон қолмасди. Герман ҳам 1938 йил 11 октябрда қатағон қурбони бўлди. Оиллага бу жудолик камдай, бир йил ўтиб, хасталиқдан Игорь вафот этди.

Рус тили ва адабиёти ўқитувчиси бўлиб ишлаётган Ирма Сименс эрининг отаси 1929 йилдаёқ қамоққа олингандан кейин дом-дараксиз кетганлигини билгани, яқин қариндошлари бирин-кетин ҳибсга олинаётганини кўриб тургани учун хавотирда яшарди. Эҳтимол, у ўша кезларда онаси ва қизи Аннани олиб узоқ-узоқларга кетишни истагандир. Эҳтимол, поляк йигити Ядвиг Герман ўз юртига олиб кетишга ваъда бергани учун Ирманинг қалбини забт этгандир. Эҳтимол, Ядвигнинг оилада пайдо бўлиши Аннанинг онгига янги тароналарни сингдиргандир. Энди уйда поляк мумтоз қўшиқлари ёзилган грампластинкалар тез-тез қўйиладиган бўлди.

Иккинчи жаҳон урушининг бошланиши янги қурилган оиланинг бахтини ярим қилди. Ядвиг дўсти Людовик Ковальский билан фашистларга қарши жангга отланди. 1943 йилда Ядвигнинг жангтоҳлардан жўнатаётган хатлар оқими тўхтади.

Анна эса улғаярди. Болаларга қўшилиб қўнғироқдай овози билан қўшиқ куйларди. Онаси уни олти ёшида композитор ҳузурига олиб борди. Ўша кундан Анна онасидан пианино олиб беришини сўрайдиган бўлди. Албатта, онаси қизининг истаklarини бир қадар бажо келтирди. Қизини мактабдаги мусиқа ўқитувчиси машғулотларига олиб бора бошлади.

Уруш тугади. Ковальский Ирмани Польшага таклиф этиб мактуб ёзди. У хатда Ядвигни топишга ёрдам беришини таъкидлаганди. Ирма ойиси ва Анна билан 1946 йилда Варшава сари йўлга тушди. Кўчиб келаётганларни жойлаштириш комиссияси уларни Вроцлав шаҳрига жўнатишди. Рўзгорни тебратиш учун Ирма кир ювувчи бўлиб ишга жойлашди, кечалари поляк тилини ўргана бошлади. Анна 3-синфдан ўқишни давом эттирди. У поляк тилини тезда ўрганиб олганини 1947 йилда мактабда рус офицерлари билан ўтказилган учрашувда таржимонлик қилганидан ҳам билса бўлади. 5-синфда ўқиётган Аннанинг Қорқиз ролида чиқиб қўшиқлар куйлаганида, унинг қалбидаги хонандалик истеъдоди ўзлигидан дарак берган бўлса ажаб эмас.

Ирма Сименс мактабга ўқитувчи бўлиб ишга жойлашгач, оиланинг ҳаёти бир қадар изга тушди. Узоқ ёзишмалардан кейин 1950 йилда Ядвигнинг 1943

йилдаёқ Беларусь тупроғида ҳалок бўлгани аниқланди. Энди Ирма Ўзбекистонга қайтиб кетишни ҳам, Польшада қолишни ҳам билмай узоқ ўйга чўмди. Ниҳоят, Польшада қолишга қарор қилди (кейинроқ, Ирма Сименс эри Евгений Герман 1956 йилда тўлиқ оқлангани тўғрисида билдиришнома олди). Анна юқори синфларда ўқиётганда рассомликка қизиқиб, Рембрандт, Ван Гог, Пикассо асарларини ўрганди, Вроцлав манзараларини чизди. Мактабни тугатгач, ҳужжатларини санъат олий ўқув юртининг ранг-тасвир бўлимига топширмоқчи эди. Аммо онаси рассомларнинг ҳаёти оғир кечганлигини айтавергач, Вроцлав политехника институтининг геология факультетига ўқишга кирди. Шу даврда Анна бир муддат қояғирлик машғулотларига ҳам қизиқиб кўрди. 4-босқичга ўтгач, дастлабки кўшиқларини куйлади.

Аслида, Аннага мусиқа ва кўшиқ болалигидан ҳамроҳ эди. Вроцлавда ҳам улар яшайдиган уйда ресторан оркестрининг моҳир пианиночиси Пан Юрек истиқомат қиларди. У ўз касбини ва болаларни яхши кўрарди. Анна мактабдан қайтар экан, мусиқа ижро этиб беришини сўрарди. У куйларни қойилмақом ижро этарди, аҳён-аҳёнда насиҳат қилиб кўярди: “Кўшиқ айтиш учун очиқ кўнгил, зийрак бўлишинг, ўз ишингни севишинг керак ва ўзинг куйлаётган сўзларингга ишонишинг шарт”. Хуллас, Анна “Каламбур” ижодий гуруҳига қатнаша бошлади.

Синфдош дугонаси Янечка Аннанинг ширали овозини яхши кўрарди ва уни хонанда бўлишга ундарди. У Вроцлав эстрада ансамблига бориб, дугонасининг кўшиқларини эшитиб кўришларини илтимос қилди ва кўярда-кўймай ўша жойга олиб борди. Ансамбл раҳбари Ян Скопский Аннанинг тўртга кўшигини тинглади ва уни ишга таклиф қилди. Ойига 4000 злотий маош олишини айтди. Лекин Анна ҳар ойда қирқта концертда иштирок этиши керак эди. Агар ўша даврда Польшада муҳандислар 1800—2000 злотий маош олишини назарда турсак, Анна таклифни моддий нуқтаи назардан ҳам мамнуният билан қабул қилганини тушуниш мумкин.

Иссиқ-совуқ демай, шаҳар-қишлоқларда берилаётган кетма-кет концертлар, театрлаштирилган томошалар Анна Герман маҳоратини оширди. Рухсат сўраб, шахтёрлар қишлоғида геологиядан ўтказилган амалиётда қатнашди, назорат иши ёзди, давлат имтиҳонларини топширди, институт дипломини олди. Кейин эстрада хонандалари тариф комиссиясига борди. Кайфиятсиз бўлгани учун айтган кўшиғи ўзига ҳам ёқмади. Барибир, биллурий овози комиссия аъзоси, таниқли эстрада хонандаси Ежи Путраментга ёқиб қолди. У кўчада гамгин кетаётган Аннани тўхтатиб, таскин бериш мақсадида ресторанга таклиф этди. Анна ресторанга кириб, не кўз билан кўрсинки, Путрамент уни болалигидан севган кўшиқчиси Марк Бернес тамадди қилаётган стол томон етаклади. Ахир, Анна болалигида унинг кўшиқларини тинглаш учун Марк Бернес иштирокидаги “Икки аскар” бадийий фильмига кетма-кет 21 марта тушганди. Ўша куни Бернес Аннадан сўради: “Сиз нима ҳақида куйламоқчисиз?” Бу оддий савол Аннани кўшиқлари мавзусини қайта кўриб чиқишга ундади.

Ўйга қайтган Аннани Жешув ансамблига ишга таклифнома кутарди. Талабчан Юлиан Кшивка билан бирга ижод қилиш Аннага кўшиқ санъатининг янги қирраларини очди. У келгуси йилдаёқ танлов комиссиясидан муваффақиятли ўтди. Бир муддат Варшавада қолиб, консерватория профессори Янинадан кечкурунлари сабоқ олди. Сопот фестивалида иштирок этишини билгач, “Раққоса Эвридика” кўшигини тайёрлашга киришди. Аммо фестиваль ташкилотчилари бу кўшиқни айтишга рухсат беришмади. Бу Аннанинг руҳиятига таъсир қилди. Фестивалда Анна “Оқ чағалай ноласи” кўшигини ижро этди ва у иккинчи ўринга лойиқ кўрилди. Унинг бу кўшиғи радиода эшиттирилди.

Онаси 28 ёшга қадам кўйган Анна билан турмуш қуриш масаласида жиддий суҳбатлашди. Анна чиройли ва бўйи баланд (186 см) бўлгани учун кўча-кўйда йиғилар унга тез-тез гап ташлашарди. Анна йиғиларнинг гап-сўзларига эътибор бермасди. Ҳозир жавоб кутиб турган онасига қарар экан, ҳаёлидан учрашиш учун тортинибгина келадиган муҳандис, алпқомат Збигнев Тухольский ўтди. Яна савол жавобсиз қолди, яна Анна ижодга берилиб кетди. Олдинда — 1964 йил май ойида Ополеда бўладиган фестиваль кутарди. Фестиваль арафасида Анна оркестр билан “Эвридика” кўшигини қайта-қайта машқ қилди. Машқ

тугади, оркестр аъзолари гулдурос қарсақ чалишиб, Аннани ажойиб кўшиқ билан табриклашди.

Анъанага кўра, фестиваль очиқ майдонда ўтказилди. Аннага навбат берилганда ёмғир томчилади, жўшиб куйлаганда жала қуйди, лекин томошабинлар кўшиқ сеҳрига маст бўлиб, жойларидан қилт этмай тинглашди. Кўшиқни яқунлаганда, томошабинлар гулдурос олқишига момақалдироқ жўр бўлди. Шубҳасиз, биринчи ўрин!

Фестивалнинг ёпилиш маросимига Аннани табриклаш учун, тўғрироғи, ўзини намоёниш этиш учун Варшавадан “Эвридика” кўшиғи композитори Катажина Гертнер етиб келди ва мағрурланиб деди:

— Мен сenga қандай ажойиб кўшиқ ёзиб берибман-а. Сен бунинг учун менга сиғинишинг керак. Агар мен бўлмаганимда, сени ҳеч ким танимасди. Энди сен буюк кўшиқчисан, мен эса буюк композиторман.

Холисанлилло айтсак, “Эвридика” Гертнернинг 46-кўшиғи эди ва уни биринчи марта Польшадаги таниқли хонанда Хелена Майданец куйлаганди. Лекин бу кўшиқ ҳам Гертнернинг бошқа кўшиқлари каби эл назарига тушмаганди. Бу кўшиқни Анна севимли кўшиққа айлантирганди.

Энди Аннанинг концерт беришини сўраб, чет эллардан ҳам таклифлар ёғилди. Ўша йили Санкт-Петербургдаги “Эрмитаж” очиқ майдонида концерт бериши ижодий фаолиятида муҳим аҳамият касб этди. Гап унинг олқишлардан кейин кўшиқларини такрор-такрор ижро этганида эмас. Аллақачон Анна мухлисларининг шундай кутиб олишига ва 3—4 соатлаб жонли концерт беришга кўникиб қолганди. Айнан шу концертдан кейин “Мелодия” грампластинкалар фирмасининг муҳаррири Анна Качалина билан танишди ва адашлар бир умрга дўст бўлиб қолишди. Кейинчалик бу дўстлик туфайли ўнлаб умрбоқий кўшиқлар дунёга келди. Ўшанда “Мелодия” фирмаси томонидан дастлабки кўшиқлари грампластинкаларга ёзилди. Шод қайтган Аннани Варшава аэропортида Збигнев кутиб олди. Улар Анна Марк Бернес билан тамадди қилган ресторанга боришиб, муваффақиятни нишонлашди.

Анна йилини Вена фестивалида учинчи ўринни эгаллаш билан яқунлади. Барчанинг меҳрини қозонган Аннани юпатишди: “Агар бу фестивалда ўз вақтида Энрико Карузо ўн олтинчи ўринни эгаллаганини эсласак, сизнинг ижроингизни юқори баҳолашди деса бўлади”. 1965 йилдан Аннанинг юлдузли онлари бошланди. Сопот фестивалида “Мен атиргул бўлиб очиламан” кўшиғини куйлаб, бош мукофотни олди. Гастроллар гастролларга уланди, Европанинг энг нуфузли саҳналарида, ҳатто Париждаги “Олимпия” концерт залида кўшиқ куйлади. “Денгиздаги саргузаштлар” ва “Урушдан кейинги манзара” фильмларида тасвирга тушди...

1967 йилда Италиянинг “Компания Дискографика Италияна” фирмаси билан шартнома имзолади. Аввал Сан-Ремо фестивалида қатнашди, кейин Сорренто фестивалида. Анна Германга Соррентода “Мухлислар меҳрини қозонгани учун” мукофоти тошширилди. Шундан кейин Аннанинг Италиядаги концертлари сони кескин ошди. Бунинг устига концертлар жуда тигиз қўйилганди. Форли шаҳарчасидаги концерти кеч тугади. Анна қанчалик шу шаҳарда тунаб қолишни истамасин, ташкилотчи Рануччо Бастони “Миландаги меҳмонхонага буюртма бериб қўйганман”, дея автомобилда кетишга ундади. Машинани катта тезликда Милан сари ҳайдаётган Рануччо йўлда ухлаб қолди. Машина йўлдан чиқди, деразасидан Анна бир неча метр узоқликка отилиб кетди.

Кечаси бўлгани учун автоҳалокатдан кечроқ хабар топишди. Бир неча жойи синган ва ҳушсиз Аннани Миландаги шифохоналардан бирига олиб келиб операция қилишди. Уч кундан кейин Миланга онаси ва Збигнев етиб келишди. Анна яна 11 кун ҳушсиз ётди ва кўзларини очганида, меҳрибон онасини кўрди. Кейинчалик Анна шундай ёзганди: “Оғир дақиқаларда онамнинг ёнимда бўлиши мени ўлимдан сақлаб қолди”. Бироз ўзига келган Аннани гипселанган ҳолда Польшага жўнатишди ва у Варшавадаги ҳукумат шифохоналаридан бирига жойлаштирилди. Кейин ортопедия институти шифохонасига ўтказилди. Негадир, ўша оғир дамларда кўз ўнгидан болалиги, Урганч кўчалари ўта бошлади. Болалик йиллари тушларига тинмай кирарди. Қизик, ўша кунларда Варшава газеталаридан бирида бувисининг Аннанинг болалиги тўғрисидаги хотиралари эълон қилинди.

Шифохонада Збигнев билан холи қолган вақтда Анна унга миннатдорлик билдириб, бутунлай ҳаётдан кетишини илтимос қилди. Збигнев эса “Дунёда энг кераклигим ўзингсан”, дея Аннага далда берди. Рухсат беришганда, шифохонадан олиб кетди. Анна қўлини ҳаракатлантира олиши билан журналист Яцекнинг маслаҳатига кўра китоб ёзишга киришди. Бу гипсланган Аннанинг қила олиши мумкин бўлган ягона иш эди. Китоб ёзилиши жараёнида Яцек ўз маслаҳатларини аямади. Бир йил ўтиб, Анна гипсдан халос бўлди. Энди мушакларини мустаҳкамловчи машқларни астойдил бажара бошлади. Аста-секин тана аъзоларини ҳаракатлантирди. Збигнев ижарага олган пианинони хонасига қўйиб берди. Анна ўқитувчи шоирнинг шеърлари асосида “Одамлар тақдири” туркум қўшиқларини куйга солди. Озгина ҳаракатлана олиши билан пазандаликни, бичиш-тикишни ўрганди. Одамлардан уялгани учун кечаси истироҳат боғида Збигнев ёрдамида қадам ташлашни, юришни машқ қилди.

1970 йилда Аннанинг “Соррентога қайт” (“Вернись в Сорренто”) китоби кўп нусхада босилиб чиқди. Китоб тез кунда тарқалди. Муваффақиятдан руҳланган Анна қўлтиқтаёқда студияга бориб “Одамлар тақдири” туркум қўшиқларини ёздирди. Унинг грампластинкалари ҳам савдога қўйилди. Грампластинкалар ҳам китоби каби тезда сотилди. Ниҳоят, Аннанинг кўп йиллик орзуси ушалди. Унга Варшава чеккасидан икки хонали уй ажратилди.

Хўш, Анна оғир ҳасталик даврида шифо топиши билан бирга бундай катта ишларни амалга ошириши учун қайдан куч олди экан? Аёнки, Аннага одамларнинг меҳри, далдаси куч бағишлаган. У ҳар куни дунёнинг турли бурчакларидан таскин берувчи ўнлаб хатлар оларди, имкон қадар макубларни жавобсиз қолдирмасди. Жумладан, урганчилик ҳамшаҳарига шундай жавоб ёзганди: “...Болаликда эшитган қўшиқларим ҳамон юрагимда сақланади”.

Айниқса, у дугонаси Анна Качалинанинг хатларини интизорлик билан кутарди. Чунки россиялик адаши Анна учун жуда керакли бўлган янги қўшиқларнинг клавираларини жўнатарди. Бу қўшиқлар Аннага куч-илҳом бағишларди. Кейинчалик Анна ўша вақтда ўрганган А. Пахмутова ва Н.Добронравовнинг “Умид” қўшиғи ўзига қайта ҳаёт бахш этганини кўп бор таъкидлаганди:

Умид сўнмас йўлчи юлдуздор,
Жасоратга мукофот — омад.
Юрт соғинчи муқаллас сўздор,
Чин юракдан куйланг сарбаланд.

Бу умрбоқий қўшиқ мана қирқ йилдирки миллиардлаб юракларга умид учкунини солиб, ҳаётга илҳомлантириб келмоқда.

Барибир, Анна Германнинг иродасини таърифлашга сўз топиш қийин. У китобини нашрдан чиқарди, янги грампластинкасини ёздирди, уйда пазандаликни зиммасига олди, бичиш-тикишни ўрганди... Лекин унинг соғлиги 1971 йилнинг охирларида ҳам яхши эмасди. Чунки октябрда бувиси вафот этганда, уни безовта қилмаслик учун айтишмади. Фақат 1972 йилнинг баҳорига келиб саломатлиги бироз яхшиланди. Варшава опера театрида қўшиқ айтишга уриниб кўрмоқчи бўлди. Ҳар гал саҳнага чиқишга чоғланганда ҳолсизланарди ва уйга қайтиб юм-юм йилларди. Збигневнинг қўллаб-қувватлашлари туфайли саҳнада қўшиқ айтди, мухлислар оёққа қалқди.

Ҳасталик даврида бичиш-тикишни ўргангани қўл келди. Эски кўйлақларидан ўзи учун урфга мос кўйлақлар тикди. Негаки, унинг янги кўйлақ олишга ортиқча пули йўқ эди. У яна санъатга қайтди. Унинг Польша бўйлаб гастроллари бошланди. Вроцлавда Анна тантанали кутиб олинди. Биринчи навбатда Анна бувисининг қабрини зиёрат қилди. Гастрол кунларида Зелёна-Гурадаги фестивалда меҳмон сифатида иштирок этиб, иккита қўшиқ куйлади. Томошабинлар уни гулдасталарга кўмиб ташлашди. Шод-хандон саҳнадан чиққан Аннанинг асабини бир ҳасадгўй ҳамкасбининг пичинги бузди: “Агар ҳар концертда мухлисларга ўзингга тақдим этишлари учун шунчадан гулдаста сотиб олиб бераверсанг, тезда хонавайрон бўласан”. Мағрур Анна бу ҳасадгўйга гулдасталарга эмас, ҳатто ўзига янги кўйлақ сотиб олишга ортиқча пули йўқлигини қандай айтарди?

Анна хасталикдан кейин илк бор узоққа — Россияга сафарга чиқди. Икки ойлик гастролни давомида 72 та концерт бериши мўлжалланганди. Агар Анна ҳар бир концертни жонли ижро этишини назарда тутсак, бу эндигина соғайган хонада учун оғир вазифа эди. “Эрмитаж” ёзги концерт залига сукунат чўмган. Мухлислар Анна Герман чиқишини орзиқиб кутишмоқда. Дугонаси Анна Качалина унинг “Чарақла, чарақла, менинг юлдузим” романсини ижро этмоқчи бўлаётганини билгач, ажабланиб сўради:

— Бу эркаклар овози учун ёзилган романс-ку?

— Начора, энди дастурни ўзгартира олмайман, мухлислар бу романсни аёл овозида ҳам эшитиб кўришади, — деди Анна Герман жилмайиб.

“Чарақла, чарақла, менинг юлдузим” романси биринчи марта аёл овозида янгради. Залга сукунат чўккан. Қўшиқ тугади, гулдурас қарсақлар, олқишлар... Анна қўшиқни талабларга кўра қайта ижро этди. Ўша кезларда концерт дастурини “Умид” қўшиғи билан яқунларди. Чунки мухлисларнинг талабларига кўра уни қайта-қайта куйлашга тўғри келарди.

Саҳна ортидаги воқеалардан мухлислар беҳабар эди. Сафар давомида Анна хасталик асоратларини сезиб турди, бутун танаси зирқираб оғирди. Баъзан у “шу охириги концертим бўлса керак”, деб ўйларди. Буни билганлар Аннани фонограммадан фойдаланишга ундашарди. Ҳар гал Анна қатъий жавоб қайтарарди: “Фонограмма кўзбўямачиликдан бошқа нарса эмас. Энг яхши фонограмма ҳам ёмонроқ жонли ижрога тенглаша олмайди”. Ҳозиргина ҳолсиз ўтирган Анна саҳнага чиқиши билан жилмайиб, мухлисларга табассум улашарди ва уларнинг талабларига кўра қайта-қайта қўшиқ куйларди.

Йил охирида Анна АҚШга гастролга борди. Ишбилармонлар Аннани АҚШда қолишга кўндирмоқчи бўлишди: “Бу ерда олти ойда топган пулингни, Ватанингда ўн беш йил азоб чекиб куйласанг ҳам тополмайсан”. Ҳар доимгидай Анна жилмайди ва мулоим жавоб қайтарди:

— Сизнинг шарт-шароитларингиз яхши. Лекин мен Ватанимда ўн беш йил азоб чекиб куйламоқчиман. Эртага уйимда бўлиш учун бутун бор пулимдан воз кечишга тайёрман.

1973 йилининг январида АҚШдан қайтган Аннани Варшава аэропортида Збигнев кутиб олди.

— Мен уйланыпман, — деди Збигнев ва тўй кунини айтди.

Тез кунда ўн йилдан зиёдроқ вақт давомида ҳаёт ва муҳаббат синовларидан шараф билан ўтган Анна ва Збигневнинг никоҳ маросими бўлди.

Шу орада Юлиан Кшивка тавсия этган импресарио (ташкilotчи) келди. Ҳақиқатан ҳам серғайрат Анжей Аннанинг ижодий ишларини изга солди. Яхши ансамбль тузди ва концерт дастурларини мувофиқлаштирди. Натижада, Анна унумли ижод қилди ва кўплаб концертлар берди (умуман олганда, Анна Герман ижодий фаолияти давомида импресариога ёлчимади. Агар унинг доимий импресариоси бўлганда борми, бизга яна қанча умрбоқий қўшиқлар қолдирарди).

1974 йилда Анна Москвада бўлган Польша маданияти кунларида қатнашди. У концертда фонограммадан фойдаланмаган ягона санъаткор бўлди. Кейин Россиянинг шарқда жойлашган шаҳарларда ва Мўгулистонда концертлар берди. Москвадан Польшага қайтар экан, бир неча қўшиғини овоз ёзиш студиясида магнит тасмаларига кўчиришга улгурди.

1975 йилда Анна ҳаётидаги энг масъулиятли қарорни қабул қилди. Шифокорлар қанчалик тақиқлашмасин, Збигнев неча бор аҳдидан қайтармасин, у севган кишиси ота бўлиш бахтига ҳақли деб ҳисоблади... Шу муносабат билан Польшадаги концертлари сони камаймади, кузда яна Россия бўйлаб сафарда бўлди. Икки ҳафта давомида “Мелодия” фирмаси билан ҳамкорликда самарали ишлади. Польшага қайтиши билан АҚШ сафарига жўнади. АҚШдан қайтиши билан туғуруқхонага... Ўғли Збигнев дунёга келди. Улар 1976 йилни уч киши бўлиб кутиб олишди.

Анна жажжи ўғли тарбиясига бутун борлигини берди. Лекин Москвадан тележурналист А.Каверзнев келиб, томошабинлар таклифларига кўра Анна Герман 40 ёшга тўлиши муносабати билан кўрсатув тайёрлаш вазифаси юклатилганини айтди. У феврал ойида Москвага учди. “Анна Герман билан учрашув” телекўрсатуви учун суратга тушди, қўшиқлар ёздирди. “Дўстлар

таронаси” фестивалида қатнашиб, композитор В.Шаинскийнинг шоир М.Рябинин шеърига ёзган “Боғлар гуллаганда” кўшиғини куйлади. Польшага қайтиб келиши билан АҚШга беш ҳафталик гастролга кетди. Қайтиб келиб, Португалия, кейин Болгария сафарига жўнади. Гастроллар гастролларга, концертлар концертларга уланди.

Айнан ўша йили Анна ўзининг яна бир умрбоқий кўшиғини ижро этди. Гап “Тақдир” фильми учун композитор Е.Птичкин ва шоир Р.Рождественский томонидан Анна Герман овози учун ёзилган “Севги садоси” кўшиғи устида бормоқда. Бир зумгина Москвага келган Аннани фильм ижодкорлари киностудияда кутиб туришарди. Анна фурсатни бой бермай, оркестр жўрлигида куйлади.

Мажнунтол бош эгиб етказар розинг,
Юлдузлар йўғрилар шууримизга.
Минглаб чақиримдан келар овозинг,
Биз — садо,
Биз — садо,
Биз сўнмас садомиз бир-биримизга!..

Кўшиқ тугади. Барча сеҳрлангандай қотиб қолишганди. Анна бу ҳолдан ҳайрон бўлиб, фильм режиссёри Е.Матвеевдан сўради: “Балки кўшиқни бошқатдан ижро этарман”. Ана шунда барча сергак тортиди, гулдурос қарсақлар янгради. Е.Матвеев эса Аннадан бу бебаҳо санъат асарига қўл теккизмаслигини илтимос қилди.

Кетма-кет уюштирилаётган гастролларда юрган Анна бу кўшиқни куйлаганини унутмаётганди. Уни “Кўшиқ — 1977” фестивалига таклиф қилишди ва “Боғлар гуллаганда” кўшиғини куйлашини эслатишди. Фестивалга келган Аннага мухлислар талаб-истакларига кўра дастурга “Севги садоси” кўшиғини ижро этиши киритилганини айтишди. У ҳайрон бўлиб қолди. Чунки кўшиқни бир марта ижро этганди, фильм эса ҳали экранларга чиқмаганди. Хуллас, фестиваль ташкилотчилари хоҳишига кўра “Севги садоси” кўшиғини Лев Лешченко билан фонограмма ёрдамида ижро этишига тўғри келди. Лекин “Боғлар гуллаганда” кўшиғини ўзи хоҳлагандай жонли ижро этди. Бу фестивалдаги ягона жонли ижро эди.

1978 йилда Аннанинг Польшадаги концертлари сони камайди. Чунки серғайрат ташкилотчиси Анжей автоҳалокатга учради. Янги ансамбль тузиш осон кечмади. Ҳарбий оркестр билан “Аскар кўшиқлари” фестивалида қатнашди. У куйлаган “Осмон ва замин оралиғида” кўшиғи томошабинларда ҳам, ташкилотчиларда ҳам катта таассурот қолдирди.

1979 йилнинг ёзида Анна Москвага ўзгача ҳаяжон билан учди. Унинг Ўрта Осиё республикаларига гастроллари режалаштирилганди. Анна Қирғизистонга самолётда учиб кетар экан, орзулар қанотида парвоз қилди: “Қанийди, болалигим ўтган Урганч кўчаларида бир зумгина бўлиб қолсам”. У Қирғизистонда концертлар бергач, Қозоғистонда гастролларини давом эттирди.

Шу ўринда “Анна Герман Ўзбекистонда бўлганми?” деган савол туғилади. Ҳа, Анна Герман туғилган Ватанида бўлган. Фақат у ортиқча дабдабаларни ёқтирмасди. Биргина мисол: “Кўлига гулдаста тутган қора кўзойнакли аёл қора “Вола”нинг орқа ўриндиғида ёлғиз ўзи ўтирган ҳолда Москвадан Минск томон йўлга тушди”, деб ёзилади Аннанинг 1977 йилдаги таржимаи ҳолига бағишланган хотираларда. Уша қора кўзойнакли аёл Анна бўлиб, у болалигида бир муддат кўрган ўғай отаси Ядвиг Германнинг қабрини зиёрат қилгани бораётганди. Шундай экан, Анна Германнинг беозор болалиги ўтган Ўзбекистонга келмаганлигини тасаввур қилиш мумкин эмас. Фикримизни Аннанинг Тошкентда, Самарқандда тушган суратлари тасдиқлайди. Унинг яна бир сурати қайсибир жиҳатдан Хивани эслатади. Агар Анна Хивада бўлган, десак, демек, у бу шаҳарга аэропорти бор Урганч орқали борган.

Биз юқорида Аннанинг АҚШда айтган “Эртага уйимда бўлиш учун бугун бор пулимдан воз кечишга тайёрман”, деган сўзларини бежиз келтирмагандик. Хуллас, болалиги ўтган Урганч кўчаларида бир зумгина бўлиш учун интилиш Анна табиатида хос туйғудир.

Ўрта Осиё сафаридан Москвага қайтган Аннани овоз ёзиш студиясида кутишаётганди. У машинада кетаётганда, ҳушини йўқотди ва шифохонга

ётқизилди. Аннанинг оёғида қон қуюлиш касали бошланганди ва у ўз асоратини бераётганди. Шифокорлар Аннага рухсат беришар экан, бу касал билан “ҳазиллашиш” мумкин эмаслигини қайта-қайта айтишди ва Варшавага бориши билан тиббий кўриқдан ўтиши лозимлигини уқтиришди.

Шифохона ҳавоси ва операциялардан безган Аннанинг Варшавага келгандан кейин тиббий кўриқка чошиб бормаслиги аниқ эди. Шундай бўлди ҳам. Бунинг устига, йил охирида Россиянинг фарбидаги шаҳарларда концерт бериши режалаштирилганди. У зиммасига олган мажбуриятини бажариш учун декабрь ойида Россияга келди. Саҳна ортида азоб чекишларини ҳисобга олмаганда гастрол муваффақиятли ўтди. Ҳар гал Анна оғриқларни енгиб, саҳнада мардона қуйлади.

1980 йилда Анна неча йиллар гастролларда юриб, концертлар бериб ишлаб топган пулига Варшава марказрогидан уй сотиб олди. Саломатлиги ёмонлашгани учун уйда даволанишни давом эттирди. Асосан август ойида Москвада бўладиган “Дўстлар таронаси” фестивалига тайёргарлик кўрди.

Мухлислар ҳам қизиқ. Кечагина еру кўкка ишонмайдиган санъаткорларини бугун қабул қилмасликлари мумкин ёки аксинча. Анна улкан “Лужники” ўйингоҳига ўрнатилган саҳнада дастурга кўра аввал поляк халқ кўшигини, кейин русча “Сен кечикдинг” кўшигини айтди. Яккам-дуккам чалинган қарсақлар остида саҳнани тарк этди. Россияда мухлислар томонидан Анна ҳеч қачон бундай совуқ кутиб олинмаганди. Бу Аннанинг ўксик қалбини чўктирди, лекин кўнгилсизликни унутиб, ўзига таскин излади. Эртаси куни иккала кўшигини қуйлаб бўлгач, мухлисларга мурожаат қилди:

— Дастурга “Боғлар гуллаганда” кўшигини қуйлаш киритилмаган. Бироқ мен бугун шу кўшиқни жуда-жуда қуйлагим келаяпти. Шу боис сиз учун “Боғлар гуллаганда” кўшигини мусиқасиз ижро этмоқчиман.

“Лужники” ўйингоҳида Анна Германнинг биллурий овози янгради. Ўн минглаб мухлислар кўшиқ сеҳрига берилганди. Кўшиқ тугади. Мухлислар гулдурос қарсақлар чалишиб, Аннадан кўшиқни такрор айтишни сўрашарди. Анна ҳозир хоҳлаган тақдирда ҳам бу ишнинг уддасидан чиқа олмасди. У зўр-базўр саҳнадан чиқиб, курсига ҳолсиз ўтирди. Дарҳол шифохонага жўнатишди. Ушанда ҳеч ким “Боғлар гуллаганда” кўшиги Анна Германнинг Россиядаги охириги жонли ижроси бўлиб қолишини билмасди.

Хаста бўлишига қарамай, Анна олдиндан режалаштирилган Австралия сафарини қолдиришни истамасди. У “яшил қитъа”га боришни кўндан орзу қиларди. Аммо Австралияда концерт бериши ва Польшага қайтиб келиши учун қанчалар азоб чекди. Варшавага қайтиб келиши билан Аннани тиббий кўриқка олиб боришди. Врачлар операция қилиш зарурлигини айтишди. Анна операцияга рози бўлмади. У Збигневдан операцияга йўл кўймаслигини сўради. Шундай оғир дақиқаларда Аннанинг Россиядаги мухлислари даволаниши учун барча шарт-шароит яратиб беришларини ваъда қилишиб, Москвага таклиф этишди. Афсус, автоҳалокат ва кеч туғиш асоратлари уни охир йиқитди. Анна самолёт Москвага учишига бир соат қолганда ҳушидан кетди. Энди операция қилмаслик мумкин эмасди. Варшава шифохонасида Аннани кетма-кет операция қилишди. Шифо топгандай бўлганда рухсат беришди. Бир ой ўтмай яна шифохонага ётқизилди, яна операция...

Анна Герман 1982 йил 26 август куни ухлаб ётганда оламдан ўтди. Унинг жасади Варшава қабристонларидан бирига қўйилди. Магнит тасмаларида қолган кўшиқлари эса янги-янги мухлисларнинг қалбларини забт этмоқда. Кўшиғида қуйлаган умид юлдузи мусиқа оламига сафарга чиққанларнинг йўлини ҳамон ёритиб турибди.

1986 йилда Анна Герман таваллудининг 50 йиллиги муносабати билан бир қатор давлатларда унинг хотирасига бағишланган тадбирлар ўтказилди. 1987 йилда Польшадаги Зелёна-Гура шаҳарида жойлашган кўркам концерт залига Анна Герман номи берилди ва унинг номи билан аталувчи фестивалга асос солинди. Анна Германнинг хотираси туғилган ватани — Ўзбекистонда ҳам ҳурмат билан эсга олинди. Ўша йиллардаёқ Урганчдаги кўчалардан бирига ва шу шаҳардаги матбуотчилар уйига Анна Герман номи берилди.

Аннанинг жажжигина ўли — Збигневнинг бўйи ҳозир 2 метру 7 сантиметрга етган. Юз тузилиши онасиникига ўхшайди. Яхшигина овози бор, лекин кўшиқ

айтмайди. У Варшава тарих институтининг библиография ва ҳужжатлаштириш факультетини тугатган. Паровозлар тарихига қизиқади. Паровозлар тарихига қизиқувчилар жамиятини бошқаради. Отаси Збигнев Тухольский билан ҳамон Варшавада истиқомат қилишади. Икковлари ҳам Анна Герман хотирасига бағишланган тадбирларда фаол иштирок этишади.

Анна Герман умри бўйи Урганчга талпиниб яшади, ўзи таъкидлагандай болалигида эшитган қўшиқларини юрагида сақлади. Азалдан шоир-санъаткорлар уларни эста оладиган, асарларини қадрайдиган эларга кўпроқ яқинроқ бўлади. Тўғри, Анна Ўзбекистонда туғилган. Лекин уни эсламасак, қўшиқларини тингламасак, биздан узоқлашаверади. Агар унинг хотирасини эста олсак, қўшиқларини тингласак, тобора “бизнинг Анна Герман” бўлиб бораверади. Шу боис юртимизда унинг хотирасини абадийлаштириш ва қўшиқларини тарғиб этиш борасида қўшимча тадбирлар белгилаш мақсадга мувофиқдир. Радио-телевидениеда вақти-вақти билан унинг қўшиқларини бериб туриш ва республика анъанавий қўшиқ фестивалида аёл хонандаларнинг яхши ижроси учун Анна Герман соврини таъсис этиш керак. Ана шунда Анна Герман номи ҳар доим ёдга олинади, ўсиб келаётган янги авлод томонидан ҳам қўшиқлари тингланади. Зеро, унинг “Умид юлдузи” ҳали кўп кишиларнинг ҳаёт йўлини ёритади, “Севги садоси” ҳали кўп ошпаз-маъшукларнинг розларини сўзлайди, “Боғлар гуллаганда” ҳали кўп кўнгилларни чаман этади.

Албатта, таниқли эстрада хонандаси Анна Герман ҳаёти ва фаолиятига бағишланган хотираларни битта мақолага сиғдириш мумкин эмас. Лекин адабиётда одамларнинг умр йўлларига эмас, ўн саккиз минг оламни ўзида мужассам эта оладиган бир жанр бор. Бу мўъжизавий жанр — шеърдир. Мен Анна Германнинг хотирасини эста олганимда, қўшиқлари сеҳрига берилганимда “минглаб чақиримдан келган овозлар”ни шеърый мисраларга тизгандим. Ўйлайманки, шу шеърый мисралар Анна Герман сиймосини сизнинг кўз ўнгингизда ёрқинроқ гавдалантиради.

АННА GERMAN

Умид қўшиқларинг кетди самога,
Олисан юлдузинг чарақлар қулиб.
Бежиз танилмадинг бутун дунёга,
Рус қўшиқларининг элчиси бўлиб.

Бир миллат қўшиғи элчиси бўлиш,
Сенга насиб этган шарафли унвон.
Энди гул юзингга тупмасин сўлиш,
Энди гўзал Анна, яйра, кул, қувон.

Кўнглингда бор экан не синоат-сир,
Бунчалар бўзладинг армонга тўлиб?
— Дунёга танила олмадим ахир,
Ўзбек қўшиғининг элчиси бўлиб!..

2

Миллиард юлдузга она коинот
Кучоғида умид юлдузи сўнди.
Муסיқа боғини айлаган обод,
Биллурый овознинг жаранги тинди.

Энди коинотда жамики юлдуз,
Айлансалар умид юлдузларига,
Умид учқунини солломас ёлғиз,
Умид юлдузининг мухлисларига.

Энди дунёдаги жамики булбул
Кўйласин зеб бериб хонишларига,
Фақатгина таскин бермоғи мушкул,
Биллурый овознинг мухлисларига.

3

“Болалик йилларим ёдимда ҳануз...”
Қўмсардинг Урганчнинг кўчаларини.
Қўшиғингда имлаб чақнаган юлдуз,
Ёритди Хоразм кечаларини.

Ҳолбуки, ўша кез кезардинг аста,
Варшава, Рим, Париж кўчаларида.
Қўшиқлар куйлардинг кўнглинг шикаста,
Болтиқ бўйи ойдин кечаларида.

“Ёрим ва ўғлимга кўрсатсам эдим,
Урганчим қадрдон кўчаларини.
Қўшиқларим билан тўлдирсам дердим,
Хоразмнинг нузли кечаларини ...”

4

Кўрдим дунёда кўп гўзал мавжудот,
Эшитдим хуш оҳанг таралганини.
Қаранг, Дарвин эса этибди исбот,
Одамнинг маймундан яралганини.

Инчунин, Дарвиннинг фикрида жон бор,
Ҳар кимнинг салафи ўз феълига мос.
Дуч келсам касларга бўлганман иқрор,
Уларнинг маймундан яралгани рост.

Шукрона айтаман эшитган ҳамон,
Булбул хуш оҳанги таралганига.
Хуш оҳангни тинглаб келтирдим имон,
Аннанинг булбулдан яралганига.

5

Бу кун Урганчдаман, юрибман муштоқ
Равон Анна Герман кўчаси бўйлаб.
Мени панни Анна қаршилар шу чоқ,
Очиқ деразадан кўшиғин йўллаб.

Таъзимим сенга, эй кўшиқсевар юрт,
Қанча булбулларга ватансан ўзинг.
Истиқлол туфайли бағринг бўлди бут,
Кучоғингга қайтди кўшиқчи қизинг.

Гуллаган боғингда булбуллар куйлар,
Мовий осмонингда порлайди юлдуз.
Гоҳо бир зум тингла, хотира сўйлар:
“Болалик йилларим ёдимда ҳануз...”

Асрор МўМИН.

Александр ПЕЧЁНКИН

Миср: санъат ва маданият**ЖАСАДНИ МЎМИЁЛАШ**

Эрамизгача тахминан 3400 йилдан бошлаб мўмиёлашнинг юксак санъати ёрдамида марҳумнинг жасадини нариги дунё сафарига ва уни абадий сақлаб қўйишга тайёрлаганлар. 70 кун жасадлар содага тўйинтирилган эритмада сақланган, кейин бальзамлаш давом этган ва жуда кўплаб технологик босқичларни ўз ичига олган. Аввало бальзамчилар жасадни ёрганлар ва ириш жараёнини секинлаштириш учун ундан ичак-чавоқларни олиб ташлашган. Мияни илмоқлар билан бурун орқали чиқариб олишган. Тозаланган ва яхшилаб ўралган ичак-чавоқлар кейинчалик сақлаш учун мўмиё каби ўша даҳманинг ўзида тўртга идишга солиб қўйилган. Баданда фақат юрак қолган. Ўралгандан кейин мўмиёга сода кукунни сепиб чиқилган. Арзон усулда бадан ичкарасига ичаклар орқали ўткир эритма юборилган, кейин эса ириган ичак-чавоқлар чайқаб чиқариб ташланган. Сода билан ишлов бериш баданни бадбуруш қилиб юборган, юзлар осилиб қолган, мушаклар ғойиб бўлган. Баданга унинг дастлабки ҳолатини қайтариш санъати узлуксиз ривожланиб борган. Озгин тўқималарни ўз ҳолига қайтариш учун қиринди ва ёғ аралашмасидан фойдаланганлар, унинг шишидан тери неча минг йиллар ўтиши билан чатнай бошлаган. Ниҳоят хушбўй тутатқилар билан дудланган баданни мой ва мум шимдирилган бўз латта билан ўраб чиққанлар. Мўмиёларнинг тимқора тусда бўлиши шундан. Ўрам қатларига марҳумни ҳимоя қилиш учун туморлар қўйганлар. Туморларда қуйидагига ўхшаш афсунгарлик сўзлари ёзилган бўлади: “Ажал фиръавн ҳаловатини бузган одамни қаноти билан маҳв этсин”. Шу тариқа фиръавнларнинг мўмиёлари неча минг йиллардан бери сақланиб келаяпти. Бироқ даҳма ўғрилари, шунингдек, айрим қадимшунослар уларга зарар етказдилар.

ҚАДИМГИ МИСРДА ЖАСАДНИ МЎМИЁЛАШ

Қадимги Мисрда марҳумлар жасадини мўмиёлаш ҳунари кенг тарқалган эди. Узоқ вақtgача юқори даражада мўмиёлашнинг айрим жараёнларини аниқ тиклашнинг иложи бўлмай келди. Мўмиёлашнинг XX аср биринчи ўттиз йили охирларида ўтказилган чуқур тадқиқот асосида шу нарса аниқланган эдики, жасад аввало Мисрда учрайдиган қуруқ табиий сода – “натрон” ёки “нитрон”га бир неча ҳафта кўмиб қўйилган (бундай содалар табиий содалари кўлларнинг қуриб қолишидан юзага келарди). Бунда жазирама офтоб шароитида жасад деярли бугунлай қақраган. Сўнгра (ёки олдин) жасаддан ичак-чавоқлар ва мия чиқариб ташланган, (гоҳо) бош мия қосаси мум билан тўлдирилган, қорин бўшлиғига эса хушбўй ўсимликларнинг шохлари тиқилган. Айрим ҳолларда ичак-чавоқлар олиб ташланмаган. Шундан кейин жасадни докага ўхшаган магн билан ўраганлар, унинг узунлиги гоҳо юз метрдан ошган, хушбўй тутатқилар ишлатилган. Марҳумнинг юзи қўрғошин, пиролозит, мис кукунни, рангли гил ва эҳтимолки, айрим ўсимлик бўёқлари билан пардозланган. Қадимда олтингургурт сурмаси бу мақсадларда қўлланилмаган. Шоҳ мўмиёлари юзига тилла япроқдан ниқоб қоплаганлар. Ниҳоят жасад тобутга жойлаштирилган. Жасадларни бальзамлаштириш санъати Қадимги салтанатдаёқ юзага келган эди.

Африкадаги энг йирик Қоҳира шаҳри турли даврлардаги бир неча шаҳарни ўз домига тортган, булар — қадимги Гелиополис ва Миср Бобили, ўрта аср Фостатидир. Бу йирик шаҳар “Минг минора шаҳри”, “Шарқ дарвозаси” деган номлар билан шуҳрат қозонган. У эндиликда буюк Газо эҳромларига жуда яқин келиб қолган. Унда Миср тамаддунининг барча олти минг йиллик ютуқлари мужассам. Қоҳиранинг ўзи ва Александриядан кейин аҳолисининг сони бўйича четинчи ўринда турадиган Газо шаҳри (960 минг нафар) Қоҳирага қўшилиб кетган. Машҳур эҳромлар ва Катта Сфинкс айнан шу шаҳарда жойлашган. Катта Сфинкс қиёфасида фиръавнларнинг қудрати ва ҳокимияти, беқарор ва муваққат нарсаларга бемурасалиги, абадиёт гоёси мужассам.

Нил қоқ иккига бўлиб оқадиган ва кум билан куршалган Қоҳира Мисрнинг ҳам эски, ҳам янги тарихидир. Қоҳира — бу баланд уйлар ва виллалар, миноралар ва қўнғироқхоналар, хурмолар ва неон чироқлари, сершовқин бозорлар ва сайёҳларбоп совғаларга лиммо-лим дўкончалардир. Ҳаёт булоқдай жўшиб-қайнаб турадиган улкан шаҳар бир вақтнинг ўзида улугвор Нилнинг тинчоқар суви каби шошмай оқиб боради. Шаҳарнинг бепоён манзараси жаҳондаги энг кўҳна, фотиҳлар босқинини асрлар давомида бартараф этиб келган Салоҳиддин қалъаси деворларидан бошланади. Бу ерда кўз ўнгингизда Муҳаммад Али ҳамда Султон Қалаун масжидларининг жимжимадор миноралари намоён бўлади.

Миср музейида сизни дунёдаги энг бой сулола даври миср санъатининг коллекцияси кутиб олади. Юздан ортиқ зал ва айвонларда 150 мингга яқин экспозиция қўйилган. Барча тўпلامни томоша қилиб чиқиш учун бир неча кун ва ҳатто ҳафта керак бўлади. Шу боис фақат энг муҳимларигагина эътибор қиламиз. Кираверишда Аменхотеп III ва унинг хотини Тияни тасвирловчи улкан ҳайкалларни кўрасиз. Аньанага қарши ўлароқ, аёлнинг гавдаси фиръавннинг гавдаси билан баравар қилиб ишланган. Музейнинг биринчи қаватида Амарн даври асарлари қўйилган. Уларгача ва улардан кейин Мисрда нимаики яратилган бўлса, ҳаммасига қараганда булар анча воқеликка яқин қилиб ишланган. Энг аввало бу фиръавн Тутанхамон даҳмасининг иккинчи қавати тўридаги қисмга қўйилган осори атиқалардир. Даҳма 1922 йилда Луксор шаҳридан унча узоқ бўлмаган Шоҳлар Водийсида топилган. Топилдиқ XX асрнинг қадимшунослик шов-шуви бўлди, чунки Тутанхамон даҳмаси талон-тарож этилмаган, ўзининг дастлабки кўринишида топилган шоҳ даҳмалари ичида яккаю яғонасидир. Ундаги қимматбаҳо нарсалар шу қадар кўп эдики, уларни тавсифлаб, Миср музейига элтиш учун роҳа беш йил кетди. Даҳма хазинаси намоён қилинган залларга тўрт зарҳал ёғоч сандик ўрнатилган. Қачонлардир уларда Тутанхамоннинг ҳозир ҳам Шоҳлар водийсида турган тош тобути сақланган.

Музейида учта тобут қўйилган, улардан бирининг оғирлиги 110 килограмм бўлиб, соф олтиндан қўйилган. Ёш Тутанхамоннинг олтин ниқоби эндиликда бутун дунёга машҳур. У 18 ёшида вафот этган бу ёш фиръавннинг чеҳрасини ишончли тарзда қайта гавдалантиради. Яна бир бебаҳо буюм — Тутанхамоннинг қимматбаҳо жавоҳирот билан безатилган олтин тахти. Дасталари илон шаклида ишланган, ўриндиқнинг ҳар икки биқинида арслон бошлари ўрнатилган. Тахт суянчиғида ўзининг сеvimли хотини билан фиръавннинг ўзи тасвирланган.

Яқинда шоҳона мўмиёлар зали қайта очилган эди. Мўмиёлар ётган пештахталарда Шоҳлар водийси даҳмаларидай иқлим муҳити яратилган. Бу ерда Рамсес II, Тутмос II ва Сети I лар билан биргаликда 11 фиръавннинг мўмиёси қўйилган.

Папирус ва заргарлик фабрикаларига, шунингдек, анвоий ҳидлар уфуриб турган Пардозлик музейига қилган сафарингиз асло ёдингиздан чиқмайди. Сиз Нилдан Қалъагача улкан акведукни, Байт-ас-Сеннар минорасини ва энг қадимий араб университетини Ал-Азхар биносини кўрасиз. Албатта, Хон ал-Халилий ҳунармандлар бозорига ташир буюрмай қолмайсиз, у Яқин Шарқдаги энг катта бозор бўлиб, XIV асрдан буён ҳеч ҳам ўзгармаган. У ерда шарқона манзаралар, ҳайратомуз ғала-ғовурлар ва рангорангликни кўриб, ҳайратдан оғзингиз очилиб қолади.

Қоҳирада Шарқнинг оламга машҳур барча буюмларини сотиб олишингиз мумкин: зирвалар, пардоз-андоз буюмлари, олтин, кумуш, гилам, мис ва

бронза буюмлари, кўн, шиша, сопол ва ҳоказо буюмлар тўлиб-тошиб ётибди. Газмоллар, айниқса, машҳур миср пахтасидан тўқилган газламалар Вакаат ал-Балах сингари энг катта кўча бозорларида, мусиқа асбоблари Муҳаммад Али кўча бозорида қўл-қўлга тегмай сотилади. Гарчи сизга туянинг зарурати бўлмаса-да, туя бозорига қилпан сафарингизни дўстларингизга узоқ вақт сўзлаб берасиз.

Шаҳар шовқини жонингизга теккандан кейин машҳур эҳромлар кўриниб турадиган “Мена хаус” меҳмонхонасининг гольф-клубида ҳордиқ чиқаришингиз мумкин. Ёки Хазира клубида от пойгасини томоша қилишингиз, ҳайвонот боғи ёки ботаника боғига тушишингиз мумкин. Табиат манзарасидан баҳра олай десангиз, фелпогеда Нил оқими бўйлаб сузишингиз ёки Газо эҳромидан Саккара эҳромигача отда сайр қилишингиз мумкин. Агар ташвишларни бутунлай унутай десангиз, 187 метрлик Қоҳира минорасидаги айланувчи ресторани боришингиз, у ердан бутун шаҳарни кафтдагидек томоша қилишингиз мумкин.

Қоронғи тушиши билан катта шаҳар бундан-да гавжум бўлиб кетади. Бу дўконларни томоша қилиш ёки шарқ таомлари билан танишиш учун энг яхши вақтдир. Йўл ёқасидаги қаҳвахоналарда ҳам, “сузувчи” ресторанда ҳам кечлик таомни тановул этиб олишингиз мумкин. Меҳмонхоналарда кечкурунлари, одатдагидек, маҳаллий раққос ва раққосалар рақс тушадилар ва мижозлар кўнглини баравар овлайдилар. Опера театри мажмуи ичида бир қанча тасвирий санъат хоналари, замонавий санъат музейи, ресторанилар ва концерт заллари бор. Ойдиндаги арабча мусиқа, ҳеч шубҳасиз, узоқ вақтгача хотирангизда қолади. Ўз-ўзидан маълумки, энг завқли кечки тадбир – эҳромлар тагидаги рангоранг нурли мусиқалар томошасини унутмасангиз бўлгани – у ерда якпанба кўнлари томошалар рус тилида олиб борилади.

ХЕОПСНИНГ СИРЛИ АҲДИ

Қадимги замоннинг энг улуғвор ва сирли иншоотлари Миср эҳромлари ҳисобланади. Неча минг йиллар келиб кетса ҳамки улар ўз сирларини ҳамон очмай келмоқдалар. Қадимда бўлгани каби ҳозирда ҳам эҳромлар томоша қилган одамнинг ақлини ҳайратдан лол қилиб қўяди.

Қоҳира марказидан атиги 12 км нарида Газодаги машҳур эҳромлар пурвиқор бир хомушлик ила савлат тўкиб туришибди. Уларни шаҳар чеккасида айланиб ўтганда ҳам кўриш мумкин. Бироқ Мисрга келган ҳар бир одам абадиятни қўли билан ушлаб қўроқ учун уларга яқин бормай қўймайди.

Мактабдалик чоғимизданоқ машҳур Миср эҳромлари фиръавнларнинг қабрлари эканлигини, уларни эгалари тириклигида бунёд этишганини, жисмларини талончилардан ва жонларини ўлимдан сақлаб қолиш учун қурганликларини биламиз.

Фиръавнлар, агар тана бутун ва безарар сақлангудек бўлса, абадий яшаб қолишларига ишонганлар. Нариги дунёда ҳам шоҳона умргузаронлик қилишлари учун даҳмаларнинг ичи турли буюмлар ва тилла тақинчоқлар билан тўлдирилган. Дарсликларда ана шундай дейилади. Аммо аслида шундаймикан?

Жаҳонга эҳромлар ҳақида ҳикоя қилган биринчи одам “тарихлар отаси” Геродот эди. У Мисрда эҳромларнинг тахминий қурилишидан 2 000 йил кейин, милотдан аввалги V асрда бўлган эди. Унга замонавий гидлардан кўп фарқ қилмайдиган гид ҳамроҳлик қилади ва шунинг учун “кўзи билан кўрган одамдек алдаган”. Ўз гидининг сўзларидан Геродот барча олдин ўтган золимларни ортда қолдиришга жазм қилган фиръавн Хеопс тарихини жаҳонга ҳикоя қилиб беради.

Геродот тарихчи олим бўлгани боисидан, ўз ҳикоясига қуйидаги ажойиб тафсилотни киритади. Шахсий мақбара қурилиши халқни хонавайрон қилиб, хазинани қуритади. Пул тамом бўлса-да, мақбарани қуриб туталаш фикридан қайтишмайди. Шунда ота фиръавн қизларини фоҳишахонага топширади-да, бир галги ишрат учун эҳромга битта тош бўлаги тайёрлаб келишни баҳо қилиб қўяди. Эҳромдаги тош бўлақлари миқдорини (26 млн. дона) ва эҳромнинг ота Хеопс ўлимигача қуриб битказилишини ҳисобга олиб, қиз шўрликлар

кечаю кундуз эркакларга танларини сотишга мажбур бўлганлар. Бироқ бу ерда гап сал бошқачароқ кўринади. Биринчидан, Ғазодаги уч эҳромдан биронтасида ҳам дафн маросими ўтказилганидан бирон-бир нишона ҳам йўқ, на бир мўмиёланган жасад топилган, на хазина. Иккинчидан, эҳромларда Юқори ва Қуйи Миср буюк шоҳларининг сўнгги маскани учун қизиқ бўлиб туюладиган на бир ёзув топилган. Учинчидан, кўзга кўринган мисршунослар милодгача учинчи минг йилликда мисрликлар бундай миқёсдаги ва юксак аниқликдаги иншоот барпо этиш учун билим ва воситаларга эга эмас эдилар. Умуман, бизгача етиб келган биронта миср папируси, Ғазодаги уч эҳром — Хеопс, Хефрен ва Микеринни ким қургани ва нималардан фойдалангани ҳақида бир оғиз ҳам сўз айтилмайди.

90-йилларнинг бошида белгиялик Қадимги Миср сирлари ишқибози Роберт Бковел ғалати кашфиётлар қилди. Бир куни Орион буржини кузатиб ўтираркан, у бирдан Орион минтақасидаги уч юлдуз ҳамда Ғазодаги уч эҳромнинг жойлашувидаги гаройиб ўхшашликни пайқаб қолди. Бироқ яхшилаб текшириб кўрса, бу ўхшашлик унчалик тўғри эмас экан. Бювел тахминича, бу ўхшашлик эҳромлар қурилишининг тахминий даврига, яъни милоддан илгариги 2600-2500 йилларга тўғри келар экан.

Замонавий компьютер дастурлари шарофати билан юлдузларнинг ўша даврдаги ҳолатини қайта тиклашга муваффақ бўлинди. Юлдузлар Ғазодаги уч эҳром ҳолатига деярли аппа-аниқ тушди-қўйди. Шундай бўлса-да, эҳромлар ва Орион юлдузлари ҳолатининг мутлақ аниқ ўхшашлиги милодгача 10500 йилга тўғри келди. Дарвоқе, Сомон йўлининг ўша қадимги осмондаги йўли Нил дарёсининг ўзини шаклида бўлган экан.

Қадимги мисрликлар бу вақтни ўз мамлакатларининг одамлар устидан маъбудлар ҳукмронлик қилган Олтин аср —“Дастлабки замон”га мансуб деганлар. Кейинроқ тиришқоқ тадқиқотчилар тахмин қилишларича, милодгача 10500 йилда Ғазодаги эҳромлар қурилиши энди-энди бошланган бўлиб, айтиш мумкин IV сулола фиръавнлари ҳукмронлиги вақтида, мактабда ўқитилганидек, милодгача тахминан 2500 йилда қуриб битказилган. 8000 йил ичида нималар бўлган? Қурилишнинг бундай чўзилиб кетиши сабаби нимада? Вақтнинг бундай тубсиз чоҳидан билимни ким олиб ўтиши мумкин бўлган? Бундай оғир вазифани уддалайман деган мардлар бўлган эмас. Миср йилномачиларининг ҳикоя қилишларича, бизга маълум бўлган фиръавнларгача анча узок йиллар Горнинг издошлари, Мулавван, Мутабдил қаби турли номлар остида машҳур донишмандлар ҳукмронлик қилганлар. Йилномаларда айтилишича, бу ҳукмдорлар илоҳий билимга эга бўлганлар ва ўзлари ҳам илоҳларга ўхшаб кетганлар. “Афсунгарлик илму амаллари” ёрдамида улар мангуликка эришганлар ва самога парвоз қилиб, юлдузларга айланганлар.

Шундай фаразия мавжудки, бир-бирининг ўрнига келган авлодлар минг йиллар давомида ўзларигагина тегишли бўлган бир аломатга умид боғлаб, осмонга тикилганлар. Аломат нозил бўлгач, мисрликлар 8000 йил муқаддамги режани рўёбга чиқариш учун енг шимариб ишга киришиб кетганлар. Миср тамаддуни атиги бир неча ўн йиллик муддатда шу тариқа бунёдга келган. У йўқ жойдан гўё лоп этиб пайдо бўлса-да, аломатларининг барчаси юксак маданий намуналар ҳисобланади.

Қадимги мисрликлар динининг негизи астрономия ва астрология (фалакиёт ва илми нужум) бўлган: юлдузлар ва уларнинг ҳаракатига сифинганлар. Шу нарса исбот этилганки, Мисрда кўп минг йиллар давомида юлдузларни кузатиб келишган ва таъбир жоиз бўлса, айтиш мумкинки, мисрликлар суперастрологлар бўлишган. Улар ердаги оламни самовий оламнинг сояси, самога ўхшашлик қанча кўп бўлса, Ердаги ҳаёт шунча яхши бўлади, деб билганлар.

Эҳромлардаги сўнгги тадқиқотларга кўра, улар инициация ўтказганлар, яъни сирли олам ишқибозларини диққат билан умумлаштириб чиққанлар. Уларга шундай бир сир ўргатилганки, бунинг ёрдамида одам миср маъбудларига ўхшаб қолган. Катта эҳром худди шундай маъбуд ясайдиган жой бўлган. Айрим назарияларга кўра, Мексикадаги Теотиуканда ҳам худди шундай иш билан шуғулланишган. Эҳромлар сири ўрта аср тадқиқотчиларига ҳам тинчлик бермаган.

820 йилда Бағдод халифаси Ал-Маъмун қўшини Мисрни босиб олгач, эҳром сирлари қаърига кириб бориш учун биринчи марта муваффақиятли уриниш қилди. Ал-Маъмун олим бўлиб, қадимги китоблардан билар эдики, Хеопс эҳроми – бу қайсидир қудратли ва қадимий тамаддун хазинаси. Китоблар, хариталар ва юлдуз ҳақидаги китоблар билан бир қаторда у ерда яна “эгиладиган, аммо синмайдиган шиша” ва “зангламайдиган ва ўтмасланмайдиган сирли қурол” сақланиши айтилган. Одамларини узоқ муддатли оғир ишларга руҳлантириш учун у қадимги шоҳ томонидан эҳром ичига яшириб қўйилган битмас-туганмас бойликлар ҳақидаги миш-мишларни тарқатган.

Жойини танлаб, араблар эҳромнинг шимолий биқинини кавлашга тушганлар. Ўша вақтларда унинг сирти кўёш нурида турли хилда товланувчи ўта қаттиқ тош тахталар билан қоплаб чиқилган бўлган. Тош тахталар қаттиқлиги шунчаликки, девортешар асбоблар ва пўлат ускуналар зарбасига бемалол дош берган. Шунда араблар тошни қиздириш ва уларга сирка ва сув сепиб кўчириш учун улкан гулханлар ёққан. Файриинсоний уринишлар натижасида Ал-Маъмун жангчилари тошда 30 метрли лаҳм кавлашган ва ниҳоят Шоҳ ва Малика лаҳадига етиб борганлар. Бироқ Малика лаҳади бўм-бўш бўлган, шоҳ лаҳадида эса бор-йўғи қопқоқсиз тўртбурчак гранит сандиқ турган. Хоналарни синчиклаб бирин-кетин ўрганиб чиқиш ҳам ҳеч нарса бермаган. Шунда айёр Абдулла кўзюлондан кўрқиб, эҳром йўлларида бирининг ичига Бағдоддан яширинча келтирилган олтинни ташлаб қўйган. Алданган лаҳмчилар тошга ёмби шу бўлган.

Мисрга Наполеон қўшини билан қарийб 1000 йил кейин келган олимлар тобе мамлакат ва унинг тарихини хафта тушираётди, эҳромларга ҳам қизиқиб қолганлар. Улар ҳаддан ташқари аниқ ўлчовлар ўтказиб ва ҳайратомуз ишлар қилишган. Эҳром ва унинг ички хоналари ўлчамларига Ер ва Коинотнинг вақт, масофа, вазн ва ҳажмга тааллуқли деярли барча жаҳоний константа (ўзгармас сон)ларни қўйиб чиққанлар. Катта эҳром дунёни яралиши ҳақидаги маълумотнома экан. Бўлажак шаҳаншоҳ Наполеоннинг ўзи эҳром юрагида бир тунни ўтказиш нияти борлигини билдиради – Шоҳ хонасида ёлғиз ўзи бўлишни истаган (миш-мишларга қаратганда бир вақтлар Александр Македонский ҳам шундай қилган экан). Унинг адъютантининг ҳикоя қилишича, эрталаб Наполеон эҳром ичидан ранги буздай оқариб, бироз ҳаяжонланган ҳолда чиқиб келган. Тунни қандай ўтказдингиз, деган саволга Бонапарт айтганим билан ишонмайсизлар ва тушунмайсизлар ҳам, деб жавоб берган. Авлиё Елена оролида туғкун бўлиб турганида, “ўшанда эҳром ичида нима бўлган эди ўзи?” деб сўраганида, “Энди фойдаси йўқ, бўлар иш бўлди,” — деб жавоб берган.

Бугунги кунда Катта эҳром “ечинтирилган” ва боз устига ўз чўққисидан ҳам маҳрум бўлган. Кошинлар Қоҳира масжидлари безагига ишлатилиб келган ва уни қайтадан кошинлашни ҳеч ким ўйлаётгани ҳам йўқ. Янги олтин чўққини эса учинчи минг йилликда кўриш насиб этса керак.

“НИЛ МУҲАББАТГА ТЎЛИБ-ТОШАДИ...”

Фиръавн ва қоҳинларни мана шундай катта қурилишларга илҳомлантирган одам алоҳида нуфуз ва заковатга эга бўлиши ва унинг эҳромлар яратиш гоёси фиръавнларнинг ҳам манфаатларига мос келган бўлиши керак. Ана шундай шахслардан бири меъмор Имхотеп эди. Ривоятларда айтилишича, Қадимги салтанат замонларида (милодгача 2800-2600 йиллар) Жосер ҳукмронлиги даврида Мисрда етти йиллик қурғоқчилик ҳукм суради. Фиръавн ёрдам сўраб қоҳинларга мурожаат қилади, улар эса ўз навбатида Гермаполдаги Тота эҳромидаги қадимги битикларга мурожаат қиладилар, уларда шундай гаплар ёзилганди: “Нил аёлни ҳомиладор қилувчи йигитдек муҳаббатга тўлиб-тошган. У ёшармоқда, юраги жўшиб урмоқда”. Қурғоқчиликни енгиш учун Имхотеп ерни янги ҳосилга “ҳомиладор” қилдириш ниятида Нилни уйғотишга аҳд қилади. Бунинг учун баҳорги тенгкунликдан ёзнинг чиласигача қоҳин ёш йигит ва қизларни Нил ўзани бўйлаб сайр қилишни ва дарё бўйларида ишқу муҳаббатга берилишларини амр этади. Шунда жўшқин

муҳаббатдан жунбишга келган Нил қирғоқлардан тошиб чиқади. Шу тариқа мамлакат очлик балосидан омон қолади. Бу мўъжизадан кейин фиръавн Жосер Имхотепга ишонади-да, уни чексиз имтиёзлар билан сарафроз этади.

ИМХОТЕП

Йиллар давомида Имхотепни ҳунармандлар ҳомийси маъбуд Птах ва маъбуда Секхметнинг фарзанди сифатида ардоқлаб келдилар ва Птолемейлар давригача унга сизиндилар. Илоҳийлаштирилган Имхотеп шарафига Карнак ва Саккарда эҳромлар бунёд этилди. Саккардаги эҳром Асклепейон, касалхона деб аталар эди, бу ерда Имхотеп беморларни даволарди. Айнан Имхотеп шарафига кейинчалик юнонларда табиблик маъбуди Асклепий, рим мифологиясида эса маъбуд Эскулап пайдо бўлди. Юз йилдан ортиқ умр кўриб, Имхотеп ёруғ оламни тарк этади. Унинг шоғирдлари ўз устозларини тангри тириклай осмонга олиб чиқиб кетганига ишонар эдилар, зеро у мўъжизавий тарзда ғойиб бўлган ва унинг жасади қаерда эканини ҳеч ким билмас эди. Бу ривоят ҳали-ҳамон яшаб келмоқда. Мусо ўзининг “Тора” китобида руҳоний Енох ҳақида шундай дейди: “Енох Худо ҳузурига борди... Енохнинг ёши уч юз олтимиш бешда эди. Енох Худо ҳузурига борди; у ғойиб бўлди, чунки Худо уни ўзига чорлаб олди” (Борлиқ, 5, 22-24). Енох ҳаётининг бир йили миср тақвими бўйича 365 кунга тенг. Бу билан Мусо келажак авлодларга миср тақвими Енох яратган демоқчи бўлаётти. Енох – Имхотеп ёки Трисмегист бўлиб, башарият тарихида у Тот Гермес Трисмегист номи билан қолган.

ТОШ ИНЖИЛ

Эҳромлар қурилишининг бошланишини аниқлашдаги тадқиқотчилар тусмоли етти минг йилни ташкил этади. Кўплаб мутахассислар Миср тарихининг бу бошланғич санасини эрамизгача 2500 йил деб, бошқа тадқиқотчилар эса милод гача 11-12 минг йиллик деб ҳисоблайдилар (Атлантида замонлари). Эҳромларнинг юлдузли само билан ўзаро боғлиқлигига асосланиб, А.Печёнкин бу санани милод гача 2800 йил деб чегалайди. Ўзида яширинган ҳаддан ташқари кўп маълумотлар учун Ғазо эҳромларини “Тош Инжил” деб аташади. Мажмуа қурилишини ягона лойиҳа бўйича бош меъмор, қоҳин, табиб Имхотепнинг ўзи олиб борган. Юқорида айтиб ўтганимиздек, бу шахс илоҳийлаштирилиб, донолик маъбуди, фан ва иероглиф яратувчиси деб аталган. Эҳромларнинг барпо этилишига биринчи сабаб — марҳум фиръавнларнинг жонини юлдузларга, асли келган жойларига қайтариш бўлган. Афсоналарга кўра, маъбуда Исида эри маъбуд Осириснинг жаллодини топиш ва уни тиритириш мақсадида бугун Миср бўйлаб етмиш кун қидирган экан. Шу боис ўлган фиръавннинг жасади шунча вақт дафн этилмаслиги шарт бўлган, токи у қоҳинларнинг гапларини эшитиб олсин: у дунёда қилкўприкдан қандай ўтиладию жаннатга қандай тушилади — шуни билиб олиши керак бўлган. Жасад иримаслиги учун унга хушбўй ёғлар сурилган (мўмиёлаштирилган), ёғ шимдирилган жасад эса Ра қуёши меҳробида осон ва тез ёнган. Фиръавнларнинг III-IV дан тортиб XII сулоласигача бўлган дафиналарнинг топилмагани сабаби шунда.

Асрлар ўтаверди, сирли билимлар йўқолиб кетди. Хусусан, Мисрнинг кўчманчи гиксос қабилалари томонидан босиб олинишидан кейин юз йил давомида (милодгача 1640-1550 йиллар, баъзи манбаларда милодгача XIX-XVIII асарлар) бу салбий жараён кучлироқ кузатилган. Чунки истилодан кейин қоҳинларнинг бир қисми Ғарбга (океан ортига) кетиб қолган, барча иншоотларнинг деворларидаги рамз — иероглифларни ўқиш кейинчалик мушкул бўлиб қолган. Шу боис сирли билимларни авлоддан-авлодга етказишда узилиш содир бўлиб, фиръавнларнинг мўмиёланган жасадларини қабрларга дафн эта бошлаганлар (Шоҳлар водийси).

Эҳромларда адо этиладиган диний расм-русум ва маросимлар қаттиқ сир тутилган, чунки бу илму амалларда жинсий алоқа қувватларидан ҳам фойдаланилган.

Коҳин ва фиръавнлар, сўнгра коҳинларнинг ўзлари ўртасидаги низолар кучая боргандан сўнг эҳромларнинг ҳақиқий вазифаси ҳақидаги маълумотлар узил-кесил йўқотиб юборилган ва маърузалар оддий эҳромларда ўқиладиган бўлган. Шундай қилиб, маърифий билим берадиган маскан сифатида эҳром минг йил давомида йўқлик қаърига маҳв бўлди, у ҳақидаги маълумотлар эса фақат оғиздан-оғизга ўтиб келмоқда, холос.

01.01.2000.

Манба: “Вояж”.

Миср эҳромлари сири. Эҳромлар нима учун қурилган? Миср эҳромлари қурилган замонлардан буён одамлар тинмай савол берадилар: қандай мақсадда ва ким томонидан қурилган? Наҳотки фиръавнлар ва уларнинг номини абадийлаштириш учун қабрлар тиклаш зарур бўлган? Бироқ мисршуносларнинг гапига қараганда Қоҳира яқинидаги Газо воҳасида жойлашган энг катта эҳромлар ичида бўм-бўш тобутлар бўлган ва фиръавнларнинг мўмиёланган жасадлари учрамаган. Сўнгги вақтларда эҳромларнинг дон сақлаш, чет эл кемалари учун мўлжал олиш ва улар учун қувват ишлаб чиқариш каби вазифаларга мўлжаллаб қурилган деган турли фаразиялар изҳор этилган.

Биз миср эҳромлари тадқиқотчиси Александр Печёнкин нуқтаи назари билан танишишни тавсия этамиз. Унинг тадқиқоти тарихий, қадимшунослик ва фалакиёт борасидаги далилларга суянади, улар олимнинг мушоҳадаларини аниқ асослаш ва исбот этиш имконини беради. А.Печёнкин эҳромлар ҳақида бешта китоб ёзган. Муаллиф башарият неча минг йиллардан буён ечишга уринаётган турли сирларни очиб беради. Бу асарларда кўплаб саволларга жавоб топиш мумкин, зеро, у бу саволларга яхлит жавоб беришга, бунинг учун тамаддунимиз тўплаган билимлардан фойдаланишга ҳаракат қилади. Муаллиф инсоният тўплаган катта миқдордаги тадқиқий ашёни таҳлил қилади ва қатор муҳим масалалар бўйича ўз нуқтаи назарини олға суради. Кўп миқдордаги далилий маълумотлар, шахсий тадқиқотлар ва муаллиф исботлари бир-бирига зид келмайдигина эмас, балки бир-бири билан ўзаро боғланиб, бир-бирини тўлдириб келади.

Шундай қилиб, муаллиф шу кунгача Газодаги эҳромлар ҳақида тўплаган маълумотларни умумлаштиради ва ўз тасаввурларини баён этади. У эҳромларнинг бунёд этилишини исботлар экан, уларнинг юддузли осмон билан ўзаро боғлиқлигини айтади ва тарихий ва самовий маънодаги кашфиётлари билан таништиради. Китоб саҳифаларида муаллиф Бювел, Хенкок, Жак, Брантон сингари таниқли мисршунослар ва тадқиқотчилар билан баҳс юритади. Непомняший, Элфорд, Ситчик, Уваров, Фарлонг, Бабанин, Черняевларнинг эҳромлар ҳақидаги китобхонларимизга таниш бўлиб кетган китоблари борасидаги маълумотларни таҳлил қилади, газета ва журнал хабарларини санаб ўтади ва эҳромлар қурилиши қандай оқибатларга олиб келиши мумкинлигини кўрсатиб беради.

Муаллиф фикрича, эҳромлар мажмуи Ердаги ҳаётга ижобий таъсир қилувчи самовий қувватнинг пастга инишига ёрдам берган ва Мисрнинг серҳосил ерларига саҳро кумлари бостириб келишининг олдини олган.

А.Печёнкин шундай хулосага келадики, Фазонинг машҳур эҳромлари, Сфинкс ва улар билан бирга жойлашган эҳромлар ягона мажмуани — қурбонлиқлар шаҳарчасини ташкил этган, унда шоғирдларга сабоқлар берилган.

Китобларда бу мажмуа “Тош инжил”нинг ўзи дейилган, ундан инсониятнинг бутун ҳикматини, бутун ўтмишини ва келажagini ўқиш мумкин, булар эҳромларнинг режасидаги рақам ва рамзларда чекиб қўйилган, шунингдек, Самовий Йил (26 минг йил) давомида тамаддунлар алмашилиши белгилаб қўйилган. Бу қурбонлиқлар шаҳарчаси фан маркази бўлган. Мажмуада унинг меъмори Имхотеп томонидан Оламнинг яратилиши ҳақидаги маълумот ёзилган, қуёш тизими, башарият тарихи ва пайғамбарларнинг келиши — барча маълумотлар берилган. Шундай қилиб, Мажмуада риёзиёт, фалакиёт, геодезия ва бошқа фанларни тушунтириш орқали Қадимги Мисрнинг диний тафаккури ўз инъикосини топган.

Ғазо эҳромларида марҳум фиръавнларнинг жонлари у дунёнинг чалкаш йўлларида олиб ўтилган, жон маъбудлар оламига бориши учун шундай қилинган, шундан кейин уни яшириқча куйдиришган, буюк эҳромларда битта ҳам мўмиёланган жасад йўқлиги шундан.

А.Печёнкин Қадимги Мисрда фойдаланилган ўлчовлар — қулоч, дюйм, қарич, қадам, чақирим асосида барча нарсалар ўлчови, Макрокосмосдаги микрокосмос — одам ётиши ихтиро этилган ва исботланган. Буюк эҳромлар меъмори Имхотеп ана шундай одам бўлган. Муаллиф ҳисоб йўли билан исботлайдики, миср узунлик ўлчови узунликни, вазни, ҳажмни, замон ва маконни ўз ичига олади.

Эҳромларнинг ҳаракатланиш усуллари ва қоҳинлар эҳромлардан шамсий-қамарий тақвим сифатида фойдаланиб, қуёш ва ой тутилишларини қандай айтиб беришгани ҳақидаги фикрлар ҳам қизиқарли, албатта.

Мазкур китобларда муаллиф санаб ўтган эҳромлар, тобутлар, ички хоналар ва Сфинкснинг барча ҳақиқий ва тахминий ўлчамлари Миср ўлчов бирликларида ҳам ўзаро бир-бири билан боғлиқлиги биринчи марта кўрсатиб ўтилган ва бу барча чизмалар Ғазодаги Эҳромлар мажму қурилишининг ягона режасига киритилади. Бу эса яна бир бор шунини тасдиқлаб турибдики, муаллиф қилган кашфиётлар (тарихий, геодезик, фалакиётга оид, эзотерик, риёзиётга оид) бир бутунликка эга ва бир-бирини тўлдириб келади.

*Рус тилидан
Дилдора АЛИЕВА
таржимаси.*

Яна бир қатагон қурбони

Миён Бузрук ижодига чизгилар

Ватанимиз истиқлолга эришгандан кейин мустамлакачилик тузуми даврида қурбон бўлган адибларнинг ижоди халққа қайтарилди. Абдулла Қодирий, Фитрат, Чўлпон, Элбек, Боту, Усмон Носир каби ижодкорларнинг ҳаёти ва ижодини таҳлил этишга бағишланган салмоқли тадқиқотлар яратилди. Шубҳасиз, қатагон қурбонлари орасида фақат бадиий ижод эмас, балки адабиётшунослик, санъатшунослик ва танқидчилик билан самарали шуғулланган қалам аҳллари ҳам кўп эди. Сирасини айтганда, уларнинг мероси адабиётшунослар эътиборидан четда эмас. Жумладан, Отажон Ҳошимов, Сотти Ҳусайн, Вадуд Маҳмуд каби олимларнинг илмий ижоди жамоатчиликка қайтадан таништирилди. Бироқ ҳамон назардан четда қолиб келаётган кўпгина олимлар, ижодкорлар бор. Шулардан бири Миён Бузрук Солиҳовдир.

Ўзбек маданияти тарихини ўрганишга муносиб ҳисса қўшган бу зот 1891 йилда Тошкент шаҳрида Шўртепа¹ масжидининг имоми Миён Солиҳ хонадониди дунёга келди.

У аввал, эски мактабда, 1910-1915 йилларда эса Дегрез кўчасида жойлашган мадрасада таҳсил кўрди. Мадраса таҳсили жараёнида диний билимлар билан бирга араб, форс тилларини пухта эгаллашга ҳаракат қилди.

Кўпчилик ўзбек жадид зиёлилари каби 1917 йил воқеалари Миён Бузрук Солиҳов онгида ҳам ўзгариш ясади. У мана шу йилдан эътиборан қизгин кечаётган ижтимоий-сиёсий воқеаларга аралаша бошлади. Тез орада Туркистон миллий озодлик ҳаракатининг фаол аъзоларидан бирига айланди. Маълумки, 1917 йил 14 мартда Тошкентда Абдулвоҳидқори Абдурауфқори ўғли, Мунавварқори Абдурашидхон ўғли ва Убайдулла Хўжаевлар бошчилигида “Шўрои исломия” ташкилоти тузилади. Ушбу ташкилот ишларида Миён Бузрук ҳам фаол иштирок этади. Шу йилнинг 6 августиди Тошкент шаҳар думасига сайловлар бўлиб ўтади. Бу сайловда “Шўрои исломия” ташкилоти кўрсатган номзодлардан ўн биттаси ғолиб чиқади. Ана шулар орасида Миён Бузрук Солиҳов ҳам бор эди. У шаҳар думаси большевиклар томонидан тарқатиб юборилгунга қадар (1917 йил, декабр) “Шўрои исломия”дан сайланган вакил ўлароқ дума ишларига қатнашади. 1917 йил ёзида Боқудан “Мусоват” партиясининг фаол аъзоси Муҳаммад Амин Афандизода Тошкентга келади ва маҳаллий зиёлилар орасида “Иттиҳод ва тараққий” ташкилотини тузишга бошчилик қилади. Янги тузилган ташкилотта Мунавварқори Абдурашидхонов раис, Убайдулла Хўжаев ҳамда Миён Бузруклар муовин этиб сайланадилар. Яна шу йилнинг 12-14 июл кунлари Фарғона шаҳрида мусулмон ташкилотлари қурулғойи бўлиб ўтади. Унинг ишида ҳам Миён Бузрук “Шўрои исломия” вакили сифатида қатнашади. Бу қурулғойда “Турк адами марказияти” (Туркистон федералистлари партияси) тузилди. Партия ҳужжатларини тайёрлашда бир қатор мусулмон қонуншунослари билан биргаликда Миён Бузрук Солиҳов ҳам иштирок этди.

Маълумки, 1917 йил 26-28 ноябрда Қўқонда бўлиб ўтган мусулмонларнинг тўртинчи ўлка қурулғойи Туркистон мухториятини эълон қилди. Айтиш мумкинки, бу жадидлар ва қолаверса, барча туркистонликлар кўнглидаги орзу-

¹ Қашқар маҳалласидан унчалик узоқ бўлмаган Дегрез билан туташ маҳалланинг номи.

истакларнинг ифодаси эди. Бироқ бу янгилик ҳукмрон сиёсий кучга айланиб бораётган большевикларни қувонтирмади. Улар ўлканинг турли шаҳарларида мухторият тарафдорларига қарши фитналар уюштиришга киришдилар. Жумладан, Тошкент шаҳрида ҳам шаҳар думасини зўравонлик билан тарқатиб юбордилар. 1917 йил 6 декабрда шаҳар думасининг тарқатилиши ва шаҳарда реквизиция ўтказилиши муносабати билан бир гуруҳ фаоллар Кўкалдон мадрасаси олдида большевикларга қарши намоён уюштиришди. Большевикларнинг тийиқсиз хатги-ҳаракатлари думдаги “Уламо”лардан тортиб рус, яҳудий ва социал-революционер ва социал-демократларга қадар бирлашпирган эди. Улар ҳаммаси Туркистон мухторияти эълон қилинганлигини табрикладилар. Ушбу намоённи ташкил этган ва йиғилган омма олдида нутқ сўзлаганлардан бири Миён Бузрук Солиҳов эди.

Орадан кўп ўтмай (1918 йил 19-22 феврал) Мухторият шафқатсизларча тугатилди. Унинг фожиали тақдири эса миллий озодлик ҳаракати фаоллари учун оғир зарба бўлди.

Мухторият йўқ этилган ва истиқлол курашчилари фаолиятига кескин қаршиликлар кўрсатилаётган бўлса-да, улар ўз фаолиятларини мумкин қадар давом эттиришга ҳаракат қилдилар. Жумладан, Миён Бузрук Солиҳов ҳам 1918 йилда ташкил этилган “Изҳор ул-ҳақ” журналида туркум диний-ижтимоий-сиёсий руҳдаги мақолалари билан иштирок этди. Маълумки, бу журнал “Фуқаҳо” жамиятининг оммавий нашри бўлиб, унинг масъул муҳаррири машҳур аксилинқилоччи Мулла Садриддинхўжа муфтий ибни Шарифхўжа эшон бўлган. “Фуқаҳо” жамияти диний-сиёсий ташкилот бўлиб, таъсисчилари бўлмиш мусулмон қонуншунослари билан Тошкентдаги большевиклар ҳокимияти ўртасида зиддият мавжуд эди.

Миён Бузрук Солиҳовнинг бу пайтда жамиятни диний йўл билан ислоҳ қилиш керак, деган фикрда эканлигини “Изҳор ул-ҳақ” журналидаги туркум мақолалари мазмунидан англаш мумкин. Масалан, у “Ийқоз” деб номланган мақоласида ислом дини ўз вақтида инқирозга юз тутган жамият ҳаётини кутқариш учун юборилган дин бўлиб, XX аср бошларида ҳам у таназулга юз тутган Туркистон мусулмонлари ҳаётини яхшилаш учун бирдан-бир восита эканлигини таъкидлайди. Унингча, бу муқаддас ишни амалга оширишда уламолар ислоҳчилик ролини ўйнашлари керак. Улар фақат ўз нафслари кетидан қувмасдан халқ орасида оташин нутқлар (амри маъруф, ваъз)лар қилишлари ва гафлатда ётган мўмин-мусулмонларни уйғотишлари даркор. Бу уламоларнинг жамият олдидаги шарафли вазифалари ҳисобланади. Муаллиф Туркистон уламолари бу масъулиятли вазифани адо эта олмаётганлигидан куюниб, таназул илдиларини шундан қидиради. Унга миллатларга қарам бўлиб қолишнинг асосий сабабларидан бири мана шудир, деб таъкидлайди у.

Миён Бузрук худди шу фикрини “Ал-дину ан-насиҳа” мақоласида ҳам давом эттириб, мўмин-мусулмонларни тўғри йўлга бошлашда ваъз ва насиҳатнинг роли катта эканлигини айтади. Бу “Ал-дину ан-насиҳа” (“Дин насиҳатдир”) ҳадисининг мақола сарлавҳасига чиқарилганлигидан ҳам кўриниб туради.

Маълумки, XX аср бошларида Туркистон мусулмонларининг озодлик учун олиб борган курашлари тарқоқ аҳволда эди. Улар ҳар хил гуруҳларга бўлиниб иш кўришар, қолаверса, шу билан ҳам чекланиб қолмасдан ўзаро қаттиқ низо ва адоватлар исканжасида эдилар. Миён Бузрук мусулмонларнинг бундай аянчли аҳволларидан изтиробга тушиб, ўша пайтдаги уламолар орасида пайдо бўлган “Атгафақал муслимуна ало ан-ло ятгафику” (“Мусулмонлар иттифоқ бўлмасликка иттифоқ бўлдилар”) қабилидаги киноя билан айтилган бир иборани олиб, шу номда мақола ёзди.

Булардан ташқари Миён Бузрукнинг ушбу журналда “Талон ва гораг зарари”, “Баҳойлар ҳаракати”, “Асафнок ҳолат” номли мақолалари ҳам босилди. Улардан биринчисида мўмин-мусулмонлар турмушида бир-бирларининг мол-мулкларини талон-торож этишдек манфур иш қораланса, иккинчисида XIX аср охири – XX аср бошларида Эронда пайдо бўлган “Баҳойлар ҳаракати”нинг Тошкентга ҳам етиб келганлиги ҳақида гапирилиб, унинг мусулмонлар турмуши учун нақадар зарарли эканлиги ҳақида сўзланади. Учинчи мақола “Асафнок ҳолат”да эса инқилоб йиллари (1917-1918)да Туркистонда турли урушлар сабабли юз

берган очарчилик, қаҳатчилик каби кулфатларнинг авж олганлиги натижасида турли афсусланарли воқеа-ҳодисалар юзага келаётганлиги тилга олинади. Жумладан, Тошкентда ўлканинг турли бурчакларидан нон излаб келган бугун-бугун оилалар сарой ва чоёхоналарда бир неча хоин ва фирибгар одамлар тарафидан худди молдек сотилаётганлиги, бу эса шариат қонунларига мутлақо тўғри келмаслиги, бу қабиҳ иш билан шуғулланаётганларга жазо бериш лозимлиги уқтирилади ва бошига кулфат тушган бечораларга ёрдам бериш ўша пайтда иш бошида бўлган турли “жамият” вакилларининг вазифалари эканлиги айтилади. Кўринадики, Миён Бузрук инқилобгача ва ундан кейин ўтган бир неча йиллар давомида ислоҳчи уламолар тарафдори бўлган ва ўзи ҳам бу соҳада фаолият олиб борган.

Мухторият тутатилгач, Туркистон миллий-озодлик ҳаракати йўлбошчилари ўлкани ижтимоий-сиёсий жиҳатдан бошқариш ишларидан қўпол суратда четлангирилди. Большевикларнинг бундай адолатсиз муомаласи, табиийки, жадидларнинг кайфиятига ёмон таъсир кўрсатди. Шундан кейин улар курашнинг бошқа хил йўллари тинчлашга мажбур бўлишди. Бу – большевикларга қуролли қаршилик кўрсатиш йўли эди. Бунинг учун улар чет мамлакатлардан молиявий ва ҳарбий ёрдам олишдан умид қиладилар. Шу мақсадда Тошкентда фаолият олиб бораётган “Миллий иттиҳод” ташкилоти раҳбарлари Миён Бузрукни Афғонистон ҳукуматига вакил қилиб юборишга қарор қилишади. Бу ҳақда Миён Бузрук Солиҳовнинг ўзи ҳибсага олингандан кейин 1937 йил 29 ноябр куни тергов саволларига жавоб бераётган шундай деган: “...1920 йил август ойида мен “Миллий иттиҳод” ташкилоти томонидан ташкилотни фаол қўллаб-қувватлаётган Афғонистон ҳукумати билан алоқаларни йўлга қўйиш мақсадида Афғонистонга юборилдим”. Кейинчалик, 1930 йилда, Мунавварқори ўзининг большевиклар зиндонидида ёзган “Хотиралар”ида шундай дейди: “Миён Бузрук ҳам четга кетиш тараддуди билан бўлиб, ташкилот ишидан бир оз четда бўлган. Аммо ташкилот қандай тошпириқ берган бўлса, бажариб тургани эсимда бор”.

Худди шу ўринда Миён Бузрук Солиҳовнинг ижтимоий-сиёсий фаолияти билан боғлиқ бўлган бир англашилмовчиликка ойдинлик киритиш зарур. Бунга кўра, Миён Бузрук Солиҳов гўёки 1919 йилда Россиянинг Афғонистондаги элчисига ўринбосар ва Туркистон ўлкасининг Бош консули вазифаларини адо этиш учун кетаётган Абдулла Авлоний билан биргаликда Афғонистонга борган ва бир неча вақт у ердаги маъмурий идорада шоир Муҳаммадшариф Сўфизода билан бирга хизмат қилган. Бироқ кейинчалик топилган далил ва ҳужжатлар бунинг аксини кўрсатмоқда. Маълум бўлишича, у Афғонистонга 1919 йилда А. Авлоний билан бирга маъмурий идорада хизмат қилиш учун эмас, балки “Миллий иттиҳод” ташкилоти раҳбарлари томонидан Афғонистон ҳукуматидан большевикларга қарши курашиш учун кўмак олиш мақсадида вакил ўлароқ юборилган экан. Афғонистон ҳудудига эса ўша пайтда Туркиядан келиб, Туркистон озодлик ҳаракатида иштирок этаётган Жамол пошо (турк генерали) ҳамроҳлигида 1920 йил август ойи охирида ўтган. Бу ҳақда Мўминжон Муҳаммаджон ўғли (Тошқин) ўзининг “Турмуш уринишлари” номли хотира китобида қуйидагича ёзади: “Қиш ўтиб, ёз ўтиб, кузга яқин Саъдуллаҳўжа Турсунҳўжа ўелининг қўл остидаги кўп кишилар Хива шаҳрига ҳукумат томонидан юбориладиган бўдилар. Уларнинг ичида мен ҳам бор эдим. 1920 йил 27 августда ўзимизга берилган махсус учинчи класс ўтаравага тушиб, 28 августда жўнаб кетдик. 29 август эрталаб соат тўртларда Самарқанд вокзалига етдик. Шул чоқда биз билан Бухоро амири орасида уруш бошланиб қолганлиги сабабли Самарқанд станциясидан амр бериб турган штаб бошлиғи Фрунзе бизнинг жўнашимизга руҳсат бермади. 31 августда туркиялик Жамол пошо ўзига қарашли бир қанча аскарый кишилар ва ерли халқлар билан Самарқанд станциясига келиб қолди. Афғонистонга борар экан. Ерлилар орасида Миён Бузрукхон, Абдулжаббор ҳожилар ҳам бор эди”.

Шундан кейин Миён Бузрук Солиҳовнинг Афғонистонга етиб келганлиги ҳақидаги маълумотни 20-йилларда Германияда ўқиб келган ва 1930 йил 25 апрелда ОГПУ томонидан қамоққа олинган Абдулваҳҳоб Муродийнинг 1930 йил 2 июлда ўтказилган тергов саволларига берган жавобидан билиш мумкин. Жумладан, у терговда шундай дейди: “...1919 йилда Турк ҳарбий асирлари

билан Ўзбекистондан жўнаб кетдим. Ўзбекистондан жўнаб кетишга биринчидан, Туркияда маълумот олиш иштиғи бўлса, бошқа сабаби Ҳайдар Шавқий билан келишмовчилигимиз бўлди. Биз тўғри Туркияга қараб йўл олдик. Йўлда адашиб қолдик ва Афғонистон ҳудудига ўтишга мажбур бўлдик. Афғонлар бизни Мозори Шарифда уч ой ушлаб, Кобулга жўнатдилар. Бу ерда 1919 йилдан то 1920 йилгача қийин аҳволда яшадик. 1920 йилда Афғонистонга Жамол пошо ва Миён Бузрук келишди. Миён Бузрук норасмий ташкилот томонидан Жамол пошога ҳамроҳ сифатида жўнатишган эди”.

Қаҳрамонимизнинг Афғонистондаги ҳаётига доир маълумотларни М.Б.Солиҳовнинг жиноят ишига тиркалган тергов ҳужжатларидан олиш мумкин. Жумладан, у 1938 йил 16 апрелда берган қўшимча кўрсатмаларида ўзининг Афғонистондалик даври ва у ердан Ҳиндистон ҳудудига ўтиши билан боғлиқ воқеалар ҳақида маълумот беради. Шундан кейин у Афғонистондан Туркияга келади ва 1927 йилда Совет Иттифоқига қайтганига қадар ўша ерда бўлади.

Миён Бузрук Солиҳовнинг туркиядалик даври ҳақидаги маълумотлар жуда кам. Бироқ шу нарса аниқки, Миён Бузрук у ерда дастлаб большевиклар тазйиқидан қочиб, Туркиядан бошпана топган туркистонлик сиёсий муҳожирларга қўшилган ва улар билан ўз фаолиятини давом эттирган. Буни тасдиқлайдиган маълумотни Заки Валидий Тўғоннинг “Хотиралар” китобида акс эттирилган бир лавҳадан билишимиз мумкин. У 1925 йил 20 майда Европадан Туркиянинг Истанбул шаҳрига келиши ҳақида шундай ёзади: “...20 майда чоршанба кунги кечаси Истанбулга етиб келдик. Бизга кафолат керак бўлиб қолди. Бу масала ҳал бўлгунгача Бек ўғли полиция идорасида кузатиш остида турдик. Ҳали ҳам ҳаёт бўлган дўстимиз Ёқуб Апанай ва Муҳаммад Амин Расулзода, Туркистондан келган дўстларимиз Усмон Хўжа билан Миён Бузрук кафил бўлиб, бизни полициячилар қўлидан қутқардилар”.

1925 йилга келиб СССР ва Туркия ўртасида илмий алоқалар вужудга келади. Шу муносабат билан совет олимлари илмий-тадқиқот олиб бориш мақсадида Туркияга ҳам бориб-келиб турадилар. Улар бу ердаги кутубхоналарда сақланаётган ёзма маданий ёдгорликлар билан танишиб, Ўрта Осиё тарихига оид бўлган асарларни қидириб топар эдилар. Худди шу йилдан эътиборан шарқшунос А.Н.Самойлович бир неча маротаба Туркияда бўлади. Мана шундай сафарларидан бирида у Миён Бузрук билан танишади. Танишиш асносида Миён Бузрукнинг илмий салоҳиятга эгаллигини пайқаган А.Н.Самойлович уни илмий ҳамкорлик қилишга таклиф этади. Натижада, Миён Бузрук Истанбул шаҳридаги Нури Усмания кутубхонасида сақланаётган қўлёзмаларни ўрганишга киришади ва Ўрта Осиё тарихига оид асарлардан бир нечтасини топишга муваффақ бўлади. Шулардан энг муҳими “Меҳмонномайи Бухоро” асари Истанбул нусхасининг топилиши ва бу ҳақда илмий жамоатчиликка маълум қилиниши эди. Миён Бузрукнинг бу муваффақияти ўша давр илм оламида катта қизиқишларга сабаб бўлган. Буни академик В.В.Бартольд эътирофидан ҳам билиш мумкин. У 1926 йил январь-феврал ойларида Туркияда сафарда бўлиб қайтганидан кейин, СССР Фанлар академияси қошидаги Шарқшунослар коллегияси мажлисида ўқиган “Туркия сафари тўғрисидаги маъруза”сида бу топилмани алоҳида қайд қилиб ўтган эди.

Бизнингча, А.Н.Самойлович Миён Бузрук билан фақат илмий ҳамкорлик қилиш учунгина алоқа ўрнатмаган, балки мана шу йўллар билан уни ватани Тошкентга қайтаришни ҳам ўз олдига мақсад қилиб олган. Бундай дейишимизга сабаб А.Н.Самойловичнинг давлат идоралари билан яқин алоқада бўлганлигидир. Афғондан, А.Н.Самойлович ўша йилларда давлат идораларининг топшириғи билан хорижий мамлакатларда юрган сиёсий муҳожирларни СССРга қайтариш билан шуғулланган. Чунки бу муҳожирлар ўша даврларда сиёсий танглик ҳолатида бўлган совет ҳукуматига қарши чет элларда турли марказлар тузишлари ва шу йўл билан унга хавф туғдиришлари мумкин эди. Бундай шароитда ҳукумат вакиллариининг туғилаётган ушбу хавф олдини олиш мақсадида уларни иложи борича ватанларига қайтаришга ҳаракат қилишлари табиийдир. Бунинг исботини А.Н.Самойловичнинг Туркияда ўша йиллари Заки Валидий билан учрашганлиги ва уни ҳам фуқаролигини алмашгирмасликка ҳамда Совет Иттифоқига қайтишга қилган даъватларида кўриш мумкин.

Шундай қилиб, Миён Бузрук А.Н.Самойловичнинг маслаҳати ва ёрдами билан 1927 йилнинг ёзида Одесса орқали қонуний тарзда Тошкентга қайтиб келади. Фақат ватанга бу қайтиш баъзи бир шартлар эвазига бўлган эди, дейиш мумкин. Унга кўра, Миён Бузрук НКВД таркибидаги Давлат хавфсизлик бошқармаси (УГБ) билан алоқада бўлиб турадиган агентга айланиши лозим эди. Худди шундай бўлади ҳам. Унга бу идорада “Махорий” тахаллуси берилади. Унинг қайси йўл билан 1921 йилда Туркияга бориши ва алаоқибат у ерда қандай қилиб сиёсий идора томонидан ёллангани ҳақида у 1937 йил 7 августда ҳибсага олингандан кейин 1938 йил 25 майда ЎзССР УГБ НКВД 3-бўлим бошлиғи Давлат хавфсизлиги лейтенанти Затуранский томонидан ёрлик қисмида ўта махфийлиги қайд этилиб, жиноят иши материаллари орасига тиркалган ЎзССР УГБ НКВД 3-бўлим собиқ агенти “Махорий” (Солиҳов Миён Бузрук) номига ёзилган тавсифномада шу сўзларни ўқиймиз: “1921 йилда аксилинқилобий “Миллий иттиҳод” ташкилоти топшириғига биноан Солиҳов Афғонистон орқали Туркияга чиқиб кетган ва у ерда муҳожирларнинг миллий аксилинқилобий Истанбул маркази раҳбарлари Усмон Хўжа ҳамда Заки Валидийлар билан боғланган. Кейинчалик эса органларимизнинг хорижда иш олиб борадиган ходимлари томонидан ёлланган, 1927 йилда эса легал тарзда Совет Иттифоқига қайтиб келган”.

Юқорида келтирганимиз Миён Бузрук Солиҳов номига ёзилган тавсифномада унга нисбатан “собиқ агент” ибораси ишлатилаяпти. Дарҳақиқат, махфий идора ходимлари учун Миён Бузрук 1930 йилдан кейин “собиқ агент” га айланган эди. Бу ҳақда тавсифнома давомида қуйидагиларни ўқиймиз: “1930 йилда фoш этилган аксилинқилобий “Миллий истиқлол” ташкилоти (Мунавварқори гуруҳи ва Боту гуруҳи) йўқ этилгандан сўнг, 1930 йилда “Махорий” агент сифатида ўзининг олдинги аҳамиятини йўқотди”.

Юқорида келтирилган бу мисоллардан шундай хулосалар чиқаришимиз мумкин. Демак, Миён Бузрук Туркияда яшаган пайтида унга профессор А.Н.Самойлович махфий хизмат ходимларининг “Агар Миён Бузрук Тошкентга қайтса, гуноҳи кечирилади ва ўз ватанида бежавотир яшайди”, қабилдаги ваъдаларини етказган. Афғидан, ўз она юртида тинчгина илм-фан билан шуғулланиб юришдан умидвор бўлган Миён Бузрук бу ваъдаларга ишонган. Бу ўринда А.Н.Самойловичдек маърифатли кишини айблаш ҳам унчалик тўғри эмас. Бундай дейишимизга сабаб, бу иш хайрли бўлишига у ҳам ишонган. Назаримизда, А.Н.Самойлович ҳам ҳукуматта, ҳам ўзга юртларда сарсон-саргардон юрган зиёлиларга яхшилик қиламан деб ўйлаган бўлса керак. Лекин вақти келиб, бу ишлар тескари тус олади. Миён Бузрук қамоққа олинади ва отиб ташланади. Нафақат Миён Бузрук, балки қайсидир маънода шу тузум эгаларига хизмат қилган А.Н.Самойловичнинг ўзи ҳам қурбонлардан бирига айланади. Бу ҳақда З.Валидий “Хотиралар”ида ёзади: “Ким билади, Самойлович айғоқчи бўлмагандир, большевиклар кейинчалик унинг ўзини ҳам ўлдирдилар-ку, ахир”. Ҳа, ваъдага вафoли бўлиш ҳар қандай жиноят қилишга тайёр турган большевикларга хос эмас эди. Шундан бўлса керакки, Миён Бузрук Туркиядан қайтиб келган дастлабки йиллардаёқ Мунавварқори Абдурашидхoновга хориждан қайтганидан пушаймонлигини билдирган. Бу ҳақда Мунавварқори шундай ёзади: “Мен афғон консули Фулом Жайлоний олдига борганим ва у билан ўзимнинг Афғонистонга кетишим ҳақида гаплашганимни Миён Бузрук Солиҳовга айтган эдим. Миён Ўзбекистонга қайтиб келганидан афсусланиб гапирди ва имконият бўлса яна Афғонистонга ўгиб кетиш хоҳиши борлигини айтди”. Лекин на Мунавварқорига, на Миён Бузрукка ва на уларнинг бошқа бирор маслақдошига большевиклар қўлидан қочиб қутулиб кетиш насиб этди. Большевиклар қўлида ноҳақ қурбон бўлиш уларнинг пешанасига ёзилган эди.

Бу гапларни ҳозирча шу жойда тўхтатиб, яна Миён Бузрукнинг Туркиядан келиши воқеасига қайтсак. Миён Бузрук Тошкентга келганида отаси вафот этган (1924), оила аъзолари (онаси Ҳожи Ойим, хотини Каримахон ва ўғли Мазҳар Солиҳов) эса Шўртепадаги ҳовлида яшаётган эдилар.

Келганига кўп бўлмасидан у САГУнинг Шарқ факультетига ишга кириб, талабаларга ўзбек тили ва адабиётидан дарс бера бошлайди. У университетда ўқитувчилик қилиш билан бирга илмий-ижодий ишларга ҳам берилади. Унинг

“Ўзбек тарихига оид тўрт муҳим китоб” деб номланган мақоласи “Маориф ва ўқитғувчи” журналининг 1927 йил сентябр-октябр сониди босилиб чиқади.

Унинг илмий фаолияти, асосан, 1927-1937 йилларга тўғри келади. Миён Бузрук Солиҳов бу қисқа муддат ичида тинимсиз меҳнат қилиб, ўнлаб асарлар яратишга улгурди. У адабиёт, театр санъати, фольклор ва ўзбек тили муаммоларига бағишланган “Бедил” (1928), “Ўзбек” (1928), “Адабий тил ва истилоҳ” (1929), “Меҳробдан чаён” (1929), “Ўрта Осиё ва ўзбек адабиётига умумий қараш” (1930), “Ўзбек адабиётини миллатчилик кўринишлари” (1933), “Мақбаралар диний эксплуатация қуроли” (1934), “Сўфизода ва унинг ижоди ҳақида” (1934), “Ижодий йўлимиз ҳақида” (1934), “Октябрғача бўлган ўзбек фольклори” (1935), “Ўзбек театри тарихи учун материаллар” (1935) каби ўнлаб асарларни эълон қилди. Бу асарларнинг кўпчилиги ўз даврида ҳам, ҳозир ҳам илмий қимматини йўқотмаган.

Миён Бузрук Солиҳов ижодида ўзбек мумтоз адабиётини тадқиқ этишга бағишланган асарлар муҳим ўрин эгаллайди. Хусусан, олимнинг “Ўрта Осиё ва ўзбек адабиёти тарихига умумий қараш” номли китоби диққатга сазовордир. Таъбир жоиз бўлса, бу асарни ўзбек мумтоз адабиёти тарихини ўзида мужассам этган мухтасар қўлланма, дейиш мумкин. Унда ўзбек ёзма адабиётининг XII асрдан то XX асргача (жадид адабиёти бошлангунга қадар) бўлган даври муҳим муаммолар асосида қизиқарли ва илмий тарзда ҳикоя қилинган. Масалан, у ўзбек мумтоз адабиётини “хавос” (“элита”) ва “авом” (“оммавий”) қисмларга ажратади ва шу нуқтага назардан ўзига хос усулда таҳлил қилади.

Миён Бузрук Солиҳов ўз тадқиқотларида жадид адабиёти ҳақида ҳам кенг тўхталади. У “Ўзбек театри тарихи учун материаллар” китобида жадид театри билан боғлиқ масалаларни чуқур тадқиқ этган. Бу китоб жадидчилик, унинг адабиёти, театрига қизиқиш тобора ортаётган ҳозирги кунда асосий манбалардан бири бўлиб хизмат қилмоқда.

Туркистон мухторияти йўқ қилинганидан кейин ўлкада ижтимоий-сиёсий аҳвол мураккаб тус олди. Бу эса турли мушкулликлар ичида яшаётган маҳаллий зиёлилар шароитини янада чигаллаштириб юборди. Уларнинг келажақ ҳаёт ҳақидаги орзу-умидлари кун сайин саробга айланиб, руҳларида алақандай тушкун кайфият пайдо бўла бошлаган эди. Мана шундай кайфият уларнинг 20-йиллардаги ижодида ўз аксини топган. Миён Бузрук Солиҳов кейинчалик ёзган “Ўзбек адабиётини миллатчилик кўринишлари” китобида ўша йилларда яратилган асарларни ижтимоий-психологик жиҳатдан таҳлил қилишга уринади. Бироқ ушбу таҳлил ўша давр талабига кўра вольгар-социологик йўналишда бўлиб, унда Фитрат ва Чўлпон сингари адиблар ижоди мафкура нуқтаи назаридан танқид остига олинган. Миён Бузрук ижодидаги бу манфий жиҳат бошқа асарларида ҳам учрайди. Лекин бутунги кунда бу камчиликни “принципиал” масала деб эмас, балки эркин ижод бўғилган шароитда қўлланилган “тактика” сифатида қараш тўғри бўлади.

Миён Бузрук Солиҳов бадиий таржима билан ҳам шуғулланган. Жумладан, у Садриддин Айнийнинг “Дохунда” романини тожикчадан ўзбек тилига таржима қилиб, 1932 йилда “Ўздавнашр” да чоп эттиради.

Миён Бузрук Солиҳов илмий асарларининг аксар қисмини Маданий қурилиш илмий-текшириш институти (1934 йилдан эса А.С.Пушкин номидаги Тил ва адабиёт институти)да ишлаб турган вақтида яратган. Ўша пайтда бу институт илғор фикрли ўзбек зиёлиларининг илмий масканларидан бирига айланган эди. Бу ерда Фитрат, Отажон Ҳошимов, Ғози Олим Юнусов, Элбек, Қайюм Рамазонов, Ҳоди Зариф, Сафо Зуфарий, Олим Шарафиддинов каби таниқли ижодкорлар тил, адабиёт ва фольклор соҳасида тадқиқотлар олиб боришар эди. Бу олимлар Совет ҳукуматининг ғайримиллий сиёсати авж олган бир шароитда, турли қийинчиликларга қарамасдан, ўзбек тили ва адабиёти равнақини кўзлаб ижод этдилар. Ҳукумат идоралари уларни бир дақиқа ҳам ўз ҳолига қўйган эмас. Уларнинг юриш-туриши, ижоди доимо назорат остида бўлган. Шунингдек, улар ўртасида турли ихтилофларни келтириб чиқариш ҳам мустабид ҳукумат вакилларининг асосий вазифаси эди. Шундан бўлса керак, бу йиллар матбуот саҳифаларида маҳаллий олим ва ёзувчиларнинг бир-бирларини айблаб, мақолалар ёзишлари, айниқса авж олган. Ўз вақтида Миён Бузрук Солиҳов

ҳам бундай вульгар танқидчилик зарбаларидан четда қолган эмас. Бу йилларда унинг ҳам асарларини кескин танқид қилиб ёзилган мақолалар матбуот саҳифаларида қўлаб босилган. Шундай танқидий чиқишлардан бири И.Аҳмедов, Ю.Султонов, З.Тожиевлар томонидан ёзилган “Шубҳали тортиқ” мақоласи бўлиб, у “Қизил Ўзбекистон” газетасининг 1935 йил 29 июл сонида босилган. Мақолада Миён Бузрук Солиҳовнинг “Ўзбек театри тарихи учун материаллар” китоби жиддий танқид қилинган. Унда айтилишича, Миён Бузрук Солиҳов бу асарда, атайлаб, жаҳид драматургиясини тадқиқ этган ва бу билан жаҳидларни халқ кўзига ўлка ҳаётида инқилобий роль ўйнаган яхши кишилар қилиб кўрсатишга уринган.

Айн (Олим Шарафиддинов) томонидан ёзилган яна бир мақола ҳам шу “Қизил Ўзбекистон” газетасининг 1936 йил 6 июн сонида “Бир реакцион назария тўғрисида” сарлавҳаси остида босилиб чиқади. Бу мақоланинг мақсади ҳам Миён Бузрук Солиҳовни мафкуравий ҳижатдан танқид қилиш эди. Мақолада, асосан, Миён Бузрук Солиҳовнинг Самарқанд ёзувчилар ташкилоти мажлисларидан бирида сўзлаган нутқи танқид остига олинган. Жумладан, Миён Бузрук Солиҳов ўз нутқида юқори савияли оммабоп бадиий асарлар яратилмаётганлигининг сабабларидан бири шоирларнинг ўзбек миллий мусиқаси ҳисобланмиш “Шашмақом” руҳини билмасликларида эканлигини таъкидлаган. Айн эса Миён Бузрук Солиҳовнинг бу фикрига қарши чиқиб, уни пролетар адабиётининг ижодий йўли социалистик реализм методини инкор қилиб, ўзбек ёзувчиларини чалғитаётганликда айблаган.

Булардан ташқари, Ҳамид Олимжон ҳам “Адабиётгимизнинг тикка кўтарилиш даврида” (1934), “Жаҳид адабиётининг синфий моҳияти масаласига доир” (1935), “Ғош қилиш эмас, хаспўшлаш” (1934) каби бир неча мақолаларида Миён Бузрукни қаттиқ танқид қилади. Хусусан, Уйғун билан ҳаммуаллифликда ёзилган “Ғош қилиш эмас, хаспўшлаш” мақоласида Миён Бузрукнинг “Ўзбек адабиётида миллатчилик кўринишлари” китоби таҳлил қилиниб, бу китобда 20-йилларда миллатчилик қайфияти билан ижод қилган шоир ва ёзувчиларнинг “қилмишлари” “Ғош қилиш” эмас, “хаспўшлаш” йўлидан борилган, деган хулоса чиқарилади.

Кўринадики, Миён Бузрук Солиҳов ҳам 1937 йилдаги сталинча қатагон қурбони бўлган кўпгина ўзбек зиёлилари қаторида илгаридан нишонга олинган эди.

Олим 1931 йилдан Тошкентда янги очилган Тожикистон Давлат маориф институтида тожик тили ва адабиёти ўқитувчиси, 1932 йил 1 сентябрдан эса Маданий қурилиш илмий-текшириш институти (НИИКС)да катта илмий ходим бўлиб ишлаш билан бирга Тошкент Давлат педагогика институтида ўқитувчилик қила бошлайди. У ўзининг педагогик фаолияти давомида турли ўқув юртиларида Иззат Султон, Ҳамид Сулаймон, Имомхон Ҳусанхўжаев, Мумтоз Муҳаммедов, Шухрат каби бўлажак ижодкорларга ўзбек ва шарқ адабиёти тарихидан маърузалар ўқийди. Фитрат, О.Ҳошимов, Е.Д.Поливанов, Е.Э.Бертельс, А.А.Семёнов, А.Н.Самойлович, В.В.Бартольд, Ғози Олим Юнусов, Сафо Зуфарий, Абдулла Авлоний, Садриддин Айний, Қаюм Рамазонов, Шорасул Зуннун, Л.Соцердотова каби олим ва ёзувчилар билан ҳамкорликда ишлади.

“1930-1936 йилларда унинг Қашқар маҳалласидаги ҳовлиси хужраларидан бирида Абдулла Қодирийнинг “Меҳробдан чаён”, “Обид кетмон” каби асарларини рус тилига ўтирган таржимон Л.Соцердотова яшаган ва Миён Бузрук Солиҳов билан яқин ижодий ҳамкорликда бўлган”.

Миён Бузрук Солиҳов 1936-37 йилларда аввал Самарқанд университетига, у ердан Бухоро Давлат педагогика институтига дарс бериш учун юборилади.

Орадан бир йил ўтиб, 1937 йилнинг ёзида Бухоро педагогика институтида ишлаб турган Миён Бузрук Солиҳов меҳнат таътилини ўтказиш учун оиласи турган Тошкентга қайтади. Олим мана шу таътилдалик пайтида, аниқроғи, 7 августда НКВД ходимлари томонидан ҳибса олинади.

Миён Бузрук ҳибса олинган пайтда Тошкент қишлоқ хўжалигини ирригациялаштириш институтининг тўртинчи босқич толиби бўлган ўғли Мазҳар Солиҳов ўқув практикасини ўташ учун Урганч шаҳрига юборилган эди. У уч-тўрт ойдан кейин қайтиб келганида отаси билан бирга онаси Каримахон ва 9 яшар синглиси Нурияхонни ҳам қамоқхонага олиб кетишган экан. Таниқли

адабиётшунос олим Наим Каримов мақоласида ёзилишича: “...1937 йил 23 ноябрда тузилган айблов хулосасига кўра, Карима Солиҳованинг иши собиқ марказга – НКВД хузуридаги Махсус Кенгаш ихтиёрига юборилади. Махсус Кенгаш орадан 15 ой ўтгандан кейингина унинг ҳеч бир айби йўқ эканини тан олиб, 1939 йил 5 февралда озод этади”. Қамоқхонадан болалар уйига жўнатишган Нурияхонга эса акиси Мазҳар Солиҳовдан “совет руҳида тарбиялайман” деган тилхатни ёздириб олишгандан кейин оиласига қайтишига рухсат беришади. Мазҳар Солиҳовнинг ўзи эса “халқ душмани”нинг ўғли сифатида талабалик сафидан чиқарилади.

Миён Бузрук ҳибсга олинганидан бир неча кун ўтиб, “Қизил Ўзбекистон” газетасининг 1937 йил 18 август сонисида Улуғ Турсун томонидан ёзилган “Тил-адабиёт соҳасидаги зиёнчилик” номли мақола босилиб чиқади. Бу мақолада асосан Отажон Ҳошим ва у раҳбарлик қилган А.С.Пушкин номидаги Тил ва адабиёт институтида илмий фаолият олиб борган бир қатор олимлар мафкура томонидан қораланиб, халқ душманлари сифатида танқид қилинган. Мақолада Миён Бузрукнинг ҳам номи тилга олинади. Унда ўқиймиз: “У (Отажон Ҳошим – А.Б.) адабиёт соҳасида марксизм таълимотига қарши ўзининг бузуқ фикрларини ҳам, миллатчи Фитрат, Миён Бузрук ва халқ душманлари Ғози Олим, Қайюм Рамазон, Сафо Зуфарий қабиларнинг ҳам зиёнчиликларини фош қилмади. Аксинча, у совет тил-адабиётига қарши миллатчиларнинг ифлос ишларига кенг йўл қўйиб келди. Ғози Олим, Миён Бузрук ва бошқаларнинг миллатчилик, пантуркистик руҳи билан суғорилган асарларини бостириб келди”.

Миён Бузрук Солиҳов ҳибсга олингандан кейин унга “Октябр инқилобидан кейин яширин миллий аксилинқилобий “Иттиҳод ва тараққий”, “Миллий иттиҳод” ва “Миллий истиқлол” ташкилотларининг раҳбарларидан бири бўлганлик, ўз ишини ушбу ташкилотларнинг йўлбошчилари Мунавварқори Абдурашидхонов, Заки Валидий, Садриддинхон Шариповлар билан биргаликда олиб борган”лик айблари қўйилади. Ўзига қўйилган бу айбларни Миён Бузрук қисман тан олган. Унга яна 1930 йилдан кейин совет ҳукуматига қарши фаолият олиб борганлик бўйича бир қатор айблар қўйилганки, Миён Бузрук уларни тан олишдан бош тортган. Бу айблардан бирига кўра, у “Ёзувчи Ҳожи Муин Шукруллаев орқали Англиянинг Ўзбекистондаги айғоқчиси Саид Афанди билан танишган ва жосулик ишига ёлланган. Иккинчи бир айбга кўра эса, Миён Бузрук Мунавварқори ўлиmidан сўнг Ўзбекистон ичкарасидаги миллий аксилинқилобий ташкилот раҳбарлигини ўз зиммасига олган. Юқоридаги айблардан келиб чиқиб, судда унга “буржуа миллатчиси”, “Англия жосуси”, “аксилинқилобий ташкилотлар йўлбошчиси” каби айблар қўйилади ва ўлим жазосига ҳукм этилади. Ҳукм 1938 йил 17 декабрда ижро этилади.

1957 йилда қатагон қурбони бўлган кўпгина ўзбек зиёлилари қаторида Миён Бузрук Солиҳов ҳам оқланди.

Бурҳон АБДУЛХАЙРОВ.

Камю ва Калигула

XX асрга келиб дунё фани ва маданиятида кўплаб иқтидор эгалари етишиб чикди. Улар маълум бир тор соҳа билан чегараланиб қолмадилар. У файласуф бўладими, физик олим бўладими ёки ёзувчиси — башариятнинг абадий муаммоларидан саналган «инсон ким ва у қандай яшамоғи керак, инсон ҳаётининг моҳияти нимада» деган муаммолар устида ҳам бош қотирди. Файласуф Ф.Долгов XX асрда яшаб фаолият кўрсатган мутафаккирлар ҳақида фикр билдирар экан, куйидагиларни таъкидлайди: «Европа олимлари тадқиқ этган категориялар тизими шу қадар бой ва ранг-барангки, у соф фалсафий мазмундан четган чиқиб, этика, антропология, этнография, педпгогика, психология ва бошқа фанларни шу жумладан, адабиёт ва санъатни ҳам қамраб олди». (Долгов К.М. от Киргегора до Камю М., Искусство, 1991. с.4.)

Алберт Камю ҳам ҳақли равишда К.Долгов таъриф берган файласуфлар сирасига қиради. Лекин, шу билан бирга у нафақат файласуф, балки ёзувчи, публицист ва жамоат арбоби сифатида ҳам маълум ва машҳур.

Камю ўзининг ҳар бир асариди инсон ва унинг ҳаётдаги ўрни, ўлимнинг ҳақ эканлиги, ҳаётнинг мазмуни ҳақида фикр юритади ва ана шу саволларга жавоб излайди. Унинг бадиий мероси XX аср адабиётининг такрорланмас саҳифаларидан саналади. Биз унга қайта-қайта мурожаат қилишимиз ва ҳар сафар ўзгача маънавий озуқа олишимиз мумкин.

1930 йили Камю сил билан касалланади. Касаллик унда экзистенциал дунёқараш шаклланишига сабаб бўлган омиллардан бири бўлди. Бу даврда у ўлим, инсоннинг қочиб қутулиб бўлмайдиган қисмати ҳақида жуда кўп мулоҳаза қилади. Кундаликларида ўлимдан кўрқиши, унга тайёр бўлиш йўлларини қидираётганини ёзади. Камю руҳнинг абадийлигига ишонмаган бўлса-да, кимда-ким саодатли ҳаёт кечирган бўлса, у «саодатли ўлим»га қодирдир, деган хулосага келади. Экзистенциализм масалаларида Камю Плотин ва Августин қарашлари

таъсирига берилади. Диплом ишини ҳам уларнинг фалсафасига бағишлайди. Киркегор, Нитше, Хайдеггер, Шестов сингари файласуфлар таъсири ҳам уни четлаб ўтмади. У Достоевскийни зўр иштиёқ билан ўқийди, Лев Толстой, «Тазарру»си устида мулоҳазалар юритади. Бундан ташқари ўзига замондош-ватандош ижодкорлар Мальро, Монтерлан, Сент-Экзюпери, Сартр асарларини катта қизиқиш билан муҳокама қилади.

«Калигула» (Caligula) фалсафий драмаси А.Камюнинг дастлабки бадиий асари сифатида диққатга моликдир. Асар 1938 йилда эълон қилинган бўлиб муаллиф 1945 йили драмага яна қайта мурожаат қилган. Пьеса Парижда сахналаштирилиб бош ролни машҳур актёр Жерар Филип ижро этган эди. Томошабинлар драмани фашизмга қаратган танқид, Калигула эса «антик давр Гитлери» сифатида қабул қилдилар. Асарни бундай талқин этилишига ҳам қўшилиш мумкин. Бундай хулоса Иккинчи жаҳон урушидан кейинги давр учун характерли ва тушунарли эди. Лекин «Калигула» тарихий драма эмас, фалсафий драматир. Бизнингча, фалсафий йўналишдаги асарларда асосий эътибор қаҳрамонларга эмас, фалсафий ғоя ва мулоҳазаларга қаратилган бўлади. Ана шу ғоя ва мулоҳазалар асарнинг асл қаҳрамонларига айланади.

Рим императори тарихи билан қизиқиш Камюнинг экзистенциализм фалсафаси, хусусан, абсурт ғоялари билан машғул бўлган даврига тўғри келади. Калигула ҳақидаги қайдлар ёзувчининг кундаликларида илк бор 1937 йилнинг январиди учрайди: «Калигула» ёки ўлим моҳияти. 4 актдан иборат. (Кушкин Е.П. Албер Камю: Ранние годы. - Л., 1989.- 137.)

Камюга қадар ҳам Европада Калигула шахсига қизиқиш катта бўлган. Хусусан, Ромен Роллан ўзининг «Инқироз трагедиялари»га «Калигула» (1893) пьесасини ҳам қўшганлиги маълум. Камю Р.Роллан «Калигула»си билан таниш эканлиги ҳақида ҳеч қандай маълумот қолдирмаган бўлса-

да, ҳар икки асарда ўлим ҳаётни мазмун-моҳиятидан жудо этувчи куч сифатида талқин этилганлигига гувоҳ бўлиш мумкин.

Кристиан Голденоннинг гувоҳлик беришича, 1937 йили А.Камю Светонийнинг «Ун икки цезарлар ҳаёти»ни жуда катта қизиқиш билан ўқиб ўрганган. Айниқса, китобдаги ниҳоятда зиддиятли шахс бўлган император Калигула тасвири ёзувчини ҳайратга солган ва пьеса яратилишига асос бўлган дейиш мумкин. Камю Светонийдан император таржимон ҳолига доир воқеаларни, бир қанча исмларни олади. Бизнинг назаримизда, у улуг тарихчи тасвирлаган давр воқеаларига умумбашарий мазмун бахш этмоқчи бўлади.

Пьесадаги воқеалар тарихий ҳақиқатга қисман тўғри келса-да, муаллиф учун асардаги шахс ва характерлар ўртасидаги конфликт эмас, балки дунёқарашлар, принциплар тизими ва ғоялари ўртасидаги зиддиятлар муҳим ҳисобланади. Асар марказида императорнинг метафизик, яъни мавжудот қонуниятларига қарата исёни ётади. Камю драмада турли «ҳақиқатлар»ни тўқнаш келтиради, маълум бир ҳислатларни маълум бир шароитларда тасвирлайди. Гўёки, уни фақат натижалар қизиқтиради. Шунинг учун бўлса керак, асарда замонавий воқеликни англашга ёрдам берадиган маълумотларни ҳисобга олмаганда бошқа ўтмиш манбалари ҳақида ҳеч нарса дейилмайди. Бундай ҳолат пьеса воқеалари эпик, сирли муҳитда рўй беришга, иккинчи даражали персонажларнинг ўтмиши ҳақида деярли маълумот берилмаслигига сабаб бўлган дейиш мумкин.

Драмада бир қанча рамзий-фалсафий тимсоллар бўлиб, улар асарда маълум бир бадиий-эстетик ва фалсафий вазифани бажаришга ҳизмат қилади. Улардан энг асосийси Ой тимсолидир. Ой рамзи унинг табиий «вазифаси»дан келиб чиқади: у тунда қайғули ва ҳоргин заминни ўз нури билан ёритади. Калигула қайғу ва изтиробларнинг ягона гувоҳи Ой эди. Фақатгина у унсиз, совуқ ва бефарқ ҳолда дунё боқийлигидан дарак бериб турар эди. Калигула Ойни жонли мавжудот сифатида қабул қилади, доимо унга интилади. Светонийнинг ёзишича: «Тунлари, тўлин ой чиққан кезлари Калигула уни тинмай ётоғига — багрига чорлар эди.» (Гай Светоний Транквилл. Жизнь двенацать цезарей. — М., Наука, 1990. - с. 115.) Император ҳеч кимга бўйсунмай ўз қонунияти билан яшовчи Ойга ҳавас қилар, у билан қандайдир яқинлик ҳис қилар

эди. Калигула учун Ой метофизик маъно ҳам касб этади. У рамзий маънода император орзуларини англаштири билан бирга орзу-истаклар чегарасини ҳам билдиради. XX аср адабиётида ана шундай чегара девор образи орқали (Ж.П. Сартр, А.Андреев ижодида) акс этилган эди.

Камю драмасида Ой инсон имкониятлари чегарасининг рамзи сифатида талқин этилади. Девор инсонда уни бузиб ташлашга эҳтиёж туғдирса, Ой уни қўлга киритишлари истагини келтириб чиқаради. Ушбу хоҳишнинг ҳеч қачон амалга ошмаслиги эса чуқар фожиавий изтиробларга олиб келиши муқаррар. Калигула Ойни қўлга киритиш учун неча-неча кишиларни қатл эттиради. Лекин у ҳамон инсон эриша олмайдиган боқий умр ва саодат сингари жуда олисда қолаверади. Шунда у Ой ҳеч қачон уники бўла олмаслигини англаб этади. Императорнинг саробдан қутулиш учун қилган барча ҳаракатлари уни яна сароб — абсурд билан тўқнаштиради. Шунинг учун асар финалида Калигула қатл этиш чора эмаслигини изтироб билан англаб етганлигига гувоҳ бўламан.

Хуллас, «Сизиф ҳақида» ривоят эссесидан назарий жиҳатдан асосланган абсурд, тўғриси, «Калигула»да ўзига хос бадиий талқин этилади.

Лекин қандай бўлишидан қатъи назар. А.Камю ҳаётни севувчи, ундаги имкониятлардан имкон қадар фойдаланишга интиладиган шахс бўлган. Бунга ёзувчининг ён дафътарчасига ёзиб қўйилган Эдгар По фикри бўйича бахтга эришишнинг тўртта шарт мисол бўла олади. Унга кўра табиат қўйнида яшаш, суюкли бўлиш, манфаатпарастлик иддаоларидан воз кечиш, ва ниҳоят, ижод этиш бахтли бўлишнинг асосий шартларидир. Бизнингча А.Камю ана шу «дастур»га риоя этиб яшаган.

А.Камю инсонни табиатга қарши қўйиш мумкин эмаслигини, чунки, авваламбор инсон табиатнинг узвий қисми эканлигини тўлиқ англаб етган. Қанчалик зиддиятли туюлмасин, бу борада ёзувчи Антуан де Сент-Экзюперига яқин туриши маълум бўлади. Табиат қўйнида яшаш, унинг гўзалликларидан баҳраманд бўлиш ва завқлана олиш Сент-Экзюпери асарлари орқали (айниқса, «Кичкина шаҳзода»да) илгари сурилган энг муҳим ғоявий дастурлар эди. Камю ҳам гўзаллик инсонни яшаши, кураши, интилишлари, орзуларига эришиши учун ёрдам беради, деб ҳисоблайди. Унинг фикрича, гўзаллик руҳий озодликни, маънавий юксакликни ҳам англатади.

Роберт ДЕНКОФФ

Бахту тахтга элтувчи билим

*Юсуф Хос Ҳожиб, “Кутадғу билиг”. Турк-исломий шоҳлар кўзгуси.
Таржима ва изоҳлар муаллифи Р.Денкофф. Чикаго университети
нашриёти¹.*

АСАР ТАВСИФИ ХУСУСИДА

Кутадғу билиг” турк-ислом обидаларининг энг қадимгиларидан биридир. Шоҳлар кўзгуси анъаналарида ёзилган ушбу дидактик дoston асосан суҳбат-диалогдан иборат. Асарнинг тили Қорахонийларга ёхуд ўрта турк тилига тўғри келади. Бу VIII асрга мансуб тошга ёзилган битиклар, Мўғилистон худудларидан топилган ўрхун ёзувларига ўхшаш уйғур туркчасидир. Шунингдек, будда битиклари ва кейинроқ шаклланган, баъзан чигатоӣ тили деб аталувчи исломий-туркий адабий тилга ҳам яқин келади. 900 йиллик узоқ тарихга эга бўлган турк исломий адабиётининг илк йирик намунаси бўлиши “Кутадғу билиг” ўз моҳияти жиҳатидан “Шоҳнома” типига яратилган асардир. Агар Фирдавсий ўз ижоди билан форс адабиётига исломий ғоя билан сўғорилган янги шакл, янги анъана олиб кирган бўлса, Юсуф Хос Ҳожиб “Кутадғу билиг” билан туркий адабиётга араб-форс мутақориб баҳрини талбиқ этди. У Фирдавсийдан таъсирланган эди. Шундай бўлса-да, ҳар икки ижодкорнинг воқеликка ва бадиий ижодга муносабатлари турлича. Фирдавсий анъанавий исломий эпосга форсий шакл берди. Юсуф эса, унга соф туркий анъаналардан фойдаланибгина қолмай, айна пайтда араб-форс ислом поэтикаси тажрибаларини туркий адабий жараёнга талбиқ этди. У туркий адабиётга ўзига хос янги шакл ва мазмун бермоқчи эди. Аниқроқ қилиб айтганда, унинг мақсади туркий адабиётни араб-форс поэтикаси даражаларига кўтариш ва имкониятларини кенгайтириш эди. Хусусан, панднома, яъни дидактик жанрни мазкур адабиётда ҳам бемалол қўллаш мумкинлигини исботлаш эди.

Муаллиф ўзига хос услуб билан, яъни бадиий асардаги мажозий қаҳрамонлар воситасида ўз даври турк шаҳзодалари (турклар хони, Утикан беги, Или водийси беги ва бошқалар)га панд айтади. Туркий тилда билимни “билиг” сўзи билан, бахтни эса “қут” сўзи орқали ифодаланади. Демак, асарнинг номи шоҳлар, шаҳзодаларни бахтга элтувчи билим маъносини билдиради.

Юсуфнинг мақсади ўз бегига, раҳбарига, юқори табақа вакилларига давлат, сиёсат юргизиш ҳамда бахтли саодатга етиш йўл-йўригини кўрсатиш эди. Юсуф Хос Ҳожиб исломий дунё контекстидан туриб Марказий Осиё туркий халқларининг ўша даврдаги ижтимоий-маданий ҳаётини тасвирлаб беришга муваффақ бўлди.

ҚОРАХОНИЙЛАР ВА ТУРКИЙ МАДАНИЯТ

Қорахоний турклар ислом динини X асрнинг ўрталарида қабул қилдилар. Улар дастлаб Марказий Осиёга, 999 йилдан сўнг эса Мовароуннахрга ҳукмронлик қилдилар. Уларнинг асосан икки йирик шаҳарлари: Кошғар (ҳозирги Хитой халқ Республикасининг Синзян вилояти) ва Боласоғун (Қирғизистондаги шаҳар) эди. 1069–1070 йилларда боласоғунлик Юсуф ўзининг “Кутадғу билиг”

¹ Инглиз тилидан таржима Зоҳиджон Соҳидқов томонидан «Кутадғу билиг»нинг АҚШ Чикаго университети нашриётида 1983 йилда чоп этилган нашрнинг кириш қисми асосида амалга оширилди.

асарини кошқарлик шаҳзода Товғач Буграҳонга бағишлаб ёзган. Ана шу хизмати учун у хондан Хос Ҳожиб унвонини олган ва шу ном билан шуҳрат қозонган.

XI асрга келиб учта турк сулоласи: Қорахонийлар, Ғазнавийлар ва Салжуқийлар сиёсий жиҳатдан ислом оламида етакчи мавқени эгаллаган эди. Айниқса, Салжуқийлар Ғазнавийларни Ҳиндистон ва Афғонистонга, Қорахонийларни Хитой ҳудудлари томон сиқиб чиқара бошладилар. Уша вақтдан бир аср олдин Сомонийлар Эрон ҳудудида қандай ўрин тутган бўлсалар, Қорахонийлар ҳам Марказий Осиёда ана шундай мавқега эга эдилар. Айни пайтда Ғазнавий ва Сомоний ҳукмдорларининг ҳам ушбу ҳудудга таъсирлари кучли эди. Улар ҳукмронлик қилган даврда Фирдавсий ўз “Шоҳнома”сига тартиб берганди. Қорахонийлар асосан туркий қавмлардан бўлмиш қарлуқ ва чигил уруғларидан иборат бўлиб, уларга улуг ҳоқон ҳукмрон эди. Қорахонийлар форслар Афросиёб, туркий қавмлар Алп Эр Тўнга исми билан аталган ҳукмдорнинг ворислари эканликлари билан ҳам фахрланадилар. Улар турк тилини “туркий”, “уйғур” ёзуви деб машҳур бўлган ёзув билан такомиллашгирдилар. Туркий лаҳжаларнинг буюк луғатшуноси Маҳмуд Кошғарий ўз асарларида Қорахонийларнинг ўзига хос қавмлари, халқ ва элатлари тўғрисида қимматли маълумотлар беради. Бу хусусият “Қутадғу билиг”га ҳам хос. Маҳмуд Кошғарий ҳамда Юсуф Хос Ҳожиблар ўз ижодлари билан ўша давр турк ислом адабиётини яхлит ҳолда кўрсата олдилар. Уларнинг бири туркийларнинг тили ва миллий ўзига хослигини илмий асослаган бўлсалар, иккинчиси эса шоҳлар ҳақида панднома ёзиб, ислом билан уйғунлашган Марказий Осиёнинг ўзига хос анъаналарини тасвирлаб берди. Афсуски, асар нухалари фақат теурийлар даврига келибгина топилди. Ана шундай йўсинда форсча битилган “Қобуснома” ҳам фақат XIV-XV асрларга келиб усмонли турк тилига беш бора таржима қилинди.

АСАРНИНГ АСОСИЙ ҚУРИЛИШИ ТЎҒРИСИДА

Юсуф Хос Ҳожиб ўз асарининг муқаддимасида бизга хабар беришича, китоб асосида тўрт хил рамзий образлар ётади. Уларнинг ҳар бирига муайян вазифа юклатилган:

Исми	Вазифаси	Маъноси
Чиққан кун, куёш (Кунтуғди)	Подшо (бек)	Адолат
Тўлин ой (Ойтуғди)	Вазир	Бахт-саодат
Юксак ақл (Ўғулмиш)	Доно, донипшанд	Интеллект (билим)
Уйғоқ, хушёр (Ўзғурмиш)	Аскет, руҳоний	Охират

Асарнинг биринчи қисмида дастлабки уч қаҳрамон характер тавсифи ва эроний анъаналардан кириб келган шоҳлар кўзгуси мавзуи асосий ўрин эгаллайди. Иккинчи қисмда эса, Ўзғурмиш (уйғоқ, хушёр)нинг муҳолифатга асосланган характери ҳамда ўша даврга хос диний тасаввуфий қараш ёхуд исломий мистика тўғрисида гап боради. Мазкур қисм “Қутадғу билиг”нинг энг муҳим жиҳатларини намоян қилган.

ШАҲЗОДАЛАР КЎЗГУСИ: XI АСРДАГИ ТАРИХИЙ ЖАРАЁН ХУСУСИДА

XI асрнинг иккинчи ярмига келиб Қорахонийлар салтанати ижтимоий-маданий ҳаётида айнан “шаҳзодалар кўзгуси” анъанасида битилган мазкур

обиданинг ўрни ва аҳамияти жуда катта эди. “Шаҳзодалар кўзгуси” атамасини асли ғарб олимлари берган бўлиб, бу мустақил универсал жанр даражасига кўтарилган эди. Буни аслида салтанатни қандай қилиб бошқариш йўриқлари, қоидалари тарзида ҳам тушуниш мумкин. Яъни, бир томондан этикет, муомала одоби қоидалари, иккинчи томондан эса фалсафий сиёсатни ўз ичига олади. Таъбир жоиз бўлса, донишмандлик ўғитлари баён қилинади. “Кутадғу билиг” бир пайтда иккита турли кўринишдаги донишмандлик хазинасини бирлаштирган. Бу Осие ҳудудидаги туркий ҳамда эрон-ислом анъаналаридир. Ушбу асарда авторитарик давлат қурилишида шаҳзодаларга бериладиган панд-насиҳатларни кўраимиз. Булар қадимги Яқин Шарқ, Хитой, Ҳиндистон, қадимги Юнон давлати ҳамда қисман Европа тажрибалари намуналарига ҳам асосланади.

“Шаҳзодалар кўзгуси” жанрида битилган асарларга хос ажойиб хусусият шундаки, мазкур мавзуда битилган китобларда макон ва замонга оид ўзига хос қатъиятлик билан бирга умумий ўхшашликлар яққол кўзга ташланади. Умумий ўхшашлик жиҳати шундаки, асар асосан муайян ҳукмдор шахсга, подшо ёки вазирга қаратилган бўлади. Ушбу адабиётнинг бош тенденцияси дунёвийликни асосий ўринга қўйиш бўлиб, нариги, боқий дунё кейинги ўринда туради. Мавжуд ижтимоий сиёсат ҳақида асарнинг муқаддима қисмида фикр билдирилади. Ғарб мутафаккири Макиавелли ижодида ҳам буни кўришимиз мумкин. Шунга хос уйғунлик ҳақида қуйидагиларни келтириш ўринли:

— Ёмон бўлма, сабр-қаноат яхши, боқийлик касб этадиган ишни муҳаббат билан бажар;

— Мулкингни асра, у сенга давлат келтиради;

— Улуғлик бор жойда, буюклик бор, мард киши ўз худудига ҳукмронлик қила олади. Шоҳ Август ҳам ана шундайлардан эди;

— Ўз уйингда тўғри сўзла, шунда ўз фуқароинг ҳам сени ҳурмат қилади;

— Адолатли бўл. Шунда сен узоқ вақт ҳукмронлик қила оласан;

— Ноҳақ жазо беришдан эҳтиёт бўл. Бесабаб ўлдирма, аммо жиноятга яраша жазо қўлла. Шундагина тартиб ўрната оласан.

Булар мазкур жанрнинг дастлабки намуналаридан бўлиб, эраמידан аввалги XXII асрда Мисрда ҳукмронлик қилган Фиръавннинг ўз ўғлига қилган панд-насиҳатидир.

Қадимги Яқин Шарқда ана шундай ўғитлар ҳукмронларга давлат ишларини ташкил қилиш, чет мамлакатлар ва элчилар билан олиб бориладиган муносабатлар этикети, адлия ишларини ташкил қилиш, билимли ва садоқатли маслаҳатчилар тутиш, ҳарбий кўпинларни назорат қилиш, жамиятдаги турли табақалар билан мулоқот одобларидан иборат бўлган. Бунда дунёвий мақсадлар бош ўринга қўйилиб, руҳий олам ҳақидаги муаммолар кейинги ўринда турган. Унинг асосий мақсади шоҳлар идеологияси қандай бўлиши кераклигини кўрсатиб бериш бўлган. Шунинг ҳам таъкидлаш лозимки, дунёвийлик амалий жиҳатдан бош ўринга қўйилишидан қатъий назар, диний идеологиянинг асосий фундамент вазифасини ўтаганини инкор этиб бўлмайди. Бобилликларнинг машҳур бир ҳикмати бор: “Эр киши худонинг соясидир. Кул эса, эр кишининг соясидир. Подшоҳ худонинг ердаги аксига ўхшайди”. “Кутадғу билиг”да ҳам подшоҳ худонинг ердаги сояси, у ўз адолати билан заминни ёритиб туради, дейилади. Қадимги Бобилда худо Ҳаммурапини подшоҳ қилиб танлаган, дейилади. Унинг айтишича, мамлакатда қонунчилик, адолатни ўрнатиш учун ёмонлик ва зулми янчиш лозим. Мен худди куёш каби қора бошли одамларни ва мамлакатни ёритишим ва инсониятга ёрдам беришим керак, дейди у. Қадимги Мисрда ҳам подшоҳ фаолияти куёшга тенглаштирилади.

Қадимги грекларнинг кўпчилиги форс империясининг бошқарув тамойилларини эътироф этадилар. Айниқса, IV асрда фаолият кўрсатган Ксенофаннинг Эрон шоҳи Кир давлати бошқарув тамойиллари ҳақидаги асари катта қизиқиш уйғотади. У “Кир сабоқлари” деб номланади. “Шоҳлар кўзгуси” анъаналарида ундан ҳам олдинроқ ижод қилган Ҳеродот эса, шоҳларнинг кучини асосан улар яратган адолатли ижтимоий шароитда, деб билади. Юнон фалсафа мактабининг йирик вакили Суқрот ва Афлотунлар ҳам ижтимоий ҳаётда адолатни қарор топтириш мамлакат ривожига муҳим рол ўйнашини таъкидлаганлар. Александр Македонский ҳам ўз сиёсатида юнон ва форс

анъаналарини уйғунлаштирган ҳолда кенг фойдаланган. Эрамизнинг I асрида яшаган Плутарх ўзининг “Тажрибасиз шаҳзода билан баҳс” асарида қадимги Яқин Шарқ концепциясининг Ғарб адабиётига таъсири борасида шундай дейди: “Яхши шаҳзода худонинг соясидир. Фақат худогина осмондаги қуёш ва ойга қувват бера олгани каби унга ҳам куч беради. Шаҳзода худонинг ердаги вакилидир”. Демак, қадимги сиёсий бошқарувнинг асосан 3 хил кўриниши шоҳлар кўзгусида муҳим аҳамият касб этган ҳамда улардан адолат ва фаровонлик йўлида фойдаланилган.

Улар қуйидагилар:

1) Яқин Шарқдаги шоҳлар мафкура уйғунлашган Эронда адолат ва бойликнинг ўзаро омукта ҳолатдаги кўриниши амал қилган. Адолат қуёш нурига қиёс қилинади. Бахт-саодат эса, бойликка ўхшатилади.

2) Юнонистонда эса улар алоҳида ҳолда қаралган. Яъни адолат – ижтимоий баркамоллик сифатида намоён бўлади ва унинг бошида фақатгина подшо туради. Чунки, бахт-саодатнинг ўзгарувчанлиги ташқи томондан бошқариладиган илоҳий кучга боғлиқдир. Ушбу концепция Ғарб адабиёти ва санъатига қадимги Шарқ таъсири остида кириб келган. Бунда адолат — худо томонидан рамзий маънода уч оёқли курси устида қилич ушлаб турган ҳукмдор. Бахт-саодат эса, тўп устида ўтирган ожиз киши сифатида тасвирланади.

3) Иудаизм, христианлик ва исломнинг анъанавий теократик қарашларидан иборат ҳукмронлик. Яъни подшо худо томонидан юборилади ва у бахт-саодат рамзи бўлиб қолади. У фақатгина худо хоҳишини бажаради.

Ана шу жиҳатларнинг барчаси Сосонийлар давлатига ва исломнинг империяга ҳос анъаналарига ҳам кириб келди. Исломгача ва ислом кириб келган даврдаги Ўрта аср Яқин Шарқи сиёсатидаги бош мавзу анъанавий диний қарашларни бевосита мамлакатни бошқаришга ва ҳукмдорлар сулоласи ҳаётига синдириш, ижтимоий ҳаётга омукта қилишдан иборат эди. Эрамизнинг III-VII асрларида ҳукмронлик қилган Сосонийлар Ачимениднинг ворислари сифатида ўз сиёсатларини зардўшптийлик назарияси бўйича олиб бордилар. Бу кейинчалик яратилган мумтоз экспрессионизмга оид “Танзар мактублари” да ўз ифодасини тошган. Танзар Сосонийлар сулоласи асосчиси Ардашер даврида руҳонийлик қилган. Унинг ижоди исёнкор ҳукмронларга қаратилган бўлиб, асосан Ардашернинг ҳукмронлик концепцияси қоидаларидан иборат.

Кейинчалик Сосонийларнинг қарашлари IX асрда яратилган одобномалардан бири бўлмиш Ибн Қутайбанинг “Китоб ал-Султон” (Унинг биринчи қисми “Ўйин ал-Акбар” деб номланади) ва “Китоб ал-Тоҳ”лар подшо ал-Жоҳирга бағишлаб битилган бўлиб, эронлик Жавиддин Хирад томонидан таржима қилинган. Айни пайтда мазкур сарой аъёнлари томонидан шу йўсинда бир қатор рисола ва қасидалар ёзилди. XI асрга келиб “Шоҳлар кўзгуси” ислом оламида аввал араб, сўнгра форс тилларида мустақил адабий жанр сифатида шаклланди.

“Қутадғу билиг”нинг яратилиши ҳам ана шу даврга тўғри келади. Бу асар форс исломий анъаналарини туркий дунёга тадбиқ этиш йўлидаги илк тажриба эди. Асардаги лашкарбошилар тавсифида турли хил ҳайвонлар хусусиятига қиёслар ишлатилишини алоҳида таъкидлаш керак. Булар асосан араблардаги Адаб ҳамда форсий Андарзларга бориб тақалади. Бундан ташқари форс лашкарбошиларидан олинган қатор калкалар ҳам бунга мисол бўла олади. Форсларнинг ушбу жанрда битилган дастлабки одобномаларидан бири 1082 йилда шимолий Эрондаги Зиёридлар сулоласи томонидан яратилган. Унда шаҳзодаларга сарой этикети: шоҳмот, чавгон ўйнаш, қул харид қилиш, от миниб кабиларни ўргатиш билан биргаликда бола тарбиялаш, касб-ҳунар ўрганиш, мунажжимлик, шоирлик, қозилик, сўфийлик сирларидан ҳам сабоқ берилган. Табиийки, булар ушбу жанр талабларига мос келади. Форс “Шоҳлар кўзгуси”нинг иккинчи китоби бу “Сиёсатнома”дир. У 1090 йилда Салжуқ султонининг таниқли вазири Низомул-мулк томонидан ёзилган. Бу кўпроқ мамлакатни қандай қилиб бошқариш тўғрисидаги бир маъмурий рисола эди. Муаллиф концепцияси асосан ички низо ва камчиликларни бартараф қилиш ҳамда мўътадил барқарорликни таъминлашга қаратилган эди. Ана шундай йўсиндаги асарлардан яна бири 1111 йилда яратилган буюк ал-Ғаззолийнинг

“Насихат ал-мулк” (Шоҳларга маслаҳатлар) китобидир. Ал-Газзолий эътиборни кўпроқ назарий муаммоларга, яъни салтанатда одоб-ахлоқ ва диний қоидаларни қарор топтиришга қаратади. Унинг бош ғоясига асосан тўла мустақиллик ва ҳақ дин эгизакдир. Уларнинг келиб чиқиши бир бўлиб, бир-биридан ажратиб бўлмайди. Бу Низомул-мулк қарашларига ҳам мос келади. Ҳар икки муаллиф ҳам ислом қоидалари, Муҳаммад пайғамбар ҳадислари ҳамда исломгача ўтган шоҳлар, юнон ва эрон сулолалари, Искандар, Хусрав ва бошқаларнинг тажрибаларига асосланадилар. Шунинг таъкидлаб ўтиш лозимки, “Қутадғу билиг” ҳам ана шу каби манбалар асосида яратилди. Бунда айниқса форс манбаларига урғу берилганлигининг боиси “Қутадғу билиг”нинг кенг қамровли тасвир хусусиятларига эгаллиги, асар шаклининг ўзига хослигидир. Араб ва форс адабиётида чуқур ўрин эгаллаб бўлган бу жанр аста туркийларга ҳам етиб келди.

ҲОКИМИЯТГА МУРОЖААТ

Биз юқорида таъкидлаганимиздек, ҳокимиятга мурожаат исломий “Шоҳлар кўзғуси”га хос хусусиятлардандир. “Қутадғу билиг”да туркий ҳоқонлар: Турклар ҳоқони, Турклар буйруғи, Ўга буйруғи, Ўतिकон беги, Яғмо беги, Уч Ўрда хони, Или хони, Бўка ябғуси, Чигил, Кўк Айиқ ва Алп Эр Тўнга тилга олинади. Ушбу номларнинг барчаси ҳам реал ҳаётда бўлган, деб бўлмайди. Аммо бадиий адабиётнинг образлилик тамойилига кўра уларнинг кўпчилиги рамзий қаҳрамонлар бўлиб, асосан географик жой номларидан олинган. Масалан, Или водий дарёси, Ўतिकон тоғ тизмаси, Чигил ва Яғмо уруеларининг номи ва ҳаказолар.

Шунингдек, беллар беги, халқлар беги, шаҳар ва салтанат беги, катта шаҳар беги кабиларда муаллиф бир-биридан кескин фарқланувчи сифатларни келтирмайди. Фақатгина туркий ҳикматлардангина фойдаланилади. Асарда араб ҳикматларидан биргина, Эрондан ҳам ягона ҳикмат шундайлигича келтирилади. Юсуф форс-ислом ўғитлари ва одоб-ахлоқ қоидаларини муайян қолипга тушириб, улардан ижодий ҳолда фойдалана олган. Асарнинг муқаддима қисмидаги “Билим, ўқув-идрок фарқини айтади” бобидаги 290 байт Нуширавон ҳикматларига мос келади. Ундан аввалги бобда эса, Афросиёб (Алп Эр Тўнга) мадҳ этилади. Асар номидаги икки сўз ана шуларнинг барчасига калит вазифасини ўтайди. Яъни “билиг” *f* арабча “ҳикма”, форсча “ҳирад” ва “андарз” сўзлари билан ишлатилади. Буларнинг барчаси – донолик, билим маъноларини ифодалайди. “Қут” эса, форсчада “фарр” (давлат), араб тилида “давла” билан ифодаланади.

ФОРСЧАДАН АЙНАН ТАРЖИМА

Форс-ислом анъаналарини “Қутадғу билиг”нинг тил хусусиятларида кўришимиз мумкин. Бу ҳақда махсус рўйхат ҳам келтирилади. Таржимада шарҳ ва изоҳларга алоҳида эътибор берилди. Жумладан, XI асрдаги “узун қўл” англатган идиоматик маъно XX аср инглиз тилида ана шундай маъно ифодаламайди. Асарда ўхшатиш ва рамزلардан кенг фойдаланилган. Масалан, ўлимни — “чавандоз”, касалликни — “ўлим жарчиси”; меҳмондўстликни — “нон ва туз”; кийим-кечакни ва озиқ-овқатни — “томоқ ва елка”, ўз тақдирдан хурсанд кишиларни — “кўзи тўқ”, аксинча бўлса — “кўзи оч”, соғлом ва бахтли одамларни “қизил юз”, касалларни — “сарик юз”, кўнгли тоза кишиларни — “очиқ юз”, тескариси — “қоши тутун” ўхшатишлари билан берилди. Буларнинг барчаси форс тасвир анъаналарига тўла мос келади. Шунингдек, асардаги “дунё” концепцияси борасидаги тавсиф ҳам жуда қизиқарли. Дунё, деганда бир томондан подшо томонидан бошқариладиган ҳокимият ёки ҳудуд назарда тутилади. Бу ҳам форс ва Яқин Шарқ ҳокимият идеологиясига ҳамоҳанг. “Жаҳон соҳиби” (281-байт) “ажун тутти” ёки 284-байтдаги “жаҳон тутти” кабиларни мисол келтириш мумкин. Асардаги “Ажун тутмиш эр” форс тилига “жаҳонгир” деб ўгирилади. Бошқа томондан “дунё” сўзи — бахт-саодат, бойлик ва давлат маъноларида ҳам қўлланилади. Ўз навбатида

унинг ҳам баҳсталаб жиҳатлари мавжуд. Яъни, дунё — арабларда охират ва динга қарама-қарши қўйилади. Шу ўринда шарқдаги бошқарувда жамиятнинг турли табақалари ва улар билан муносабатнинг фарқли жиҳатларини ҳам эслатиб ўтиш лозим:

1. Сарой ичкарисси ва ташқарисси (форсча андарун ва бирун). Ичкарига шаҳзоданинг шахсий соқчилари, ҳарамии, девонхонаси, сарой аъёнлари киради. Ташқарига эса давлат ишлари билан боғлиқ расмий идоралар, ҳарбийлар киради. Буни қадимги турк тилида “ич” ва “таш” дейилади.

2. Салтанат ва халқ форсча — раият, мулк, туркчада эса — будун, деб номланади. Бунда ҳукмдор ва оддий фуқаро ўртасидаги муносабатлар кўрсатилади. Салтанатнинг ҳукмдори оддий халққа адолат қилса, улар фаровон ҳаёт кечиришган.

3. Халқ ва ҳарбийлар форсчада — рабият, мардон, туркчада — будун, лашкар, сипоҳ, деб аталган. Булар жамиятнинг кўпчилигини ташкил этадилар. Улар солиқ тўловчилардир. Подшонинг улар билан қандай муносабатда бўлиши мамлакат истиқболи учун катта аҳамиятга эга бўлган. Кунтуғди элиг билан Ўғдўлмиш ўртасидаги мулоқотда ҳам аввало сарой амалдорлари, кейин лашкарбоши ва сипоҳлар, сўнгра оддий халқ билан қандай муносабатда бўлиш кераклиги тўғрисида баҳс юритилади.

ЮНОН ДОНИШМАНДЛИГИ

“Қутадғу билиг”да акс этган донишмандлик сарчашмаларида асосан Эрон манбалари ётар экан, демакки, унда юнон манбалари таъсири ҳам мавжуд. Бир қараганда буни фарқлаш қийиндек кўринади. Масалан, ҳарбийларга нақд пул тўлаш, жамоатчиликни дунёвий қонун йўли билан бошқариш ислом адабиётига Арасту орқали кириб келган. “Қутадғу билиг”нинг 2453-байтида заковатсиз кишининг жонсиз танага ўхшатилиши ҳам Арастуга бориб тақалади. Асарнинг 620-835 байтларидаги аллегорик бағишловларнинг ҳам юнонча ифодалари мавжуд. Шунингдек, уларни Суқрот қарашларига ҳамоҳанглигини кўришимиз мумкин. Юсуф ҳатто ҳали кенг жамоатчиликка номаълум бўлган айрим араб ва форс рисолаларидан фойдаланган. Маълумки, юнон донишмандлиги (форсча - андарзига) дастлаб араб одоб ва ижтимоий маданиятига кириб келган эди. Табиийки, Юсуф бундан хабардор бўлган. У юнон фалсафаси билан араблар ёки араб ёзувидаги манбалар орқали танишган. Европалик шарқшунос Отто Албертнинг шаҳодатлик беришича, Юсуф Хос Ҳожиб буюк Ибн Синонинг шоғирди бўлган (Қаранг: 1037-байт. Лекин, бу ҳали махсус асослашга муҳтож. Чунки, этика, сиёсат, психологик ва теологик қарашлар “Қутадғу билиг”га нософистик фалсафа бўлмиш “Адаб” ҳамда “Шоҳлар кўзгуси” воситасида кириб келган.

БУДДИЗМ

“Қутадғу билиг”га эллин маданияти араб адабиёти воситасида муайян даражада ўз таъсирини ўтказган. Буни бутун Шарқ адабиётига нисбатан ҳам айтиш мумкин. Асарнинг уйғур ёзувидаги нусхаси Вена нашри деб ҳам аталади. Ушбу нусха асар тўғрисида қўллаб жиддий тадқиқотлар яратилишига асос бўлди. Шуни таъкидлаш лозимки, ушбу нусха XV асрда Темурийлар томонидан тикланган. Аммо уни уйғур ёзувида ёзилганлигини рўкач қилиб, асоссиз равишда салкам “Уйғур халқ эпоси”га чиқариб қўйишга уринишлар ҳам юз берди. “Қутадғу билиг” синкретик асар. Унда исломгача бўлган турли динлар тўғрисида маълумотлар бор. Асарни жиддий танқид қилган олимлар унда конфуцийлик ва будда таълимотига хос жиҳатлар ҳам мавжудлигини аниқладилар. Саодат Хусайннинг таъкидлашича, Ўзғурмиш ўзининг тарки дунёчилик қарашлари ва таркидунёчилиги билан буддизм таълимотига яқин келади. Хусусан, Ўғдўлмиш ва Ўзғурмиш ораларидаги мунозара будда ва ислом динлари ўртасидаги зиддиятли муносабатга ўхшайди. Бу хусусият Қорахонийлар салтанатига хосдир. Тадқиқотчиларнинг айтишларича, Ўғдўлмиш ислом, Ўзғурмиш эса Будда вакили эмиш. Бунга қуйидагиларни мисол келтириш мумкин:

1. Асардаги деярли барча қаҳрамонларнинг номлари рамзий маънога эга бўлиб, уларда бирор-бир тарихий шахсга ишора қилинмайди. Биз бу ҳақда юқорида батафсил тўхталганмиз. Бизга бу ўринда Юсуфнинг ўзи ёрдамга келади. Яъни, Ўзғурмиш зоҳидликни ихтиёр этиб, фақат охиратни ўйлайди. Ақл-заковатни олдинги ўринга қўймайди. Ўтдўлмиш эса, аксинча, ақл-заковат ҳаминша устунлигини таъкидлайди.

2. Ўзғурмиш ва Ўтдўлмиш ўрталаридаги баҳс ислом билан буддизмнинг зиддиятли муносабатларининг бадиий талқинидир.

3. Ислолдаги аскетик ва мистик жиҳатларнинг сарчашмаларида буддизм унсурлари мавжудлигини инкор этиб бўлмайди. Албатта, буддизмнинг дастлабки исломий суфизмга таъсири (Иброҳим ибн Одам Ато) ҳамда айрим туркий қавмларнинг XI асрда Марказий Осиёдан кўчиб кетишлари алоҳида масала. Биз Ўзғурмишда ана шу жиҳатларнинг барчаси мужассам, дейишдан йироқмиз.

Маълумки, дунёвийликни рад қилиш буддизмга хос эканлиги сир эмас. Аксинча, исломда ақл-заковат, донишмандлик қадимги юнон, араб-форс фалсафалари таъсирида мужассамлашган. Агар “Қутаду билиг”га буддизмнинг бевосита таъсири рад этиладиган бўлса, унда билвосита арабларнинг ёрдамида Барлаам ва Йозефат романларидаги аскетик дунёқарашли шахзодага эътибор қаратиш лозим. Унда шахзодадан салтанатни мустақамлаш учун қонунга амал қилишга даъват этилади.

ҚУРЪОН ВА ҲАДИС

“Қутаду билиг” ислом таълимоти билан суғорилган. Унда исломий манбаларга бевосита мурожаат қилинмайди. Муаллиф Юсуф Хос Ҳожиб бу ўринда ўзига хос услуб қўллайди. У Эрон-Ислом анъаналарини Марказий Осиёдаги туркий адабиётга тадбиқ этишга ҳаракат қилади. Ҳокимиятга мурожаат услубида “Шоҳлар кўзгуси” жанрини қўллайди. Бир вақтнинг ўзида бевосита ислом манбаларига мурожаат этмай, араб-форс адабий анъаналари асосида қалам тебратиш туркий адабиёт учун янгилик эди. Иккинчи томондан асар бевосита туркийзабон ўқувчига мўлжаллаб ёзилганди.

СУФИЗМ

Ўзғурмиш образи тўғрисида кўплаб фикр билдирилиб, унинг бевосита суфий адабиёт билан боғлиқлиги таъкидланади.

Ўзғурмиш зоҳидликни ихтиёр этиб, Ўзи танҳо тоғу тошларга чиқиб кетади ва фақат ибодат билан яшайди. Бу хусусият дастлабки суфий устозларга хосдир. Ал-Саррож суфийлар ҳақида шундай дейди: “Суфийлар — фақат худо йўлида яшаб, унгагина эътиқод қилувчилар бўлиб, бу йўлдан асло чекинмаслик учун ҳаракат қиладилар. Улар ушбу мақсадда турар жойлари ва биродарларини ташлаб дашту биёбонларга чиқиб кетадилар. Ҳатто ўзликларидан, бутун дунёвий имкониятлардан кечиб, ёлғиз яшашни ихтиёр этадилар. Улар бу дунё билан фақат биргина восита — бирозгина овқат ва юпун кийим-кечак орқалигина боғланиб турадилар. Улар фақирона ҳаёт кечириб, одамлардан яширинишга интиладилар. Улар ўз гурурларини енгиб, ҳар қандай дунёвий мукофотни рад этадилар. Инсоният қайғусига ҳамдард бўлиб, каттаю кичикни бир хил кўрадилар.”

Ал-Қалабодий шундай дейди: “Улар дунё неъматлари билан келиша олмайдилар. Моддий бойлик, болалар, қимматбаҳо нарсалар уларга ёт. Нафс ва ҳасад уларга ёт. Фақирларча кун кўриш уларга бахтдир. Зоҳидлик ва ҳолдан тойиб яшац уларга хос.” Аммо бу йўлни барча суфийларга ҳам хос, деб бўлмайди. Жумладан, Ўтдўлмиш Ўзғурмишнинг зоҳидликни тарк этишга чақириб, жамиятга қайтишни сўрайди. У шу ҳақда яна бир суфиёна таълимотни илгари суради. Бу ҳолат Сари ал-Сақотийда ҳам учрайди: “Унинг ҳузурига кунлардан бир куни Монт-Лакамдан бир киши келди ва шайх фалончи-фистончи саломини етказиб, унинг тоғу тошлардан паноҳ тошганлиги ва унга бошқа ҳеч нарса керак эмаслигини айтди” — дейди. Ал-Сақотий бунга шундай жавоб беради: “Инсон одамлар орасида бўлиб ҳам худони топиши мумкин.”

Ўзгурмишнинг Ўгдўлмишдан бегоналашувга интилиши Фаридиддин Аттор ҳикоятларида ҳам мавжуд:

“Яҳъёи Муад (Яҳъё ибн Муад)нинг Маккага кетиб, Каабада муқим яшаб қолган бир акаси бор эди. У ўша ердан туриб Яҳъёга мактуб ёзади. Унда шундай дейди:” Мен учта нарсани тилаган эдим. Уларнинг иккитасига эришдим. Фақат биттаси қолди. Мен шуни истагандимки, умрим интиҳоси муқаддас жойларда ўтсин. Мен ҳозир ана шундай ерданам. Иккинчиси, менинг шундай хизматкорим бўлсинки, у мен қазо қилганимда гассоллик қилса. Худо менга бир гўзал хизматкор қиз ато этди. Менинг сўнгги учинчи тилагим, вафотимдан олдин сени бир кўрсам. Оллоҳ менга шуни ҳам насиб этишини сўраб ибодат қиламан. Яҳъё акасига қуйидаги жавоб хатини йўллабди: ”Сен дунёнинг энг яхши жойида яшайман, деб ёзибсан. Аммо шуни билгинки, агар сен ўзинг энг яхши одам бўлганимда эди, дунёнинг хоҳлаган жойида яшашнинг мумкин бўларди. Зеро, ҳар бир жойнинг қиммати ўша ер фуқароларининг қандайлиги билан белгиланади. Кейин сен бир хизматкоринг бўлишини ният қилибсан. Агар сен ҳақиқатдан ҳам художўй ва тоза насаблик бўлганимда, худодан хизматкор сўрамаган бўлардинг. Чунки амр қилишлик худога хос, хизматкорлик инсонга. Худодан хизматкор сўрашлик, ўзини Фиръавн деб билишликдир. Ва ниҳоят, сен мени кўришни истабсан. Сен чин юракдан худога ишонсанг, мени ҳеч қачон эсдан чиқарма. Худони таниган, унинг дўстларини ҳам унутмайди. Улардан бири ҳатто ўз ўғлини ҳам қурбон қилишга тайёр эди. Сенинг бошқа аканг борми? Агар сен уни топган бўлсанг, унда мен сенга кимман? Агар топмаган бўлсанг, мендан сенга нима керак?”

Ўзгурмиш мисолида худо ёки подшога хизмат қилиш тўғрисида қўлаб мисоллар келтириш мумкин. Бу хусусият дастлабки суфийларга хосдир. Улар бугун ислом оламида худога сидқидилдан қилинган ибодатни дунёвий ишлардан ҳамиша устун қўйиб келганлар. “Қутаду билиг”да Ўзгурмиш ниҳоят, ярим кечада Элиг ҳузурига келади ва унга хизмат қилишга розилигини билдиради. Суфий адабиётда ана шундай жиҳатлар бор.

Ҳадисга кўра, инсон вафот этса қайта уйғонади. Қуръонда ҳам ушбу гоя қайта-қайта такрорланади. Ҳақиқий дунё боқийдир. У ўткинчи ҳаётдан кейинги абаллий ҳаётдир. Бу сўнгги яшаш жойидир. У ерда доимий ҳаловат ва хотиржамлик ҳукмрон. Ҳеч қандай таъма йўқ. Юсуф бизга Ўзгурмиш образи орқали ана шу охират ҳақидаги тасаввурларни жонлантириб беради. У охир-оқибатда инсон руҳи учун нима кераклигини биледи ва шу нуқтаи назардан подшога маслаҳатлар беради. Ана шу жиҳатдан у дунёвий донишмандлик мамлакатини бошқаришнинг энг муҳим шарти деб билган Ўгдўлмишга нисбатан муҳолифатда туради. Замоनावий тадқиқотчилар буни — исломдаги тарихий талаб ва унинг абаллийлиги, — деб атайдилар. Бу эса, ўз навбатида тасаввуф адабиётига ҳам дахлдор.

АСАР ТАҲЛИЛИ ВА ТАЛҚИНИ

Юсуфнинг ўзига хослиги ва ютуғи фақатгина исломий “Шоҳлар кўзгуси” жанрининг туркий тил ва сарой анъаналарига олиб кирганлигида эмас, балки унинг ушбу жанр ривожига қўшган улкан ҳиссасидадир. У “Қолиповчи ҳикоячилик”ка баҳс-мунозарани олиб кирди ва уни драматик хусусиятини орттириб, юқорироқ поғонага кўтарилади. У асосий қаҳрамонларнинг гоя ва характерларини аллегорик қаҳрамонлар орқали бера билди. Биринчилардан бўлиб ибтидоий аскетизмнинг қолақ жиҳатларини танқид қилди ва уни тараққиёт томон бура олди. Ана шу жиҳатдан қараганда у буюк ал Ғаззолийнинг чинакам издошига айланди.

Бизнингча, асарни икки қисмга бўлиш мумкин:

1. 3120 байтгача бўлган асосий қисм.
2. 38-бобдан охиригача бўлган қисм.

Биринчи қисм анъанавий “Шоҳлар кўзгуси” жанрининг намунаси бўлиб, унинг диққат марказида Кунтуғди элиг ва вазир Ойтўлди туради. Асарнинг кириш қисмида Юсуф худога ҳамд ва унинг пайгамбари ҳамда саҳобаларга сано айтади. Сўнгра бобларда баҳор таърифи анъанавий ислом шеърини услубида мадҳ этилади. Кейин билим, заковат, нутқ, саховат тўғрисида ўтиб берилади.

Хамда муаллифнинг китобга ном берилиши ва ўз узрини айтиш боби келади. Ундан сўнг Кунтуғди элиг таърифи келтирилади.

Асарнинг иккинчи қисми янги мавзуга бағишланади: жамиятнинг сиёсий гоёси ва шахснинг дин ва виждонга муносабати масалалари кун тартибиде туради. Бу борадаги зиддиятли муаммолар Ўгдүлмиш ва унинг қариндоши Ўзғурмиш ўрталаридаги баҳс-мунозара орқали тасвирланади. Подшо Ўгдүлмиш хизматида миннатдор эди. Шунга қарамай, унинг яна бир маслаҳатчига эҳтиёжи бор эди. Шу боисдан у Ўгдүлмишдан қариндоши Ўзғурмишнинг сарой хизматига чорлашни сўрайди. Ўгдүлмиш шоҳга қариндоши Ўзғурмишнинг ўзидан ҳам юз карра саховатли эканлигини таъкидлайди. Аммо у таркидунёчиликни ихтиёр этиб, тоғу-тошларга чиқиб кетганлиги ва шу боис уни дунёвий ишларга қайтаришнинг қийинлигини таъкидлайди. Подшо Ўгдүлмиш орқали Ўзғурмишнинг сарой хизматига келишини буюриб, мактуб юборади... Сўнгра шахзодаларга жамиятдаги турли табақа вакилларига қандай муносабатда бўлиш лозимлиги тўғрисида маслаҳатлар беради. Унда, шунингдек, олимлар, табиблар, кароматчи ва афсунгарлар, туш таъбир қилувчилар, мунажжимлар, шоирлар, деҳқонлар, савдогарлар, чорвадорлар, ҳунармандлар ва камбағаллар билан қандай муносабатда бўлиш кераклиги ҳақида қимматли ўғитлар мавжуд. Бунга қўшимча равишда анъанавий “Шоҳлар кўзгуси”га кирувчи: уйланишга хотин танлаш ва бола тарбиялаш, уй ишларини бажариш, меҳмонга бориш ва меҳмон кутиш одоблари ҳақидаги ўғитларни ҳам қўйиш мумкин.

Китоб сўнгиде муаллиф замонда тенгсизлик ва таъмагирлик кучайиб кетганлигидан нолийди ва бундан худога муножот қилади.

Асар сўнгиде муаллиф Юсуф Хос Ҳожиб шундай хулосага келади: “Бу ерда ҳам диний, ҳам дунёвий йўл мавжуд. Уларнинг ҳар иккиси бир-бирига зиддиятли бўлиши мумкин. Аммо улар охир-оқибат бир-бирларини тақозо этади”. “Кутадғу билиг”да шахзоданинг ана шу “икки дунё”га эътибор бериши лозимлиги уқтирилади. Ўзғурмиш ҳам Ойтўлди каби оламдан ўтади. Адолат (Кунтуғди), ақл-заковат (Ўгдүлмиш) мамлакат устуни бўлиб қоладилар.

МАТН ВА ТАРЖИМА

Таржима “Кутадғу билиг”нинг Раҳмати Арат амалга оширган танқидий матни асосида бажарилган. Танқидий матн эса, асарнинг учта қўлёзма нусхалари факсимелиелари асосида тайёрланганда икки байт (6521 ва 6604) топилмади ва улар бошқа нусхалар асосида тўлдирилди. Булар, бизнингча, Юсуф қаламига мансуб мисралар бўлса-да, бевосита “Кутадғу билиг”га боғлиқ эмас. Шунингдек, асарнинг Вена нусхасидан топилган ана шундай мисралар мазкур таржима нашрининг сўнгги 6605-45 байтларида берилди. Фарғона нусхасида, афсуски, 6232-байтни топа олмадик.

“Кутадғу билиг”га ёзилган ҳар икки муқаддима, шубҳасиз, Юсуф Хос Ҳожиб қаламига мансуб. Аммо, асарнинг Қоҳира нусхасидаги 2-илованинг муаллифи бошқа. Бизнингча ушбу шеърий муқаддималар “Кутадғу билиг” яратилгандан анча кейин ёзилган бўлса керак. Уларнинг дастлабкиси насрда, кейингиси назмийдир. Ундан кейин мундарижа келади ва нўҳоят асарнинг матни бошланади. Шеърий муқаддима муаллифининг “Шоҳлар кўзгуси” жанрини яхши тушуниши кўришиб турибди. 357-байтда аслият матнини нотўғри ўқиб билан боғлиқ бир муаммо бор. Яъни Ўзғурмиш хусусиятини ифодаловчи “kanaat”, “afiyet” – “akibet” (оқибат) тарзида нотўғри талқин қилинган. Шеърий муқаддимада муаллиф kanaat, afiyet тарзида, насрийда эса фақат kanaat (30-байт) тарзида беради. Яна бир муҳим фарқлардан – муаллиф ўз асарини бағишлаган подшонинг номидир. Бу – Тавғач Улуғ Буғра Хоннинг ёзилишидир. Шеърий муқаддимада (60-байт) – Тавғач Кора Буғра Хонлар Хони тарзида, насрийда эса содда қилиб Тавғач Буғра Хон, деб қўя қолинади.

Доктор Жонсон тўғри таъкидлаганидек, таржимон аслият муаллифига ўхшаш керак. Лекин ундан ўзиб кетиши шарт эмас. Мен ўз ишимда аниқлик ва узвийликни сақлашга ҳаракат қилдим. Табиийки, наср мантиқи шеъриятдан фарқ қилади. Замонавий инглиз насри ҳам Ўрта аср турк шеърияти билан беллаша олиши қийин. Шунинг учун ҳам мен иложи борича Юсуф айтмоқчи

бўлган фикрга мос воситалар топишга ҳаракат қилдим. Сўз ва ибораларни аниқ ўтириш, кўпсўзликдан қочиш, мавҳум жиҳатларни батафсиллаштириш йўлидан бордим. Уқувчини ортиқча чалғитмаслик мақсадида имкони борича матн ичида турли хил изоҳ, шарҳ ва қавслар қўллашдан тийилдим. Имконсиз жойларда улардан фойдаландим. Жумладан, “Қиличдан қизил (қон) томса, шаҳзода ҳудуд эгаллайди. Қаламдан Қора (сиёҳ) томса, у олтин келтиради” каби. Айрим ўринларда шеърий таржима қилишга ҳам журъат этдим. Шакли бир-бирига ўхшаш сўзларга ҳам ўз ўрнида изоҳ бердим. Ғарб ўқувчисига тушунарли қилиб бериш учун айрим диний баҳс-талоб жиҳатларни асослашда асосан Қуръон ва Ҳадисларга муурожаат этдим.

«ҚУТАДҒУ БИЛИГ» ТАРЖИМАСИ ВА ТАРЖИМОН ТЎҒРИСИДА

Роберт Денкофф 1941 йилда АҚШ Нью-Йорк штатининг Рочестер шаҳрида таваллуд тошган. 1964 йилда Колумбия университети шарқшунослик факултетини тамомлагач, бир неча йил Туркияда кўнгилли сифатида инглиз тилидан дарс берди. Кейин Гарвард университети аспирантурасида таҳсил олиб, 1974 йилда “Яқин Шарқ тиллари ва адабиёти” мутахассислиги бўйича докторлик диссертациясини ёқлади. Брандейс ва Аризона университетларида туркологиядан дарс берди. 1979 йилда Чикаго университетига келди. Шу йили профессор унвонини олди. Илмий тадқиқотлари асосан қадимги туркий тил ва адабиётга ҳамда усмонли туркшуносликка бағишланган. 1983 йилда Денкофф ўзининг йирик тадқиқотини эълон қилди. Бу бобокалонимиз Юсуф Хос Ҳожибнинг “Қутадғу билиг” асарининг биринчи инглизча таржимаси ва унга ёзилган таҳлилий тадқиқот эди. Шундан сунг у Маҳмуд Кошғарийнинг “Девони луғотит турк”ини ҳам ҳамкасби Жеймс Келли ёрдамида таржима қилишга муваффақ бўлди. 1991 йилда Авлиё Чалабийнинг “Саёҳатнома”сига бағишланган рисоласини эълон қилди.

Камина 2000 йилда АҚШ АКСЕЛС (Таълимдаги халқаро ҳамкорлик кенгаши) дастури долиби сифатида океан ортига боришга муяссар бўлдим. Бир ярим ой давом этган ушбу сафар давомида бир неча АҚШ университетлари иши билан танишдик. Жумладан, Вашингтон шаҳрида жойлашган Жоржтаун университети кутубхонасида “Қутадғу билиг”нинг инглизча таржимасини учратиб, жуда қувониб кетдик. Дарҳол ундан нусха олиш тадбирини кўрдик. Таржимон билан Чикаго университетининг расмий сайтидаги электрон манзили орқали танишдик. У ўз хатларида ўзбекистонлик тадқиқотчилар билан ҳамкорлик қилиш ниятида эканлигини таъкидлайди. “Қутадғу билиг”нинг инглизча талқини борасида бизни қизиқтирган барча саволларимизга бажонидил жавоб қайтаради. У билан ҳозиргача дўстона хат ёзишиб турамыз.

Таржима қайси нусхадан ўтирилган?

“Қутадғу билиг”ни кенг оммага, қолаверса, бутун дунё илмий жамоатчилигига танитишда Ғарбий Европа олимларининг ўрни беқийс. Хусусан, XIX асрнинг иккинчи ярми ва XX аср бошларида яшаб ижод этган Герман Вамбери ва Вилгелм Радловлар меҳнатини алоҳида таъкидлаш лозим. Бу ишдаги энг муҳим жумбоқлардан бири “Қутадғу билиг” битилган ёзув сирларини очиш эди. Буни Вамбери ижобий ҳал қилди. У 1870 йилда “Уйғур ёзуви обидалари ва “Қутадғу билиг” номли тадқиқотини эълон қилди ва асарнинг Ҳирот-Вена деб ном олган нусхасини аслияти, лотин ёзувидаги транскрипцияси ҳамда немисча таржимаси билан Инсбрук шаҳрида chop эттирди. Мазкур нашр ушбу асар ҳақидаги кейинги жиддий тадқиқотларга тurtки берди. Аввало, Вилгелм Радлов XX аср бошларида “Қутадғу билиг”нинг яна бир нусхасини илмий жамоатчиликка маълум қилди. Бу Қоҳира нусхаси бўлиб, аввалгисидан анчагина мукамал эди. Орадан бироз вақт ўтгач, ўзбек олими Абдурауф Фитрат “Қутадғу билиг”нинг Наманган (уни баъзан Фарғона ва Тошкент нусхалари деб ҳам юритилади) нусхасини топиб, кенг жамоатчиликка маълум қилди. Бу олимлар туркий халқларнинг илк адабий обидаси тўғрисида кўңлаб тадқиқот ва таржималар яратдилар. Ўтган асрнинг 40-йилларидан бошлаб усмонли турк олими Раҳмати Арат асарнинг Қоҳира ва Вена нусхаларини ўзаро солиштириш бўйича жиддий ишлар олиб борди ва унинг ҳозирги усмонли туркча таржима матнини яратди. Роберт Денкоффнинг инглизча таржимаси ана шу манбага асосланган.

Инглизча таржиманинг муваффақияти нимада?

Таниқли таржимашунос ҳар қандай таржиманинг муваффақияти мутаржимнинг тайёргарлик даражасига боғлиқ эканлиги маълум. Таржимон қайси жабҳада

қалам тебратса, ёхуд қай бир соҳага ихтисослашган бўлса, таржиманинг ҳам ўша томонлари аниқроқ ва мосроқ чиқади. Хусусан, ўзида миллий ва тарихий ўзига хосликни кўпроқ мужассамлаштирган асарлар таржимасида таржимондан камида икки тилни билишдан ташқари яна тарих, этнография ва фалсафани ҳам ўрганиш талаб этилади. Роберт Денкофф “Қутадғу билиг” таржимасига ҳақиқатдан ҳам ана шу соҳаларни анча пухта эгаллаган мутахассис сифатида қўл урган. Қадимки туркий обида таржимасида америкалик таржимон кўплаб форс, ҳинд, юнон манбаларига мурожаат қилади. Башариётнинг дастлабки устоз ва уламолари ўғитларидан самарали фойдаланади. Юқорида таъкидланганидек, Денкофф яқин шарқ тиллари ва адабиёти бўйича қатор тадқиқотлар ёзган, махсус диссертация ҳимоя қилган. Туркияда бир неча йил дарс берган. Хусусан, қуръон, ҳадисдан яхши хабардор. Тасаввуф фалсафасига оид тадқиқотлари мавжуд. Энг муҳими, “Қутадғу билиг”нинг инглизча таржимасига қўл уришдан аввал Маҳмуд Кошғарийнинг “Девони луғотит турк”ини ҳаммуаллифликда инглизчага ўтирган.

“Қутадғу билиг” форсчадан айнан таржимами?

Ўрта аср Шарқ Уйғониш даврининг туркий тили ижодкорлари асарларига Фарб шарқшунослари, жумладан, Америка тадқиқотчиларида айрим нотўғри қарашлар ҳам бор. Бу — бутун дунёда шухрат қозонган ўзбек мумтоз адиблари ижодига қандайдир “калка” (шундайлигича ўтказиш, кўчириб ўтказиш) тамғасини босишга уринишдир. Бунга ҳатто Алишер Навоийнинг машҳур “Хамса”сига нисбатан қўллашга ҳам уринишлар бўлиб ўтган. Не ажабки, бундай касаллик Роберт Денкоффга ҳам “юққан”. Унинг мана бу сўзларига эътибор қилайлик: “Форс-ислом анъаналарини “Қутадғу билиг”нинг тил хусусиятларида кўришимиз мумкин”.

Мутаржимнинг ушбу хулосаси баҳсталаб. Тўғри луғат бойлигининг хос ва холис сабабларга кўра тиллардан-тилларга ўтиш қонуниятга мавжуд. Лекин улар бесабаб бўлмайди-ку.

Унда қайси тилдаги идиоматик иборалар айнан ўзбекчага мос келса, уларнинг ҳаммаси ўша тиллардан тўғридан-тўғри кириб келаверган бўлиб чиқмайдими? — деган савол туғилади. Бундай ҳодисалар бирданга содир бўладиган жараён эмас, балки узоқ муддатли тарихий-ижтимоий даврни ўз

ичига олади. Бундай ҳикмат ва рамзлар тиллардан ҳам ўтади, халқ мулкига айланади. Шунинг учун ҳам бир-бирига яқин халқларнинг ўзаро муносабатлари, олди-бердилари тўғрисида гапирганда дарров турли хил “кўчирмакашлик”, “калка”, “плагиатлик” (адабий ўғирлик)-ка йўйиб қўйишга шопилмаслик керак.

Юқоридаги бундай ёндашув Шарқ Уйғониш даври йирик мутафаккири Юсуф Хос Ҳожиб ижодининг оригинал-лигига шубҳа билан қарашга бориб тақалади. Айни замонда жаноб Роберт Денкофф бу фикри билан ўз-ўзини инкор қила бошлайди. Чунки америкалик йирик туркшунос олим Юсуф Хос Ҳожибнинг “Қутадғу билиг” асарини сизга тақдим этилаётган тадқиқотида туркий адабиётга “Шоҳлар кўзгуси” жанрини тадбиқ эта олган аллома, унинг муаллифини эса Плутарх, Аристотель, Платон ва Макиавеллилар билан бир қаторга қўяди.

“Қутадғу билиг” океан орти сафарига

Профессор Роберт Денкоффнинг тадқиқоти туфайли бу илк туркий обида 22 йилдан бери кўплаб инглиз тилли мамлакатлар кутубхоналаридан жой олиб келмоқда. АҚШ университетлари кутубхоналарининг интернет тармоғи маълумотларига кўра, “Қутадғу билиг” бугунги кунда Чикаго, Гарвард, Вашингтон университетлари кутубхоналарида сақланмоқда.

Вашингтон университети электрон кутубхонаси каталогида яна бир қизиқарли маълумотни учратдик. У ҳам бўлса, таниқли ўзбекшунос олим доктор Эдвард Олворт тузган “Марказий Осиё коллекцияси”дир. Унда “Қутадғу билиг”нинг жаҳоннинг турли тилларидаги нашрлари тўғрисида қимматли маълумотлар бор. Мазкур каталогда асарнинг усмонли турк, ўзбек, рус, хитой, немис, инглиз ва бошқа тилларидаги нашрлари тўғрисида махсус рўйхат берилган. Унда таниқли ўзбек туркшунос олими профессор Боқижон Тўхлиев амалга оширган нашр ҳам бор. Демак, америкаликлар қадимги обиданинг ўзбекча нашрлари билан ҳам танишмоқдалар.

“Қутадғу билиг”нинг инглизча таржима нашри тўғрисида илк бор таниқли ўзбек тилшунос олими, профессор Абдузўхур Абдуазизов “Ўзбекистон адабиёти ва санъати” газетасида маълумот берган эди. Асарнинг инглизча таржимаси борлигини биз ана шу мақола орқали билиб, АҚШ сафари чоғида ундан нусха келтиришга муваффақ бўлдик.

Зоҳиджон СОДИҚОВ,
Наманган Давлат университети
таржима назарияси ва
амалиёти кафедраси доценти.

Фредерик ФОРСАЙТ
Шоқолнинг куни

Роман

ИККИНЧИ ҚИСМ

ОВ РЕЖАСИ

Учинчи боб

Бир соатдан сўнг Клод Лебель мажлислар хонасидан сочлари тикка бўлиб чиқди. Эллик дақиқа давомида у ички ишлар вазирини тинглади, вазир аҳволни тушунтириб, ундан нима талаб этилишини уқдирди.

Комиссар КРС командири ва ўзининг бошлиғи комиссар Бувье ўртасига суқилиб киришига тўғри келди. Ўн тўрт киши ундан жим кўзини узмай тикилиб турарди. У Ролланнинг маълумотини ўқиб чиқди.

Хужжатни стол устига қўяр экан, ўзида қандайдир хавотирни сезди. Нима учун мени чақирдишди? Вазир гапира бошлади. Ундан маслаҳат ҳам, жавоб ҳам талаб этилмасди. Унга шунчаки янги ишни олиб бориш топширилди, шартлари қайд этилди. У ўзига керак одамларни ўзи танлайди, истаган маълумотдан фойдаланиши мумкин, ҳозир бошлиқлари стол атрофида ўтирган давлатнинг барча ресурслари унинг ихтиёрига берилади. Истаганича пул кредити берилади.

Бир неча бор бу иш сир тугилиши кераклиги ҳақидаги президентнинг талаби эслатилди. Лебель бўшашиб тинглаб ўтирди. Улар бажариб бўлмайдиган ишни илтимос қилишяпти, илтимос эмас, талаб қилишяпти. Ишни нимадан бошлаш керак? Жиноят ҳали содир этилмаган. Этагидан тутадиган жойнинг ўзи йўқ. Гувоҳлар ҳам йўқ, учтасидан ташқари. Уларни сўроқ қилиб ҳам бўлмайди. Фақат лақаби маълум, холос.

Клод Лебель ўзини яхши полициячи деб ҳисоблашларини билар эди. Ҳақиқатда ҳам шундай эди. Шошилмасдан, аниқлик билан, эринмасдан иш олиб борарди. Баъзан илҳоми келиб қолса, яхши полициячидан ажойиб изқуварга айланар эди. Лекин у полиция ишида олиб борилган сўроқлар, текширишлар, қайта текширишларнинг тўқсон фоизи беҳуда кетишини ҳам унутмасди. Бу тўр тўқишдек гап, қисм-бақисм тўқилар, то қисмлар бир бутун тўрга айланиб, жиноятчини оёғидан илмагунича тўқилаверди. Суд жараёни бўлса фақат газета саҳифаларида акс этибгина қолмасдан, балки айблов ҳукми билан тутайди.

ПЖдагилар уни чумолидай меҳнаткаш деб ҳисоблашади. У ўзини ўзи бошқа ҳамкасбларига ўхшаб, журналистлардан фойдаланиб кўз-кўз қилишни ёқтирмасди, пресс-конференциялар уюштирмасди. У хизмат поғонасидан ўзига ишонч билан кўтарилар, жиноятчиларни топар, уларга қамоқ жазоси берилишига эришар эди. Уч йил аввал қотиллик бўлими бошлиғининг ўрни бўшаганида, бу ўринга бўлган бошқа даъвогарлар ҳам Лебель бу жойга кўрсатган хизматлари эвазига эришганини эътироф этишди. Унинг хизмат рўйхати бенуқсон эди, уч йил давомида у бирон-бир кишини етарли асоси бўлмаса ҳибсга олмаган, фақат бир сафар суд айбланувчини формал сабабларга кўра оқлаган эди, холос.

Давоми. Боши ўтган сонларда.

Қотиллик бўлими бошлиғи сифатида у қидирув полицияси бригада бошлиғи Морис Бувьенинг назарига тез-тез тушиб турадиган бўлди. Морис Бувье ҳам Лебель сингари эски усуллар тарафдори эди. Шу боис бир неча ҳафта аввал Ишюлит Дюпуи тўсатдан оламдан ўтганда, айнан Бувьенинг тавсияси билан Клод Лебель марҳумнинг ўрнини эгаллаган эди. Маҳкамадаги гийбатчиларнинг гапларига қараганда, маъмурий ишлар бошидан ошиб-тошиб ётган Бувье ўзига индамасдан ҳамма ишни бажариб, шухратни бошлиққа қолдирадиган ёрдамчи қидириб юрган экан. Эҳтимол, улар бу гапларни ҳасад қилганидан айтишган бўлиши ҳам мумкин.

Мажлисдан сўнг Ролланнинг барча маълумотлари нусхасини вазир сейфга солиб, кулфлаб қўйди. Фақат Лебелгина Бувьега тегишли нусхани ўзига олди. Вазирга у биргина илтимос билан мурожаат этди: айрим европа мамлакатларининг полиция хизмати раҳбарлари билан ўта махфий равишда мулоқотга киришга рухсат беришини сўради. Уларнинг архивларида профессионал қотиллар тўғрисидаги маълумотлар сақланган бўлиши мумкин. Улар билан ҳамкорликка киришмасдан туриб қидирув ишларини бошлаб бўлмайди, деб уқирди у.

Сангинетти у одамларни оғзидан гуллаб қўймаслигига ишонса бўладими, деб сўради. Лебель мурожаат қилмоқчи бўлганларининг ҳаммасини шахсан танишини, унинг мурожаати расмий бўлмагани учун бирон-бир ҳужжатда акс этмаслигини айтди. Ва бу каби муносабатлар Фарбий Европа мамлакатларидаги юқори лавозимга эга полициячилар ўртасида истисно эмас, аксинча, қонун тусига эга.

У Бувьени холлда кутиб турарди. Мажлис иштирокчилари унинг ёнидан ўтиб боришарди, кимдир бошینی силкитиб қўяр, кимдир ҳамдарддек жилмайиб қўярди.

Деярлик охириги бўлиб Бувье, Макс Ферне ва нуфузли кўринишга эга полковник чиқди. Улар залда ниманидир гаплашиб олгани ушланиб қолишган эди. Лебель полковникнинг исмини таништиришганда яхши эслаб қолган эди. Унинг исми Сен-Клер де Вийобон эди. У пак-пакана, семиз Лебелнинг олдида тўхтади ва уни бошдан-оёқ, унга бўлган нафратини яширмасдан кўздан кечирди.

– Комиссар, ишончим комилки, тез орада тергов ишларини муваффақиятли якунлайсиз. Биз саройда туриб ҳаракатларингизни синчковлик билан кузатиб борамиз. Лекин бандитни тополмасангиз, яхшилик кутманг, буни сизга мен айтаяшман.

Полковник бурилиб, зина томон кетди. Лебель бирон нима демади, фақат бир-икки марта кўзини пирпиратиб қўйди, холос.

Лебелнинг жиноятни фош этишида, у бу иш билан йигирма йилдан бери, Нормандияда Тўртинчи республика полициясига ёш детектив сифатида аъзо бўлганидан бери шуғулланар эди, унинг муваффақиятини таъминловчи хусусиятларидан бири шу эдики, у одамларда ўзига нисбатан мойиллик уйғота биларди. Полициячини кўрганда ҳадиксирайдиган тортинчоқ, олдий одамлар унга дилини очишар, шубҳаларидан уни воқиф этишарди. Бунинг сабаби уни ҳам ўзларига ўхшаш ҳимоясиз, бешафқат бу дунё тазйиқидан уларга ўхшаб эзилган деб билишларида эди.

Унга Бувьеникига ўхшаш савлат, имконият, давлат этишмасди, янги авлод детективларига ўхшаб чиройли, жимжимадор қилиб гапиришни билмасди. Лекин Лебель бунга ачинмасди.

У бир нарсани яхши англаб олган эди. Исталган жамиятда жиноят ё майда одамлар: дўкандор, сотувчи, почтальон, банк ходими, коммивояжерга қарши ё унинг кўз олдида содир этилади. Ва бу одамлар ҳаммаша кўрган-биланларини у билан баҳам кўришларини яхши биларди.

Афтидан, унинг кўриниши бунга сабаб бўлса керак. Унинг кичкинагина бўйи кўпроқ хотинининг гапидан чиқмайдиган эркакни эслатарди. Ҳақиқатда ҳам шундай эди, лекин бу ҳақда ишдагиларнинг биронтаси билмасди.

У жуда дидсиз кийинар, гижим-гижим костюм ва макинтошда юрарди. Одамлар билан худди кечирим сўраётгандек, жуда юмшоқ гаплашарди. У гувоҳлар билан, бошқа ходимлардан фарқли ўлароқ, жуда мулоғим гаплашар, шу боис тез орада уларнинг ишончини қозонар эди.

Гувоҳларнинг ишончини қозонишдан ташқари у бошқа хислатларга ҳам эга эди. Акс ҳолда у Европадаги энг кучли жиноий полициянинг қотиллик бўлимига бошчилик қилмаган бўлар эди. У Полис Жюдисер қайта ташкил этилгандан сўнг Орфер кўчасида кўп ишламади, атиги ўн йил ишлади. Кўриниши содда, кўримсиз бўлишига қарамасдан, у жуда ақлли, бошлаган ишини охирига етказадиган, қатъиятли эди. Турли банда гуруҳларининг раҳбарлари унга кўп марта пўписа қилишган. Лебелнинг улар билан гаплашганда тез-тез киприк қоқиши, уларнинг огоҳлантиришини англагани деб қабул қилишарди. Лекин орадан вақт ўтиб қамоқхонага тушишганда Лебелнинг мулойим қўй кўзи-ю, тиканли мўйлабига етарли баҳо беришмаганини тушуниб етишарди.

Икки марта бой ва нуфузли кишиларнинг оромини бузишига тўғри келди. Биринчи марта, нуфузли саноатчи ўзининг ҳисобчиси аудиторни ўғрилиқда айблагани учун қамоқхонага тиқмоқчи бўлганида. Иккинчи марта, нуфузли жамоа аъзоларидан бири ўлган бир актрисани наркотик моддани меъридан ортиқ истеъмол қилгани учун ўлганлигига уни ишонтириб, ишни ёттирмақчи бўлганида.

Саноатчи билан боғлиқ текширишлар жуда катта молиявий қонун бузилишига йўл қўйилганини ва бу ишлар кичик ҳисобчига дахли йўқлигини кўрсатди. Саноатчи бўлса имкон топилиши билан Швейцарияга қочиб қолди. Иккинчи воқеа қаҳрамони узоқ муддатта давлат таъминотига ўтди, қамалди. Энди у наркотик савдоси билан шуғулланиш яхшиликка олиб келмаслигини, ҳатто Виктор Гюго кўчасида турувчилар ҳам бундан истисно эмасликларини ўйлашга вақти етарли бўлади.

Сен-Клернинг сўзларига Клод Лебель худди гуноҳ иш қилиб қўйган мактаб ўқувчисидек кўзларини пирпиратиб қўйди, гап қайтармади.

Ниҳоят, залдан Бувье ва Макс Фернелар чиқиб келишди. Макс унга омад тилади, кўлини сиқиб, зинадан тез-тез тушиб кетди. Бувье бўлса Лебелни елкасидан қучиб қўйди.

— Ҳа, азизим Клод, ишлар мана шунақа. ПЖ¹ текширувни ўз қўлига олишини мен тақлиф этдим. Бошқа йўли йўқ. Қолганлар қиёматгача бу ишнинг улдасидан чиқмай, атрофидан айланиб юрарди. Юр, машинада гаплашамиз, — деди у ва Лебелни пастда кутиб турган “ситроен” томон бошлади.

Соат тўққиздан ўн беш минут ўтганини кўрсатар, қош қорайиб қолган эди. Машина Мариньи шоҳ бекатидан Клемансо майдонига йўл олди.

Лебель ўнгга, Елисей майдонига қаради. Ёз кечалари унинг жозибаси ҳеч кимни бефарақ қолдирмасди. Лебель ҳам ўн йил аввал қишлоқдан Парижга келганидан бери Елисей майдони хуснига мафтун.

— Сиз барча ишларингизни топширишингиз шарт. Қўлингиз бўш бўлиши керак. Ишларингизни Малькост ва Фавьега топшираман. Ишларингиз учун сизга янги кабинет керакми?

— Йўқ, ўзимнинг кабинетимда қолганим маъқул.

— Яхши. Шу дақиқадан бошлаб кабинетингиз “Шоқолни топиш” операцияси бўйича штаб-квартира вазифасини бажаради. Гап битта. Балки, сизга ёрдамчи керак бўлар?

— Ҳа, Карон, — Лебель ёш детективлардан бирининг номини айтди. У билан қотиллик бўлимида бирга ишлаган эди. Бувьега муовин бўлгач, уни ўзига ишга олган эди.

— Яхши, Карон сизники. Яна бирон киши керакми?

— Йўқ, раҳмат. Лекин Карон барча гапдан хабардор бўлиши лозим.

Бувье ўйланиб қолди.

— Ҳа, албатта. Улар мўъжизага умид қилмасликлари керак. Ёрдамчи сизга зарур. Лекин бир-икки соатча унга ҳеч нарса деманг. Мен Фрейга телефон қилиб расман рухсат сўрайман. Лекин Карондан бошқа ҳеч ким билмаслиги керак. Акс ҳолда икки кундан сўнг репортёрлар ишимиздан хабар топишади.

— Ҳа, Карондан бошқа ҳеч ким, — бошини қимирлатди Лебель.

— Жуда соз. Ва охирги гап. Биз тарқалишимиздан олдин, Сангинетти маълум вақт оралигида мунтазам равишда барча иштирокчиларга олиб борилаётган

¹ ПЖ — Полис Жюдисер (полиция маҳкамаси).

текширишлар ҳақида маълумот етказиб турилишини таклиф этди. Фрей рози бўлди. Ферне ва мен қаршилиқ кўрсатмоқчи бўлдик, лекин бизни қўллаб-қувватлашмади. Шу боис ҳар куни соат ўнда бизга кун давомида қилинган ишлар ҳақида ахборот бериб туришингизга тўғри келади.

— Ё, Тангрим, — хўрсинди Лебель.

— Мантиқан бу учрашувлар фойдадан холи эмас, — деди Бувье киноя билан, — биз сизга йўл-йўриқ кўрсатиб, маслаҳат бериб турамиз. Ташвишланманг, Клод. Агар бўйлар тишларини қайрагудек бўлса, мен Ферне билан сизга ёрдам бериб тураман.

— Ҳар куни шундай аҳвол бўладими?

— Минг афеус, шундай бўлади. Бу ҳам майли-я, бизга қанча вақт берилганини билмаймиз. Сиз қотилни у Шарлга еттунига қадар тутишингиз керак. Биз унинг режаси ва режасининг моҳияти нимадалигини билмаймиз. У режасини эртага, балким бир ойдан кейин ҳам амалга ошириши мумкин. Шу боис уни қўлга туширмагунимизча, жила бўлмаганда унинг кимлигини билмагунимизча тиним билмай ишлашимизга тўғри келади. Қўлга тушгандан кейин у билан қарши таъсир бўлими шуғулланади.

— Бандитларми? — шивирлади Лебель.

— Сўзсиз, ўшалар, — деди Бувье. — Бугун содир бўлаётган ишлардан соч тикка бўлади. Кундалик жиноятлар етмагандек, сиёсий жиноятлар ҳам юзага келмоқда. Ва бу масалаларни ҳал этишга тўғри келади. Улар эса ҳал этади. Биз бўлсак Шоқолни топиб беришга ҳаракат қиламиз, шундай эмасми?

Машина Орфер кўчасига бурилди ва 36-уй дарвозасига кирди. Ўн дақиқадан сўнг Клод Лебель ўз кабинетига чиқди. Дераза ёнига келиб, уни очди ва чап қирғоқдаги Гранд Огюстен соҳилига боқди. Соҳил бўйида ресторан столлари атрофида ўтирган одамларни кўрди, уларнинг шодон кулгисини, вино тўла шишаларнинг шақир-шуқурини эшитди.

Агар унинг ўрнида бошқа одам бўлганида, сўнгги эллик дақиқа ичида унга берилган ҳуқуқ уни Европадаги энг кучли полициячига айлантирганини ўйларди. Президент ва ички ишлар вазиридан бошқа бирон кимса унинг буйруқларини бекор қила олмасди. Зарурат туғилса, у махфий равишда армияни ҳам ишга жалб этиши мумкин. Лекин унга берилган куч-қудрат бажариши керак бўлган ишнинг ечимига боғлиқ. Агар бу иш муваффақиятли яқунланса, у голиб, гулдасталарга кўмилади, агар муваффақиятли тутамаса, Сен-Клер де Вийбон огоҳлантирганидек, уни ер билан яксон қилишади.

Лекин Лебель умуман бошқа нарсалар ҳақида ўйларди: Амелияга уйга қачон боришини билмаслигини қандай тушунтирсам экан, деб ўйларди. Эшик тақиллади.

Инспектор Малькост ва Фавьелар келишди. Улар Лебелни ички ишлар вазирлигига чақиришганида у ишлаб ўтирган тўртта папкани олиб кетгани келишган эди. Ярим соат Малькост билан банд бўлди ва унга иккита папкани бериб юборди. Яна ярим соатни Фавье билан ўтказди ва унга қолган иккита папкани берди.

Улар кетишгач, Лебель чуқур уф тортди. Эшик яна тақиллади. Бу гал Люсьен Карон келган эди.

— Менга ҳозир комиссар Бувье телефон қилди. У сизнинг ёнига келишимни буюрди.

— Ҳа, жуда тўғри. Янги фармойиш берилгунига қадар, менга янги, ўта ажойиб ишни текшириш топширилди, сиз эса менга ёрдамчи этиб тайинландингиз.

Карон энди унинг ўнг қўли эканлигини унга тушунтириб ўтирмади. Телефон жиринглади. Лебель гўшакни кўтарди, эшитиб турди, сўнг гўшакни қўйди.

— Бу Бувье. Сизга ҳамма гапни айтишимга рухсат берди. Аввал мана буни ўқиб чиқинг.

Карон Лебелнинг рўпарасида ўтириб, Ролланнинг маълумоти билан танишгунича, у стол устида қолган папка ва айрим қоғозларни йиғиштирди ва тоқчага жойлашпирди. Унинг хонаси Франция тарихидаги одам ови билан боғлиқ ақл марказини ҳеч эслатмасди. Умуман, полициячиларнинг идораси ҳеч кимни ҳайрон қолдирган эмас.

Хона 12 га 14 фут бўлиб, жануб томонда иккита деразаси бор эди. Дераза Сен-Мишель бульваригадаги Логин кварталига қарар, уларнинг бири очиқ бўлиб, ундан Парижнинг кечки илиқ ҳавоси уфуриб турарди. Лебель деразага тескари ўтирарди, котибасининг столи ҳам шарққа қараган эди. Эшик дераза қаршисида эди.

Хонада иккита стол ва стуллардан ташқари яна орқаси баланд битта стул, эшик ёнида ўриндиқ, олгита бир-бирига ёнма-ён қўйилган картотекалар учун шкаф бор эди. Шкафлар қонунчилик ва ҳуқуққа доир китоблар билан тўлдириб ташланган эди. Деразалар ўртасидаги китоб жавони бўлса альманах ва журналларга тўла эди.

Лебелнинг столи устидаги расмлар унинг уйини эслатиб турарди. Расмдан мадам Амелия Лебель, темир гардишли кўзойнак таққан қизалоқ ва отасиникига ўхшаш кўзлари мулоғим ўғил бола қараб турарди.

Карон папкани ёпиб, Лебелга қаради:

— Бир замбил бўқ-ку.

— Бир эмас, бир неча замбил бўқ деса ҳам бўлади, — жавоб берди Лебель. У камдан-кам ҳолатларда бундай номақбул сўзларни ишлатарди.

Катта комиссарларни ходимлари кўпинча Патрон ёки Қария деб чақиривади. Клод Лебель умрида битта рюмкадан ортиқ ичмагани, чекмагани ва урушмагани учунми, ёш детективларга уларнинг ўқитувчиларини эслатарди, шу боис унга профессор деб лақаб қўйишган эди. Агар содир этилган жиноятларни муваффақиятли очиш билан боғлиқ хизматлари бўлмаганида эди, у ҳаммага кулги учун яхши манба бўларди.

— Нима бўлганда ҳам, — давом этди Лебель, — сизни вазият билан таништиришга рухсат этсангиз. Бундай имконият бошқа бўлмаслиги мумкин.

Ўтгиз дақиқа давомида у Кронга кечаги воқеаларни, Роже Фрейнинг президентнинг олдига қилган ташрифидан тортиб вазирликда ўтган мажлисгача, Бувьенинг тавсиясига кўра уни зудлик билан у ерга чақиривгани ва қабул қилинган қарор ҳақида гапириб берди. Қарорга мувофиқ бу хона энди Шоқолни қўлга тушириш билан боғлиқ штаб-квартира эди. Карон комиссарнинг гапини бўлмасдан тинглаб турди.

— Э Худо, — деди у бошини қимирлатиб Лебель гапини тутатганида, — ахир улар сизни бурчакка сиқишибди-ку. Унинг кўзларида ҳамдардлик ва хавотир сезиларди. — Комиссар, улар сизга бу ишни бошқа ҳеч ким уддасидан чиқмагани учун тошпиришган. Биласизми, улар сиз билан нима қилишади, агар у одамни қўлга туширмасангиз?

Лебель бошини қимирлатиб:

— Ҳа, Люсьен, биламан. Лекин мен нима ҳам қила олардим. Менга бу ишни тошпиришди. Буйруқни бажаришдан бошқа илож йўқ.

— Лекин, ишни нимадан бошлаймиз?

— Ишни Франциядаги иккита полициячи бундай тошпирикни бу яқин орада олмаганини англашдан бошлаймиз. Кел, бу вазиятдан фойдаланиб қолайлик. Бошланишига мана бу столга ўтиринг. Блокнот олиб, қуйидагиларни ёзинг. Менинг котибим бошқа ерга ўтказилсин ёки ойлиги сақланган ҳолда таътилга чиқарилсин. Биз нима билан шуғулланаётганимизни бирон кимса билмаслиги керак. Сиз бир вақтнинг ўзида ҳам ёрдамчи, ҳам котиб вазифасини бажарасиз. Омборхонага бориб йиғма каравот, кўрпа-тўшак, чойшаб, ёстиқ ва юз артиш, соқол олиш учун зарур нарсаларни келтиринг. Келиб, қаҳва қайнатгични ўрнатиб кетишсин. Ошхонага қанд ва сут олиб келинг. Кўп қаҳва ичишимизга тўғри келади. Коммутаторга бориб ўнта номер ва битта телефончи доим бизнинг ихтиёримизда бўлиши лозимлигини айтинг. Агар, эътироз билдиришса, Бувьени рўқач қилинг. Агар мен билан боғлиқ илгимослар бўладиган бўлса, тўғри тегишли бўлимларга бориб, менинг номимни айтасиз. Бахтимизга, бу кабинетдан чиқадиган фармойишлар сўзсиз бажарилади. Менинг имзоим билан вазир ўтказган мажлисда иштирок этган бошқарма бошлиқларининг ҳаммасига хабарнома жўнатиш. Унда сиз менинг ягона ўринбосарим эканлигингизни ва банд бўлмаганимда мен сўрашим мумкин бўлган ҳамма нарсани улардан олишингиз мумкинлигини қайд этинг. Ёздингизми?

Карон охирги жумлани ёзиб тугатгач, нуқта қўйди ва бошини қўтариб деди:
– Ҳа, шеф, бу ишларнинг ҳаммасини бугун бажариб улгураман. Ишни нимадан бошлай?

– Коммутатордан. Менга яхши телефончи керак. Энг яхшиси. Маъмурий бўлим бошлигининг уйига яна Бувъенинг номидан қўнғироқ қилинг.

– Яхши. Улар биз учун биринчи навбатда қандай ишни бажаришлари лозим?

– Улар бизни етти мамлакатдаги полиция бошқармасининг қотиллик бўлими бошлиқлари билан боғлашлари зарур. Мен уларнинг деярлик ҳаммасини шахсан танийман. Интерполда ўтказилган мажлисларда қўришпанмиз. Агар бошлиқларини танимасам, демак, ўринбосари билан танишман. Шу боис уларнинг биронтаси билан боғланинг. Энди мамлакатларга келсак: АҚШ, сизга Вашингтондаги Идора бошлиғи Дэмestik Интелидженс (ОДИ), Британия, жиноят ишлари бўйича комиссар ёрдамчиси, Скотленд-Ярд, Бельгия, Голландия, Италия, Фарбий Германия, Жанубий Африка. Уларни уйдан ё ишхонасидан топинг. Уларни топганингиздан сўнг ҳар бири билан алоҳида Интерпол алоқа бўлимидан телефон орқали гаплашишни келишиб олинг. Мен уларнинг барчаси билан эрталабки соат етти билан соат ўн оралиғида гаплашишни истайман. Ҳар биттаси билан телефонда гаплашганимдан сўнг орада йигирма дақиқа танаффус бўлсин. Гапимизни бирон кимса эшитиб қолмаслиги керак, шу сабаб УВЧ-диапазонидан фойдаланишимизга тўғри келади. Уларга мен айтмоқчи бўлган гап махфий эканлигини ва фақат Франция учун эмас, балки барча мамлакатлар учун муҳимлигини тушунтиринг. Эрталабки соат олтида рўйхат менинг столимда бўлиши керак. Уларни тартиб билан ёзиб чиқинг ва ҳар бири билан бўладиган телефон суҳбатини вақтини аниқ кўрсатинг.

Карон бироз эсанкираб қолди ва бошини қўтарди. У бир неча бет қоғозни тўлдириб ташлаган эди.

– Яхши, шеф, ҳаммасини тушундим. Энди, ишга киришса ҳам бўлади, — деди у ва қўлини телефонга чўзди.

Клод Лебель хонадан чиқиб зина томонга юрди. Айни шу дақиқада Нотр-Дамдаги соат ўн иккига бонг урди. Франция 12 август наҳорини қарши олмоқда эди.

Ўн биринчи боб

Полковник Рауль Сен-Клер де Вийбон тунда уйига кириб келди. Унгача бўлган вақти ички ишлар вазирлигида бўлиб ўтган кечки мажлис ҳисоботини тайёрлашга кетди, чунки Елисей саройидаги бош котиб бу ҳисобот билан эрталабнинг ўзидаёқ танишиб чиқиши керак.

Ҳисоботни у ўта синчковлик билан ёзди. Биринчи иккита нусхасини йиртиб ташлади, учинчиси маъқул бўлди. Уни ўзи машинкада босди. Вақтини бу каби ишга кетказганига жуда ачинди, унинг устига у машинкада босишни яхши билмасди. Лекин машинисткага бу ишни топшириб бўлмасди, чунки мажлисда бўлган гаплардан бирон кимса хабар топмаслиги керак эди. Масаланинг бу томони ҳам ҳисоботда қайд этилди. Бунинг устига бош котиб эрта билан ҳисоботни столининг устида кўриб, топшириқни у бу қадар тезкорлик билан бажарганини албатта инobatта олишидан умидвор бўлди. Бахт кулиб боқса, ҳисобот эрта билан президентнинг столи устида ҳам бўлиши мумкин, бу эса унга асқотиши мумкин.

У жумлалардаги қалит сўзларга алоҳида эътибор билан ёндошди. У, ҳисобот муаллифи юртбошининг ҳаёти билан боғлиқ бу қадар муҳим топшириқни майда жиноятчилар билан иш олиб боришга одатланган, ақли ҳам, қобилияти ҳам унча юксак бўлмаган қандайдир бир полиция комиссарига топширилишига шубҳа билан қаровчи сифатида таассурот қолдиришни истар эди.

Лекин у бу гапни очиқ айтолмасди. Чунки Лебель ёлланма қотилни топиши ҳам мумкин. Агар комиссар бу ишнинг уддасидан чиқмаса, у кўкрагига уриб бундай бўлишини бошидан билганини айтиши мумкин бўлади.

Боз устига унга Лебель ёқмади. Қандайдир бир пакана киши, деди у ўзига-ўзи. Лекин ҳисоботда: “... Лебелнинг хизматларини қайд этди”.

Ҳисоботнинг биринчи икки варианты устида бош қотирар экан, у қуйидаги хулосага келди: айти дамда Лебелни тавсия этишгани борасида салбий фикр билдириш унга фойда бермайди, аксинча, бу билан у ўзини мажлисдагиларга қарши кўрсатиб қўяди. Бунинг устига норозилигининг аниқ сабабларини кўрсатишига тўғри келади. Бунинг ўрнига у олиб борилаётган текширув ишларини синчковлик билан кузатишга қарор қилди, агар бирон хатога йўл қўйилса, президентнинг котиби сифатида биринчилардан бўлиб жар солиш мақсадида.

Сангинетти кўнгирик қилганида у Лебелнинг хатти-ҳаракатлари тўғрисида қандай қилиб маълумот олсам экан, деб ўйлаб турган эди. У, вазирнинг фармойиши ҳақида хабар берди. Вазир ҳар куни эрталаб соат ўнда мажлис ўтказадиган, мажлисда Лебель кун давомида бажарилган ишларнинг барчаси ҳақида ҳисобот бериши керак бўлади. Бу янгилик Сен-Клерни хурсанд қилди. Унинг олдидаги муаммо ўз-ўзидан ҳал бўлди-қўйди. Кун давомида у текширувга доир муҳим саволларни тайёрлаши ва мажлисда уларни Лебелга бериб, президент котибияти вазиятнинг қалтислиги ва бу вазиятдан тезроқ чиқишнинг йўлларини қидираётганини бошқаларга билдириб қўяди.

Аслини олганда шахсан у, қотилнинг имконияти унчалик кўп эмас деган фикрда. Президент яхши муҳофаза этилганини у бировларнинг оғзидан эшитган эмас, ўзи гувоҳи бўлган. Унинг котибиятдаги ишларининг бир қисмини президентнинг халқ олдидаги чиқишларини ташкил этиш, чиқишларга борадиган ва қайтадиган йўлларни белгилаш ташкил этарди. У, қандайдир бир ажнабийнинг президентнинг атрофидаги бундай кучли тўсиқни енгиши мумкинлигига ишонмасди.

У эшикни очиб кирар экан, навбатдаги янги жазманининг овозини эшитди:

— Бу сенмисан, азизим?

— Ҳа, қизалоқ. Табиийки, бу менман. Зерикдингми?

Аёл ётоқхонадан тиззасигача бўлган, кунгира билан безатилган қора тунги кўйлақда югуриб чиқди. Эшикдан тушиб турган чироқнинг ёруғида жазманининг бўйи-басти аниқ кўриниб турарди. Рауль Сен-Клер ҳар сафар навбатдаги жазманини кўздан кечирар экан, ўзида мамнунлик ҳиссини туярди. Бўлмасам-чи, ахир у шундай гўзал аёлга эга ва бу аёл уни қаттиқ севади.

Аёл ўзини унинг бағрига отди ва лабларидан ўтди. Сен-Клер ҳам қўлидаги брифкейси ва кечки газетани ташламасдан уни кучоқлашга ҳаракат қилди.

— Бор, ёт, — деди у жилмайиб, Жаклин унинг кучоғидан чиқиши билан. — Ҳозир ёнингга бораман, — деди ва думбасига секингина уриб қўйди.

Аёл ётоқхонага қайтиб кетди, ўзини каравотга отди, оёқларини йириб, қўлларини боши тагига қўйиб, кўкракларини кериб ётди.

Сен-Клер унинг орқасидан кириб мамнунлик билан уни томоша қилди. Аёл унга жавобан ёқимли жилмайиб қўйди.

Ярим ой давомида Жаклин ўйнашининг ҳирсини фақат беҳаё қилиқлари билан уйғотиши мумкинлигини тушунди. У Сен-Клерни биринчи кўрганида, ундан қандай нафратланган бўлса, ҳозир ҳам шундай нафратланар эди. Лекин бу вақт оралигида Жаклин, Сен-Клер мижозисидаги ожизликнинг ўрнини сўзамоллиги ва Елисей саройида қандай муҳим вазифани бажаришини гапириб бериш билан тўлдиришини билиб олди.

— Тезроқ кел кучоғимга, — шивирлади у. — Сени истайман.

Сен-Клер мамнун жилмайиб қўйди. У туфлисини ечиб, кийим илғич ёнига қўйди. Костюмининг осди, шимининг чўнтақларини бўшатиб, ундаги нарсаларни пардоз столининг устига қўйди. Унинг оғзин, узун оёқлари кўйлаги остидан худди тўқиш учун ишлатиладиган оқ симларга ўхшарди.

— Нега ушланиб қолдинг? — сўради Жаклин. — Сени бир умр кутаётгандек туюлди менга.

Сен-Клер мағрурлик билан бошини чайқади.

— Сени қизиқтириши мумкин бўлган ҳеч нарса бўлмади.

— Намунча дарғазабсан? — деди у ва тескари ўгирилиб ётди.

Сен-Клер галстугини бўйнидан бўшатар экан, унинг елкасини тўлдириб турган малла сочлари, тунги кўйлагидан чиқиб турган момияққина думбаларидан кўзини узолмасди. Беш дақиқада у чўмилиб, эгнига ипак пижамасини кийиб олди.

Каравотга, жазманининг ёнига келиб ёнбошлади. Унинг қўли аёлнинг белидан ушлади, сўнг секин-секин бўксасига ва иссиққина думбаси томон сирғалиб тушди.

– Хўш, нима гап бўлди?

– Ҳеч гап бўлгани йўқ.

– Сен мени кутиб ўтирибсан, деб ўйлаган эдим.

– Сен оғзингни очмайсан. Ишхонанга қўнғироқ қилолмасам. Бу ерда соатлаб сени кутиб ўтириб, бирон кор-ҳол бўлмаганмикан, деб хавотир олдим. Мени огоҳлантирмасдан, ҳеч ҳам бу қадар кеч қолмаган эдинг.

Жаклин ўтирилиб, осмонга қараб ётди ва унга қараб қўйди. У тирсагига тиралиб бир қўлини унинг тунги кўйлаги остидан узатиб, эмчагидан бирини силай бошлади.

– Азизим, ахир тушунсанг-чи, мен банд эдим. Ишхонада вазият бироз қаттироқ, шу боис баъзи юмушларни бажариб, кейин келишга тўғри келди. Сенга қўнғироқ қилган бўлардим, лекин хонада доим одам тўла бўлди. Баъзилар хотиним дам олгани кетганини билишади. Улар уйга коммутатор орқали телефон қилаётганимни билишса ҳайрон бўлишарди.

– Азизим, қандай зарур иш чиқиши мумкинки, сен мени огоҳлантирмай, тунги билан хавотирга қўйсанг.

– Энди хавотирланишингга ўрин йўқ.

Жаклин кулиб юборди, уни кучоқлаб ўзига тортди. Полковникнинг юраги уриб кетди, у Жаклинни ўпа бошлади, қўллари унинг кўкракларидан бирининг учидан бошқа учини эзишга ўтарди.

– Афтидан, ОАС ҳали ҳам президентнинг орқасидан қолмаяпти. Бугун унга қарши янги бир фитна уюштирилаётгани маълум бўлди. Шу масала билан шуғулланишимга тўғри келди. Шунинг учун ҳам кеч келдим.

Жаклин бошини кўтарди:

– Азизим, бўлмагур гапларни қўйсанг-чи, уларнинг куни битан.

– Унчалик эмас. Улар энди президентни отиб ўлдириш учун бир ажнабийни, мутахассис қотилни ёллашибди. Вой, вой, тишлама.

Ярим соатдан сўнг Рауль Сен-Клер ёнбошлаб, енгил хуррак отиб, қаттиқ уйқуга кетди. Унинг ёнида ётган жазмани дераза пардаларининг тирқишидан кўча чироқларининг шуъласи ғира-шира ёритиб турган шиша тикилиб ётарди.

Жаклин эшитган гапидан ҳануз ўзига келмаган эди.

Табиийки, у де Голлга қарши янги фитна уюштирилаётганидан беҳабар эди, лекин Ковальски берган маълумот нечоғлик муҳимлигини тушуниб етди.

Жаклин тунги иккигача кутиб турди. Сўнг полковникнинг устидан ҳатлаб ўтди. У полковникнинг бошқаларга ўхшаб жазманини кучоқлаб ухламаслигидан хурсанд бўлди. Сен-Клер енгил хуррак отганича ухлаб ётарди.

Ётоқхонадан чиқаркан, орқасидан эшикни зич беркитди. Меҳмонхонани кесиб ўтиб, холга чиқди ва иккинчи эшикни ҳам ёпди. Холлдаги телефондан қўнғироқ қилди. Бироздан сўнг унга уйқусираган овоз жавоб берди. У икки оғизгина гапирди. Телефон симининг нариги бошидаги одам уни тушунганини айтгач, гўшакни қўйди. Бир дақиқадан сўнг у жойига келиб ётди ва ухлашга уринди.

Айнан ўша кечаси Париждан қилинган тунги қўнғироқ бешта Европа мамлақати, Америка ва Жанубий Африкадаги қотиллик бўлими бошлиқларининг уйқусини ўчириб юборди ё ишдан қолдирди. Ғарбий Европада худди Париждаги каби қоронғу тун эди. Карон Вашингтонга маҳаллий вақт билан тунги соат тўққизда қўнғироқ қилишга муваффақ бўлди, бўлим бошлиғи Дэместик Интеллидженс дўстлари билан овқатланиб ўтирган эди. Учинчи уринишдан сўнг Карон у билан боғланди, суҳбат давомида гўшакдан меҳмонларнинг кулуси, шиша қадаҳларнинг жаранг-журинг овози келиб турарди. Америкалик Кароннинг илтимосига хайрихоҳлик билдириб, ФБРнинг алоқа пунктига маҳаллий вақт билан соат бирдан ўн дақиқа ўтганда келиб, комиссар Лебель билан гаплашишга рози бўлди. Лебель унга Интерполдан Париж вақти билан еттидан ўн дақиқа ўтганда қўнғироқ қилди.

Бельгия, Италия, Фарбий Олмония ва Голландиядаги тегишли бўлимларнинг бошлиқлари оилапарвар инсон бўлганликлари учун қаттиқ ухлаб ётишган эди. Қўнғироқ уларни иссиқ ўрnidан турғизди ва Карон билан қилинган бир-икки дақиқалик суҳбатдан сўнг уларнинг ҳар бири алоқа пунктига белгиланган вақтга келишга ва Лебель билан биринчи даражали аҳамиятга эга масала хуеусида гаплашишга розилик билдиришди.

Жанубий африкалик Ван Райс хизмат сафарида эди, шу боис Карон унинг ёрдамчиси Андерсон билан боғланди.

Жиноятга қарши кураш бўлимининг, Скотланд-Ярд, муовини комиссар Энтони Моллинсоннинг уйига, Бекслинга Карон эрталабки соат тўртта яқин қўнғироқ қила олди. У каравоти ёнидаги столда тинимсиз жиринглаётган телефонга эътибор бермоқчи эмасди, лекин телефоннинг жиринглаши тинмасди, гўшакни кўтариб: “Моллинсон” деб тўнғиллади.

– Мистер Энтони Моллинсон? – сўради нотаниш овоз.

– Эшитаман, – у соатига қаради ва ичида сўкиниб қўйди.

– Франция Сюрте Насьоналдан инспектор Люсьен Карон гапиряпти. Мен сизга Клод Лебелнинг илтимоси билан қўнғироқ қиляпман.

Карон билинар-билинемас акцент билан, лекин аниқ ва тушунарли гапирар эди. Моллинсоннинг энсаси қотди, наҳотки бу француз эрталабгача кутиб тура олмаса?

– Хўш?

– Билишимча, сиз комиссар Лебель билан танишсиз?

Моллинсон ўйланиб қолди. Лебель? Э-ҳа, паст бўйлик, ПЖда қотиллик бўлими бошлиғи эди. Ўзи кўримсизгина бўлса ҳам, жиноятни фош қилишга уста. Икки йил аввал инглиз сайёҳини ўлдириб кетишганида жуда катта ёрдам кўрсатган эди. Қотилни эртаси куниеқ топишмаганида матбуотдан кўрадиганини кўришарди.

– Ҳа, мен комиссар Лебелни танийман, – деди у. – Нима бўлди? – Унинг ёнида ётган хотини Лили саҳарги қўнғироқдан тинчлиги бузилиб нималардир деб тўнғиллади.

– Комиссар Лебель жуда нозик бир масала билан боғлиқ текшириш ишлари олиб боряпти. Бу иш жуда эҳтиёткорликни талаб этади. Мен унинг ёрдамчисиман. Фавқулодда бир иш. Комиссар Скотленд-Ярддаги алоқа пунктига эрталаб соат тўққизда қўнғироқ қилиб сиз билан гаплашмоқчи эдилар. Сиз шу вақтда ўша ерда бўла оласизми?

Моллинсон ўйланиб қолди.

– Сизга шунчаки бизнинг ёрдамимиз керакми? – сўради у. – Бу ҳолда оддий алоқа воситаси билан боғлансак ҳам бўлади. Соат тўққиз Скотленд-Ярдда авжи гавжум пайт.

– Йўқ, мистер Моллинсон. Бу комиссар Лебелнинг шахсий илтимоси, у сизнинг ёрдамингизга ишонади. Бу масаланинг Скотленд-Ярдга алоқаси йўқ. Комиссар расмий талаб билан мурожаат этишни истамасди ҳам.

Моллинсон Карон гапларининг мағзини чақди. У эҳтиёткор одам бўлгани учун бошқа давлатнинг махфий муаммоларига ўралашишни истамасди. Агар муаммо содир этилган жиноят ё жиноятчи ҳақида, бўлганда эди... Нима учун бунчалар сир тутиляпти? Шунга қарамасдан Лебель қироллик полициясидан ёрдам сўради, ҳамкасбларга ёрдам берилмаса, унинг нима кераги бор?

– Яхши, мен у билан гаплашаман. Соат ўнда.

– Миннатдорман, мистер Моллинсон.

– Хайрли тун. – Моллинсон гўшакни қўйди. Соат қўнғироғининг милини еттидан етти яримга тўғрилаб қўйди-да, боши ёстиққа етмасланоқ ухлаб қолди...

Тунги Парижда ўрта ёшдаги бир ўқитувчи бўйдоқларга хос ивирсиб кетган бир уйда у бурчакдан-бу бурчакка юрарди. Китоб, газета, журнал, қўлёмалар стол, стул, кушетка, ҳатто уйнинг тўридаги чойшаб тўшалган тор каравотнинг устида ҳам сочилиб ётарди. Уйнинг бошқа бурчагида ювилмаган идишларга тўла чаноқ бор эди.

Фикру хаёлини ўйлар банд этган ўқитувчининг уйдаги бу тартибсизликларга алоқаси йўқдек эди. У Сиди-бель-Аббес лицейидаги директорлик лавозимидан,

иккита хизматкори ва ажойиб уйдан маҳрум бўлгач, Парижга қўчиб ўтган эди. Унинг уйи ҳаминша шундай йиғиштириқсиз эди. У бу ҳақида ўйламасди, ҳам.

Парижнинг шарқий майдонларига куёш ўзининг заррин нурларини соча бошлаганида у газеталарнинг бирини қўлига олиб ўтирди. Яна хорижий янгиликлар рукнидаги “ОАС бошлиқлари Римдаги отелда ўралашаб юришибди” деган мақола бор бетни очди. У мақолани яна бир марта ўқиб чиқди. Ниҳоят, жазм қилди, энгил макинтошини устига ташлаб хонадан отилиб чиқди.

Кўчада такси ушлаб, Шимолий вокзалга олиб бориб қўйишини сўради. Таксичи уни айтган жойида туширса ҳам, у нима учундир бошқа томонга қараб юрди. Такси кўздан ғойиб бўлгач, у кеча-кундуз ишлайдиган қаҳвахонага кирди.

Бир финжон қаҳва ва кўнғироқ қилиш учун битта жетон сотиб олди. Қаҳвани стол устида қолдириб, телефон-автомат томон юрди. Маълумотлар хизмати уни халқаро маълумотлар хизмати билан улади. У Римдаги меҳмонхонанинг телефон номерини олиб эллик дақиқадан сўнг қаҳвахонадан чиқиб кетди.

Бу қаҳвахонадан юз метрча нарироқда жойлашган бошқасига кириб у Маълумотлар хизматидан Италияга ҳозирнинг ўзида телефон қилиши мумкин бўлган алоқа хизмати қаердалигини билди. У тахмин қилгандек алоқа хизмати вокзал ёнида эди.

Алоқа бўлимида у операторга меҳмонхонанинг номини айтмасдан керакли телефон рақамини берди ва уни улагуларича йигирма дақиқа асабийлашиб кутиб ўтирди.

— Мен синьор Пуатье билан гаплашмоқчиман, — деди у гўшакни кўтарган италияликка.

— Ким билан дедингиз? — Қайта сўради италиялик.

— Француз, Пуатье, Пуатье билан.

— Ким? — яна сўради у.

— Француз, француз... — деб уқтирарди парижлик.

— Э, ҳа, тушундим, франциялик сеньорни денг. Бир дақиқа, ҳозир...

Трубкада шиқ этган овоз эшитилди, сўнг ҳорғин овозли киши француз тилида жавоб берди:

— Лаббай?

— Дикқат билан эшитинг. Менинг вақтим кам. Қоғоз ва қалам олиб, мен айтганларни ёзиб олинг, — бидирлади парижлик. — Вальми — Пуатьедан. Шоқол фош этилган. Қайгараман. Шоқол фош этилган. Ковальски ҳибсга олинган. Улимидан олдин “туллаган”. Ёздингизми?

— Ҳа, — деб жавоб берди овоз. — Тегишли одамга етказаман.

Вальми гўшакни қўйди, телефон пулини тўлаб алоқа бўлимидан тезда чиқиб кетди. Яна бир дақиқадан сўнг у вокзал биносидан чиқиб келаётган тўп-тўп одамлар орасига сингиб кетди. Куёш эрталабки совуқ ҳаво ва кўприкларни иситиб уфққа кўтарилган эди. Қаҳва ва янги ёпилган ноннинг хушбўйи хиди келарди, яна ярим соатдан сўнг бу ҳиднинг ўрнини тер, тамаки, бензин хиди эгаллайди. Вальми одамлар орасига аралашиб кетганига икки дақиқа ҳам ўтар-ўтмас алоқа бўлимининг эшигига машина келиб тўхтади ва ДСТнинг иккита ходими югуриб бино ичига кирди. Улар Римга телефон қилган кишининг кўринишини аниқлашга уринишди. Лекин оператор уларга бирон жўяли гап айтолмади.

Римда саккизинчи қаватдаги лифтда тунги навбатчилик қилаётган легионер соат 7.55 да Марк Родинни елкасидан туртиб уйғотди. У бир зумда уйғониб, ўрнидан турди ва қўлини ёстиги тагидаги тўшпончага узатди. Лекин таниш башарани кўргач, тинчланди ва нималардир деб вайсади. Каравот ёнидаги столда турган соатга қараб кўпроқ ухлаганини англади. Тропикда ўтган йиллар уни барвақт туришга одатлантирган эди, бу ерда бўлса август куёши томонинг тепасига чиқиб ултурибди. Ҳафталарни бекор ўтказиш, кечалари Монклер ва Кассон билан қарга ўйнаш, жисмоний меҳнат қилмаслик уни издан чиқарган эди.

— Маълумот, полковник. Кимдир ҳозир кўнғироқ қилди, афтидан, жуда шошилишч.

Легионер блокнотдан йиртиб олиб, Вальмининг сўзларини ёзиб олган қоғозни унга узатди. Уни ўқиган Родин ўрнидан сапчиб турди ва яна бир бошдан ўқиб чиқди.

– Яхши. Бўшсан.

Легионер хонадан чиқиб саккизинчи қаватга қайтди.

Родин сўкиниб, қўлидаги қоғозни гижимлаб бир-икки дақиқа турди. Жин урсин, жин урсин, жин урсин Ковальскини!

Ковальски ғойиб бўлган дастлабки икки кун Родин уни қочган бўлса керак – дезертир деб ўйлади. Сўнгги пайтларда бу ҳам тез-тез учраб турарди, чунки ОАСчилар орасида Шарль де Голлни ўлдириш ва мавжуд ҳукуматни аедаришга қаратилган кураш беҳуда деган фикр қаттиқ ўрнашиб олган эди. Ковальскини охиригача содиқ қолса керак деб ўйлаган эди. Лекин, мана, натижа, қандай сабабга кўра у Францияга қайтиб борган, эҳтимол, уни Италияда ушлаб олиб сўнг чегарадан олиб ўтишгандир. У ерда, табиийки, қийноққа дош беролмай, ҳаммасини айтиб берган бўлса керак.

Родин шахсий соқчисига астойидил ачинди. У қўл остидагиларга ўта меҳр билан қарарди, бу унинг мавқеини янада оширарди. Родиндаги бу хусусият ҳаракатдаги армияда жуда қадрланарди. Буни бирон-бир ҳарбий тарихчи хаёлига келтирмаса ҳам керак. Энди бўлса Ковальски ўлган. Унинг умрининг сўнгги сониялари қандай кечгани ҳақида Родин хаёлга берилишни ҳам истамади.

Энди у Ковальски нималар ҳақида гапирган бўлиши мумкинлигини хотирлашга уринди. Венадаги учрашув, пансионнинг номи. Бирга йиғилган ОАСнинг учта бошлиғи. СДЭКЭ учун бу янгилик бўлмаса керак. Лекин Шоқол ҳақида қаердан билган бўлиши мумкин? У эшик тирқишидан гап пойламасди, бу аниқ. У баланд бўйли, малла соч хорижлик келганини айтган бўлиши мумкин. Бу ҳеч нарсага ойдинлик киритмайди. Хорижлик қуроли савдоси билан шуғулланувчи ёки маблағ билан таъминловчи киши бўлиши мумкин. Фамилияси кўрсатилмаган эди. Лекин Вальми Шоқолнинг аниқ шартли номини айтган. Қаердан билган? Ковальски қаердан билган?

Шунда Родин инглиз билан хайралашаётган пайтини эслади. У меҳмон билан эшик олдида гаплашиб турган эди. Бир неча фут нарида Виктор турарди. Инглиз уни яширинган жойини билиб қолганидан, зўрдан-зўр чиққанидан жиғибийрони чиқмоқда эди, ахир у курашга шайланиб турган эди-да. Шунда Родин: “Хайр, жаноб Шоқол”, – деган эди. Ҳа-да, худди шундай деган эди, жин урсин.

Бу ҳақида Родин такрор ва такрор ўйлар экан, у Ковальскининг Шоқолнинг асл фамилиясини билмаслигини англади. Қотилнинг фамилияси фақат уч кишига маълум: Родинга, Монклер ва Кассонга. Лекин Вальми барибир ҳақ. Агар Ковальскининг иқрорномаси СДЭКЭнинг қўлида бўлса, режанинг амалга ошишига умид қилмаса ҳам бўлади. Улар учрашув, пансион ҳақида билишади, эҳтимол, портъе билан ҳам гаплашиб улпуришгандир. Уларга инглизнинг ташқи қиёфаси, шартли исми маълум. Албатта, Ковальски тушунган нарсани улар ҳам тушуниб етишган: малла соч – ёлланган қотил. Де Голлнинг соқчилари энди янада хушёрроқ бўлишади, президент оммавий чиқишлардан воз кечади, то қотилни тугишмагунича саройдан чиқмайди. Ҳаммаси тугади. Режа барбод бўлди. У Шоқолни чақириб олиши керак. Унга хизмати учун тўланган пулдан қилган харажатлари ва кетган вақти учун мукофот қисмини олиб қолиб, қолган қисмини қайтариб беришни талаб қилишга тўғри келади.

Буни узоққа чўзиш мумкин эмас. Шоқолни операция тўхтатилишидан хабардор қилиш керак. Родин командир сифатида мағлубият муқаррарлигини аввалдан била туриб, аскарни жанг қилишга жўната олмайди.

У Ковальски ғойиб бўлгандан сўнг унинг ўрнига ҳар куни почтадан хат-хабарларни келтирувчи легионерни чақирди. Зарурат туғилса у кўнгирак қилиши, кўрсатмалар бериши мумкин эди.

Соат тўққизда легионер почтага келди ва Лондон билан улашни сўради. Йигирма дақиқа ичида уни Лондон билан улашди. Телефончи аёл уни кабинага таклиф этди. У гўшакни кўтарди. Гудок овози... жимлик... гудок... У бошқа ҳеч нарса эшитмади.

Ўша куни Шоқол эрта билан барвақт турди. Учта жомадонга жойлаштирилган нарсаларни у ухлашдан аввал, кечқуруннинг ўзидаёқ қайта текшириб чиқди. Сумкага устара ва сочиқларини солиб қўйиши қолди, холос. У, одатдагидек,

икки финжон қаҳва ичди, юз-қўлини ювди, соқолини олди. Сумкаси ичига нарсаларини солиб, уни жомадонларнинг ёнига қўйди.

Ўзига нонушта тайёрлади: иккита тухумни қотириб пиширди, апельсин шарбаги, яна битта финжон қаҳва. Чаноққа қолган сутни, қолган иккита тухумни чақиб аеларди. Банкадаги апельсин шарбагини охиригача ичиб, банкасини ахлат қутига ташлади. Ноннинг қолгани, тухум пўчоғи, қаҳва қуйқасини ҳам унга ташлади. Челакни чайиб қўйди. У озодалик ва тартибни хуш кўрарди.

Сўнг юпқа ипак водолазкаси, сичқон ранг костюми, тўқ кўнғир рангдаги пайпоғи, қора туфлисини кийди ва у ҳеч ажралмайдиган қора кўзойнагини тақди. Костюмнинг ички чўнтагида Даггэн номига ёзилган ҳужжат ва юз фунт пул бор эди.

Соат 9.15 да у жомадон ва сумкасини олди, эшикни ёпди ва пастга тушди. Адам Мьюз бўйлаб Саут Одли-стриггача юриб борди, сўнг муюлишда таксига ўтирди.

— Лондон аэропорти, иккинчи бино ёнига, — деди у ҳайдовчига.

Такси жойидан жилиши билан унинг хонасида телефон жириглади.

Легионер отелга эрталаб соат ўнда қайтиб келди ва Родинга буюрилган телефон рақамига ярим соат давомида кўнғироқ қилишга урингани, гўшакни ҳеч ким кўтармаганини хабар қилди.

— Нима гап? — сўради Кассон, легионер рухсат сўраб хонадан чиқиб кетгач. Уларнинг учаласи меҳмонхонада ўтиришарди. Родин чўнтагидаги қоғозни олиб Кассонга узатди.

У қоғозда ёзилганларни ўқиб, сўнг Монклерга узатди. Уларнинг иккаласи Родин нима дер экан, деб унга қарашди. Родин бўлса деразага тикилиб, қўшни биноларнинг томини томоша қилар эди.

— Сиз бунга қачон олдингиз? — ниҳоят сўради Кассон.

— Бугун эрталаб.

— Сиз уни тўхтатишингиз зарур, — қаршилиқ билдирди Монклер. — Уни энди ярим Франция қидиради.

— Ярим Франция баланд бўйли, малла соч хорижликни қидиради, — хотиржам жавоб берди Родин. — Август ойида Францияга миллиондан ортиқ хорижликлар келади. Ҳозирча уларга унинг на исми, на фамилияси, на ташқи кўриниши маълум. У профессионал, ҳар қалай сохта ҳужжатлардан фойдаланса керак. Уни топиш учун анча машаққат чекишлигига тўғри келади. У Вальмига кўнғироқ қилиши керак. Уни хавф-хатар ҳақида огоҳлантиришади.

— Агар у Вальмига кўнғироқ қилса, Вальми уни ўйиндан чиқишини буюриши керак, — деди Монклер.

Родин бошини қимирлатди.

— Вальмида бундай ваколат йўқ. Унга қиздан маълумот олиб, Шоқолга етказиб туриш буюрилган. У фақат шу ишни бажаради, ундан ортигини бажармайди.

— Шоқолнинг ўзи режа барбод бўлганини англаши, Вальмининг кўнғироғидан сўнг Францияни тарк этиши керак, — ўзиникини маъқулларди Монклер.

— Назарий жиҳатдан шундай қилиши керак, — қўшилди Родин. — Агар Франциядан чиқиб кетса бизга пулни қайтариб беради. Лекин тикилган пул ҳаммамиз учун ҳам муҳим. Ҳамма гап унинг ўзига, режасига бўлган ишончида.

— Нима, унда имконият бор деб ўйлайсизми? — сўради Кассон. — Бўлиб ўтган воқеалардан кейин ҳам-а?

— Тўғриси айтсам, йўқ албатта. Лекин у — профессионал. Худди мен каби. Бизнинг фикрлаш тарзимиз ўзгача. Майда тафсилотларигача ишлаб чиқилган операциядан воз кечиш осон эмас.

— Худо ҳақи, уни қайтаринг, — Монклернинг гапига қўшилди Кассон.

— Қайтаролмайман. Ўзим истаган тақдирда ҳам буни қилолмайман. У йўлга тушган. Режасини амалга оширишга киришган. У қаерда, нима қилмоқчи, билишимизнинг ҳожати йўқ. Мен ҳатто Вальмига кўнғироқ қилиб операция қолдирилганини Шоқолга айтиб қўй деб ҳам буюролмайман. Менинг кўнғирогим Вальмини фош этиб қўйиши мумкин. Энди Шоқолни тўхтатиб бўлмайди. Жуда кеч.

Ўн иккинчи боб

Комиссар Клод Лебель кабинетига эрталаб олтиларга яқин қайтди. Чарчаганидан кўзлари ичига тушиб кетган Карон кўйлагининг енги шимарилган ҳолда стулда ўтирарди.

Столда зич ёзилган бир неча варақ қоғоз турарди. Кабинетда баъзи ўзгаришлар кўзга ташланарди. Картотека сақланувчи шкафнинг устидаги қаҳва қайнатгичда янги дамланган қаҳванинг хушбуй ҳиди таралмоқда эди. Ўша ернинг ўзида қоғоз стаканлар, банкада сут ва пакет қоғозда шакар турарди. Буларнинг ҳаммасини тунда биринчи қаватдаги ошхонадан келтиришди.

Бурчакда иккита стол ўртасида йиғма каравот пайдо бўлган эди. Унга ўрин тўшалган бўлиб, устига дағал адёл ёпиб қўйилган эди. Симдан ясалган ахлат қуги эшик олдидаги кресло ёнига кўчирилган эди.

Ҳамон очиқ турган деразадан Карон чекаётган сигаретанинг тутуни бурқсиб турарди. Тонг отмоқда эди.

Лебель столини айланиб ўтиб, стулга гурс этиб ўтирди. Бор-йўғи йигирма тўрт соат ухламаган бўлишига қарамай, кўриниши Карондан қолишмас эди.

— Ҳечқиси йўқ, — деди у. — Биз ўн йиллик архивларни кўриб чиқдик. Бизнинг мамлакатда ҳаракат қилган ягона сиёсий хорижлик — қотил, бу Дегуэльдер. У ҳам оламдан ўтган. Бунинг устига унинг ОАС билан боғлиқ томони бўлган. Унга тегишли маълумотлар бизнинг қўлимизда. Родин ОАСга алоқаси бўлмаган одамни ёллаган деб тахмин қилиш мумкин ва жуда тўғри йўл тугган. Хонаки қотилларни ҳисобламаганда, контракт бўйича тўртта қотилнинг учтаси бизнинг қамоқхонада ўтирибди, тўртинчиси қаерлардадир Африкада юрибди. Лекин булар оддий бандитлар, Франция президентига ўқ узишга майдалик қилишади. Мен архив бошқармасидаги Баргерон билан гаплашдим, улар барча ҳужжатларни қайтадан текширишяпти. Лекин, ўйлашимча, бизни қизиқтираётган одам уларга маълум эмас. Акс ҳолда Родин уни ёлламаган бўлар эди.

Карон янги сигарета тутатди, тутунини чиқариб, чуқур нафас олди.

— Демак, ҳар қалай текширишни бошқа мамлакатлардан бошлашимиз керак экан-да?

— Жуда тўғри. Уни аввал ишлаган жойида, қаердадир тайёрланган. У қотилликда ном чиқармагани боис, президентлар бўлмаса, жилла бўлмаганда машҳур одамларни ўлдиришда уни ўз ишининг устаси деб бўлмайди. У қаердадир барибир қўлга тушади. Хўш, нимага келишдингиз?

Карон исми шарифлар ёзилган қоғозни қўлига олди. Исми шарифларнинг ҳар бирининг қаршисида соат кўрсатилган эди.

— Барча етгалови сиз билан гаплашишга тайёр. Гаплашишни соат етгидан ўн минут ўтганда Дәмestik Интеллидженс (ФБР) дан бошлайсиз. Вашингтонда соат бирдан ўн минут ўтган бўлади. Мен уни биринчи ёздим, тунга қолиб кетмасдан, барвақтроқ гаплашишингиз учун.

— Брюссель билан соат етти яримда, Амстердам билан соат ўн беш минути кам саккизда, Бонн — етгидан ўн минут ўтганда, Рим — тўққиз яримда.

— Уларнинг ҳаммаси қотиллик бўлимининг бошлиқларими?

— Ҳа, ёки шунга яқин лавозимни эгаллаганлар. Скотленд — ярдда мистер Энтони Моллинсон билан гаплашасиз, у — жиноятга қарши кураш бўлими комиссарининг ўринбосари. Афтидан, у ердаги полиция тизимида қотиллик бўлими йўқ. Жанубий Африкадаги Ван Райсни тополмадим, шунинг учун унинг муовини Андерсон билан гаплашасиз.

Лебель бошини қимирлатиб қўйди.

— Яхши. Андерсон менга маъкул. Бир вақтлар биз у билан бир иш устида ишлаганмиз. Энди тил масаласига келсак. Учтаси инглиз тилида гаплашади. Билишимча, фақат бельгиялик француз тилида гаплашади. Қолганлари зарурат бўлса инглиз тилида гаплаша олса керак.

— Немис Дитрих француз тилида гаплашади, — қўшиб қўйди Карон.

— Яхши, унда иккитаси билан мен ўзим гаплашаман. Қолган бештаси билан гаплашганда сиздан таржимон сифатида фойдаланаман. Вақт бўлди, шекилли.

Ўнта кам еттида полиция машинаси Поль Валери кўчасидаги кўримсизгина уйнинг яшил дарвозаси олдида иккита детективни тушириб қолдирди, у ерда Интерполнинг штаб квартираси жойлашган эди.

Қолган уч соат давомида Лебель ва Карон ерости коммуникацион марказда еттига мамлакатнинг жинойтга қарши кураш бўйича мутахассислари билан музокара олиб борди. Суҳбатнинг махфийлиги махсус қурилмалар ёрдамида таъминланган эди. Детективлар гаплашиб олгунига қадар, бутун олам эрталабки қаҳваси ёки кечки шаробини отиб олган эди.

Суҳбатнинг барчаси деярлик бир хил бошланар эди:

— Йўқ, комиссар, ҳозирча сиздан ёрдам беришларингни сўраб расман мурожаат этолмайман... Табиий, мен раҳбариятнинг рухсати билан иш юритаяпман. Ҳозирги пайтда биз бу шунчаки миш-мишми ёки амалий тайёргарлик ишлари бошлаб юборилганми, аниқ билмаймиз... Ҳозирча биз ихтиёримиздаги аниқ текширилмаган маълумотга асосланмоқдамиз. Биз қидираётган кишимиз ҳақида жуда кам маълумотга эгамиз, ташқи қиёфасига доир умумий белгилар, ҳатто унинг исми шарифини ҳам билмаймиз...

У ҳар сафар уларни баланд бўйли малла соч киши қизиқтираётганини айтар эди. Ҳамма хорижлик ҳамкасблар нима сабабдан уларнинг ёрдами керак бўлиб қолгани, қандай қотиллик ҳақида гап бораётганини сўрашарди. Бу саволдан сўнг Парижнинг алоқа бўлимида танг бир жимлик чўкарди.

— Айтайлик, бу киши ким бўлишидан қатъи назар, унинг ўзига хос белгиси бор. У — энг олий малакали, профессионал ёлланма қотил. Йўқ, у гангстер эмас, лекин топшириқни муваффақият билан уддасидан чиқувчи сиёсий қотил. Сизнинг архивларингизда, у сизнинг мамлакатингизда ҳеч қачон ишламаган тақдирда ҳам, шунга ўхшаш киши ҳақида маълумот борми? Бизни шу савол қизиқтиради. Балким бирон кимсани эсларсиз?

Энди гўшакнинг нариги бошидаги киши жим қоларди. Овозлар сокин бўлишига қарамай, хавотирга тушишгани сезилиб турарди.

Лебель унинг суҳбатдошлари гап нима ҳақида бораётгани, у нимага шама қилаётгани, лекин айтолмаётганини тез англаб етишларига шубҳа қилмасди. Устаси фаранг қотилни, унинг устига дунёда ягонасини, Францияда фақат битта масала қизиқтириши мумкин.

У олган жавоблар бир хил эди.

— Ҳа, албатта, архивларни текшириб чиқамиз. Мен бугуноқ жавобини беришга ҳаракат қиламан. Омад ёр бўлсин, Клод.

Лебель микрофонни ўчирар экан, Ташқи ишлар вазирлиги, ҳатто етти мамлакат бош вазирлари бўлиб ўтаётган воқеалар ҳақида хабар тошунига қадар қанча вақт кетар экан, деб ўйлади. Унча кўп вақт ўтмаса керак. Ҳатто полициячилар ҳам бундай вақтларда сиёсатчиларни бохабар қилиши керак. Лекин вазирлар чурқ этмасликларига ишончи комил эди. Сиёсий қарашлари турлича бўлишига қарамасдан, улар ягона занжир билан боғлиқ. Улар битта марказга, кучлилар марказига қарашли эдилар. Улар умумий душманга қарши кучларини бирлаштирар эди, улар учун ёлланган қотилдан кучлироқ душман бўлиши мумкинми? Шунга қарамасдан Лебель вазиятни яхши тушунарди, агар улардан биронтаси матбуотга гуллаб қўйса, Лебелнинг куни битди деяверинг.

Уни кўпроқ инглизлар хавотирга солишарди. Моллинсонга у тўлиқ ишонарди. Лекин унинг юқорироқ лавозимдагиларга мурожаат қилишига тўғри келишини ҳам яхши биларди. Етти ой аввал Шарль де Голль Британиянинг “Умумий бозор”га аъзо бўлиш ҳақидаги таклифини ўта кўполик билан рад этган эди. Генералнинг 23 январдаги матбуот анжуманидан кейин бўлса, Британия ташқи ишлар вазирлиги де Голлга қарши шундай очиқ ҳужум уюштирдик, буни ҳатто сиёсатдан ўзини олиб қочувчи Лебель ҳам сездди. Улар юзага келган вазиятдан қариядан ўч олиш учун фойдаланиб қолишмасмикан?

Лебель овози ўчган динамикка яна бир қараб қўйди. Карон унинг ёнида жим ўтирарди.

— Кетдик, — деди пакана комиссар ва ўрнидан туриб эшик томон юрди. — Кел, нонушта қиламиз-да, бироз мизғиб олишга уринамиз. Ҳозирча бошқа қиладиган ишимиз йўқ.

Комиссар муовини Энтони Моллинсон микрофонни қўяр экан, қовоғини уйиб алоқа бўлимини тарқ этди, ҳатто эрталаб навбатчиликни қабул қилган ёш полициячининг саломига алик ҳам олмади. У деразалари Темзага қараган кенг, лекин оддий жиҳозланган кабинетига қайтганида ҳамон дарғазаб эди.

Лебель томонидан ўтказилаётган текширишлар ва ундан кўзланган мақсад битта. Франция полицияси юқори малакали ёлланган қотил овга чиққани борасида хабар топишган ва бу уларни, табиийки, хавотирга соляпти. Лебель тахмин қилганидек, 1963 йилнинг августида юқори малакали ёлланган қотилнинг нишонига ким тушиши мумкинлиги тушуниб етиш учун каллани узоқ қотиришга ҳожат йўқ. Тажрибали полициячи Моллинсон Лебель қандай мураккаб вазиятга тушганини дарров фаҳмлади.

— Бечора, — ичидан ачинди у. Моллинсон дераза ёнида туриб Темза дарёсининг соҳил бўйлаб сокин оқаётган сувига термуларди.

— Сэр, хизмат борми? — сўради орқасидан кирган муовини (ЛП) эрталабки почтани ёнғоқ дарахтидан қилинган стол устига қўяр экан.

— Йўқ, — деди Моллинсон кўзини дарёдан узмасдан. Муовини қабулхонага қайтди.

Ўз президентини ортиқча овозасиз, ёлланган қотилни қидириш ва қўлга тушириш ишларини шов-шувсиз амалга оширишга ҳаракат қилаётган Лебелга Моллинсоннинг муносабати яхши бўлишидан қатъи назар, унинг тепасида турган бошлиқлари бор. Эртами-кечми, Лебелнинг илтимосини уларга етказиши керак бўлади. Ярим соатдан сўнг, рошпа-роса ўнда Скотленд-ярд раҳбарларининг кундалик мажлиси бошланади. Мажлисдагиларни Лебелнинг илтимосидан хабардор қилсамикан? Йўқ, айтмагани маъқул. Лебелнинг илтимосини қисқа баён этиб, комиссарга хизмат варақасини юборишнинг ўзи етарли бўлса керак. Бу масалани эрталабки мажлисга нега қўймаганимни кейин тушунтириб бераман. Олган маълумоти ҳақида ҳеч кимни бохабар қилмасликни айби бўлмаса керак.

Моллинсон столга ўтириб, ички алоқани уловчи тутмачани босди.

— Эшпитаман, сэр, — ён хонада ўтирган ЛП нинг овози келди динамикдан.

— Джон, бир дақиқага олдимга кириб кетсангиз.

Тўқ кўнғир ранг костюм кийган ёш детектив-инспектор қўлида ён дафтари билан унинг ёнига кирди.

— Джон, Марказий архивга бориб келсангиз. Катта суперинтендант Маркхэмга шахсан учрашсангиз. Бу менинг шахсий илтимосим эканлигини ва ҳозирча унинг нима билан боғлиқ эканлигини айтолмаслигимни етказсангиз. Менга бизнинг мамлакатимизда яшовчи малакали қотиллар рўйхатини берсин.

— Қотиллар дейсизми, сэр? — у комиссар муовинига шундай қарадики, гўё комиссар унга Британияда яшовчи мареликларни санаб чиқишни буюргандек.

— Ҳа, қотиллари. Фақат бир-бирини муйилишдан отувчи бандитларнинг рўйхатини эмас, менга сиёсий қотилларнинг рўйхати керак, Джон. Яхши қўриқчиларга эга сиёсатчи ёки давлат арбобини пулга ўлдириши мумкин бўлган қотил керак.

— Афғидан, сэр, улар махсус бўлимга қарашли мижозлар.

— Ҳа, биламан. Мен бу ишни Махсус бўлимга топшироқчиман. Лекин ишни у бўлимга ўтказишдан аввал одатдаги текширувни ўтказишимиз лозим бўлади. Топшириқни пешингача бажарангиз керак, тушунарлими?

— Ҳа, сэр. Мен ҳозироқ бу иш билан шуғулланаман.

Ўн беш дақиқадан сўнг комиссар муовини Моллинсон эрталабки мажлисда қатнашди.

Кабинетга қайтгач, у эрталабки хат-хабарларни кўриб чиқди, уларни столнинг бир чеккасига суриб қўйиб, ЛПдан ёзув машинкасини олиб келиб беришини сўради. Хонада бир ўзи қолиб метрополия полицияси комиссарига хизмат юзасидан мактуб ёза бошлади. Мактубда тунда унинг уйига кўнғироқ қилишганини, эрталаб Интерпол алоқа канали орқали Лебель билан гаплашгани ва унинг илтимосининг қисқача мазмунини қайд этди. Мактуб сўнгида имзо чекмасдан, хатни машинкадан чиқарди ва столнинг тортмасига солиб кулфлаб қўйди, сўнг одатдаги ишлари билан шуғулланишда давом этди.

Кундузи соат ўн иккиларда ЛП эшикни тақиллатди ва хонага кирди:

— Ҳозиргина суперинтендант Маркхэм марказий архивдан кўнғироқ қилди.

Улар сизга тўғри келадиган бирон-бир кишини рўйхатдан топа олмадилар. Рўйхат бўйича ўн еттига қотил бор, сэр. Унтаси қамоқхонада, еттитаси озодликда. Лекин уларнинг ҳаммаси Лондонда ёки бошқа марказий шаҳарларда катта-катта бандитлар хизматига. Супернинг гапига қараганда, уларнинг биронтаси йўл-йўлакай ташриф буюрган сиёсатчиға ўқ узишмайди. У Махсус бўлимға мурожаат этишни маслаҳат берди.

— Яхши, Джон. Раҳмат сизга. Менга шу етарли.

ЛПга жавоб бергач, Моллинсон имзо қўймаган мактубни столининг тортмасидан олди, ёзув машинкасига қўйиб унга яна бир жумла қўшимча қилди:

“Марказий архивнинг менга берган жавобига кўра, комиссар Лебелга керакли одам уларнинг ихтиёридаги рўйхатда йўқ. Бу жавобдан сўнг мен шу масала бўйича комиссар муовини, Махсус бўлим бошлиғига мурожаат этишни лозим топдим”.

У мактубни имзолади, биринчи учта нусхани ажратди, қора қоғозни махфий қоғозлар ахлат қутисига ташлади. Ундаги қоғозлар иш кунининг охирида йиғиштириб олиниб йўқ қилинади.

Мактубнинг биринчи нусхасини конвертга солиб комиссарга жўнатди. Иккинчисининг устига “махфий ҳужжатларга”, деб ёзди ва девордаги сейфга солиб қўйди. Учинчисини буклаб чўнтагига солди.

Сўнг блокнотини олиб ёзди:

“Кимга: Париж, Полис Жюдисернинг бош директори муовини, Комиссар Клод Лебелга.

Кимдан: Скотленд-ярд, Лондон, жиний ишлар билан шуғулланувчи бўлим, комиссар муовини Энтони Моллинсондан.

Мазмуни: Сизнинг мурожаатингизга биноан архив материаллари юзасидан ўтказилган текшириш натижаларига кўра сизга керакли киши топилмади нўқта Расмий талабингиз Махсус бўлимға текширишни давом эттириш учун ўтказилди нўқта Фойдаси тегиши мумкин бўлган ҳар қандай маълумот сизга зудлик билан етказилади нўқта Моллинсон

Жўнатиш вақти..... 12.8.63”

Соат бир яримни кўрсатарди. Моллинсон гўшакни кўтарди, телефончи қиз овоз бергач, ундан Махсус бўлим бошлиғи, комиссар муовини Диксон билан улашини сўради.

— Алек? Салом. Тони Моллинсонман. Менга бир дақиқа вақтингни ажрата оласанми?..

— Жоним билан, лекин имкониятим йўқ. Озишга қарор қилганман. Нонуштага фақат сендвич билан кифояланаяпман... Йўқ, мен сен билан нонуштагача учрашишни истардим... Жуда яхши, кетяпман.

Қабулхонада комиссарга ёзилган хатни ЛПнинг столига қўйди.

— Мен О.Одаги Диксоннинг олдига кетяпман. Буни комиссарга етказинг, яхшими, Джон? Мана бу телеграммани бўлса, кўрсатилган манзилга жўнатиинг. Уни ўзингиз машинкаланг.

— Хўп, сэр. — Моллинсон детектив-инспектор телеграмма билан танишиб чиққунига қадар кутиб турди. У телеграммани ўқиб чиқар экан, қошлари учиб тушди.

— Джон!

— Сэр?

— Илгимос, ортиқча овозасиз...

— Хўп бўлади, сэр.

— Бу жуда муҳим.

— Ҳеч кимга оғиз очмайман, сэр.

Моллинсон жилмайиб қўйди ва йўлакка чиқди. ЛП яна телеграммага кўз югуртириб чиқди, уни Марказий архивга нима иш билан юборишганини эслади, у ҳаммасини тушунди ва “жин урсин”, — деб шивирлади.

Моллинсон Диксоннинг ёнида йигирма дақиқа бўлди ва нонуштадан аввал унинг кайфиятини бузди. Комиссарга хизмат юзасидан ёзилган мактубнинг сўнгги нусхасини унга берди. Кетаётиб, эшикни бандини ушлар экан, орқасига — Махсус бўлим бошлиғига қайрилди:

— Кечирасан, Алек, лекин бу ҳақиқатан ҳам сенинг тасарруфингда. Шахсан менинг фикримча, бизнинг мамлакатда бундай учар қушлар йўқ. Шу боис,

архивни кўздан кечириб, Лебелга ёрдам беролмаймиз деган мазмунда телекс юбориш керак бўлади. Очиғини айтсам, унга ачинаман.

Комиссар муовини Диксон бошқаларга нисбатан Лебель тушган вазиятни яхшироқ тушунарди. Ўзининг ва ўзгаларнинг давлат арбобларини тутуруқсиз фанатиклардан ҳимоя қилиш қийин, лекин унинг жангларида суяги қотган профессионал одамлари олдида бошқалар ип ечолмаслигига умид қилса бўларди.

Давлат бошлигини собиқ ҳарбийлар суиқасдидан асраб қолиш ундан ҳам мураккаб, деб ўйларди у, лекин француз хавфсизлик кучлари ОАСни яқсон қилишга муваффақ бўлишди. Профессional сифатида Диксон улар қўлга киритган ғалабадан завқланарди. Лекин ёлланган қотил, бу бутунлай бошқа гап. Бахтга қарши бундай мутахассислар санокли ва у Лебель қайд этган жиҳатларга мос келувчи инглиз Махсус бўлим томонидан рўйхатта олинганлар ичида йўқлигига шубҳа қилмасди.

Моллинсон кетганидан сўнг Диксон комиссарга ёзилган хизмат варақасининг нусхаси билан танишиб чиқди. Ўзига қарашли ЛПни чақирди.

— Илтимос, детектив-суперинтендент Томасга мен уни кўришни истаганимни етказсангиз. — У соатига қаради, узоққа чўзилмайдиган нонушта қанча вақт олиши мумкинлигини чамалаб кўрди — Соат роппа-роса иккида.

Шоқол ўтирган самолёт Брюсселнинг Миллий аэропортида бирга яқин қўнди. Учта жомадонини у аэропортнинг бош биносидаги автоматлаштирилган юк сақлаш хонасида қолдирди. У ўзи билан шахсий нарсалари: пакетда гипс, ўрам пахта ва бинт солинган сумкасини олди, холос. Такси уни вокзалга олиб келди ва у зудлик билан юк сақлаш хонаси томон юрди.

Унинг жомадони бир ҳафта аввал юк сақлаш ходими қўйган жавонда турарди. Шоқол квитанцияни бериб, жомадонни олди.

Темир йўл вокзалидан унча узоқ бўлмаган ерда у кичкинагина, анча хароб отелни топди. Бундай отелларни истаган мамлакатнинг вокзали атрофидан топиш мумкин. Одатда бундай отелларда меҳмонларга савол беришмайди, тўқиган ёлғонингизга ишонишади.

Шоқол бир кечага хона олди, хона ҳақини аэропортда алмаштириб олган Бельгия франкида тўлади. Жомадонини ўзи билан бирга олди. Эшикни кулфлади, раковинани совуқ сув қўйиб тўлдирди, пакетдаги гипс, бинтларни олди ва ишга киришди.

У ишни тутатгач, то ганч боғич қотгунича кутиб туришига тўғри келди. Бу вақт оралиғида Шоқол синган оёғини стулга қўйиб чекиб ўтирар ва қўшни хонадонларнинг томини кўздан кечирар эди. Вақти-вақти билан бош бармоғи билан ганчни босиб кўрарди ва яна бироз қотишини кутиш керак деган фикрга келарди.

Қурол солинган жомадон бўшади. Қолган-қутган бинт ва бир неча унция ганчни Шоқол саквояжига солиб қўйди, ҳар эҳтимолга қарши ганчли боғични янгилашга тўғри келса деган хаёл билан.

Оёғидаги ганч боғич қотгандан сўнг у жомадонни каравотнинг тагига суриб қўйди, хонада ортиқча нарса қолдирмаганига ишонч ҳосил қилгач, сигарета қолдиқларини деразадан отди ва оқсоқланиб эшик томон юрди.

У зинадан тушар экан, портё хонасида ўтирганини кўриб енгил нафас олди. Нонушта қилаётган бўлса керак. Умуман олганда, қия очиқ турган эшикдан портё ҳамма кириб-чиққанларни кўриши мумкин эди.

Шоқол кўча эшикка қаради ва отелга ҳеч ким кириш тараддудида эмаслигига ишонч ҳосил қилиб саквояжини бағрига босди ва уч букилиб фойени кесиб ўтди. Ёзнинг жазирама иссиғи тўфайли кириш эшиги очиқ турарди, Шоқол эшикдан чиқди, энди дарбон уни кўрмасди, у қаддини ростлади.

Чўлоқланиб у зинадан йўлакка тушди ва муйилишгача бориб, у ерда такси тўхатди. Такси уни қайғиб аэропортга элтиб қўйди. Аэропортда у “Алпигалия” Италия авиакомпанияси пештахтаси ёнида турган қизга мурожаат қилди. Қиз унинг паспортини олар экан, ёқимли жилмайди:

— Сизга нима ёрдамим тегиши мумкин?

— Дагэн номига Милангача икки ҳафта аввал берилган буюртма Сизда бор деб ўйлайман.

Қиз кундузги рейсга Милангача берилган буюртмалар рўйхатини текшириб чиқди. Учишга бир ярим соат вақт қолган эди.

– Ҳа, бор, – деди қиз севиниб. Мистер Даггэн, буюртма берилган, лекин пули тўланмаган. Тўламоқчимисиз?

Шоқол нақд пул тўлаб билетни олди. Қиз унга самолётга чиқиш ярим соат аввал эълон қилинишини эслатди. Унинг синган оёғига ачинган юк ташувчи ёрдамида Шоқол жомадонларини юкларни сақлаш хонасидан “Алitalia” пештахтаси ёнига олиб келди, фақат паспорт текшириш билан чекланувчи божхона кўригидан ўтди, ортиб қолган вақт давомида бўлса у аэропортнинг кутиш залига туташ жойлашган ресторанда овқатланиб улгурди.

Экипаж аъзолари Шоқолга мурувват кўрсатиб уни самолёт трапигача келтирадиган автобуста ўтиришига, самолётга чиқишига ёрдам беришди. Италиялик нозиккина стюардесса уни жилмайиб қарши олди ва бир-бирига қарата жойлашган креслога ўтиришини назорат қилиб турди. Бу ердаги ўриндиқлардагина оёқни узатиб ўтириш мумкин, деб тушунтирди стюардесса.

Бошқа йўловчилар ҳам ўз ўринларини эгаллашар экан, ганчланган оёққа тегиб кетмасликка ҳаракат қилишарди. Шоқол бўлса креслода ясланиб ётиб оғзини катта очиб жилмаярди.

Соат 4.15 да самолёт ердан кўтарилди ва Миланга, жанубга йўл олди.

Суперинтендент Брин Томас комиссар муовинининг хонасидан соат учларга яқин ўзини ўта бахтсиз ҳис этган аҳволда чиқди. Чўзилиб кетган шамоллаши ва янги, ҳозиргина олган топшириқ унинг кайфиятини батамом бузган эди.

Душанбани бежиз оғир кун дейишмайди. Аввал унинг агенти Лондонда ўтказилаётган анжуманда совет вакилини кўздан йўқотганини эшитди, агент уни кузатиши керак эди. Сўнг М1-5 бўлимидан совет делегациясидан нарироқ юриш лутфан илтимос қилинган хизмат варақасини олди, М1-5 нинг фикрига қараганда айнан улар русларнинг орқасидан кузатишлари керак эди.

Унинг кайфиятини бузган сўнгги иш бу комиссар муовини билан бўлган суҳбат бўлди. Истаган бир полициячи, хоҳ у Махсус бўлим ходими бўлсин, хоҳ йўқ, ёлланган қотилни қидиришдек ишни ёқимли иш деб айтолмайди. Боз устига қотилнинг исми шарифи ҳам аниқ эмас.

– Исми шарифи маълум эмас, бироз ишлашга тўғри келади, – уқтирарди унга Диксон. – Жавобини эртага беришга ҳаракат қилинг.

– Бироз ишлаш эмиш, – пўнғиллади Томас, кабинетига кирар экан.

Шубҳа уйғотганларнинг рўйхати ҳар қалай катта бўлмаса керак, лекин унинг ходимларига бир дунё ҳужжатларни, фақат жавобгарликка тортилган сиёсий фитначиларга доир ҳужжатларнигина эмас, балки тартибсизликларни юзага келтиришда қатнашган деб шубҳа қилинганларга доирини ҳам кўриб чиқишига тўғри келади. Уларнинг ҳаммасини текшириш талаб этиларди, гарчанд Диксон унга керакли одам профессионал қотил эканлигини, шунчаки бир Британияга тасодифан учиб келган, хорижий давлат раҳбарлари ташриф буюрганга ёки ташриф буюриши олдида Махсус бўлим ҳаётини заҳарловчи “парвона”лардан эмаслигини қайд этган эди.

У иккита детектив-инспекторга кўнғироқ қилди, улар шошилинч иш билан банд эмасликларини у билар эди, шу боис ҳамма ишларини йиғиштириб, зудлик билан унинг ёнига етиб келишларини буюрди. Улар билан жуда қисқа суҳбат қилди, тафсилотларга берилмасдан нима талаб этилишини тушунтирди. Скотленд-ярддаги Махсус бўлим архивини кўриб чиқиш Франция полицияси бу одамни де Голлни ўлдириш ниятида эканлигида тахмин қилаётгани билан боғлиқ эканлиги ҳақида гапиришнинг зарурати ҳам йўқ эди.

Уларнинг учаласи столини қоғозлардан бўшатиб, ишга киришинди.

Шоқол ўтирган самолёт Милан аэропортида жадвалда белгиланган вақтда соат олтидан сал ошганда қўнди. Ўта мулозаматли стюардесса унинг трапдан тушишига ёрдам берди, бошқа худди унга ўхшаш эътиборлиси уни бош биногача етиб олишига кўмаклашди. Божхона текширувида у милтиқнинг қисмларини олиб ўтиш учун жомадонидан бошқа беҳавотирроқ жойга беркитгани асқотгани

маълум бўлди. Паспортларни текшириш кўп вақтни олмади, бир-икки дақиқа, холос. Лекин жомадонлар текшириш тасмасидан ўтиб келаётганида биринчи бор Шоқолнинг сири фoш бўлиш хавфи туғилди.

Юк ташувчини чақирган эди, у жомадонларнинг уччаласини ҳам текшириш пештахтасига келтириб қўйди. Чўлоқланиб пештахта ёнига етиб келган Шоқол кўлидаги саквояжини жомадонларнинг ёнига қўйди. Шу топда унинг ёнига божхоначи келди:

- Синьор, бу сизнинг жомадонларингизми?
- Ҳа, учта жомадон ва битта саквояж.
- Бож тўлашингиз керак бўлган нарсаларингиз борми?
- Йўқ, ҳеч нарсам йўқ.
- Синьор, хизмат юзасидан келаяпсизми?
- Йўқ, дам олиш ниятида эдим, энди дам олишни соғлиқни тузатиш билан бирга олиб боришга тўғри келади. Мен кўлга бормоқчиман.

Божхоначи совуққонлик билан:

- Паспортингизни кўрсам бўладими?

Шоқолнинг паспортини қўлига олар экан, италиялик синчковлик билан уни кўздан кечирди, сўнг бир оғиз ҳам гапирмасдан қайтариб берди.

- Илтимос, мана бу жомадонингизни очинг.

У учта катта жомадондан бирини кўрсатди. Шоқол калитлар шодасини чўнтагидан чиқариб, уларнинг ичида кераклисини танлаб, жомадонни очди. Юк ташувчи жомадонни ёнбошлатиб қўйди. Бахтига бу жомадонда даниялик пастор ва америкалик талабанинг кийимлари жойлашгирилган эди. Жомадонни кўздан кечирар экан, божхоначи ундаги тўқ кўнғир рангдаги костюмга, ички кийимга, оқ қўйлакка, туфли, қора ботинкага, ветровка ва носкиларга кўп эътибор қилмади. Уни Дания тилида ёзилган китоб ҳам қизиқтирмади. Китоб бемалол инглиз тилидаги китоб сирасига ҳам ўтиши мумкин эди. Унинг муқовасини Шартредаги қаҳвахонадрал черков расми безаб турарди. У кийимнинг астаридаги билинтирмасдан тикилган жойини сезмади, синчиклаб қараганида бундай бўлмасди, албатта. Божхоначи кийимларга кўз югуртириб чиқди, холос, агар бирон шубҳали нарса топганида муносабати ўзгариши аниқ. Снайпер милтиғига тегишли қисмлар божхоначининг ёнгинасида эди, лекин ганч боғич соғ оёққа қўйилгани унинг хаёлига ҳам келмасди. У жомадоннинг қопқоғини ёпиб, Шоқолга уни қулфлаши мумкинлигига ишора қилди. Сўнг бўр билан меҳмоннинг ҳамма жомадонини белгилаб чиқди. Бурчини адо этган италиялик жилмайди:

- Яхши дам олинг, синьор.

Юк ташувчи такси тўхатди, чойчақа ишлади, Шоқол бўлса машиналар тўлиб кетган йўл бўйлаб кетиб борарди. Уни Марказий вокзалга олиб бориб қўйишларини илтимос қилди.

У ерда бошқа юк ташувчини чақирди ва унинг орқасидан юкларни сақлаш хонасига чўлоқланиб борди. Таксида келаётганида у саквояжидаги пўлат қайчини олиб шимининг чўнтагига солди. Ўзи билан француз армияси шинели солинган, оғзи бурнигача тўлатилмаган ягона, жомадонни олиб қолди.

Юк ташувчига жавоб бериб, ҳожатхонагача ўзи етиб олди. Чап томондаги ягона хона ҳам банд эди. Шоқол жомадонини ерга қўйиб, унинг бўшагини кутиб, кунт билан қўлини юва бошлади. Хона бўшагач, ичкаридан қулфлаб олди.

Ўн дақиқача бармоқлари ва қайчи билан оёғидаги ганчни еча бошлади. Ипак пайпоқ ва туфлисини кийди. Ганч ва ганч остидаги пахта қолдиқларини унитазга ташлади. Икки қайталаб унинг сувини туширди.

Шоқол жомадонини унитазнинг устига қўйди. Уни очиб, ичидаги шинелнинг орасига ганч остида олиб ўтган милтиқ қисмларини жойлашгирди. Милтиқнинг охириги қисмларини жойлашгиргач, у юрганда чайқалиб овоз чиқармаслиги учун уни камар билан тортиб маҳкамлаб қўйди. Жомадонни ёпиб, ҳожатхона бўлимидан мўралади. У ерда фақат иккита киши писсуар ёнида турарди. Шоқол ҳожатхонадан отилиб чиқди. У ердаги иккита киши то уни пайқагунларича, агар уларда шундай истак туғилган тақдирда ҳам, у бош залга олиб чиқувчи зина ёнига етиб келди.

Юклар сақланувчи хонадан ҳозиргина гипс тортилган чўлоқ оёғи билан чиқиб кетиб, юкларини олгани соппа-соғ оёқ билан кириб боролмасди, шу боис у юк ташувчини чақирди. Унга жуда шошилаётганини, жомадонларини юкхонадан олиб, пулини алмаштириб, такси тутиши кераклигини тушунтирди. Унинг қўлига квитанция билан минг лирни тутқазиб юкxonани кўрсатди, ўзи бўлса пулларини алмаштиргани банк ойначаси томон ўтди.

Италиялик юкларни олиб келгани кетди. У иккита жомадон ва саквояжни олиб келганида Шоқол охириги 20 фунтига алмаштирган пулларини ҳисобламоқда эди. Икки дақиқадан сўнг Шоқол герцог д'Аоста майдони бўйлаб “Континенталь” меҳмонхонаси томон учиб бораётган таксида ўтирарди.

Меҳмонхонанинг ҳашаматли вестибюлида рўйхатта олувчи пенптахта олдида турар экан, клеркка мурожаат қилди: “Дагтэн номига хона сўралган эди. Буортма Лондондан икки кун аввал берилган эди.”

Кечкурун соат саккизда Шоқол иссиқ душда чўмилди. Иккита жомадон шкафта қулфлог эди. Унинг шахсий кийимлари жойлаштирилган учинчи жомадон каравотининг устида очиқ турарди. Юпқа жун матодан тикилган тўқ кўк рангдаги костюми осилган. Кўнғир рангдаги костюмини эрталабгача тозалаб, дазмоллаб қўйишлари учун меҳмонхона ходимасига берди. У коктейл ичиб, барвақт овқатланиб, эртароқ ётиб ухламоқчи бўлди, чунки эртанги кун – 13 август серташвиш кун бўлиши кутилмоқда эди.

Ўн учинчи боб

– Ҳеч нарса йўқ.

Брин Томаснинг хонасида ўтирган детектив-инспекторлардан бири кўриб ўтирган охириги папкани ёпди ва суперинтендентга қаради.

Унинг ҳамқасби олиб бораётган қидирув ишлари ҳам натижа бермади. Томас қўлидаги папкаларни беш дақиқанинг ичида кўриб чиқди ва энди детективларга орқасини қилиб қош қорайишини томоша қилиб дераза ёнида турарди. Комиссар муовини Энтони Моллинсоннинг кабинетидан фарқли ўлароқ унинг кабинетининг деразалари Темзага эмас, машиналар билан тўлиб-тошган Хосферон-Роудга қарарди. У ўзини жуда ноҳуш сезмоқда эди. Ҳар нафас олганида худди томоғини биров пичоқ билан қираётгандек эди. Бу қадар кучли шамоллаганда чекиш керак эмаслигини у яхши тушунарди, лекин бу жинни одатини тарк этолмасди. Тамаки ҳидидан ва папкаларда қайд этилган одамлар ҳақида қўшимча маълумот олиш учун телефонда олиб борган суҳбатларидан боши гувилларди. Ҳар галги уринишлар зое кетарди. Уларнинг биронтаси Франция президентини ўлдиришга жазм қилолмасди.

– Яхши, – деди Томас ва детективларга ўтирилиб қаради. – Биз қўлимиздан келганини қилдик. Биз қидираётган киши йўқ.

– Эҳтимол, бундай одам бўлиши ҳам мумкин, лекин бизнинг архивларда қайд этилмаган.

– Уларнинг ҳаммаси қайд этилган, ишончингиз комил бўлсин, – деди Томас ижирганиб.

Унга қарашли ҳудудда унга маълум бўлмаган профессионал қотил яшашни уни шамоллаши ва боши оғриши туфайли таранглашган асабини янада таранглаштирди.

– Умуман олганда, сиёсий қотил, бу ноёб қуш, – деди иккинчи инспектор. – Эҳтимол, бизнинг давлатда ундайлари йўқдир. Бу – инглизларга хос эмас, шундай эмасми?

Томас унга дарғазаб қараб қўйди. У Бирлашган қиролликда яшовчиларни британияликлар деб аташни маъқул топарди. “Инглизлар” деб гапираркан, инспектор қотил валлийлик, шотландиялик ёки ирландиялик ҳам бўлиши мумкинлигига шама қиларди.

– Бўпти, папкаларни олиб бориб архивга топширинг. Текшириш натижа бермаганлиги ҳақида мен ахборот бераман. Қўлимиздан келганини қилдик.

– Биз ўзи кимга ишладик, супер? – сўради биринчи супер.

– Бунинг нима аҳамияти бор, йигитча. Кимдадир муаммолар юзага келган, хайрият, бизда эмас.

Ёш йигитчалар папкаларни олиб, эшик томон йўл олишди. Уларнинг иккаласини ҳам уйидагилар кутарди. Уларнинг биттаси бугун-эрта ота бўлиши керак. У йўлакка биринчи бўлиб чиқди. Иккинчи детектив остонада тўхтаб орқасига қаради:

– Супер, мен папкаларни кўздан кечираётганимда хаёлимга бир фикр келди. Агар биз қидираётган қотил мавжуд бўлса ва у британиялик бўлса, демак, у яшаган жойида ишламайди. Айтмоқчиманки, унинг бошқа бир бошпанаси бўлиши керак, қайтиб келиши учун. Эҳтимол, ўзининг юртида у кўп ҳурматли инсондир.

– Қанақасига?

– Агар қаердадир биз топмоқчи бўлган профессионал қотил бор бўлса ва у эътибордаги шахсга хавф туғдираётган бўлса, акс ҳолда сиздек мавқеи баланд киши бу ишга қўл урмаган бўлар эди, демак, у машҳур шахс. Яъни, у бир эмас, бир нечта ишга қўл урган. Ундан қўрқишади, шундай эмасми?

– Давом этинг, – бошини қимирлатди Томас.

– Шундай экан, ўйлашимча, у ўз мамлакатидан ташқарида ҳаракат қилади. Ва ички хавфсизлик хизмати эътиборига тушмайди. Эҳтимол, хавфсизлик хизмати у ҳақида бирон нарса билар.

Томасни инспекторнинг фикрлари ўйлантириб қўйди, сўнг секингина бошини чайқаб:

– Уйингизга боринг, йигитча. Маълумотни мен ўзим ёзаман. Бугун нима иш билан шуғулланганингизни каллангиздан чиқариб ташланг.

Инспектор кетди, лекин унинг айтган гаплари Томаснинг калласида чуқур ўрнашиб қолди. У столга ўтириб, – ҳеч нарса тополмадик, – деб маълумот ёзиши мумкин эди. Архивда бирон маълумот йўқ. Лекин, Франциянинг қилган илтимоси асосли деб қабул қилайлик. Французлар шунчаки талвасага тушган эмас, улар Томаснинг ўйлашича, қимматли президентларини кимдир ўлдирмоқчи деган гапни эшитишган. Агар ҳақиқатдан ҳам уларга бу гапдан бошқа бирон нарса маълум бўлмаса, қотил инглиз эканлигига далилиги йўқ бўлса, демак улар уни барча мамлакатлар бўйлаб қидиришяпти. Қотил ёлланган бўлмаслиги эҳтимоли ҳам йўқ эмас, агар бор бўлса, демак у сиёсий қотиллик авж олган мамлакатдан чиққан. Агар французларнинг шубҳаси асоссиз бўлса-чи? Ва бу одам инглиз бўлса-чи, жила бўлмаганда Британияда таваллуд тошган бўлса-чи?

Томас ҳаммаша Скотленд-ярднинг обрўси билан фахрланарди, айниқса, Махсус бўлимининг. Улар бирон-бир сиёсий қотилликка йўл қўйишмаган. Британияга ташриф буюрган бирон-бир чет элнинг давлат арбоби унинг ҳудудида шикаст емаган. У шахсан КГБ бошлиғи Иван Серов, Хрушчев ва Булганиннинг Британияга ташрифини тайёрлаётганида, уни соқчилар билан таъминлаган. Болтиқбўйилар ва поляклардан Серов билан ҳисоб-китоб қилиш ниятида бўлганлар озмунча эдими? Лекин биронта ўқ узилмаган, уни бир тўда соқчилар ўраб олган эди, улар қуролларини ишга солишга шай туришарди.

Ёшлигида Томас регбени яхши ўйнарди. “Глэморган”нинг рақибларидан кўпчилиги Брин Томасни яхши эслашади. Энди у, албатта, майдонга чиқиб ўйнамас, лекин “Лондон Уолл”нинг муваффақиятларини қизиқиш билан кузатар ва бўш вақтларда тез-тез севимли командасининг ўйинини кўриш учун Эски Олений хиёбонига келарди. У барча ўйинчиларни яхши танирди, ўйиндан сўнг ўйин пайтидаги айрим ўринларга баҳо бериш учун клубда қоларди. Ўйинчилар оқсоқолнинг кўрсатмаларини хайрихоҳлик билан тинглашарди.

Командадагилардан биттаси Ташқи ишлар вазирлигида ишлар эди. Уларнинг фикрича шундай эди, лекин Томас бундай ўйламас эди. Чунки у Форин офисни ўз ҳомийлигига олган Барри Ллойд бошқармаси унинг тизимига кирмаслигини яхши билар эди. У Сукрит Интеллидженс Сэрвис ёки СИС, ёки шунчаки Хизмат бўлими деб номланарди.

Улар кечки саккиз ва тўққиз ўртасида дарё бўйидаги сокин бир жойда учрашишди. Уларга то пиво келтиргунларига қадар регби ҳақида гаплашишди. Лекин Ллойд Махсус бўлим бошлиғи у билан бошланишига икки ойча вақт қолган ўйин билан боғлиқ мавсумий муаммоларини ҳал қилиш учун

учрашмаганини фаҳмлади. Улар бир-бирларининг соғлиқлари учун қадаҳ кўтаришганларидан сўнг, Томас айвонга ўтишни таклиф қилди. Айвонда ҳеч ким қолмаган, Челси ва Фулхэмдан келган севишганлар овқатлангани кетиб бўлишган эди.

– Менда, йигитча, айрим муаммолар юзага келди, – деб гап бошлади Томас. – Сиз менга ёрдам берасиз деб умид қиламан.

– Агар... қўлимдан келса.

– Миямга бир фикр келди, агар бизни қизиқтирган қотил бор бўлса ва у инглиз бўлса, мамлакат ичкарасида иш қилмайди. Чет элда ишлайди. Агар у бирон ерда ўзидан из қолдирган бўлса, Хизмат бўлимида бу қайд этилган бўлиши керак.

– Хизмат бўлими? – қайтариб сўралади Ллойд.

– Барри, ўзингизни гўлликка солманг, бизга ҳам баъзи маълумотлар етиб келади, – деди у деярлик шивирлаб. Ташқаридан уларга разм солган одам иккита тўқ рангли костюм кийиб олган тadbиркор, дарёга маҳлиё бўлиб, ўзларининг молиявий муаммоларини ҳал этишмоқда деб ўйларди. – Биз ташқи ишлар Вазирлигида ишловчиларнинг кўпчилигини текшираемиз, улар бу ҳақида билишмайди. Шу жумладан сиз ҳам шулар сирасида. Мен сизнинг қаерда ишлашингизни биламан.

– Тушунарли, – бошини қимирлатди Ллойд.

– Мен шунчаки сизнинг танишингиз Брин Томас бўлишим мумкин. Лекин мен Махсус бўлимнинг суперинтенденти ҳамдирман. Шу боис сизнинг ҳозирги машгулотингиз ҳамма учун сир деб ўйламанг.

Ллойд қўлидаги кружкани ўйнаб ўтирарди.

– Бу расмий текширишми?

– Йўқ, ҳозирча йўқ. Лебель тўғри Моллинсонга мурожаат қилди. У Марказий архивда бирон нарса топмади. Диксон билан бўлган шахсий келишувга асосан ёрдам беришга ваъда берди. Мен архивларимизни текшириб чиқдим. Ҳеч нарса топмадим, тушунасизми? Матбуот бундан хабар топмаслиги керак. Биз Лебелга ёрдам беролмасак керак. Лекин бу масалани назардан қочиришни истамас эдим, шу боис сизга мурожаат қилишга қарор қилдим.

– Хўш, сиз кимни қидираяпсиз, де Голлни ўлдиришмоқчимиз?

– Афғидан, шундай. Лекин французлар ҳеч кимнинг номини тилга олишмади. Уларнинг ташвишидан матбуот ҳақида хабар топишини исташмади, чоғи.

– Ҳа, бўлиши мумкин. Лекин нима учун тўғри бизга мурожаат қилишмади?

– Хабар Интерпол алоқа канали бўйича Лебелдан Моллинсонга келди. Эҳтимол, французларда биз билан гаплашиш учун махфий каналлари бўлмаса керак.

Ллойд азалдан СДЭКЭ ва СИС ўртасидаги кескин муносабатларга қилинган шамани тушунган бўлса-да, ўзини билмаганга олди.

– Нима ҳақида ўйляяпсиз? – деб сўради Томас бироз вақт ўтгач.

– Жуда бир қизиқарли воқеа эсимга тушиб кетди. Фолби (узоқ вақт СИСда ишлаган совет разведкачиси) билан боғлиқ иш эсингиздами? – Ллойд дарёга тикилиб ўтирарди.

– Албатта.

– Бизнинг бошқармамызда бу ҳануз оғриқ нуқтадир. У Бейрутдан қочиб кетган. Жамоатчилик бу ҳақида анча кеч билган, лекин СИСда тез шов-шув кўтарилди. Кўп ходимлар тез иш жойларини ўзгартиришди. Бошқа илож йўқ эди. У араб региони ва баъзи бошқа агентларни фош этган эди. Шу жумладан Кариб кўрфазисидаги бизнинг бош резидентимизнинг ҳам зудлик билан кетишига тўғри келди. Олти ой аввал у Филби билан Бейрутда ишлаган эди, сўнг уни Америкага ўтказишди.

Шу ой ичи, январда Доминикан Республикаси диктатори Тру-хильони ҳеч ким йўқ шосседа ўлдириб кетишди. Расмий маълумотларга кўра бу партизанларнинг иши, унинг душмани кўп эди. Бизнинг резидент у ердан Лондонга қайтиб келди ва мен у билан битта кабинетда ўтиришимга тўғри келди, то у янги лавозимга тайинлангунча. Миш-мишларга қараганда партизанлар аввал Трухильонинг машинасини тўхтатишган, уни портлатиб, сўнг диктаторни ўлдиришган. Машинани бўлса битта ўқ билан мерган отиб тўхтатган. Ажойиб

мерганлик, юз элдик ярд масофадан туриб катта тезликда келаётган машинани ўқ узиб тўхтаган. Ўқ ҳайдовчининг эшигидаги учбурчак ойначадан ўтган. Машинада ўқ ўтиши мумкин бўлган ягона ойна эди у. Машина корпуси ҳам ўқ ўтмайдиган материалдан ишланган эди. Ўқ ҳайдовчининг бўтзига теккан. Сўнг машинага партизанлар ёпирилишган. Қизиги, миш-мишларга кўра, ўқни инглиз узган.

Орага узоқ жимлик чўкди. Уларнинг иккаласи ҳам Темза дарёсининг хира тортган сувига тикилиб қолишди, хаёллари эса узоқ иссиқ оролнинг сувсиз текислигига қочди. Тор асфальт йўлда соатига етмиш миля учиб бораётган ёлғиз лимузин. Ўттиз йил ўз қироллигига бошчилик қилган, оч-жигарранг мундир кийган қария. Мана уни пачақланган машинадан судраб тушишди, чанг йўлда уни тўшпончадан ўқ узиб бир ёқлик қилишди.

– Ўша одам... ҳозир гапириб берганингиз... Унинг исми нима?

– Билмайман. Эсимда йўқ. Бу шунчаки миш-мишлар эди. У кезларда Кариб диктаторидан бошқа ташвишларимиз ҳам бошдан ошиб ётган эди.

– Сиз билан ишлаган ҳамкасбингиз, у ҳисобот ёзганмиди?

– Ёзган бўлиши керак. Тартиб буни талаб этарди. Лекин бу миш-миш, тушунасизми? Миш-мишдан ортиқ нарса эмас. Ундан нима ҳам талаб қилиш мумкин. Биз далилларга, аниқ маълумотларга асосланиб ишлашни маъқул кўрамыз.

– Лекин унинг ҳисоботи бирон ишнинг ичида сақланган бўлса керак?

– Шундай бўлиши керак. Лекин бу миш-миш. Бу ҳақида у ўша ердаги барда эшитган эди. Икки-уч стакан ромни отиб олгандан кейин, нималар дейишмайди дейсиз.

– Архивни қараб бера оласизми? У мерганнинг фамилияси бормикан?

Ллойд тутқичдан қўлини олиб:

– Сиз уйингизга бораверинг. Бирон нарса топсам, сизга албатта, қўнғироқ қиламан.

Улар пештахта ёнига қайтиб келиб, бўшаган кружкаларини қўйишди, кўчага чиқиб, бир-бирларининг қўлларини сиқиб хайрлашишди.

– Сизга олдиндан миннатдорчилик билдираман, — деди Томас хайрлашар экан. Эҳтимол, бундан ҳеч нарса чиқмас. Иттифоқо?

Томас билан Ллойд Темзада суҳбатлашар экан, Шоқол Миландаги отелнинг томидаги ресторанда олган виносининг сўнги томчисини ичмоқда эди, комиссар Клод Лебель бўлса Франция Ички ишлар вазирлигида ҳар куни кечқурун ўтказиладиган биринчи мажлисда қатнашмоқда эди.

Иштирокчилар йигирма тўрт соат аввал кимлар бўлса, ўшалар эди. Ички ишлар вазири стол тўрида, бошқарма бошлиқлари стол атрофида ўтиришарди. Клод Лебель столнинг нариги бошида ўтирарди, олдида кичкинагина папка. Вазир мажлисни очипга ишора қилди.

Сўзни Сангинетти олди. Ўтган кун ва тунда Франция чегарасидаги ҳар бир божхоначи чегарадаги барча назорат пунктларида баланд бўйли, малла соч хорижлик эркакнинг жомадонларини синчковлик билан текшириш тўғрисида кўрсатма олдилар. ДСТ ходимлари ўта эътибор билан паспортларни текширишади, биронта сохта ҳужжатни ўтказмасликка ҳаракат қилишади (ДСТ бошлиғи бошини қимирлатиб тасдиқлади). Францияга келган сайёҳ ва тадбиркорлар божхона ходимлари одатдагидан ҳам фаолроқ ишлашаётганига эътибор берган бўлишлари мумкин, лекин уларнинг биронтасининг хаёлига божхоначиларни баланд бўйли малла соч хорижлик қизиқтираётгани келмаган бўлса керак. Баъзи нигоҳи ўткирроқ репортёр чегарада нима юз берганини сўраган тақдирда ҳам, унга ҳеч гап йўқ, одатдаги текширув деб айтишган бўлишарди. Матбуотдагилар ҳозирча жим.

Сангинетти Римдаги отелдан ОАСнинг учта бошлиғини ўғирлаб кетишгани борасидаги текширув натижалари билан ҳам танишгирди. Орсейдагилар (Шоқол ҳақида билишмайди) дипломатия нуқтаи назарида бунга қарши. Президент ҳам шу фикрда (у ҳаммасидан бохабар бўлса-да). Шу боис текшириш натижаларининг бу варианты ўтмади.

Генерал Гибо СДЭКЭ архивларида ОАС билан боғлиқ бўлмаган профессионал ёлланган қотилни топиш бўйича ўтказилган текширишлар натижа бермади.

Рансенман Женере берган маълумотга кўра улар олиб борган қидирув ишлари французлар орасидагина эмас, балки Франция ҳудудида жиноят содир этишга ҳаракат қилган хорижликлар орасида ҳам натижа бермади.

Сўнг DST бошлиғи сўз олди. Эрталаб соат саккиз яримда Шимолий вокзалдаги почта бўлими билан учта ОАСчи жойлашган Рим бўлими орасидаги телефон суҳбати қайд этилган. ОАСчилар саккиз ҳафта аввал ўша отелда жойлашганларидан буён халқаро алоқада хизмат қилувчи телефончилар бу отель рақамига ким кўнгироқ қилса, дарҳол DSTга хабар беришлари ҳақида кўрсатма олганлар. Ўша куни эрталаб навбатчилик қилаётган оператор ўта калтафаҳм экан. У абонентларни улар бергандан сўнггина бу рақам ундаги махсус рўйхатда турганлигини анлаган ва шу заҳоти маҳаллий DSTга кўнгироқ қилган. Хайрият, телефонда нима ҳақида гаплашишаётганига қулоқ солишга ақли етган. Мана, унинг эшитганлари: “Вальми – Пуатьеда. Шоқол фош этилган. Қайтараман. Шоқол фош этилган. Ковальски ҳибсда. Ўлими олдидан “туллаган”.

Ургага оғир жимлик чўкди.

– Улар бу ҳақида қандай қилиб хабар топишди экан? – сўради столнинг нариги бошида ўтирган Лебель.

Ўтирганларнинг нигоҳи унга боқди. Фақат полковник Роллангина чуқур ўйга ботиб, деворга тикилганича ўтирарди.

– Жин урсин, – деди у ва ўтирганларнинг нигоҳи энди қарши таъсир бўлими бошлиғига қадалди.

– Марсель, – қисқа тушунтириш берди полковник. – Ковальскини қўлга тушириш учун тузоқ кўйдик. Тузоқ сифатида унинг кўп йиллик дўсти Жожо Гржибовскидан фойдаландик. Унинг хотини ва қизи бор. Биз уларни шаҳар ташқарисида ушлаб турдик, то Ковальскини қўлга киритмагунимизча. Сўнг уларни уйларига қайтишларига рухсат бердик. Ковальскидан отелда жойлашган Родин билан унинг икки дўсти қандай иш билан машғуллигини билмоқчи эдим. У пайтда Шоқол ҳақида гап ҳам йўқ эди. Шу боис Ковальскини ҳибсга олганимни сир тутиш зарурати бўлмаган. Ўша кезларда. Сўнг вазият ўзгарди, табиий. Афтидан, польшалик Жожо агент Вальмини хабардор қилган. Кечиринг.

– DST агентлари Вальмини почта бўлимида қўлга туширишдими? – сўради Лебель.

– Йўқ, телефончининг айби билан биз бир-икки дақиқагина кечикдик, – жавоб берди DST бошлиғи.

– Ҳайратда қолдирадиган ландовурлик, – деди полковник Сен-Клер, ўтирганларга унинг гапи ёқмади.

– Биз ким билан курашишимиз кераклигини билмасдан туриб вазиятдан чиқиб кетиш йўлларини излаяпмиз, – деб гап кўшди генерал Гибо. – Агар полковник оперецияни бошқариш бўйича барча масъулликни ўз бўйига олса...

Елисей саройидаги полковник олдида турган бир варақ қоғозни синчиклаб ўрганди, гўё генерал Гибонинг сўзлари унга тегишли эмасдек. У қизикқонлик қилиб хатога йўл кўйганини тушунди.

– Сирасини айтганда, – гапга аралашди вазир, – улар режалари фош бўлганини билганлари яхшиликка ҳам бўлиши мумкин. Энди улар орқага қадам ташлашлари ҳам мумкин.

– Вазир мутлақо ҳақ, – деб айбини сувамоқчи бўлди Сен-Клер. – Суиқасд уюштиришда давом этиш – ақлсизлик. Улар Шоқолни тўхтатишлари керак.

– Режа фош этилмаган, – деб уни ҳовурдан туширди Лебель. Ҳамма уни мажлисда иштирок этаётганини унутган эди. – Биз ҳанузгача Шоқолнинг асл исмини билмаймиз. Огоҳлантирилгани эса уни янада эҳтиётлик билан ишлашга ундайди. Сохта ҳужжатлар, қиёфасини ўзгартириш каби...

Вазирнинг сўзларидан кейинги жонланиш сўнди. Роже Фрей ҳурмат билан пакана комиссарга қараб кўйди.

– Жаноблар, менимча, комиссар Лебелга сўз бериш вақти келди. Буни текшириш унга топширилган. Бу ерда тўлганишимиздан мақсад ҳам, унга қўлимиздан келганича ёрдам бериш.

Лебель аввалги кечадан буён нима ишларни бажаришга улурганини гапириб берди. Франциядаги архивларни текширгани, қотил хорижлик эканлиги ҳақидаги фикр янада қатъийлашгани, агар қотил ҳақиқатда ҳам бор бўлса,

бошқа мамлакатлар полициясига маълум бўлиши керак. Хорижда текшириш ишлари олиб боришга рухсат сўради. Рухсат теги. Етакчи Фарб мамлакатларининг полиция раҳбарлари билан Интерпол алоқаси канали орқали суҳбат ўтказгани.

— Уларнинг жавоби кун давомида етиб келди, — деди у гапининг ниҳоясида. — Голландияда. Йўқ. Италияда. Йўқ. Бир нечта машҳур қотиллар контракт бўйича мафияга ишламоқда. Уларнинг биронтаси ҳам сиёсий қотилликка қўл урмаслигини аниқлашга муваффақ бўлинди, агар буйруқ берилмаса, ҳозирги пайтгача хорижлик сиёсатчини гумдон қилиш учун уларга ҳеч ким пул таклиф қилмаган. — Лебель бошини кўтарди. — Уйлашимча, бу ҳақиқатга яқин. Британиядан ҳозирча жавоб йўқ. Менинг илтимосим бошқа бўлимга, Махсус бўлимга, текширишни давом эттириш учун тошпирилган.

— Ҳар галгидек чўзишади, — деб тўнғилади Сен-Клер ўзига ўзи. Лебель буни эшитиб қолди ва яна бошини кўтарди:

— Улар, бизнинг инглиз дўстларимиз, ўта масъулиятли. Скотленд-ярдлагиларнинг хизматига яраша баҳо бермоқ лозим, — деди у ва ўқишда давом этди: — Америкада. Иккита номзод. Уларнинг биттаси курул сотувчи халқаро савдогарнинг ўнг қўли, Майамида, Флорида штатида яшайди. Собиқ денгиз аскарлари, кейинчалик Кариб қўлида ЦРУ агенти бўлиб ишлаган. Кастрога қарши бўлган кубалик эмигрантни Свин кўрфазида, унга бостириб кириш арафасида ўлдиргани учун хизматдан ҳайдалган. Кубалик отрядларнинг бирига бошчилик қилган. Уша курул савдоси билан шуғулланувчи савдогар америкаликни ўз паноҳига олган. ЦРУ америкаликнинг хизматидан кубалик эмигрантларни курул билан таъминлашда фойдаланиб турган. Курул савдоси билан шуғулланувчи иккита рақибнинг номаълум сабабларга кўра ҳалок бўлиши бу унинг иши. Афтидан, бу соҳада аёвсиз кураш кетмоқда. Бу одамнинг исми Чарльз, Чак, Арнольд. Ҳозир ФБР унинг яшаш жойини аниқламоқда.

ФБР таклиф этган иккинчи номзод Марко Вителлино. У нью-йорклик мафия бошлиғи Альберто Анастасионинг шахсий соқчиси бўлиб ишлайди. Уни саргарошнинг курсисидан 1957 йили отиб ўлдиришган. Вителлино жон ширинлик қилиб Америкадан қочган. Каракалда, Венесуэлада жойлашган. У ердаги жиноий тўдалар сафига кўшилишга ҳаракат қилган, лекин уддасидан чиқолмаган. Маҳаллий бандитлар уни ўз сафларига қабул қилишмаган. ФБРнинг фикрича, агар унга мўмайгина пул тўлашса, бу ишга қўл уриши мумкин.

Мажлислар залида жимжитлик ҳукмрон. Ун тўртта киши чурқ этмасдан, бир-бири билан гаплашишмасдан, бутун вужуди кулоққа айланиб тингларди.

— Бельгия. Битта киши. Тап тортмай одам ўлдиради. Яқингинада Катангада Чомбига ёрдамчилик қиларди. 1962 йили БМТ аскарлари томонидан асирликка олинган, сўнг мамлакатдан бадарға этилган. Бельгияга қайтган, чунки иккита одамни ўлдирганликда айбланган. Сотқин, ақлли, айёр. Унинг исми Жюль Беренжер. Марказий Америкага кетган деган тахмин бор. Бельгия полицияси айнан қаерга кетганини билишга уринмоқда.

Фарбий Германия. У ерда ҳам битта одам. Ганс-Дитер Кассель. ССнинг собиқ майори, ҳарбий жиноятчи сифатида иккита мамлакат томонидан қидирилмоқда. Урушдан сўнг сохта фамилия остида Фарбий Германияда яшаган, контракт асосида собиқ эсэсчиларнинг яширин ташкилотига хизмат қилган. Иккита сиёсий-социалистнинг ўлимида қўли бор деб тахмин қилинади. Улар давлат муассасаларининг ҳарбий жиноятларни очишда фаоллигини ошириш юзасидан иш олиб боришган. Кейинчалик уни фош этишган, лекин у Испанияга қочиб улгурган. Уни полицияда ишловчи, юқори лавозимга эга киши огоҳлантирган, бу иши учун у вазифасидан четлатилган. Ҳозир Мадридда яшайди деган тахмин бор.

Лебель папқадан бошини кўтарди.

— Шунга айтиш ўринлики, у бундай ишлар учун қариллик қилади. Унинг ёши эллик еттида.

Жанубий Африка. Битта одам. Профессонал ёлланган ишлайдиган қотил. Пит Шуйпер. Шунингдек, у Чомбедаги каллакесарлардан биттаси. ЮАРда унга қарши ҳеч қандай айб қўйилмаган, лекин номақбул шахс ҳисобланади. Ажойиб мерган, якка қотилликлар содир этиш билан шуғулланади. Охирги марта у ҳақида Конгода, шу йилнинг бошида Катанга билан бирлашганда, бадарға этилганида эшитилган. Жанубий Африка полициясининг Махсус бўлими уни қидирмоқда.

Лебель ўқиб бераётган қоғозларидан бошини кўтарди. Ўн тўрт киши ундан кўз узмасдан тикилиб, қараб турарди.

— Албатта, буларнинг ҳаммаси аниқ эмас. Биринчидан, мен фақат саккизта давлатнинг полициясига мурожаат этдим. Шоқол швейцариялик, австриялик ёки яна бошқа бир ёқлик бўлиши мумкин. Учта мамлакатда биз қидираётган одам йўқ дейишди. Улар адашган бўлишлари ҳам мумкин. Шоқол италиялик, голландиялик ёки инглиз ҳам бўлиши мумкин. Жанубий африкалик ҳам бўлиши мумкин, герман ёки америкалик бўлиши ҳам мумкин. Лекин полиция рўйхатида қайд этилмаган. Биз кўр-кўрона иш олиб боряпмиз, муваффақият қозонишимизга умидвормиз.

— Умид қилиш билан иш битмайди, — гап отди Сен-Клер.

— Эҳтимол, полковникнинг аниқ бир таклифи бордир? — мулоимлик билан сўради ундан Лебель.

— Шахсан мен у одамни ниятидан қайтган, деган фикрдаман, — совуққина жавоб берди Сен-Клер. — Унинг режаси фош этилган бир пайтда у ҳеч қачон президентгача етиб бормади. Родин ва унинг тўдаси қанча тўлашга ваъда беришидан қатъи назар, пулларини қайтиб олиб, операцияни бекор қилишади.

— Сиз бу одам ниятидан қайтди, деб ўйлайсизми? — мулоимлик билан сўради Лебель. — Лекин ўйлаш ҳам умиддан узоққа кетолмайди. Мен ҳам ҳозирги пайтда текшириш ишларини тўхтатмасликни афзал билардим.

— Комиссар, ҳозир қандай ишлар амалга оширилаяпти?

— Қотиллик қилиш эҳтимоли бор номзодларнинг рўйхатини берган мамлакатлар телекс орқали улар ҳақидаги тўлиқ маълумотларни жўната бошлашди. Эртага пешингача уларнинг ҳаммаси қўлимда бўлади деб ўйлайман. Фототелеграф орқали уларнинг расмларини ҳам жўнатишади. Шунингдек, шубҳа остидагиларнинг яшаш жойларини ҳам аниқлашаяпти.

— Нима, улар жим юришади, ҳеч кимга айтишмайди, деб ўйлайсизми? — сўради Сангинетти.

— Айтишмайди. Йилига қўлимиздан минглаб махфий сўроқлар ўтади ва уларнинг биронтаси бирон ерда қайд этилмайди. Бахтимизга ҳар бир мамлакат сиёсий қарашлари қандай бўлишидан қатъи назар, ҳаммаси жиноятга қарши курашади. Шу боис бу масалада, сиёсий жабҳаларда ё дипломатлардаги каби, қарашларимиз турлича бўлиши мумкин эмас. Кўпчилик мамлакатларнинг полицияси биргаликда иш юришади.

— Агар гап сиёсий қотиллик устида бораётган бўлса ҳамми? — сўради Фрей.

— Полициячи учун бу ҳам жиноят. Шу боис мен хорижлик ҳамкасбларим билан боғланишни маъкул топдим, Ташқи ишлар вазирлигига мурожаат қилгандан кўра. Сўзсиз, мен мурожаат этган ҳамкасбларимнинг бошлиқлари мен сўраган талабномадан албатта хабар топишади, лекин менга ёрдам қўлини чўзишдан қайтишмайди. Сиёсий қотил бутун дунёда бирдек қонундан ташқарида.

— Лекин уларга текшириш ишлари олиб борилаётгани маълум бўлса, гап нима устида кетаётганини тушунишган бўлишса керак ва ҳозир, эҳтимол, президентимиз устидан мириқиб кулишаётган бўлса керак, — гапдан қолмасди Сен-Клер.

— Кулгига асос бериши мумкин бўлган нарсани кўрмаяпман. Улар ҳам бир куни бизнинг вазиятга тушиб қолишлари мумкин, — жавоб берди Лебель.

— Сиз сиёсатни кўп ҳам тушунмасангиз керак, агар ёлланган қотил Франция президенти орқасидан тушибди деган хабар айримларнинг қулоғига чалинса, улар қанчалик хурсанд бўлишини тушуниб етмаётган бўлсангиз керак. Президентимиз бу маълумот жамоатчилик қулоғига етиб бормаслиги кераклигини алоҳида таъкидлаган эдилар.

— Етиб борганича йўқ, — эътироз билдирди Лебель. — Қотил ҳақида тор доирадаги одамлар хабардор. Улар давлат сирларини сақлашни билишади. Агар улар билган сирлар кўчага чиққанда, уларнинг ярмидан кўпи ишсиз қолган бўларди. Улар сирни сақлаши учун ундан воқиф бўлишлари керак. Агар улар оғизларига маҳкам бўлишмаганида, бу қадар маъсул ишларни уларга ишониб тошширишмаган бўлишарди.

— Айрим одамларга қотилни қидиришимиз, деб хабар берганимиз маъқулроқ, президентнинг дафн маросимига таклиф этганимиздан кўра, — тўнғиллади

Бувье. — Биз ОАС билан икки йилдан бери курашамиз. Президент, биз олиб бораётган текширув, газетачилар учун ёки бурчак-бурчакда муҳокама учун озуқа бўлмаслиги керак, деб тайинладилар.

— Жаноблар, жаноблар, — гапга аралашди вазир, — бу ҳақда гапиришни бас қилинг. Комиссар Лебелга бошқа давлатларнинг полиция раҳбарларидан маълумот тўплашни мен буюрдим, ...президентга маслаҳат солганимдан сўнг... — деди у ва Сен-Клерга қаради.

У ўзининг охири жумласи билан полковникнинг курагини ерга теккизди, ўтирганлар хурсандчилигини базўр яширишди.

— Яна ким сўзга чиқмоқчи? — сўради месье Фрей.

Роллан қўлини кўтарди.

— Мадридда бизнинг доимий бюромиз бор. Кўпчилик ОАСчилар Испанияда макон топди, шу боис уларнинг орқасидан кузатиб турилади. Биз Касселни Фарбий Олмониянинг ёрдамисиз ҳам топишимиз мумкин. Тушуншимча, ГФР Ташқи ишлар вазирлиги билан муносабатларимиз кўнгилдагидек эмас.

Унинг февраль ойидаги Аргога суиқасд ва бундан Боннинг жаҳди чиққанига қилган шамаси ўтирганларнинг юзига бироз табассум югуртирди. Фрей Лебелга қаради.

— Миннатдорман, — бошини сараклатди детектив. — Агар уни топсангиз, бизга анча ёрдам берган бўлардингиз. Мен ҳамма гапни айтиб бўлдим, ягона илтимосим ўтган йигирма тўрт соат ичидаги каби мендан ёрдамингизни аямасангиз.

— Унда, эртагача, жаноблар, — деди вазир ўрнидан туриб қоғозларини йиғиштирар экан. — Мажлис тутади.

Лебель Ташқи ишлар вазирлиги биносидан чиқар экан, Парижнинг тунги илиқ ҳавосидан тўйиб нафас олди. Соат ўн икки марта бонг урди. Сешанба, 13 август бошланди.

Тун ярмидан ошганда Барри Ллойд суперинтендент Томаснинг уйига, Чизуикка кўнғироқ қилди. Томас СИС ходими эрталаб кўнғироқ қилса керак деган ўйда. Энди столидаги лампани ўчиришга чоғланган эди.

— Мен сиз билан гаплашган ҳужжатнинг нусхасини топдим. Ўша кезлари оролда юрган оддий миш-мишлар қайди. Ҳужжат тепасига “Чора кўрилмасин” деб имзо чекилган. Сизга айтганимдек, у кезлар ташвишимиз ўзимизга етарли эди.

— Бирон кимсанинг номи қайд этилганми? — секин сўради Томас, ёнида ухлаётган хотинини уйғотиб юбормаслик учун.

— Ҳа, британиялик талбиркорнинг, шу воқеалардан сўнг у оролни тарк этган. Аҳгимол, Трухильонинг ўлимига унинг ҳеч қандай алоқаси йўқдир. Унинг исми Чарльз Колтроп.

— Ташаккур, Барри. У билан эрталаб шуғулланаман. — Томас гўшакни қўйиб, уйкуга кетди.

Ллойд, ёш, ўтакетган расмиятчи йигит, унга тушган талабнома ва бу борадаги ҳаракатлари ҳақида қисқагина ҳисобот ёзди ва “талаб” деган белги билан навбатчига топширди.

Навбатчи қўлига келиб тушган қоғоз Парижга дахлдорлигига аҳамият берди ва уни Ташқи ишлар вазирлигининг француз бўлимига тегишли ҳужжатлар турган қоп ичига қўшиб қўйди. Эрталаб, белгиланган тартибга биноан, қопдаги ҳужжатлар Франция бўлими бошлиғининг столида бўлди.

Ўн тўртинчи боб

Шоқол, одатдагидек, соат етти яримда турди, чўмилди, соқолини олди, чой ичди. Кийимини кийиб бўлгач, жомадонидан минг фунт олиб костюмининг ички чўнтагига солди ва пастга нонушта қилгани тушди. Соат тўққизда Манзон кўчасидаги отелдан чиқиб, пулини алмаштириш учун банк қидира бошлади. Икки соат ичида у инглиз фунтларини алмаштириш учун бешта банкни айланиб чиқди. Икки юз фунтни у Италия лирасига, саккиз юзини француз франкига алмаштирди.

Бу ишларни тугатгач, у қаҳвахонада ўтириб бир финжон қаҳва ичди ва кейинги босқичдаги ишларни бажаришга киришди. У такси ҳайдовчилари ва қаҳвахона официантларидан сўраб-суриштириб, Миланнинг ишчилар яшайдиган чекка жойидаги Порте Гарибальди кўчасига бориб қолди. Бу ерда ўзига керак нарсани топди: қатор усти берк гаражлар. Улардан бирини икки кунга ижарага олгани учун ундан минг лира олишди. Бу, албатта, одатлагидан қимматроқ, лекин гаражни шу заҳотиёқ унинг ихтиёрига беришди.

Маҳаллий дўкончада Шоқол комбенезон, темир кесадиған қайчи, бир неча ярд пўлатдан ясалган ингичка сим, кавшарлагич ва кавшар сотиб олди. Сотиб олган нарсаларини ўша дўкондан сотиб олган брезент сумкага жойлади ва уларни гаражга олиб бориб қўйди. Гараж дарвозасини қулфлаб, калитини чўнтагига солди ва қимматроқ жойда иккинчи нонуштани қилишга йўл олди.

Иккинчи нонушгадан сўнг олдиндан кўнғироқ қилиб келишиб олгач, таксида машиналарни ижарага берадиган унча қатга бўлмаган ва ишлари базур кетаётган фирма жойлашган бино ёнига келди. У фойдаланилган, 1962 йилда чиқарилган “альфа ромео” русумли икки кишига мўлжалланган спорт машинасини олди. У икки ҳафталик таътил кунларини Италияда — осори-атиқаларни томоша қилишини ва келишилган муддатда машинани қайтаришини айтди.

Унинг Британия фуқароси эканлигини тасдиқловчи паспорт ва халқаро ҳайдовчилик гувоҳномаси бекаму кўст эди. Бир соат ичида иш юритувчи ҳуқуқий идора унга машина суғуртасини расмийлаштириб берди. Ундан мўмайгина гаров пули ундиришди, фунтга ағдарганда бу анчагина пулни ташкил этарди, лекин қулай томони шундаки, соат учда машина унинг ихтиёрида бўлди, фирма бошлиғи унга таътилингиз мароқли ўтсин, деб яхши истак билдирди.

Лондондалик вақтидаёқ “Отэмобил ассошиэйшн” орқали сўраб-суриштирганида унга халқаро ҳайдовчилик гувоҳномаси бор одам Италияда рўйхатдан ўтган машинада ҳам Франция ҳудудига кириши мумкинлигини аниқлади, чунки бу икки давлат ҳам “умумий бозор” аъзолари, фақат машина ҳужжатлари ва суғурта ҳужжати тўғри расмийлаштирилган бўлиши шарт.

Корсо Венециядаги Италия автомобиль клубида бошқа мамлакатларга саёҳатга отланган машина эгаларининг автомобиллари суғуртаси билан шуғулланувчи нуфузли суғурта компаниясининг манзилни айтишди. Уни бу компания йирик француз суғурта компанияси билан шартнома тузган ва уларда расмийлаштирилган суғурта Францияда шубҳа уйғотмаслигига ишонтиришди. Франция сафарига машинани қўшимча равишда суғурта қилдирган Шоқол “альфада” “Континенталь”га қайтиб келди. Машинани тўхташ жойига қўйди, хонасига сўтарилиб милтиқ қисмлари жойлаштирилган жомадонини олиб чиқди. Гаражга соат олтиларга яқин келди.

Шоқол машинани гаражга олиб кириш дарвозасини қулфлади. Штепселга кавшарлагични тикди. Машина пастки қисмини ёритувчи лампани ёқди ва ишга киришди. Икки соат давомида у ўта эҳтиёткорлик билан найчаларни милтиқ қисмлари билан бирга “альфа”нинг ромига кавшарлаб улади. Италияда чиққан машиналардан фақат “альфа” бақувват пўлат ромга эга эди, бунини у Лондонда автомобилга доир журналларни varaқлаганда аниқлаган.

Ишни тугатганида комбенезонини ёғ ва кир босиб кетган эди. Симни куч билан тортишига тўғри келгани учун қўллари сирқираб оғирди. Машинанинг таг қисмини синчиклаб текширган одамгина унга жойлаштирилган темир найчаларни пайқашни мумкин эди, машина бир-икки юз километр йўл босгандан сўнг чанг ва лой босиб уни “альфа”нинг ромидан ажратиб бўлмасди.

Комбенезон, кавшарлагич ва симнинг қолганини у брезент сумкага солиб гаражнинг бурчагидаги мой латгалар уюмининг ичига беркитиб қўйди. Қайчини асбоблар турган қутига солди.

Гараждан кун қорайганда чиқди. Жомадони машина юкхонасида эди. Шоқол гараж дарвозасини қулфлаб, меҳмонхонага кетди.

Хонасига киргач, у кундузги чарчоқдан фориф бўлиш учун узоқ вақт душ тагида турди, сўнг кийиниб овқатланишга кетди. Барга киришдан аввал у меҳмонларни рўйхатга олувчи пештахта ёнида тўхтаб, пешиндан кейин пул тўлаши учун ҳисоб-китоб қоғозларини тайёрлаб қўйишларини тайинлади. Келаси

куни эрталаб соат беш яримда хонасига бир финжон қаҳва олиб кириб беришларини сўради.

Миландаги овқат сифат жиҳатдан аввалгисидан фарқ қилмас эди. Шоқол қолган лиралари билан ҳисоб-китоб қилиб соат ўн иккига яқин ухлашга ётди.

Сэр Джаспер Куингли Ташқи ишлар вазирлигидаги кабинетининг деразаси ёнида қўлини орқасига қилиб оро берилган отлиқ гвардияни томоша қилиб турарди. Гвардиячи кавалерия Букингем саройи томон Аннекс ва Молл томонга қараб борарди.

Зўр таассурот қолдирадиган манзара эди бу. Сэр Джаспер эрта билан дераза ёнида туриб бу манзарани тез-тез томоша қиларди. Баъзан дераза ёнида туриб бу манзарани томоша қилиш имкониятига эга бўлиш учун турли мамлакатларнинг элчихонасида йиллаб ишлаш мумкин деган фикр хаёлига келар эди. Имлакаати учун гурурланганидан қадди ўз-ўзидан ростланиб, қорни шимининг ичига кириб, даҳани юқорига кўтарилиб кетарди. Баъзан шағалда тарақлаган тақаларнинг овозини эшитгач, ўрнидан туриб дераза ёнига келар ва то отлиқлар сафи кўздан ғойиб бўлгунига қадар уларни томоша қилиб турар, шундан сўнггина жойига келиб ўтириб, давлат ишларини давом эттирарди. Баъзан отларнинг дупур-дуপুরини денгиз ошиб Париж этигининг овозига алмаштириш фикри хаёлига келганда эти жунжикиб кетарди.

Лекин бу тонг унинг хаёлини бошқа фикрлар банд этган эди. У худди қизиб турган чойнакдек ёнмоқда эди, жаҳлдан шундоқ ҳам юпқа лаблари кўринмай кетган эди. Сэр Джаспер Куинглининг газаб ўтида ёнаётгани билиниб турарди. Хонасида ундан бошқа ҳеч ким йўқ эди.

Ташқи ишлар вазирлигида сэр Джаспер Франция бўлимига бошчилик қиларди. Унинг вазифасига бу нотинч мамлакатда юз бериши мумкин бўлган ишлар, ҳаракатлар, фитналарни ўрганиш кирар эди. Иш натижалари хусусида вазирнинг биринчи ўринбосарига ҳисобот бериларди. Айрим ҳолларда вазирнинг ўзига ҳисобот бериларди.

У эгаллаб турган лавозимининг шартларига тўлиқ жавоб берарди, акс ҳолда бу лавозимга эгаллик қилмаган бўлар эди. Унинг хизмат варақасида эришган ютуқлари қайд этилган эди: у фақат Францияда эмас, балки турли мамлакатларда дипломатик лавозимларни эгаллаб келган. Сиёсий вазиятни баҳолашда кўпинча хатога йўл қўйса-да, муҳими айнан ўша кезде унинг фикри юқоридагиларнинг фикрига мос келарди, бу билан у жуда фахрланарди. У бирон марта жамоатчилик оғзига тушиши мумкин бўлган бирон камчиликка йўл қўймасди, талаб қилинмаган ерда бирон марта ҳақ гапни айтмасди. У ҳеч қачон асосий сиёсий йўлдан олмаган, раҳбариятнинг фикрига қарши фикр айтмаган.

Берлиндаги элчининг ўтириб қолган қари қизига уйланиши, унинг тез орада Ташқи ишлар вазири муовинининг ёрдамчиси этиб тайинланиши ҳам унинг мансаб поғонасидан кўтарилишига монелик қилмади. Аксинча, қайноғасининг ёрдамида 1937 йилда жўнатилган муваффақиятсиз меморандумни бости-бости қилишга муваффақ бўлди. Унда Джаспер Олмониянинг зўр бериб қуролланиши Фарбий Европа келажагига таъсир қилмайди, дейилган эди.

Уруш пайтида у Лондонга қайтиб келади, Болқон мамлакатлари бўлимида ишлайди ва Британия югославиялик партизан Михайлович ва унинг шерикларига ёрдам беришини сўраб фаол чиқишлар қилган. Лекин ўша кезлардаги Бош вазир кўпчилик танимайдиган, ҳали машҳур бўлмаган, Югославия худудига юборилган ва жанговар юришларда бевосита иштирок этган, ёш капитан Фишрой Маклиннинг маслаҳатига кириб коммунист Титони қўллаб-қувватлади. Куинглини француз бўлимига ўтказишди.

Бу ерда у ўзини Жазоирда жойлашган генерал Жиро томонида эканлигини кўрсатди. Эҳтимол, у тутган бу йўл ҳам унга асқотарди, лекин унга бошқа, ундан пастроқ лавозимни эгаллаб турган, Лондонда “Озод Франция” деб номланган ташкилот тузган генерал панд берди. Бу одам Уинстонга¹ нимаси билан маъқул келгани профессионал дипломатлар учун жумбоқлигича қолди.

¹ Уинстон Черчилль — 1940-1945, 1951-1955 йилларда Буюк Британия премьер-министри.

Шундай бўлса ҳам, у бу французларнинг биронтасидан наф йўқ деган фикрда эди. Сэр Джасперга Франция бўлимига бошчилик қилиши учун (у 1961 йили дипломатик фаолиятида муваффақиятларни қўлга киритгани учун дворян унвонига эга бўлган эди) ваколат етишмаслиги ҳеч кимнинг хаёлига ҳам келмасди. У Франция ва Франция билан у ё бу йўсинда боғлиқ ҳамма нарсадан қаттиқ нафратланарди. 1963 йил 23 январда бўлиб ўтган матбуот-анжуманидан сўнг, Шарль де Голль Британиянинг “Умум бозор” га аъзо бўлиш ҳақидаги таклифини рад этганида сэр Джаспер вазирдан эшитадиганини эшитганиди, у Франция президентидан янада кучлироқ нафратланди.

Эшик тақиллади. Сэр Джаспер дераза олдидан стол ёнига келиб, қўлига зич ҳарфлар билан ёзилган юпқа қоғозни олиб, уни синчиклаб ўқиётгандек тутди ўзини.

— Кириг.

Кабинетга ёш йигит кирди, эшикни ёпиб, стол ёнига келди.

Сэр Джаспер унга кўзойнагининг устидан қараб турарди.

— Ҳа, Ллойд, сизмисиз? Ўтган кеча ёзган ҳисоботингиз билан танишиб чиқётган эдим. Қизиқарли, жуда қизиқарли. Франция полицияси комиссарининг Британия полициясининг катта полициячисига норасмий талаби. Норасмий талаб махсус бўлимнинг суперинтенденти орқали етказилган, у Интеллидженс сервиснинг кичик илмий ходими билан, табиийки, норасмий равишда маслаҳатлашган. Шундайми?

— Ҳа, сэр Джаспер.

Ллойд дераза ёнида турган ва худди аввал кўрмагандек кўзини узмасдан ҳисоботни ўқиётган озгин жуссага боқди. Сэр Джаспер бу ҳисоботнинг мазмунини ёдлаб олганига у ҳеч шубҳа қилмасди, лекин Джаспер фақат ўзигагина маълум бўлган ролни ўйнамоқда эди.

— Ва бу ходим мавқеини суиистеъмол қилиб, ўзидан катталар билан маслаҳатлашмасдан Махсус бўлим офицерига ёрдам беришни ўринли деб топган, қотил бўлиши мумкин бўлган шахснинг исмини айтган. Бунинг устига, бизнесмен ҳисобланувчи Британия фуқароси аслида киприк қоқмай одам ўлдирадиган қотил эканлигига биронта исбот келтирилмаган. М-м-м-м-м?

— Нимага шама қилаяпти бу қари овсар? — ўйлади Ллойд.

Жавоб ўзини узоқ қуттирмади.

— Мана, мени нима қизиқтириб қолди, Ллойд. Гарчанд бу талабга жавоб, табиийки, у норасмий, кеча кечкурун олинган бўлишига қарамасдан, Францияда нималар кечаётганидан бошқалардан кам ташвишда бўлмаган бўлим бошлиғи йигирма тўрт соат ўтгач, эшитяпти. Сизга бу ғалати туюлмаётими?

Ллойд, ниҳоят, гап нимадалигини тушуниб етди. Ички фитналар. У сэр Джаспер нуфузли, баъзан раҳбариятнинг давлат ишларига нисбатан кўпроқ вақтини олувчи ҳокимлик учун курашда тажриба орттирган киши эди.

— Сизга эслатишга рухсат этинг, сэр Джаспер, суперинтендент Томас менга сиз таъкидлаганингиздек норасмий талаб билан соат тўққизда мурожаат этди. ҳисоботни мен соат ўн иккида ёздим.

— Ҳа, ҳа. Лекин мен жавобни соат ўн иккига қадар берганингизга ҳам эътибор бердим. Хўш, менга жавоб беринг-чи, нима учун бундай қилдингиз?

— Бу илтимос қидирув ишлари билан боғлиқ бўлиб, муассасалар ўртасидаги табиий муносабатлар чегарасидан чиқмайди, деб ўйладим, — жавоб берди Ллойд.

— Сиз ўйладингиз? Сиз-а? — Джаспернинг овозида кескинлик сезилди. — Лекин, Сизнинг бўлимингиз ва Франция бўлими ўртасидаги табиий ҳамкорликни назардан қочиргансиз, шундайми?

— Қўлингизда, сэр Джаспер, менинг ҳисоботим турибди.

— Кеч бўлди, сэр, кеч.

Ллойд жавоб зарба беришга жазм қилди. Агар у Томасга ёрдам беришдан аввал бошлиқлар билан маслаҳатлашмаган бўлса, у сэр Джаспер Куингли олдида эмас, балки ўз бошлиғи олдида жавоб бериши керак. СИСнинг бошлиғи бўлса ўзидан бошқа бирон кимсага ўз ходимларини хафа қилдириб қўймасди. Бу билан у ўзига ортиқча душман орттириб олди, лекин ходимлари уни ҳурмат қилишарди.

— Кеч бўлди? Нима кеч бўлди, сэр Джаспер?

Сэр Джаспер Ллойдга бир қараб қўйди. У Томаснинг юборган норасмий талабига берилган жавоб қўлига етиб боришига тўсқинлик қилиш мумкин эмаслигини тан олиб, қопқонга тушиш истаги йўқ эди.

— Сиз гап Британия фуқароси устида кетаётганини тушунапсизми? Унинг айбдорлигига шама ҳам йўқ, далиллар йўқлиги ҳақида гапирмаса ҳам бўлади. Илтимоснинг моҳиятидан келиб чиқиб, бу фуқаронинг исмини ғайриқонуний фаолият билан боғлаш сизга галати туюлмаётими?

— Суперинтендент Томасга у олиб бораётган текшириш ишларида ёрдам бериш учун британиялик фуқаронинг исм ва фамилиясини айтиб, уни жинойатчига чиқариб қўйдим деб ўйламайман, сэр Джаспер.

Дипломат газабини яшириш учун лабларини қисди. Бу итвачча сурбет, лекин зийрак. У билан эҳтиёт бўлиб гаплашиш керак, — деди ва ўзини қўлга олди.

— Кўряпман, Ллойд, кўряпман. Махсус бўлимга ёрдам бериш истагида эканлигингиз мақтовга лойиқ. Лекин қарор қабул қилишдан аввал бирон кимса билан маслаҳатлашиб олиш керак деган фикр хаёлингизга келмадими?

— Сэр Джаспер, сиз билан нега маслаҳатлашмаганимни сўраяпсизми?

Сэр Джаспернинг ранги ўчиб кетди.

— Ҳа, сэр, ҳа. Айнан шуни сўраяпман.

— Сэр Джаспер, сизга ҳурматим баланд бўлишига қарамасдан, эътиборингизни мен штат хизматида эканлигимга қаратишни истар эдим. Агар менинг ҳаракатларимга қўшилмасангиз даъволарингизни шахсан менга эмас, менинг бошлиғимга айтганингиз тўғрироқ бўлади, деб ўйлайман.

— Ўйлайман? Ўйлайман? Наҳот бу тирранча Франция бўлими бошлиғини нима жоиз ва нима ножоизлигига ўргатмоқчи бўлса?

— Айтаман, сэр, албатта, айтаман, — тўнғиллади Джаспер. — Барча салбий томонларини таъкидлаб айтаман.

Рухсат сўраб ўтирмасдан Ллойд орқасини ўтирди ва хонадан чиқиб кетди. Шеф унинг кунини кўрсатишини биларди, лекин у ўзини оқлаши мумкин бўлган ягона сабаб, Брин Томасга жавоб зудлик билан керак бўлгани эди. Агар шеф Томас расмий каналлар орқали мурожаат қилиши керак, деб танбеҳ берса, боши балога қолди деяверинг. Лекин Куинглидан гап эшитгандан кўра, ўз бошлиғидан эшитгани маъқулроқ. Ҳа, жин урсин, Томас!

Аммо сэр Джаспер шикоят қиладими ёки йўқми, бир қарорга келгани йўқ эди. Бир жиҳатдан у ҳақ эди: Колтроп ҳақидаги архивда кўмилган маълумотни беришдан аввал Ллойд бошлиқлар билан маслаҳатлашиши лозим эди, лекин у билан маслаҳатлашиши шарт эмас эди. Франция бўлими бошлиғи вазифасини бажарар экан, Джаспер СИС томонидан тақдим этиладиган маълумотларни фақат қабул қилиб олар эди, аммо у бўлим раҳбариятига аъзо эмас эди. У иқтидорли бу гапдон устидан СИС бошлиғига шикоят қилиши ва Ллойд яхшигина гап эшитиши ёки она сути оғзидан кетмаган бу ҳўтикка иш юзасидан янги поғонага қўтарилишида яхшигина панд бериши мумкин эди. Аммо, СИС раҳбари унинг рухсатсиз разведка офицерини қабулига чақиргани учун унинг ўзига ҳам ташланиб қолиши мумкин. Бу фикр Джасперни шаштидан қайтарди. СИС бошлиғи энг юқорида ўтирганлар билан яқин деб гапиришмайди-ку, ахир. Блейдсда улар билан қарга ташланади, Йоркширда ов қилади. 12 сентябргача бир ой бор. У ҳамон шоҳона базмга таклиф қилинишидан умидвор. Ҳамма нарсани ўзича қолдиргани маъқул.

Бунинг устига тўйдан кейин ноғора чалинмайди, деб тўнғиллади у яна эътиборини машқ майдондаги отлик аскарларга қаратиб.

— Тўйдан кейин ноғора чалинмайди, деб яна қайтарди у дўстига кулубдаги иккинчи нонушта вақтида. — Билишимча, энди улар французлар билан боғланиб, уларга ёрдам беришади. Муккасидан кетиб ёрдам беради деб ўйламайман.

Унга ўзининг ҳазили ёқиб тушди ва у хахолаб кулди. Бахтга қарши унинг ҳамсуҳбати ҳам энг юқоридагиларнинг баъзи бирлари билан яқинлигидан беҳабар эди.

Метрополия полиция комиссари юборган шахсий мактуб ва янгилик Бош вазирнинг айғоқчилари ва Джаспернинг ҳамсуҳбати етказган янгилик билан айна бир соатда етиб келди. Бу воқеа соат тўртларда, министр парламент мажлисидан Доунг кўчасидаги 10-уйга етиб келганида юз берди.

Соат тўртдан беш минут ўганда суперинтендент Томаснинг хонасида телефон жиринглади.

Эрталабдан то ярим пешингача Томас исм ва фамилиясидан бошқа у ҳақида ҳеч нима билмайдиган кишини қидириш билан овора бўлди. Одатдагидек, чет элда бўлганларни қидирилганда қидирув ишларини Петти Франсдаги Паспорт бўлимидан бошлашади. У ҳам шундай қилди.

Томас у ерга соат тўққизга, бўлимнинг очилишига етиб келди ва унга Чарль Колтроп исми олгита кишининг олгита фотосуратини беришди. Афсуски, улар ҳаммасининг иккинчи номи ҳам бор эди. Шу сабаб яна олти кишини текшириш лозим бўларди. Унга бу олти кишининг расмини ўзи билан олиб кетишига, улардан нусха олганидан сўнг зудлик билан Паспорт бўлимнинг архивига қайтариб олиб келиб беришига рухсат этишди.

Аризаларнинг бири 1961 йил январ ойидан кейин тўлдирилган эди, бу Чарльз Колтроп бу санадан аввал чет элга чиқмаган дегани. Агар у Доминик Республикасида сохта фамилия остида яшаганида, Трухильо ўлими билан боғлиқ миш-мишларда Колтроп исми билан қатнашмаган бўлар эди. Шу сабаб Томас уни рўйхатдан ўчирди.

Қолган бештасининг ичида биттасининг ёши унга жуда каттадай туюлди. 1963 йилнинг августида у олти миш бешга кирган эди. Қолган тўрттасини Томас ташқи кўриниши Лебел таърифлаган кишига тўғри келиш-келмасидан қатъи назар, текширишга қарор қилди. Уларнинг ҳар биттаси Шоқол эмаслигига ишонч ҳосил қилгач, у тоза виждон билан Лебелга телефон қилиши мумкин.

Барча аризаларда манзил кўрсатилган эди. Иккита Колтроп Лондонда, иккитаси қишлоқда яшарди. У шунчаки кўнғироқ қилиб, мистер Чарльз Колтропни телефонга сўраб, ундан 1961 йилда Доминик Республикасида бўлганмисиз, деб тўғридан-тўғри сўролмади. Агар улардан биронтаси у ерда бўлган тақдирда ҳам ҳозир буни инкор этиши мумкин.

Шубҳа остидагиларнинг биронтаси “касби” деб сўралган бўлимни тўлдирар-ётганида “тижоратчиман” деб ёзмади. Гарчанд бу ҳеч нарсани билдирмасада. Миш-мишларга қараганда у тижоратчи эди, аслида у шифокор ҳам, муҳандис ҳам бўлиши мумкин.

Томаснинг илтимосига кўра маҳаллий полиция иккита қишлоқлик Колтропни топди. Уларнинг биттаси ишда бўлиб, келаси ҳафтада оиласи билан дам олишга кетмоқда экан. Ленч пайтида уни уйига олиб бориб паспортини текшириб кўришди. Паспортида Доминик Республикасининг визаси йўқ эди. Аниқланишича, 1961 йилнинг январь ойини у шўрва концентратларини тайёрловчи фабрика бухгалтериясида ўтказган. Охири ўн йил ичида у шу ерда ишлаган.

Иккинчи Колтропни Блэкпул отелидан топишди. Паспорти ёнида йўқ экан, лекин уни шаҳар полициясига у яшаётган уйнинг калитини кўшнисидан олиб, уни очиб, столининг тепа тортмасидан паспортини олиб кўришлари учун рухсат беришига кўндиришди. Бу одам ёзув машинкаларни таъмирлайдиган уста эди. У умрида Доминик республикасида бўлмаган ва 1961 йилнинг январидан ишда бўлган, меҳнат таъгилига ёзда чиққан. У ҳатто Доминик Республикаси қаерда жойлашганини ҳам билмайди.

Тўртинчи Колтроп билан боғлиқ масала бироз мураккаброқ кечди. Аризада кўрсатилган манзил айғоқчиларни кўп хонадонлик уй ёнига олиб келди. Бошқарувчи рўйхатдан қараб Чарльз Колтроп 1960 йилда бу ердан кўчиб кетгани ва янги манзилини қолдирмаганини айтди.

Нима бўлганда ҳам Томас унинг иккинчи номини билишга муваффақ бўлди. Телефон маълумотномаларидан ҳеч нарсани аниқлаб бўлмади. Аммо Махсус бўлим ҳуқуқларидан фойдаланиб, Томас бош почтамптда маълумотномага киритилмаган Ч.Г.Колтропнинг манзилини билди. У Фарбий Лондонда яшарди. Унинг исми ва фамилиясининг бош ҳарфлари тўртинчи Колтроп — Чарльз

Колтропга тўғри келарди. Сўнг Томас муниципалитетнинг уй-жой бўлимига кўнғироқ қилди, Колтропнинг телефон рақами шу ҳудудга қарашли эди.

Ҳа, Чарльз Гарольд Колтроп ҳақиқатдан ҳам шу манзилдаги хонадонда яшайди ва у округ сайловчиларидан бири, деб айтишди.

Кейинги вазифа унинг уйига ташриф буюриш бўлди. Эшик кўнғироғини кўп босишди, ҳеч ким очмади. Кўшнилардан биронтаси Колтроп ҳозир қаердалигини айтиб беролмади. Навбатчи машина Скотленд — ярдга қайтиб келганида, суперинтендент Томас бошқача йўл тутди. У молия бошқармасига мурожаат қилди ва мазкур манзилда яшовчи мистер Чарльз Гарольд Колтроп солиқ тўлаган-тўламаганлиги ҳақидаги маълумотни билиб беришларини сўради. Уни, айниқса, Колтроп сўнгги уч йил ичида қаерда ишлагани жуда қизиқтирарди.

Айнан мана шу тоғда телефон жиринглади. Томас гўшакни кўтарди, ўзини танишгирди, бироз тинглаб турди. Унинг қошлари тик бўлиб кетди.

— Мени? — қайта сўради у. — Шахсан ўзлари?... Ҳа, албатта, бораман. Беш дақиқа вақт берасизми? Яхши, кўришгунча.

У бинодан чиқиб Парламент майдонини кесиб ўтди, йўл-йўлакай бурнини қоқиб олди. Кунлар иссиқ бўлишига қарамадан, унинг шамоллаши ҳеч кетмасди.

Уайтхол бўйлаб бир квартал юриб чаппа, Даунинг-стритга бурилди. Бу кўчада Буюк Британия премьер-министрининг қароргоҳи жойлашган бўлиб, кўримсиз бу кўчага ҳеч офтоб тушмас, жуда қоронғу эди. 10-уйнинг ёнида бир тўп бекорчилар тўпланиб олишган эди. Йигирматача полициячи уларнинг эшикдан кириб-чиқадиганларга халақит бермасликларини назорат қилиб турарди. Афтидан, бу ерга тўпланган бекорчилар деразада биронта машҳур шахсни кўришдан умидвор эдилар.

Томас 10-уйнинг орқа томондаги эшигидан кирди ва эшик кўнғироғини босди. Эшикни шу заҳотиёқ гавдали полиция сержанти очди ва Томасни таниб честь берди.

— Салом, сэр. Мистер Хероуби сизни кабинетларига кузатиб қўйишимни тайинладилар.

Бир неча дақиқа аввал Томасга телефон қилган Джеймс Хероуби истараси иссиқ киши бўлиб, ёши қирқ бирда, лекин анча ёш кўринарди. У премьер министрнинг соқчилар бўлимига бошчилик қиларди. У энди оддий кийимда юрарди. Даунинг-стритга тайинланмасидан аввал у худди Томас каби суперинтендент лавозимини эгаллашга муваффақ бўлган эди. Хероуби меҳмонни қарши олиб:

— Киринг, Брин. Сизни кўрганимдан хурсандман — деди сержантга қараб.

— Раҳмат, Чалмерс, — деди сержант честь бериб ва эшикни орқасидан ёпди.

— Нима бўлди? — сўради Томас.

Хероуби унга ҳайрон бўлиб қаради.

— Мен сиздан нима бўлганини эшитмоқчи эдим. У чорак соат аввал телефон қилди, фамилиянгизни айтди ва зудлик билан сиз билан шахсан гаплашмоқчи эканлигини билдирди. Нима ишлар билан шуғулланиб юрибсиз?

Томас фақат битта иш билан шуғулланарди ва Бош вазир бу қадар тез бу ҳақда хабар топади деб ўйламаган эди. Аммо Бош вазир бу ҳақда хавфсизлик хизмати бошлигини хабардор қилишни лозим топмаган экан, демак, у ҳам тилини тийиши керак.

— Ҳа, шунчаки унча муҳим бўлмаган ишлар, — деб жавоб берди Томас.

Хероуби гўшакни кўтариб, уни Бош вазир билан улашларини сўради. Гўшакда қасир-қусур овоз эшитилди.

— Эшитаман, — деган овоз келди гўшакдан.

— Хероубиман, жаноб Бош вазир. Суперинтендент Томас менинг ёнимда... ҳа. Сэр. Албатта, — у гўшакни қўйди. — Ҳозироқ. Зудлик билан. Ҳар қалай нимадир содир бўлган. Қабулхонада иккита министр ўтирибди. Юринг.

Хероуби уни йўлақдан ҳув охирдаги яшил мато қопланган эшик томон олиб ўтди. Эшикдан котиб чиқиб келмоқда эди.

Котиб уларни кўриб, орқага тисарилди. Хероуби Томасни биринчи бўлиб ўтказди ва кучли овоз чиқариб уни танишгирди: “Суперинтендент Томас, Бош вазир,” — деди ва эшикни жипс беркитиб, чиқиб кетди.

Томас жуда сокин, дид билан жиҳозланган, шифтлари баланд, тамаки ва ёғоч ҳиди келиб турган, китоб ва қоғозлар билан тўлиб-тошган уйда қолди. Бу хона Бош вазирнинг хонасидан кўпроқ профессорнинг хонасига ўхшаб кетарди.

Дераза ёнида турган киши ўтирилиб қаради.

— Салом, суперинтендент. Марҳамат, ўтиринг.

— Салом, сэр. — Томас стол ёнида турган орқаси баланд стулни танлаб бир чеккага ўтирди. У Бош вазирни бу қадар яқиндан туриб ҳеч кўрмаган эди, унинг устига унинг бир ўзини. Унга уюлиб кетган қоғоқлар остидан ҳорғин кўзлар боқиб турарди. Унинг кўзлари яхшигина йўл босиб, бундан бирон манфаат кўрмаган жосуснинг кўзига ўхшарди.

Бош вазир жимгина столни айланиб ўтди ва жойига ўтирди. Томас унинг соғлиги яхши эмаслигини ва давлат ишлари унинг елкасига тобора оғирлик қилиб бораётгани ҳақидаги миш-мишларни эшитган эди, албатта. Лекин унинг рўпарасида ўтирган кишининг чарчаган ва хомуш кўриниши уни ҳайратга солди.

— Суперинтендент Томас, эшитишимча, сиз ҳозир кеча эрталаб телефон қилиб ёрдам сўраган юқори тоифа француз Полис Жюдисерининг илтимоси билан боғлиқ ишни текширяпсиз.

— Ҳа, сэр Бош вазир.

— Ва бу илтимос, Франция хавфсизлик хизматининг берган маълумотига қараганда, профессионал қотил, тахминларга қараганда ОАС томонидан ёлланган, яқин орада Францияда буюртмачиларнинг тошширигини бажариш эҳтимоли бор.

— Бизга бу ҳақда гапиришмади, Бош вазир. Биздан фақат бизга маълум бўлган профессионал қотиллар ҳақида маълумот беришимизни сўрашди, холос. Бу маълумотлар нимага керак бўлганини бизга айтишмади.

— Шунга қарамасдан, сиз суперинтендент, бундан қандай хулоса чиқардингиз?

Томас елкасини қисиб:

— Айни Сиз чиқарган хулосани, Бош вазир.

— Ҳа, баракалла. Французларни бу одамларни қидиришга мажбур этган ягона сабабни эглаб етиш учун даҳо бўлиш шарт эмас. Агар қотил ҳақиқатда ҳам мавжуд бўлса, ким унинг қурбонига айланиши керак, сизнингча?

— Билишимча, Бош вазир, қотил президентни ўлдиришидан хавфсирашаяпти.

— Ҳа, тўғри. Бу биринчи уриниш эмасдир?

— Йўқ, сэр. Бу олтинчиси.

Бош вазир олдида турган қоғозларни кўздан кечирди, гўё бу қоғозлар уни мамлакатда у сўнгги ойлар ичида қандай воқеалар содир бўлишидан воқиф эта оладигандек.

— Суперинтендент, бу мамлакатдаги баъзи одамлар, бунинг устига, муҳим мансабларни эгаллаб турган одамлар, сиз олиб бораётган текшириш ишларингизни бу қадар иштиёқ билан бажаришингизни истамасликларини биласизми?

Томас астойдил ҳайрон бўлди:

— Йўқ, сэр.

— Ким Бош вазирга бу гапни айтган бўлиши мумкин?... — Вазиятни қисқача тушунтириб берсангиз?

Томас ҳаммасини бир бошдан гапириб берди: Марказий архив ва Махсус бўлим архивидаги қидирув ишлари, Ллойд билан бўлган суҳбат, Колтроп ҳақидаги миш-мишлар ва сўнгги шу фамилиядаги кишиларни қидириш билан боғлиқ ишлар.

У гапни тугатганда Бош вазир ўрнидан туриб дераза ёнига борди. У узоқ вақт қуёш тушиб турган ҳовлидаги майдончани томоша қилди, елкаларига худди иккита оғир қопни ортиб қўйишгандек ҳис этарди ўзини. Томас унинг нималар ҳақида ўйлаётганини фол очиши қолган эди, холос.

Эҳтимол, Жазоир чеккасидаги қумлоқ пляж ҳақидадир, у бир вақтлар у ерда димоғдор француз билан суҳбатлашиб сайр қилган эди. Бу француз ҳозир Даунинг-стритдан уч юз милча нарида бошқа кабинетда ўз давлат ишларини бошқармоқда эди. У кезларда уларнинг иккаласи ҳам йигирма йилга ёш бўлиб, бу вақт ораллиғида улар ва мамлакатлари ўртасида қандай воқеалар содир бўлишини билишмас эди.

Ўша француз Елисей саройининг тилларанг залида саккиз ой аввал икки оғиз сўз билан унинг Британияда “Умум бозор” га аъзо бўлиб, бурчимни адо этдим деб, хотиржам кўнгил билан нафақага чиқиш ҳақидаги умидини чишарчин қилди.

Эҳтимол, даюс ва суюқоёқ аёлнинг Британия ҳукуматини барбод қилишига бир баҳя қолган ойлари ўйлаётгандир.¹ Ёши ўтиб қолган, жамиятда яхшилик ва ёмонлик ҳақидаги ўзига хос тушунчалар билан тарбия топган ва уларга эътиқод қўйган қария. Лекин ҳозир дунё ўзгарди, янги одамлар, янги гоёлар билан кириб келишди, у эса ҳамон ўзгармасдан қолди. Ҳозир деган тушунча қандай маъно касб этишини англаб етармикан? Агар тушуниб етса, бу унга ёқмаслиги турган гап.

Эҳтимол, қуёш нурини сочиб турган майдончага қараб турар экан, олдинда уни нималар кутаётганини билган бўлса керак. Бошқа орқага суриш мумкин бўлмаган жарроҳлик операцияси ва шу муносабат билан нафақага чиқиш. Яна озгина вақтдан сўнг унинг дунёси янги одамлар кўлига ўтади. Кўп нарса уларнинг кўлига ўтиб бўлган. Лекин уни альфонс ва суюқоёқ аёллар, айғоқчи ва қотиллар кўлига топшириб бўладими?

Томас ўтирган жойидан у елкаларини ростлаганини кўрди, қария у томонга қаради:

— Суперинтендент Томас, генерал Шарль де Голль менинг дўстим эканлигини билиб қўйишингизни истайман. Агар унинг ҳаёти хавф остида бўлса, агар бу хавф шу оролда яшовчи фуқаро томонидан солинган бўлса, бундай одамни қотиллик содир этишдан тўхтатиш керак. Шу сониядан эътиборан шиддат билан унга хавф туғдираётган кишини қидиришга киришинг. Бир соат давомида сизнинг бошлигингиз сизга ёрдам кўрсатилиши ҳақидаги менинг шахсий кўрсатмамни олишади. Сизнинг ихтиёрингизда ходимлар ҳам, ресурслар ҳам етарлича бўлади.

Командангизга истаган одамнингизни жалб этиш ҳуқуқига эга бўласиз. Сиз ишга керак бўлган бу мамлакатдаги барча давлат муассасаларининг ҳужжатларидан фойдаланишингиз мумкин. Менинг шахсий буйруғимга асосланиб француз ҳукумати билан яқин алоқада ишлашингиз мумкин. Французлар қидираётган ва қамашмоқчи бўлган қотил Британия фуқароси эмаслиги, ва шу ердан туриб иш олиб бормаётганига тўла ишонч ҳосил қилгунингизча текшириш ишларини тўхтатманг. Натижалар ҳақида шахсан ўзимга ҳисобот беринг. Агар Колтроп деганлари ёки Британия паспорти билан бошқа бир одам французлар қидираётган киши бўлиб чиқса, уни ҳибсга олинг. У ким бўлишидан қатъий назар, уни тўхтатиш керак. Мен фикримни тушунарли ифодаладимми?

“Тушунарли бўлганда қандоқ”, — деб ўйлади Томас. Энди Бош вазирнинг бундай кўрсатмаларни бериш зарурати унинг қулоғига етиб келган информация туфайли эканлигига унда шубҳа қолмади. Эҳтимол, Бош вазир гап орасида қистириб ўтган, “сиз олиб бораётган текшириш ишларингизни бу қадар иштиёқ билан бажаришингизни истамасликларини биласизми?” — деган сўзлар билан боғлиқдир, лекин бунга унинг ишончи комил эмас эди.

— Ҳа, сэр.

Бош вазир суҳбат тугаганига ишора қилиб, бошини қимирлатди. Томас ўрнидан туриб эшик томон юрди.

— Э...Бош вазир?

— Ҳа.

— Бир муаммо бор, сэр. Мен ҳозироқ французларга Колтропнинг икки йил аввалги Доминик Республикасига тегишли фаолиятига доир миш-мишларни текшираётганимиз ҳақида хабар беришимни истайсизми, шуни тушунмадим.

— Колтропнинг ўтмишини назарга олганда французлар қидираётган одам у бўлиб чиқишига асосингиз борми?

— Йўқ, Бош вазир. Бизда Чарльз Колтропларнинг биронтасига қарши ҳеч нарсамиз йўқ, икки йил аввалги миш-мишларни ҳисобга олмаганда. Биз бугун

¹ Д.Профьюмонинг истезьфога чиқиши билан тутаган катта спёсий жанжал тусини олган воқеа назарда тутилмоқда. У парламент олдида ёлгон гапиргани ва бевафалик қилгани учун қош этилди.

куни бўйи қидирган Колтроп 1961 йилнинг январида Доминик Республикасида бўлганми ё йўқми, ҳатто шуни ҳам билмаймиз. Агар бўлмаган бўлса, тарвузимиз кўлтигимиздан тушади.

Бош вазир ўйланиб қолди.

— Мен икки йил аввалги миш-мишларга асосланиб француз ҳамкасбларимизнинг вақтини олишингизни истамас эдим. Қайгараман, суперинтендент, тасдиқланмаган миш-мишларга асосланиб. Агар ихтиёрингиздаги маълумотлар бу ёки у Чарльз Колтропни генерал Трухильонинг ўлимига дахли борлигига етарлича асос берса, зудлик билан французлар билан боғланиб, улар билан бу одамни қаерда бўлишидан қатъи назар, уни биргаликда қидиринг.

— Тушундим, Бош вазир.

— Агар сизга малол келмаса, мистер Хэроубининг олдимга киришини айтсангиз. Мен ҳозироқ сиз билан боғлиқ кўрсатмаларни бераман.

Куннинг иккинчи ярмида Томаснинг кабинетигадаги воқеалар калейдоскоп тезлигида ўзгара бошлади. Унинг атрофида Махсус бўлимнинг энг яхши детективларидан ташкил топган олти кишидан иборат кучли гуруҳ юзага келди. Уларнинг биттасини меҳнат таътилидан чақириб олишди. Иккитасини Шарқий Европа мамлакатларининг биридаги ҳарбий атташега махфий маълумотларни етказишда шубҳа остида бўлган кишининг уйини назорат қилишдан чақириб олишди. Иккитаси кечанинг ўзидаёқ Томасга исми номаълум қотилни қидиришда — Махсус бўлим архивидаги маълумотларни қидиришда ёрдам берган эди. Биттасининг бугун дам олиш куни эди, уни Скотленд-ярдга зудлик билан чақиритганда у боғида ишлаётган эди.

Томас уларнинг ҳар бирини иш билан таништириб чиқди ва бунинг нечоғлик махфий эканлигини тушунтирди. Телефон тинимсиз жирингларди. Кечки соат еттиларга яқин молия бошқармасида Чарльз Гарольд Колтропга тегишли солиқ декларацияларини топишди. Детективлардан бири уларни олиб келишга кетди. Қолган тўрттаси телефонга “осилиб олган эди.” Олтинчиси Колтропнинг кўшнилари, яқин орадаги дўкончилардан сўраб-суриштириш учун унинг уйига кетди. Улардан биронтаси Колтроп қаерга даф бўлганини билиши мумкин. Фотолабораторияда паспорт олиш учун тўрт йил аввал Колтроп топширган расм ва аризадан бир нечта нусха олиниб детективларга тарқатилди.

Солиқ декларациясига кўра, ўтган йили Колтроп ишсиз бўлган, ундан аввалги бир йилни чет элда ўтказган. 1960/1961 йилнинг кўп молиявий қисмини у Британиядаги машҳур фирмада ишлаб ўтказган. Бу фирма енгил ўқчи милтиқ ишлаб чиқариш ва экспорт қилиш бўйича нуфузли ўрин эгаллаб келади. Бир соат ичида Томас фирманинг ижрочи директори фамилиясини билиб олди ва у Лондон атрофида яшашини аниқлади. Телефонда у билан учрашишга келишиб олди. Ва кечқурунги гира-ширада полиция “ягуари” Темза кўпригини кесиб ўтиб Виржиния Уотерга йўл олди.

Патрик Монсон кўринишидан қурол савдоси билан шуғулланувчи кишига ҳеч ўхшамас эди. У Томасга Колтроп фирмада бир йилдан камроқ вақт ишлаганини айтди. 1960 йилнинг декабрь ойи ва 1961 йилнинг январь ойида у фирма топшириғи билан Доминик Республикасида бўлган. У полиция бошлиғи Трухильога британия армиясига эндиликда керак бўлмаган қуролларнинг кўпчилик қисмини сотишга уринган.

Томаснинг кўринишидан унинг совуқ муносабати билиниб турарди.

Улар қуролларни кимга сотишининг фарқи йўқ, сотса бўлди, — деб ўйлади у, лекин сир бой бермади. Нима сабабдан Колтроп бунча тез Доминик Республикасини тарк этди?

Савол Монсонни ҳайрон қолдирди. Чунки Трухильони ўлдиришди. Диктаторнинг ўлимидан сўнг давлат тузуми бир неча соат ичида ағдарилди. Аввалги ҳукмдорга қурол сотиш учун борган кишига нисбатан янги ҳукумат одамлари қандай муносабатда бўлишлари мумкин? Табиийки, уни зудлик билан мамлакатни тарк этишдан бошқа иложи бўлмаган.

Томас ўйланиб қолди. Мантиқан тўғри. Монсоннинг гапига қараганда, генерални шаҳардан узоқ бўлмаган кимсасиз дашт жойда ўлдиришанлиги ҳақида хабар етиб келганда, Колтроп полиция бошлиғининг кабинетига савдо билан боғлиқ муаммолар ҳақида гаплашиб ўтирган. Бошлиқнинг ранги ўчиб кетган

ва у шу ондаёқ самолёт ва учувчи ҳамиша тайёр турган мулкига кетган. Тезда кўчалар диктаторнинг тарафдорларини тутаётган оломонга тўлиб кетди. Колтропни оролдан чиқиб кетиши учун бир балиқчини ёллашига тўғри келган.

Кейин Колтроп фирмадан кетдими, сўради Томас. Уни ишдан бўшатишди, қисқа жавоб берди унга Монсон. Нета? Монсон дарров жавоб бермади.

— Суперинтендент, қурол савдосида рақобат кучли. Кураш ҳаёт-мамот учун боради. Қандай қурол, қайси нархда сотилишини айтиш ўша харидорга қурол сотиш истагида бўлганлар учун билиш жуда муҳимдир. Бизни фирма қизиқишларига Колтропнинг нечоғлик содиқлиги етарли даражада қониқтирмади.

Томас машинада Лондонга қайтар экан, Монсон билан ўрталарида бўлиб ўтган суҳбат ҳақида ўйлади. Колтропни оролни тезда тарк этиши хусусида берган изоҳи ҳақиқатга яқиндек кўринди. Бу Колтропни Трухильо ўлимига дахлдорлиги борасидаги СИСнинг Карибдаги резиденти хабар қилган миш-мишларни тасдиқлаш ўрнига, аксинча, уларни рад этарди.

Иккинчи томондан, Монсоннинг сўзларига қараганда, Колтроп икки томонлама ўйин олиб боришдан ҳазар қилмасди. У қурол ишлаб чиқарувчи фирма вакили сифатида диктатор тузумига бир партия автоматларни сотиш мақсадида келиб, айтиш билан бир пайтда кўзғолончиларнинг топшириғини бажарган эмасмикан?

Лекин Монсон айтган бошқа нарса Томасни ўйлантириб қўйди. Колтроп фирмага ишга кирганида қуролни яхши тушунмасди. Мерган бўлса қурол масаласида эксперт бўлиши шарт. Лекин у фирмада ишлаш жараёнида кўп нарсаларни ўрганиб олган бўлиши мумкин. Агар у мерган бўлмаса, унда қандай қилиб партизанлар Трухильо учиб келаётган лимузинни бир ўқ билан отиб тўхтатишни ундан сўраган бўлишлари мумкин. Ёки улар бошқа одамни ёллашганмикан? Колтропнинг тушунтиришлари ҳақиқатга мосмикан?

Томас елкасини қисди. Монсон билан қилган суҳбати унга Колтропнинг на айбсизлиги, на айбдорлигига ойдинлик киритди. Унинг яна тарвузи қўлтиғидан тушди.

Лекин уни кабинетига кутаётган янгилликлар унинг кайфиятини бироз кўтарди. Колтропнинг уйига борган инспектор қайтиб келди. У кундузи ишда бўлган Колтропнинг қўшнисини топибди. Унинг гапига қараганда мистер Колтроп бир неча кун аввал Шотландияга кетган. Бу кўпни аёл унинг машинасининг орқа ўриндиғида балиқ тутувчи қармоқларни кўрганини айтди.

— Қармоқ? Суперинтендент Томасни кун иссиқ бўлишига қарамасдан совуқ тер босди. Биринчи детектив ҳисоботини тутаганида, хонага бошқаси кириб келди.

— Супер?

— Эшигаман.

— Қалламга бир фикр келди.

— Гапиринг.

— Сиз французча тушунасизми?

— Йўқ, сиз-чи?

— Менинг онам француз. ПЖ қидираётган қотилнинг махфий номи Шоқол, тўғрими?

— Хўш, нима бўпти?

— Шоқол французча — Chacal. Бош ҳарфлари С-Н-А-С-А-Л. Тушундингизми? Француз тилида бўлган тақдирда ҳам исмининг бош ҳарфларидан ташкил топган махфий номни танлаш учун тўнқадай аҳмоқ бўлиш керак.

— Ё ҳазрат, — деди Томас қаттиқ аксириб ва қўлини телефонга чўзди.

Ун бешинчи боб

Парижнинг Ички ишлар вазирлигидаги ҳисоб бўйича учинчи мажлис соат ўндан сал ошганда бошланди: дипломатик қабулдан қайтиб келаётган вазир транспорт тикилинчида тушиб қолибди. У стулга келиб ўтираркан, бошлай-веринглар, деган ишорани қилди.

Сўзни биринчи бўлиб СДЭКдан генерал Гибо олди. Мадриддаги Махфий хизмат айғоқчилари собиқ эсэсчи Касселни топишибди. У Мадридда тинч ҳаёт

кечираётган экан. Бошқа бир эсэсчи билан улушга кириб, гуллаб-яшнаётган фирмага бошчилик қилар экан ва ОАС билан ҳамкорлик қилиш нияти умуман йўқ экан. Шунга қарамасдан, унинг ОАС билан аввал алоқаси бўлганлигини назарда тутиб, Мадрид бюроси у ҳақидаги маълумотларни тўшлаган. Унинг ёши, тез-тез хуруж қилиб турадиган бод касали, ичкиликка бўлган мойиллигидан келиб чиқиб, тўла ишонч билан у Шоқол эмас деб тасдиқлаш мумкин.

Генерал сўзини тутатганида ҳамманинг нигоҳи Лебелга қаратилган эди. Унинг маърузасида кўнгилга бирон таскин берувчи нарса йўқ эди. Кун давомида ПЖга аввал қотил бўлиши мумкин бўлган номзодларни кўрсатган учта мамлакатдан хабар келди.

Америкадан қурол савдоси билан шуғулланувчи савдогарга хизмат қилувчи Чак Арнольд Колумбияда эканлигини хабар қилишди. У АҚШда ҳисобдан чиқарилган ўзи юрувчи танкларга қарши қуролларни сотиш учун Колумбиядаги армия штабининг бошлиғи билан битим тузиш ҳаракатида экан. У Боготадаги ЦРУнинг доимий назорати остида бўлиб, гарчанд Америка маъмурияти тузилаётган бу битимдан норози бўлишига қарамасдан, унинг қурол савдосидан бошқа яна бирон иш билан шуғулланишини тасдиқловчи белгилар аниқланмади.

Арнольдга доир маълумотлар телекс орқали Вителлинога оид маълумотлар билан биргаликда келиб тушди. Гарчанд у мафиозни топишга муваффақ бўлмаган бўлишса-да, у беш фут тўрт дюйм бўйли, елкалари кенг, қорачадан келган қора сочли Шоқол бўлиши мумкинлиги эҳтимолдан узоқ эди. Вена пансионидаги портьебинг Шоқолнинг ташқи қиёфаси хусусида берган таърифи Вителлинонинг ташқи қиёфасига батамом тескари бўлганлиги сабабли Лебел қотил бўлиш эҳтимоли бор бўлган бу номзодни рўйхатдан бутунлай ўчириб ташлади.

Жанубий африкаликлар Пит Шуйпер ҳозирги кунда Ғарбий Африка мамлакатларидан бирида олмос ишлаб чиқарувчи компания хавфсизлик хизматига бошчилик қилишини аниқлашди. Унинг вазифасига компанияга тегишли территорияни қўриқлаш, шунингдек, контрабандачилар ва хусусий олтин изловчиларга қарши кураш киради. Курашнинг чораларини танлашда унга эркинлик берилган, иш билан таъминловчилар ундан розилар. Компаниядагилар шубҳага ўрин йўқлигини, уни Ғарбий Африкада ўз жойида ишлаётганини тасдиқлашди.

Бельгия полицияси катангалик сотқиннинг яшаш жойини аниқлашди. Улар Кариб денгизи мамлакатларининг биридаги элчихона маълумотномасини топишган, унга кўра Чомбени уч ой аввал Гватемалада бир жанжал пайтида ўлдиришган.

Лебел папкани ёпиб, бошини кўтарди. Ўн тўрт киши унга боқиб турарди, уларнинг кўпчилиги совуқ, душман кўзи билан қарашарди унга.

— Яна нима? — деди полковник Ролан кўпчилик бермоқчи бўлган саволни бериб.

— Афсуски, шунинг ўзи, — жавоб берди Лебел. Тахминларимизнинг биронтаси исботини топмади.

— Топмади, — акс садо бергандек бўлди Сен-Клер. — Сизларнинг детектив усулларингиз ёрдамида, мана, нимага эришдик. Афтидан, биронта ҳам тахмин тасдиқланмаган. — У ғазаб билан иккала детективга: Бувье ва Лебелга қаради. Бу сафар кўпчилик у томонда эканлигини ҳис этди.

— Жаноблар, афтидан, нимадан бошлаган бўлсак ўшанга қайтдик, — деди вазир. Бошқача айтганда, тарвумиз қўлтиғимиздан тушди.

— Афсуски, шундай, — деди Лебел.

Бувье муовинининг ёнини олди.

— Менинг ҳамкасбим ушлашга биронта баҳона бўлмаган, дунёдаги энг тутқил бермайдиган одамлардан бирини қидирыпти. У тоифадаги профессионал қотиллар ўзларининг яшаш жойлари, иш фаолиятларини кўз-кўз қилишмайди.

— Буни биз яхши тушунамиз, азизим комиссар, — совуққонлик билан қайд этди вазир, лекин масала...

Унинг сўзини эшикнинг тақиллаши бўлди. Вазир қовоғини уйиб олди. Уларни безовта қилмасликни буюрган эди, фақат ўта зарур ҳолатдагина муурожаат этиш мумкин эди.

— Кириг.

Эшикда капалаги учиб кетган котиблардан бири кўринди.

— Кечиринг, жаноб вазир. Комиссар Лебелни телефонга сўрашаяпти. Лондондан, — ўтирганларнинг ғазаб билан қарашаётганини сезиб, ўзини оқлаш ниятида, — жуда зарур деб айтишди...

— Лебел ўрнидан турди:

— Рухсатингиз билан, жаноблар.

У беш дақиқадан сўнг қайтиб келди. Уни совуққина кутиб олишди. Афтидан, кейинги қилинадиган ишлар борасидаги тортишув у чиқиб кетганидан сўнг ҳам давом этган. Унинг қайтиб келиши полковник Сен-Клер ваъзхонлигининг белига тебди. Пакана комиссарнинг кўлида орқа томонига бир-икки жумла ёзилган конверт бор эди.

— Ўйлашимча, жаноблар, биз қидираётган кишининг исми аниқланди, — деб эълон қилди у.

Мажлис ярим соатдан сўнг кўтаринки руҳда тугади. Лебел ўтирганларга Томас унга айтган хабарни етказганида залдагилар енгил нафас олгани билинди. Энди уларнинг ҳар бирига тегишли иш топилиши аниқ эди. Ярим соат ичида улар матбуот эътиборини тортмасдан, ўта сир сақлаган ҳолда Чарльз Колтроп исмли қидираётган одамни топишлари, зарурат бўлса йўқ қилиб юборишлари учун бутун Франциянинг тити-питисини чиқариб, текшириб чиқишлари мумкин, деган хулосага келишди.

Колтропнинг ташқи қиёфаси тавсифини эрталаб жўнатишга ваъда беришди. Аммо эрталабгача Рансенман Жанере ўз архивларини текшириб кўриб, бу одамнинг шаҳарга кириш визасини аниқлаши, шунингдек, Франциянинг барча ҳудудидаги отелларда у рўйхатдан ўтган карточкани топишлари мумкин. Полиция префектураси ҳам ўз навбатида уни Париждаги отелларнинг бирида тўхтаган-тўхтамаганини аниқлаши мумкин бўлади.

ДСТ барча мамлакат чегараларидаги назорат пунктларини Колтропнинг исм-фамилияси, ташқи кўринишининг тавсифи ва зудлик билан ҳибсга олинишига доир кўрсатмалар билан таъминлаши мумкин.

Агар у Францияга ҳали етиб келмаган бўлса ҳам зиёни йўқ. Уни зудлик билан ҳибсга олиш учун кутиб олишади.

— Ярамас Колтроп кўлимизда десак ҳам бўлади, — деб мақтанди полковник Рауль Сен-Клер де Вийбон ўйнашига, у билан ўринда ётар экан.

Ниҳоят, полковник Жаклиннинг кучоғида узоқ кутган лаззатли онларни туйиб уйкуга кетганида соат ўн иккинчи марта занг урди. 14 август бошланди.

Париж билан гаплашиб бўлгач, суперинтендент Томас инспекторларнинг олтигасини яна атрофига тўшлаб, кучларини қайта кўриб чиқди. Мажлис бир соат давом этди. Инспекторларнинг биттасидан Колтропнинг ёшлик пайти: отаси ким, онаси ким, улар ҳаётми, оилада тарбия топганми ё болалар уйидами, қайси мактабда ўқиган, тенгдошлари ичида қайси томонлари билан ажралиб туришини аниқлаши талаб этилди.

Иккинчи инспекторга Колтроп мактабдан сўнг нима қилгани, армияда хизмат қилганми, йўқми, отишни биларми, армия хизматидан аввал ва ундан қайтгач, қаерда ишлаган, қурол ишлаб чиқариш фирмасига ишга қандай қилиб жойлашган каби масалаларни аниқлаш топширилди.

Учинчи ва тўртинчи детективлар эътиборини Колтропнинг сўнгги икки йил ичидаги, 1961 йилнинг октябрида ишдан ҳайдалгандан кейинги ҳаётини ўрганишга қаратишди. У қаерларда бўлган, кимлар билан учрашган, қайси пула яшаган, қайси манбалардан даромад кўрган. Колтропнинг полицияга иши тушмаган, шу сабабли полиция маҳкамасида унинг бармоқ излари сақланмаган. Томас Колтропнинг паспорт олиш учун аризага кўшиб топширган расмининг эмас, яқин орада тушган расмини топишларини истар эди.

Қолган иккита детективга Колтропни қидириб топиш вазифаси топширилган. Яшаган жойида тинтув ўтказиш, машинасини қаердан олганини аниқлаш, ҳайдовчилик гувоҳномасини қачон олганлигини аниқлашлари, машинасига оид маълумотлар: қайси русумдаги машина, ишлаб чиқарилган йили, ранги, рақами, сафарга отланишдан аввал машина қайси гаражда турганлигини аниқлашлари лозим. Барча паромларни рўйхатга олиш китобларини текшириб чиқиш,

авиакомпаниялар билан боғланиб унинг самолётда учиб кетмаганига ишонч ҳосил қилиш.

Олтига детективнинг ҳар битгаси суперинтендент кўрсатмаларидаги ўзига тегишли гапларни ёзиб олишди. У гапини тугатганда улар ўрнидан туриб битгадан хонадан чиқиб кетишди. Уларнинг иккитаси йўлакда бир-бирига қараб:

— Текширувми текширув, — деди.

— Энг қизиги, — деди иккинчиси, — қария бизга гап нимадалигини айтмади. Бу Колтроп деганлари нима иш қилган ё нима қилмоқчи?

— Бир нарса аниқ, бундай текширишлар юқоридан кўрсатма бўлгандагина олиб борилади. Бу бечора Сиам шоҳини отиб ўлдирмоқчи, шекилли.

Судьяни уйғотиб, тинтув ўтказиш учун рухсат олишга кўп вақт кетмади. Тонг отар чоғида чарчаб ҳолдан тойган Томас хонасидаги креслода мудраб ўтирганида, оёқдан қолган Клод Лебел бир қултумдан қора қаҳва ичиб ўтирганида Махсус бўлимнинг иккита детективи Колтропнинг уйини остин-устин қилиб тинтув ўтказмоқда эди.

Уларнинг иккаласи ҳам ўз ишини яхши биларди. Улар ғаладонлардан бошлашди. Унинг ичидаги нарсаларни чойшабга ағдариб, сўнг бирма-бир текшириб чиқишди. Ғаладонларни текшириб бўлгач, бирон махфий жой бормикин деган ўйда стол ва жовонларни текшириб кўришди. Ёғоч жиҳозлардан сўнг юмшоқ мебелларни тинтишди. Улар тинтув ишларини тугатганда, Колтропнинг уйи босмачи босгандек аҳволда эди. Детективнинг битгаси ётоқни, иккинчиси зални, сўнг иккаласи биргаликда ошхонани тинтишди.

Мебель, ёстиқ, кўрпа-тўшак, кийимларни текшириб чиққач, навбат пол, шифт, деворларга етиб келди. Тинтув ишлари эрталаб олтига яқин тутади. Кўни-кўшчилар зинада тўпланиб олиб, нима гаплигига ҳайрон бўлиб томоша қилиб туришарди. Улар ўзаро шивир-шивир гаплашишарди, лекин иккала детектив хонадан чиқишлари билан жим бўлиб қолишди.

Улардан битгаси Колтропнинг шахсий нарсалари ва ҳужжатлар солинган жомадонни кўтариб олган эди. У эшик олдида уни кутиб турган навбатчи машинага ўтирди, машина уни суперинтендент Томаснинг олдига олиб борди. Иккинчи детектив кўшчиларни сўроққа тутди, чунки уларнинг кўпчилиги бир-икки соатдан сўнг ишга кетиши керак эди.

Томас бир-икки дақиқа полга уйиб қўйилган Колтропнинг нарсаларига қараб қолди. Детектив энгашиб уюлиб ётган нарсаларнинг ичидан кичкинагина кўк дафтарчани олди. — Қаранг... Доминик республикаси, Сьюдад Трухильо (ҳозирда Санто Доминго) декабрь 1960... Колтроп у ерда бўлган. У бизники.

Томас детективнинг қўлидан паспортни олиб қаради, сўнг деразага қараб узоқ вақт жим турди.

— Ҳа, йигитча, у бизники. Қўлимизда унинг паспортини ушлаб турганимизни тушуниб етмадингизми?

— Жин урсин... — оғзидан чиқиб кетди инспекторнинг.

— Муғлақо ҳақсиз. — Томас яхши тарбия қурган одам бўлгани учун қаттиқ-қўрс гапирмасди. Бу паспортда бўлмаса, унда қайси паспорт билан сайр этаётган экан. Мени Париж билан уланг...

Бу вақтда Шоқол Милан чеккасида ҳам ўтиб, эллик дақиқадан буён машинада шоссе бўйлаб келмоқда эди. У “альфа”нинг тела қисмини тушириб қўйган эди, чунки Автострада 7 тонги қуёш нурларида чўмилмоқда эди. Кенг, ўқдек тўғри йўлда у соатига саксон миль босиб келмоқда эди, тахометр миллари қизил чизикча ёнида тебраниб турарди. Совуқ шамол унинг сочларини тўзитиб юборган эди, кўзларини бўлса, қора кўзойнак яшириб турарди.

Вентимилье орқали Франция чегарасини кесиб ўтмоқчи эди, чегара билан унинг орасини 210 километр, ёки 130 миль масофа ажратиб турарди. Тахминан икки соатларда у ерга етиб боришни мўлжаллаган эди. Генуя ёнида порта ошиқайётган юк машиналари уни бироз машина тезлигини камайтиришга мажбур этди, аммо 7.15 да у Сан-Ремо ва чегарага олиб чиқувчи А10 га чиқиб олган эди.

У Италия ва Франция ўртасидаги чегаранинг энг тинч назорат пунктига етиб келганида, йўлда машиналар сони бироз кўпайган эди.

Ўттиз дақиқача навбат кутиб турганидан сўнг, божхона текширувидан ўтиш учун машинани четта — пандусга олишни таклиф этишди. Полициячи

унинг паспортини қўлига олиб, синчиклаб қаради ва: — бир дақиқа месье, — деб қоровулхонага кириб кетди.

Орадан бироз вақт ўтгач у оддий граждани кийимидаги бир киши билан келди.

— Салом, месье.

— Салом.

— Бу сизнинг паспортингизми?

— Ҳа.

У эътибор билан паспортни қараб чиқди.

— Францияга нима мақсадда келдингиз?

— Турист сифатида. Мен бирон марта Лазур соҳилида бўлмаганман.

— Тушунарли. Бу сизнинг машинангизми?

— Йўқ. Мен уни ижарага олдим. Италияда ишларим бор эди, ўртада бир hafta бўш кун тўғри келиб қолган эди, шу сабаб ижарага машина олиб Францияга боришни қарор қилдим.

— Тушунарли. Машинага ҳужжатларингиз борми?

Шоқол халқаро ҳайдовчилик гувоҳномаси, машинани ижарага олганлиги ҳақидаги шартнома, иккита суғурта полисини кўрсатди. Граждани кийимидаги эркак шошилмасдан барча ҳужжатларни текшириб чиқди.

— Юкингиз борми, месье?

— Ҳа, учта жомадон ва битта саквояж.

— Илтимос, уларни божхона кўригидан ўтказувчи залга олиб келинг.

Киши кетди. Полициячи Шоқолга машина юкхонасидан жомадонларини туширишга ва залга олиб ўтишга ёрдам берди.

Миландан жўнаш олдида Шоқол шинель, эски шим ва ҳаётда бўлмаган Андре Мартиннинг оёқ кийимини жомадондан олиб, уларни машина юкхонасининг бурчагига тикиб ташлаган эди. Ҳужжатлари бўлса жомадон астарига беркитилган эди. Медалларни чўнтагига солиб қўйди.

Иккита божхоначи жомадонларни астар-пахтасини ағдариб роса текширишди. Шоқол Франция ҳудудига кирмоқчи бўлган туристлар учун белгиланган қоғозни тўлдирмоқда эди. Жомадондаги нарсалар божхоначилар эътиборини тортмади. Фақат улар соч бўёқларини кўраётганларида, Шоқолнинг ичига гашик чўкди. У соч бўёқларини аввалдан соқол олингандан сўнг суртиладиган лосьон шишаларига солиб қўйган эди. Лекин у кезларда лосьонлар Францияда ҳали урф бўлмаган эди. Улар энди-энди дўконларда пайдо бўлиб, асосан улардан Америкада фойдаланишар эди. Шоқол божхоначилар лосьон шишаларини жойига қўйишар экан, бир-бирларига қараб қўйишганини сезди.

У кўзининг қири билан учинчи божхоначи машина юкхонаси ва моторини текшираётганини кўрди. Бахтига у машинанинг таг қисмига қарамади. Божхоначи шинельни очиб кўрди, лекин афгини буриштириб, совуқ бўлганда машина моторини ёпишга олган бўлса керак, эски шим билан оёқ кийимни машина йўлда бузилиб қолса кийиб олиш учун олган деб ўйлади ва юкхона қопқоғини туширди.

Шоқол керакли қоғозларни тўлдирди, божхоначилар жомадонларни ёпиб граждани кийимидаги кишига ишора қилишди. У киши ўз навбатида Шоқол тўлдирган қоғозлардаги маълумотларни паспортдагига тўғри келишини текширди, сўнг паспортни Шоқолга бериб:

— Раҳмат, месье. Оқ йўл, — деди.

Ўн дақиқадан сўнг Шоқол Ментона атрофига етиб келди. Қадимги порт ва яхта-клубга қараган қаҳвахонада иккинчи нонушгани қилиб у Монако, Ницце, Канун томонга йўл олди.

Лондонда суперинтендент Томас бир қўлида чойқошиқ билан қаҳвасини аралаштирар, бир қўли билан ўсиб кетган соқолини силар эди. Шоқолни топиб келиш топширилган иккита инспектор бўлса унинг қаршисида ўтирарди. Уларнинг уччаласи яна қолган олтига ходим — одатдаги телефон кўнғироқларига жавоб бериш машғулотларидан озод этилган махсус бўлим сержантларини кутишарди. Ҳеч нарсадан хабарлари йўқ, улар эрта билан ишга келиб, шу заҳотиёқ суперинтендентнинг хонасига бориш тўғрисида буйруқ олишди.

Улар тўққиздан сўнг йиғила бошладди. Охиргиси етиб келганидан сўнг Томас дарчаси қисқача йўл-йўриқ кўрсатди:

— Демак, гап бундоқ. Биз бир эркак кишини қидираяпмиз. У бизга нима учун кераклигини сизларга тушунтириб ўтиришимга зарурат йўқ деб ўйлайман. Бунинг сизга аҳамияти йўқ. Муҳими биз уни топишимиз ва имкон қадар тезроқ топишимиз керак. Биз уни чет элга кетган деб тахмин қилаяпмиз. Шунингдек, у сохта паспорт билан юрганига ишончимиз комил. Мана унинг кўриниши, — Томас сержантларга паспорт олишда Колтроп ўз аризасига қўшиб топширган расмнинг катталаштирилган нусхасини тарқатди. Детективлар бу расмни анча аввал олишган эди. У ташқи қиёфасини ўзгартириши мумкин, шунинг эса тутинг. Ҳозир сиз паспорт столига бориб, сўнгги юз кун ичида паспорт олиш учун ариза берганларнинг тўлиқ рўйхатини тузасиз. Агар ҳеч нарса тополмасангиз, унда аввалги юз кун учун ҳам худди шундай рўйхат тузасиз. Бу осон иш эмас.

У Шоқолни сохта паспорт олиш учун энг оддий усуллардан қандай фойдаланган бўлиши мумкинлиги ҳақида қисқа қилиб тушунтириб берди.

— Туғилганлик тўғрисидаги гувоҳнома билан чекланманг, — деди Томас, — албатта ўлганлиги ҳақидаги гувоҳномани ҳам текширинг. Шунинг учун паспорт столида рўйхатни олиб бўлгач, Сомерсет Хаузга ўтасиз, рўйхатга олган фамилияларингизни тенг иккига бўлиб, ўлганлик тўғрисидаги гувоҳномаларни текшира бошлайсиз. Агар ўлган одам номидан паспорт бериш сўралган бўлса, демак, ўша одам бизга керак. Кетаверишингиз мумкин.

Иккига инспектор ва олгига Махсус бўлим ходимлари ишга киришишди, Томас бўлса уларга ёрдам беришларини сўраб, паспорт столи ва туғилганлик, турмуш қурганлик, ўлимни рўйхатга олувчи Сомерсет Хаузга телефон қилди.

Орадан икки соат ўтгач, у қўл остидагиларидан биттасининг устарасини олиб соқолини олаётган эди, инспекторларнинг каттаси телефон қилиб қолди. Юз кун давомида паспорт олиш учун 841 та ариза берилган. Ёз пайти. Бу пайтда ҳаммаша ариза берувчилар кўп бўлади, тушунтирди инспектор.

Брин Томас гўшакни қўйди ва дастрўмолчасига бурнини қоқди.

— Жин урсин шу ёз пайгининг, — тўнғиллади у.

Ўн иккига яқин Шоқол Каннга кириб келди. Бу сафар у шаҳарнинг энг зўр отелларидан бирининг хизматидан фойдаланишга қарор қилди. Бир неча дақиқа кўча айлангандан сўнг, “Мажестик” ёнига келиб тўхтади. Сочини тараб, холла кирди.

Отелда одам унча кўп эмас эди, дам олувчилар соҳилга ёки ёдгорликларни томоша қилгани кетиб бўлишган эди. Шоқолнинг энгидаги қимматбаҳо костюми ва ўзини туттиши унинг нуфузли инглизлардан эканлигини билдириб турарди, шу боис у отел хизматчисида шубҳа уйғотмади. Шоқол ундан бошқа шаҳарга қаердан кўнғироқ қилиш мумкинлигини сўради. У пештахта ёнига келганида, коммутаторда ўтирган қиз бошини кўтарди.

— Илтимос, мени Париж билан уланг, — сўради Шоқол. — Молитор 5901.

Беш дақиқадан сўнг уни телефонга чақирди. Шоқол овоз эшитилмайдиган телефон кабиначасига кириб эшигини зич ёпди.

— Алло, Шоқол гапирди.

— Алло, Вальми гапирди. Хайрият, телефон қилдингиз. Сизни икки кундан бери топишга ҳаракат қиламиз.

Кабинани кузатиб турган ҳар бир киши кабинадаги инглизнинг зўриқиб, ранги қорайиб кетганини илғаш мумкин эди. Ўн дақиқалик суҳбат чоғида у кўп гапирмади, жим эшитиб турди, фақат баъзан лаблари савол бериш учун қимирлаб турарди. Лекин унинг телефондаги гапи билан ҳеч кимнинг иши йўқ эди, ҳатто коммутаторда ўтирган қиз ҳам муккасидан севги ҳақидаги романни ўқишга берилиб кетди. Қора кўзойнак таққан инглиз у билан ҳисоб-китоб қилиш учун тепасига келганидагина бошини китобдан кўтарди.

Шоқол ресторанда қаҳва ичиб узок вақт жилваланиб турган денгиз ва офтобда қорайган одамларни томоша қилиб турди.

Ковальски билан ҳамма нарса равшан унга: у Венадаги пансионда гавдали полякни эслаб қолган эди. Аммо ҳамма вақт йўлакда навбатчилик қилиб турган

соқчи қандай қилиб унинг яширин номи ва унга нима вазифа топширилганини билиши мумкинлигига ақли бовар қилмасди. Эҳтимол, француз полицияси бу ҳақида ўзи билиб олгандир. Эҳтимол, Ковальски ўзи ҳам унга ўхшаш қотил бўлгани учун унинг кимлигини сезгандир. Зеро у кўпроқ кучига ишониб иш қиларди, ақлига эмас.

Шоқол бу ёғига нима қилиш ҳақида ўйлар эди. Вальми унга белгиланган ишдан кечиб уйига қайтишни маслаҳат берди, аммо Родиндан бу ҳақда фармойиш олмаганини ҳам очиқ айтди. Бўлиб ўтган воқеалар Шоқолнинг тахминлари тўғрилигини яна бир бор исботлади. ОАСдаги махфий нарса дарров ошкор бўлади. Лекин айрим нарсаларни на айғоқчилар, на француз полицияси билиши мумкин эди. У сохта паспорт асосида сайр қилмоқда эди. Бу паспорт унга расман берилган, ёнида яна иккита хориж паспорти ва ҳаётда бўлмаган французнинг номига ёзилган ҳужжатлар ва уларнинг қиёфасига кириши учун барча керакли нарсалар бор эди унда.

Француз полициясига, комиссар Лебелга нима маълум бўлиши мумкин? Унинг умумий белгилари: баланд бўйли, малла соч, хорижлик. Август ойида Францияда бундай кўринишга эга кишилар сон мингта. Уларнинг ҳаммасини ҳибсга олиб бўлмайди-ку.

Кейин, Вальмининг гапига қараганда французлар қандайдир Чарльз Колтроп деган кишини қидиришмоқда. Қидираверишсин. Уларнинг ишига омад тилаш мумкин, холос. Ахир у — Александр Дагэн-у ва буни исботлаш ҳам мумкин-ку.

Ковальски ўлган, ҳеч ким, ҳатто Родин ва унинг одамлари ҳам ҳозир унинг фамилияси қандайлиги ва у қаердалигини билишмайди. У ҳеч кимга тобе эмас, бошидан ҳам у шунга, мустақилликка интилган эди.

Хавф ошганлиги шубҳасиз, албатта. Президентнинг соқчилари ҳам энди ҳушёрроқ бўлишади. Энди ҳамма масала, белгиланган режа асосида кўрилатган эҳтиёт чораларига қарамасдан кескин зарба бера оладими-йўқми, мана шунда. Бериши мумкин, деб ўйларди унинг ўзи.

Лекин масала очиқлигича қолган эди ва зудлик билан жавобни талаб этарди. Орқага қайтсинми ёки олға интилсинми? Орқага қайтса, Цюрихда унинг ҳисоб рақамига ўтказилган чорак миллион пул деб Родин ва унинг каллакесарлари билан тортишишга тўғри келади. Агар у пулни қайтариб бермаса, уни орқасидан пойлаб, пулни қайтариб беришга мажбурлашади, сўнг ўлдиришади. Улардан қутулиш учун жуда кўп пул керак бўлади, эҳтимол, барча йиққан-терганлари ҳам етмас.

Операцияни давом этгирса, демак, белгиланган ишни ниҳоясига етказиш учун йўлидаги барча тўсиқларни бартараф этишга тўғри келади. Кун ўтган сайин орқага қайтиш имкони камаяди.

Шоқолга ҳисоб варақасини келтиришди. Унга қараб Шоқолнинг капалаги учиб кетди. Ё, Худо, нарх-навони! Бундай ҳаёт кечириб учун давлатманд бўлиш керак, доллар, кўп долларга эга бўлиш керак. Лазур денгизи, офтобдан қорайган қизлар, “кадиллак” ва “ягуарлар”нинг овози ва бир кўзи билан қизларни ўзига мўлжаллаётган уларнинг ҳайдовчилари. Бундай ҳаётни у болаликдан, кун бўйи туристлар агентлигининг витринасидаги унга боқётган бошқа оламнинг реклама плакатларини томоша қилганида орзу қилган эди. Уч йил ичида унинг барча орзулари деярлик амалга ошди, ҳар қалай пули етарлича эди. У қимматбаҳо кийим, тўйимли овқат, шинам уй, спортчилар автомобили, чиройли қизларга ўрганиб қолди. Орқага қайтиш, демак, буларнинг ҳаммасидан воз кечиш дегани.

Шоқол тузуккина чойчақа бериб, ҳисоб-китоб қилди. “Альфа”га ўтириб, Франциянинг юраги томон олиб борувчи шоссегга чиқди.

Комиссар Лебел столда ўтирарди. Унинг назарида у умрида ухламагандек ва бундан кейин ҳам ухламайдигандек эди. Бурчақда йигма каравотда қаттиқ хуррак тортиб Люсьен Карон ухларди. У кечаси билан архивда олиб борилган ишларга бошчилик қилди. Лебел уни эрталаб алмаштирди.

Унинг олдида Францияга келган хорижликларни назорат қилувчи муассасаларнинг маълумотлари турарди. Ҳаммасининг мазмуни бир хил. Йил бошида

текширишлар суёт олиб борилган. Чарльз Колтроп чегарани кесиб Францияга ўтмаган, ҳар қалай назорат пунктлари орқали ўтмаган. Париж ва унинг атрофидаги биронта отелда тўхтамаган. Шубҳали кишилар рўйхатида йўқ. Авваллари ҳам тартибни сақлаш хизмати назарига умуман тушмаган.

Маълумотлар келиб тушганда, Лебел чини билан Колтроп Францияда бўлган-бўлмаганлигини билиш учун йилнинг бошидаги маълумотлар билан чекланмасликни сўрарди. Шу йўл билан у Колтропнинг сохта ҳужжатлар асосида қайтиб келиши мумкин бўлган манзил — дўсти, ёхуд унинг севган отелини аниқлашни истарди.

Эрталабки кўнғироқ суперинтендент Томаснинг қотилни тез орада тутиш ҳақидаги сўнгги умидларини ҳам пучга чиқарди. Яна “тарвузи кўлтигидан тушди”, — деган ибора қулоғига чалинди, бахтига фақат Карон билан бўлган суҳбатда. Кечки кенгаш аъзолари улар Колтропни тополмасликларидан ҳали беҳабар эдилар. Лекин соат ўнгача у бирон-бир натижага эришиши керак. Агар у Колтропнинг сохта фамилиясини билолмаса, яна Сен-Клернинг таъналарини эшитишига тўғри келади. Бошқалар уни овоз чиқармасдан, жим маъқуллашади.

Улар айрим ютуқларни қўлга киритишди, албатта. Биринчидан, улар Колтропнинг тўлиқ ташқи қиёфасининг таърифи ва расмига эга бўлишди. Эҳтимол, у янги паспорт олган бўлса ташқи қиёфасини ўзгартиргандир. Лекин ҳеч нарсадан кўра шу топганлари ҳам ёмон эмас. Иккинчидан, кенгашдагиларнинг биронтаси қидирув ишларининг бирон самаралироқ усулини таклиф этмади.

Кароннинг фикрича, Колтроп бир-икки кунга бирон иш билан бирон ерга кетган бўлса, Британия полицияси уни чўчитиб юборган бўлиши керак. Унинг бошқа پاسпорти йўқ. Шу учун у операциядан воз кечишга мажбур.

Лебел чуқур нафас олди:

— Бунга умид қилиш керак эмас. Махсус бўлим унинг ваннахонасида ювиниш, соқол олиш анжомлари йўқлигини айтди. Қўшни билан гаплашганда Шотландияга ов қилгани кетяпганини айтган. Колтроп паспортини уйда қолдирган, чунки бу паспорт унга бошқа керак бўлмайди. Ўйлашимча, у ҳамма нарсанинг аввалдан ҳисоб-киتابини қилиб чиққан. Бизга ҳали озмунча ташвиш келтирмаса керак, бу Шоқол деганлари.

Иккита мамлакат полицияси қидираётган киши Кандан Марсельга, у ердан RN 7 автострада бўйлаб Парижга бормасликка қарор қилди. Август ойларида бу иккала йўл машиналар билан тўлиб тошишини ва бу йўлда юриш жаҳаннамнинг ўзи эканлигини у яхши биларди.

Ҳужжатларига қаттиқ ишонган Шоқол у йўлни Бургундия ва Альп орқали танилади. У шовилмаса ҳам бўлар эди, чунки қотиллик содир этилиши керак бўлган кунга ҳали анча вақт бор эди, у Парижга барвақт келган эди.

У Кандан шимолга қараб бурилди ва RN йўли уни Грасс деб номланган манзараси жуда гўзал шаҳарчага олиб келди, сўнг бир неча миль юқорида тўғон билан тўсилган ва Кадарашда Дюранс билан қўшилиш учун энди нисбатан сокин оқаётган Вердон дарёси бўлган Кастеллан томон юрди.

У ердан Дюрансни кесиб ўтиб кичкинагина дам олиш шаҳарчаси Динга йўл олди. Жазирама офтоб куйдирувчи Прованс майдонлари ортда қолди, енгил эсаётган шамол этни жунжиктирарди. Агар у машинасини тўхтатса, офтоб яхшигина қиздирар эди, лекин юрганида шамол худди қарағай дарахти ва тутун ҳиди келиб турувчи совуқ дупни эслатарди.

Диндан сўнг у Дюрасни кесиб ўтди ва дарё бўйидаги меҳмонхонанинг пинамгина ресторанида овқатланди. Яна бир юз мильча масофадан сўнг Дюранс кўнғир рангли, ёпишқоқ тош майдалари қоплаган соҳилдан ўрмалаб кетаётган илонни эслатарди. Лекин бу ерда, тоғ этагида у балиқ билан тўлиб-тошпан, қирғоқларини яшил майса қоплаган ҳақиқий дарё тусини оларди. Дюранснинг чап қирғоғи бўйлаб ўтувчи RN85 уни Ситеронга олиб келди, сўнг шимол томонга бурилди. Қош қорайганда у Гаппа етиб келди. Шоқол Греноблгача ҳам етиб бориши мумкин эди, лекин шошилаётгани йўқ, бунинг устига, август ойида кичикроқ шаҳарчада меҳмонхонадан жой топиш осонроқ бўлади, деб ўйлади. Реклама тахтаси уни “Серф” томонга, сокинлик ва яхши таомларни ваъда қилувчи герцог Савойскийнинг собиқ ов қўрғонига бурилди.

Калитни олиб хонага кўтарилди, одатдагидек душ ўрнига ваннада чўмилди, ипак кўйлаги билан сичқон ранг костюмини кийди, тўқима галстугини тақди. Йўлда кийган катак костюмини меҳмонхона ходимасига берди, у костюмини эрталабгача тозалаб, қуритиб, дазмоллаб беришга ваъда берди.

Овқатни унга дарахтлар ўсиб кетган тепаликка қараган, ёғоч билан ишлаб чиқилган залда беришди. Қайрағочлар орасидан чирилдоқлар чунонам чирилларди. Кеча илиқ эди, лекин енгсиз, ёқаси очиқ кўйлак кийган аёл совуқ қотаётганини айтиб, метрдогелдан деразани ёпишини илтимос қилди.

Деразани ёпишимизга қарши эмасмисиз, деб ундан сўраганида, Шоқол орқасига ўтирилиб деразани ёпишни илтимос қилган аёлга қаради. У ўттиз беш — қирқ ёш атрофидаги кўркамагина, оёқ-қўллари опшоқ, кўкраклари катта-катта аёл бўлиб, бир ўзи овқатланар эди. Шоқол розилик аломатини билдириб бошини қимирлатди, аёл совуққина жилмайиб миннатдорчилик билдирди.

Овқат кўнгилдагидек бўлди. У форелдан қилинган таомни танлади, балиқ очиқ оловда пиширилиб, унга хушбўй зираворлар кўшилган эди. Кучли Коте дю Рон виноси шу ерда ишлаб чиқарилган. Уни нозик гулдаста билан ёрлиқсиз беришди. Афғидан, уни ертўлада турган бочкалардан кўйишган бўлса керак.

Шоқол орқасида ўтирган аёлнинг паст, шаддот овозини эшитганида мевали музқаймоғини еб тугатаётган эди. У мезбонга қаҳвани меҳмонлар учун мўлжалланган хонада ичишини айтди. Меҳмонхона бош ошпази унга баронесса деб мурожаат этарди. Бир неча дақиқадан сўнг Шоқол ҳам қаҳвасини ўша ерда ичишини айтди.

Сомерсет Хауздан суперинтендент Томасга кечқурун, ўндан ўн беш дақиқа ўтганда телефон қилишди. У очиқ дераза ёнида ўтириб, на ресторани, на ўйин зали бор сокин, бўшаб қолган кўчани томоша қилиб ўтирарди. Фақат ҳамма чироғи ўчирилган ташкилотлар Миллбэнкдан Смит Сквэагача чўзилиб кетган эди. Фақат Махсус бўлимдагина ярим тунгача ўчмас эди.

Бу ердан бир миль нарида, шовқинли Стрэндда, Сомерсет Хаузнинг британиялик миллионлаб вафот этганларнинг ўпанлиги ҳақидаги гувоҳномалар сақланувчи қисмида ҳам чироқлар ўчмаган эди. У ерда Томаснинг олгита детектив-сержант, иккита инспектордан иборат одамлари ишламоқда эди. Ҳар замон-ҳар замонда уларнинг биттаси ўрнидан туриб клерк ҳамроҳлигида, — уларнинг ишдан сўнг ушланиб қолишига тўғи келган эди, — узун полкалар бўйлаб юриб бориб, навбатдаги яна битта фамилия ёзилган папкани текширгани олишар эди.

Катта инспекторлардан бири телефон қилди. Унинг чарчаган, сўниқ овози ортидан ишонч учкунлари сизиб турарди. У бермоқчи бўлган маълумот елкаларидаги оғир юкни: юзлаб ўрни тагида йўқ гувоҳномаларни текшириш, чунки паспорт эгалари ҳали нариги дунёга равона бўлганларича йўқ эди, енгиллаштиришидан умидвор эди.

— Александр Джеймас Квентин Даггэн, — деди инспектор Томас гўшакни кўтарганида.

— У ҳақида нималар маълум? — сўради суперинтендент.

— 1929 йилнинг 3 апрелида Сэмбуэн фишлида туғилган. Паспорт олиш учун шу йилнинг 14 июлида ариза ёзган. Паспортни эртаси куни тўлдириб 17 июль куни аризада кўрсатилган манзилга жўнатишган. Даггэн у ерда яшамаса керак.

— Нега? — сўради Томас. — Кутишни ёмон кўргани учунми?

— Чунки Александр Джеймс Квентин Даггэн автомобиль ҳалокатида ўзининг она қишлоғида икки ярим ёшида 1931 йилнинг 18 ноябрида вафот этган.

Томас ўйланиб қолди.

— Текширишингиз лозим бўлган сўнгги юз кун ичида берилган паспортлардан нечтаси қолди?

— Уч юзга яқини.

— Қолганлар текширишда давом этишсин, яна битта сохта аризачи чиқиб қолмаслиги учун. Гуруҳга раҳбарлик қилишни ҳамкасбингизга топширинг. Сиз паспорт жўнатилган манзилни текширинг. Агар бу манзилда кимдир яшаса, хонадон эгасини сўроқ қилинг. Даггэн ва паспорт олиш учун аризага ёпиштирилган расм бўйича барча маълумотларни менга етказинг. Мен янги қиёфага кирган Колтропни кўришни истайман.

Иккинчи марта инспектор соат ўн бирларга яқин телефон қилди. Аризада кўрсатилган манзил Паддингтондаги Прейдстритда жойлашган тамаки ва газеталар билан савдо қилувчи кичкинагина дўкончага олиб келди. Бу дўконча пештахталарини визит картаси ва суюқоёқ аёлларнинг манзиллари ёзилган маълумотлар безаб турарди. Дўкон соҳиби, уни ухлаб ётган жойидан турғизишга тўғри келди, доимий яшаш жойлари бўлмаганлар учун юборилган хат-хабарларни олиб туришини тан олди. Кўрсатган хизмати учун жуда кам пул олишини айтди. У Дагтэн фамилияли доимий мижозини эслолмади, лекин унинг икки марта — биринчи марта унга йўлланган хат-хабарларни шу ерда олиб туришни келишиш учун, иккинчи марта унга юборилган конвертни олиш учун кирганини тахмин қилди. Инспектор Колтропнинг расмини дўкончига кўрсатди, лекин у расмдаги одамни танимади. Шунда унга Дагтэнни паспорт олиш учун аризага қўшиб топширилган расмини кўрсатишди. Бу сафар дўкончи уни кўргандекман, деди, лекин қатъий ишонч билан айтолмади. Эҳтимол, у одам қора кўзойнақ тақиб келгандир, худди эротик журналлар сотиб оладиган харидорларга ўхшаб, — деб қўшиб қўйди дўкондор.

— Уни маҳкамага олиб боринг-да, ўзларингиз бу ерга қайтиб келинглар, — буюрди Томас.

Сўнг гўшакни кўтариб, уни Париж билан улашларини сўради.

Кечки йиғилишни иккинчи марта телефон кўнғироғи бўлди. Комиссар Лебел Колтроп Франция худудига, шубҳасиз, ўз фамилияси остида пайдо бўлмаганини айтиб улгурди. Агар у балиқчиларнинг қайиғида ёки пиёда кўринмас жойлардан махфий равишда ўтмаган бўлса. Шахсан у профессионал қотил бундай қалтис йўлни танлашига ишонмасди, чунки ҳужжатларини биринчи текширувидаёқ паспортда мамлакатга кириш визаси йўқлиги учун уни ҳибсга олишлари мумкин эди.

Чарльз Колтроп Франция отелларида ҳам тўхтамади.

Марказий архив бошқармасининг, ДСТ ва Париж префектураси раҳбарлари Лебел баён этган далилларни тасдиқлашди, унинг сўзлари ҳеч кимда шубҳа уйғотмади.

Бундан қандай хулосага келиш мумкин, давом этди Лебел. Фараз қилайлик, бу одам ўзини шубҳа остида эканлигидан беҳабар бўлгани учун сохта паспорт билан ўзини таъминлашга уринмади. Бу ҳолатда Лондон полицияси уни яшаб турган уйида ҳибсга олган бўлар эди. Лебел бунга ишонмасди, чунки суперинтендент Томаснинг ходимлари унинг уйида тинтув ўтказишганида жовондаги полкалар ва кийимилгич бўш эди, шунингдек, юз-қўлини ювишга, соқолини олишга мўлжалланган асбоб-анжомлари ҳам йўқ эди. Қўшнилاردан бири Колтропни гап орасида машинада Шотландияга бориш нияти борлигини айтганини айтди. На инглиз, на француз полицияси унинг гапи ростлигига ишонмасди.

Ҳақиқатта яқин тахмин Шоқол сохта паспорт олгани ва ҳозирги пайтда Махсус бўлим у паспортни қайси фамилияга олинганини аниқлашга ҳаракат қилаётганидир. У сохта паспорт билан Франция худудига шубҳа уйғотмасдан кирган ёки унинг чекка атрофида суиқасд уюштиришга тайёргарлик кўраётти.

Шунда мажлиснинг бир-иккита ишгирокчилари чидаб тура олмади.

— Нима, у ҳозир Францияда, ҳатто Франциянинг марказида демоқчимисиз? — деди Александр Сангинетти.

— Гап шундаки, — тушунтирди Лебел, — унинг фақат ўзигагина аён бўлган режаси бор. Биз текшириш ишларини етмиш икки соат давомидагина олиб бормоқдамиз. Биз унинг режасининг қайси қисми амалда эканлигини билмаймиз. Фақат бир нарсада шубҳа қилмасак бўлади, қотиллик ҳақида бизнинг хабаримиз борлиги ва биз фаол қотилни қидиришга киришганимиздан у беҳабар бўлибгина қолмасдан, балки бу унинг хаёлининг бир чеккасига ҳам келмайди. Шу боис биз унинг янги фамилиясини билган заҳоти ва тўхтаган жойини аниқлашимиз билан уни ҳибсга олиш имкониятимиз бор.

Лекин ўтирганларни Лебелнинг баёноти тинчлантормади. Қотил улардан бир миль нарида бўлиши мумкинлиги эҳтимоли ва режасига кўра эртагаёқ президентни ўлдиришга ҳаракат қилиши мумкинлиги уларни ташвишга солди.

— Эҳтимол, — деди полковник Ролан, — Колтроп Родиндан фитнес фойда бўлганини эшитгач, суиқасдга алоқаси борлигини яшириш учун яшаш жойини тарк этган. Милтиқ ва патронларни у, масалан, Шотландиядаги биронта кўлга ташлаши мумкин. Шунда унга ҳатто Британия полицияси ҳам айб қўёлмайди. Бу вазиятда уни бирон нарсада айблаш имкони ҳам бўлмайди.

Роланнинг тахминларини қувватлашди.

— Айтинг-чи, полковник, — мурожаат қилди унга вазир, — агар сизни шундай топшириқни бажаришга ёлланган бўлишганда ва сиз режангиз фойда бўлганидан хабар топсангиз, гарчанд шахсингиз номаълумлигича қолган бўлса-да, бу вазиятда сиз айнан шундай йўл тутган бўлармидингиз?

— Албатта, жаноб вазир, — жавоб берди Ролан. — Агар мен профессионал қотил бўлганимда, мени қаердадир оёғимдан чалишганини тушуниб етган бўлардим, уюштирилаётган суиқасдни инобатга олганда, полициянинг таширифи ва тингув ўтказилиши бу фақат вақт билан боғлиқ масала. Шу боис мен биринчи навбатда мени фитнес билан боғлаб турган нарсалардан қутулишга ҳаракат қилган бўлар эдим. Бу режамни амалга ошириш учун Шотландия кўлидан яхшироқ жой топмаган бўлар эдим.

Стол атрофида ўтирганларнинг юзларига югурган табассум улар полковникнинг фикрига тўла қўшилишганини билдирарди.

— Аммо, биз уни сувдан қуруқ чиқишига йўл қўймаслигимиз керак. Биз унинг “ғамини” ейишимиз керак бўлади.

Ўтирганларнинг юзларидаги табассум йўқолди. Ўртага чўккан жимликни генерал Гибо бузди.

— Негадир, мен сизни тушунмадим, полковник.

— Ҳаммаси жуда оддий, — давом эттирди Ролан. — Биз қотилни топиш ва уни йўқ қилиш ҳақида буйруқ олганмиз. Бугун у режасидан қайтган бўлиши мумкин, лекин суиқасд уюштириш учун тайёрлаган асбоб-анжомларини ташламаган бўлиши, полиция назоратидан ўтиш учун беркитиб қўйган бўлиши мумкин. Сўнг яна янги суиқасдга тайёргарлик ишларини бошлаб юбориши мумкин, бунинг олдини олиш осон бўлмайди.

— Агар у ҳамон Британия ҳудудида бўлса, Британия полицияси уни ҳибсга олиши аниқ, — деди кимдир.

— Шарт эмас. Очиғини айтсам, бунга мен кўп ишонмайман. Уларнинг далиллари йўқ, фақат шубҳалари бор. Бизнинг ҳаммамизга британиялик дўстларимизнинг “фуқаро эркинлиги” бобидаги қарашлари маълум. Агар уни топишса, сўроқ қилиб, далиллар етмаслиги боис, уни қўйиб юборишади.

— Шубҳасиз, полковник ҳақ, — гапга аралашди Сен-Клер. — Британия полицияси унга тасодифан рўпара келди. Бундай хавфли кимсани озодликда қолдиришлари ҳам мумкин. Полковник Ролан уни батамом йўқ қилишга рухсат олиши керак.

Шунда вазир комиссар Лебел жим ўтирганини пайқаб қолди.

— Хўш, комиссар, бу ҳақида сиз қандай фикрдасиз? Сиз полковник Роланнинг ҳозир Колтроп асбоб-анжомларини беркитаётгани ёки йўқ қилаётгани ҳақидаги фикрига қўшиласизми?

Лебел у томонга ўгирилиб қараган каллаларга разм солди:

— Мен полковник ҳақ бўлиб чиқишидан умидворман. Аммо, афсуски, у адашаяпти, деган фикрдаман.

— Нега? — кескин сўради вазир.

— Тахминларда мантиқ кучли. Лекин Колтроп режасидан воз кечиши бу тахминга асосланган. Агар у воз кечмаган деб тасаввур қилсак-чи? Агар у Родиннинг буйруғини вақтида олмаган бўлса-чи, ёки буйруқни олган бўлса ҳам, режасидан кечмаган бўлса-чи?

Лебелнинг масалани бундай қўйиши ҳеч кимга ёқмади. Фақат Ролангина ўтирганларнинг фикрига қўшилмади. У пакана комиссарга қараб: унинг ақли ўтирганлар ўйлагандан кўпроқ нарсага етади, гоյлари бўлса ҳақиқатта яқинлиги билан ажралиб туради, — деган ўй хаёлидан ўтди.

Айнан шу пайтда комиссарни телефонга чақириб қолишди. У йигирма дақиқача йўқ бўлиб кетди. Қайтиб келгач, у яна ўн дақиқа гапирди.

— Хўш, нима қиламиз? — деб сўради Вазир у гапини тутатганда.

Лебел ўзига хос босиқлик билан, худди аскарларини орқага қайтараётган генералдек буйруқ бера бошлади ва стол атрофида ўтирган ундан мавқеи анча юқори бўлганлар ҳам унга эътироз билдиришмади.

— Биз ортиқча шовқин кўтармасдан, — гапини якунлади Лебел, — бутун мамлакат ҳудудида Дагтэнни қидиришимиз лозим. Британия полицияси ўз навбатида авиакомпания ва паромларнинг рўйхатга олиш китобларини текшириб чиқади. Агар уни Британия полицияси биринчи бўлиб топса ва у Британия ҳудудида бўлса, уни ҳибсга олишади, агар Британияни тарк этган бўлса, бизга хабар беришади. Агар биз уни Франциядан топсак, ўзимиз ҳибсга оламиз. Агар у учинчи мамлакатда бўлса, то у бизнинг мамлакатга келгунича кутиб турамыз ва чегарада қўлга оламиз... ёки бошқача йўл тугамиз. Энди менинг ўйлашимча, олдимга қўйилган — Шоқолни қўлга олиш топшириғи бажарилади. Аммо, жаноблар, агар сиз қотилни мен таклиф этгандек қидирсанглар, миннатдор бўлар эдим.

Лебел шу қадар ишонч билан, шу қадар қатъий гапирар эдики, эътирозлар бўлмади. Ҳатто Сен-Клер Вийбон ҳам гап қўшмади. Фақат уйига келганидан сўнг бўш кулоқ топиб ўзига эрк бериб Лебелга бўлган нафратини тўкиб солди: бунини қарангки, бу қишлоқчи полициячи ҳақ бўлиб чиқди, мамлакатнинг энг нуфузли экспертлари эса адашишди.

Унинг ўйнаши вужуди кулоқ бўлиб уни тингларди, унга ҳамдард эди. То у ўринда кўкрагини ерга қилиб ётар экан, ҳатто унинг бўйниларини массаж ҳам қилиб қўйди. Фақат тонг отишига яқин Сен-Клер қаттиқ уйкута кетганида Жаклин ўрнидан туриб, бошқа хонага чиқди ва телефон қилишга муваффақ бўлди.

Суперинтендент Томас паспорт олиш учун топширилган иккита ариза ва иккита расмни чироқ ёруғида кўриб ўтирарди.

— Келинлар, яна бир марта кўриб чиқайлик, — буюрди у ёнида ўтирган инспекторга. — Тайёрмисизлар?

— Ҳа, сэр.

— Колтроп: бўйи беш фут ўн бир дюйм. Тўғри келяптими?

— Ҳа, сэр.

— Дагтэн: бўйи олти фут.

— Бироз пошнаси баландроқ, сэр. Махсус оёқ кийими ёрламида бўйни икки дюймга ошириш мумкин. Кўп артистлар бундан фойдаланишади. Бунинг устига паспорт текшириляётганда оёқ кийимга қаралмайди.

— Яхши, — рози бўлди Томас, — оёқ кийимининг пошнаси баланд дейлик. Колтроп: сочи кўнғир рангда. Бўлмасам-чи, бу ранг сирасига оч кўнғирдан тўқ жигаррангдаги сочгача киради. Расмда у кўнғир сочли, Дагтэннинг сочи ҳам кўнғир рангли. Лекин у малла соч кўринади.

— Мутлақо ҳақсиз, сэр. Расмда сочлар одатдагидан тўқроқ кўринади. Ҳамма гап тушаётган чироқ ёруғида. Дагтэн бўлиш учун у сочини бўяган бўлиши мумкин.

— Яхши, қабул қилдим. Колтроп: кўзларининг ранги — қўй кўз. Дагтэн : кўзларининг ранги — кўкимтир.

— Контакт линзалар, сэр. Бу жуда оддий.

— Яхши, тўғри келади. Колтропнинг ёши — ўттиз етти ёшда. Дагтэн апрелда ўттиз тўртта тўлган.

— Бироз ёшаришига тўғри келибди, — тушунтирди инспектор. — Чунки ҳақиқий Дагтэн икки ярим ёшида вафот этган, 1929 йилнинг апрел ойида туғилган. Бу санани у ўзгартира олмас эди. Лекин паспортида ўттиз тўрт ёш кўрсатилган бўлса, асл ёшининг нечада, деб ҳеч ким тихирлик қилмайди. Паспортдаги маълумотларга ишонишади.

Томас расмларга тикилиб қаради. Колтропнинг вазни оғирроқ, юзи кенг, гавдали. Дагтэн қиёфасига кириши учун ташқи қиёфасини ўзгартиришига тўғри келган. Аниқроғи, ташқи кўринишини Венада ОАС бошлиқлари билан учрашмасидан аввалроқ ўзгартирган ва шундан бери асл кўринишига қайтмаган. Бундай кишилар, афтидан, ойлаб янги қиёфасига кўникади, топшириқни бажариб бўлгач, тезда қиёфасини ўзгартириб, яна бошқа қиёфага кириб, текшириш ишларини имкон қадар қийинлаштириш мақсадида. Эҳтимол, айнан

мана шу усули унга иш бериб, анча мамлакатларнинг полицияси эътиборига тушмаган бўлса керак. Агар Қариб оролидаги миш-мишлар етиб келмаганида, улар ҳам умрларида Колтропнинг изига тушмаган бўлишарди.

Ҳозир у Даггэн бўлиб олди, сочларини бўяб, кўзига контакт линзаларини тақиб олган, баланд пошнали пойафзал кийиб олган. Томас Даггэннинг ташқи қиёфасини таърифлаб, паспорт рақами билан расмини телекс орқали Парижга жўнатишларини буюрди. Лебел уни соат эрталабки иккиларда олади, деб тахмин қилди.

— Шу билан бизнинг вазифамиз ниҳоясига етдими? — сўради инспектор.

— Йўқ, йигитча, ҳали кўп ишлашимизга тўғри келади, — Томас бошینی сараклатди. — Эрталаб авиакомпания ва паромларни текширамыз. Биз унинг ҳозир қаердалигини аниқлашымиз керак.

Гапини тугатмаган ҳам эдики, Сомерсет Хауздан иккинчи инспектор телефон қилди. Улар аризаларни текширишни тугатишибди. Қолган паспортлар тирик одамларга берилган.

— Яхши, клеркларга миннатдорчилик билдириб, уйлариңизга тарқалинг. Эртага рошпа-роса саккиз яримда ҳаммангизни кабинетимда кутаман.

Хонага маҳаллий полиция маҳкамасида сўроқ қилинган дўкончининг кўрсатмалари нусхасини кўтариб сержант кирди. Томас рост гапиришга қасам ичиб берилган кўрсатмани кўздан кечирди. Унда у билмаган биронта янги гап йўқ эди. Улар инспектор берган маълумотга тўғри келарди.

— Биз уни бошқа ушлаб туrolмаймыз. Паддингтон полиция маҳкамасига телефон қилиб, уни кўйиб юборишларини айтинг, яхшими?

— Ҳўп, сэр, — деди сержант ва чиқиб кетди.

Томас креслога ўтириб бироз мизғиб олишга ҳаракат қилди.

Соат миллари бўлса, аста-секинлик билан юриб 15 августни кўрсатарди.

Давоми бор.

*Рус тилидан
Раъно ИБРОҲИМОВА
таржимаси.*

СЎРОВНОМА

“Жаҳон адабиёти” журнали мустақиллик йилларида дунёга келди, шаклланди ва ҳаётдан ўз ўрнини топди. Ҳар ойда қанда бўлмай эълон қилинаётган нашримизнинг юзинчи сони ҳам яқинда чоп этилди.

Шуни мамнуният билан қайд этиш керакки, журнал саҳифаларида жаҳон адабиёти хазинасининг дурдона асарлари, турли мамлакатлар адибларию шоирларининг романлари, қиссалари, шеърӣ туркумлари ҳамда публицистларнинг ўткир мақолалари ёритилди ва бу анъана изчил давом этмоқда.

Бироқ ҳали қилинадиган ишлар, амалга ошириладиган ниятлар, ўйлаб қўйилган режалар эса олдимизда бисёр. Бу борада таҳририят ўз фаолиятидаги муваффақият омилини асосан сиз, азиз муштарийлар билан мунтазам бўлиб турадиган мулоқотда деб билади.

Шу боисдан адибу таржимонларимиз ва муаллифларимизга ҳамда фаол ўқувчиларимизга қуйидаги саволлар билан мурожаат қилишни жоиз деб билдик.

1. Яқунланаётган йил ҳаётингизда қандай из қолдирмоқда? Янги йилдан Сиз нималарни кутасиз? Кўнглингизда қандай ижодий режалар туғилмоқда?

2. Журналимиз саҳифаларидаги қайси асарлар Сизга манзур бўлди? Қайси жиҳатлари билан?

3. Қалбингиздаги энг ардоқли асар қайси ёзувчининг асари? Агар у ўзбек тилига ўгирилмаган бўлса, ким таржима қилишини хоҳлардингиз?

4. Сизнингча нашримизнинг мавқеини кўтариш учун яна нималарга эътибор беришимиз керак?

Дилдаги гапларингиз, мулоҳазаларингиз, танқидий фикрларингиз, истакларингизни очиқ ва эркин баён этиб, ишимизга кўмак берасиз, деган умиддамиз.

Жавобларингизни ёзма тарзда журнал таҳририятига юборишингизни сўраймиз.

Манзилимиз: Тошкент — 700129. Навоий кўчаси, 30.